

رادىي فىش (سوۋېت ئىتتىپاقى)

جالالىدىن رۇمى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

جالالدىن رۇمى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 7-228-01596-7
I·534(民文)定价：3.50元

رادىي فىلىم (سوۋېت ئىتتىپاقى)

جالالىدىن رۇمى

(تارىخىي بىئوگرافىك رومان)

ئۆزبېكچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ھاكىم مۇسا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مؤنده‌ریجه

ئاپتوردىن 1
بىرىنچى باب نەجات..... 1
ئۆگزىددىكى بالا 1
خارەزمشاھ، ئۆلىمالار ۋە سوپىلار 7
بىشارەت 21
سەكرەش 26
كارۋان 32
ئىككىنچى باب باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش..... 36
كەچكى سۆھبەت 36
سىرنامە..... 48
بىرىنچى شام 61
دارۇسسالام..... 72
راۋاب..... 80
بىرىنچى شامنىڭ ئاخىرى..... 93
ئورۇنسىز جازا 96
ئۈچىنچى باب گۆھەر 100
قوشۇن..... 100
گۈلخانلار 109
گۆھەر..... 118
ئىككىنچى شام 121
«ئايال دېگەن نېمە؟»..... 138
چېقىسچىلىق 152

تۆتىنچى باب قورغان..... 159
بەسلىشىش..... 159
مۆجىزە..... 167
سېپىللار..... 179
لەرزە..... 200
بىلىش ۋە ياشاش..... 210
سىناش..... 220
قايغۇ ساداسى..... 234
بەشىنچى باب قۇياش بىلەن ئۇچرىشىش..... 257
يولۇچى..... 257
مەرجە - ئەل - بەھرەيىن..... 270
ئىنسانىي كامىل..... 284
ھىجران ۋە ۋىسال..... 299
قاتىللىق..... 324
ئالتىنچى باب ئورما..... 346
داپ ساداسى..... 346
سۆز..... 361
مەڭگۈلۈك..... 384

ئاپتوردىن

بۇ زور شېئىرىي مىراس يېزىپ قالدۇرغان شائىر ھەققىدىكى كىتاب. ئۇنىڭ جاھانغا مەشھۇر «مەسنەۋى» لىرى ئوتتۇزىرمىڭدىن ئوشۇقراق مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ «دىۋانى كەبىر»ى تەخمىنەن قىرىق تۆت مىڭ مىسرادىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭغا ئوخشاش مىڭ يەتتە يۈز ئۇچ غەزەل كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ پەلسەپەۋى ۋە لىرىك تۆتلۈك شېئىرلىرى، رۇبائىيلىرى تۆت مىڭ مىسرادىن ئاشىدۇ.

لېكىن شائىر ئۆز قولىغا قەلەم ئېلىپ يازغىنىنىڭ ھەممىسى ئون سەككىزلا مىسرا، خالاس. قالغان يەتمىش توققۇزمىڭ مىسرانىڭ تولىسى شېئىرىي پارچىلار بولۇپ، ئۇلار ئاتالمىش شاگىرتلىرى تەرىپىدىن توپلىنىپ «كىتابۇل ئاسرار»غا كىرگۈزۈلگەن. مانا يەتتە ئەسىردىن بۇيان، بۇ ئەسەرلەر كىتابخانىلار ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا زوق بېغىشلاپ، چوڭقۇر مەزمۇنى، ئاجايىپ تەسىرچانلىقى، پەۋقۇلئاددە ئاھاڭدارلىقى ۋە شېئىرىي شەكىللىرىنىڭ مۇكەممەللىكى بىلەن ئىخلاسمەنلەرنى ھەيران قالدۇرماقتا.

شائىرنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىدىن تاشقىرى، ئۇنىڭ نۇرغۇن تۇقلار، سۆھبەتلەر توپلىمى ۋە كىشىلەرگە يازغان بىر يۈز قىرىق پارچە مەكتۇپى بىزگىچە يېتىپ كەلدى.

ئەنە شۇ كىتابلار سەھىپىسىدە، بىزنىڭ ئالدىمىزدا شەرقىنىڭ بۈيۈك دانىشمىنى، غەربتە يۇنانىستاندىن تارتىپ، جەنۇبىتا ئىران ۋە ھىندىستانغا قەدەر سوزۇلغان جۇغراپىيىلىك رايوندا

دىئالېكتىك پىكىر جەۋھەرلىرىنى ئومۇملاشتۇرغان ئاجايىپ ئەللا-
مانىڭ قامىتى نامايان بولىدۇ.

شائىر ۋە مۇتەپسەككۇر ئۆمۈر بويى دىنىي ئەقىدىلەر ئىس-
تىبدادىغا قارشى تۇرۇپ، ئىنسان روھىي ئەركىنلىكىنى ھىمايە
قىلدى. سەلىپچىلەر يۈرۈشى ۋە فاناتىزم ھۆكۈم سۈرگەن بىر
دەۋردە، ئۇ ئىرقىي، تىل ۋە دىنىي مەزھەپلىرىدىن قەتئىيە-
نەزەر، ئىنسانلار باراۋەرلىكىنى تەشۋىق قىلدى.

شائىرنىڭ شېئىرلىرى، نەسىھەتلىرى ۋە سۆھبەتلىرىدە
شەھەر ئاھالىسى تۆۋەن تەبىقىلىرىنىڭ فېئودالىلىق تۈزۈمگە،
دىنىي ئېتىقادنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالغانلىقىغا قارشى
نارازىلىقى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ.

بىراق كىتابخانىلارنىڭ ئىختىيارىغا ھاۋالە قىلىنۇاتقان
بۇ كىتاب شائىرنىڭ پەلسەپىسى ھەققىدىكى مونوگرافىيە شۇنى
داقىلا ئۇنىڭ شېئىرلىرىغىلا بېغىشلانغان تەتقىقات بولماستىن،
بەلكى بىئوگرافىك رومانىدۇر.

شائىر ھايات چېغىدىلا ھەر خىل ئەقىپ ۋە ھۇجۇملارغا
ئۇچرىغان، ئۆلىمالار ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى دىن ۋە شەرىئەتكە زىت
دەپ ئېلان قىلىشقانىدى. شائىرنىڭ خەلق ئارىسىدىكى داڭقى ئۇنى
جىسمانىي جازادىن ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پىكىر-
لىرىنى شۇنداق جازادىن ساقلاپ قالالمىغان. ——

ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئوتتۇرا ئەسىر ئىلا-
ھىيەتكە ئىدىيىنىڭ باشقا ھەممە شەكىللىرى: پەلسەپە، سە-
ياسەت، ئەخلاقىي تەرەپلەرنى قوشۇپ، ئۆلارنى ئاشۇنىڭ بۆلەك-
لىرىگە ئايلاندۇردى. ئاممىنىڭ ھېسسىياتى پەقەت دىنىي روھ
بىلەن سۇغۇرۇلدى، شۇڭلاشقىمۇ، ئاممىنىڭ ئۆز مەنپەئەتلىرىگە
دىنىي لىباسلار كىيگۈزۈپ، ئۆلارنىڭ ئۆزلىرىگە تەقدىم قىلىش زۆرۈر
ئىدى».

مۇتەئەسسىپ روھانىيلار شائىرنىڭ كۆز قاراشلىرىنىڭ دىنىي لىباسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى گۇمانىستىك مەزمۇنلارنى دىنىي روھتا چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇشتى.

شائىر «ئىنسان قەلبى مۆجىزىسى»دىن باشقا مۆجىزىگە ئىشەنمەيتتى. لېكىن شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدە قەلەم تەۋرەتكۈچىلەر شائىرنى «مۆجىزىدار ئەۋلىيا» دەپ تەسۋىرلەشتى.

شائىر ئۆمۈر بويى تاشتەك قېتىپ قالغان دىنىي ئەقىدىلەرگە، پىكىر ۋە تۇيغۇلارنى زەنجىر بىلەن باغلىغۇچى قائىدە-يوسۇنلارغا قارشى جەڭ قىلغانىدى. ئەمما شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىش-ھەرىكىتى، ۋە ئادەتلىرى، ئۇسۇللىرى، كىيىنىشلىرى ۋە شېئىرلىرى قەتئىي قائىدىلەرگە سىغمىغان، دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلدى.

شائىر ھەممىدىن كۆپرەك قۇلچىلىقنى، مۇتەئەسسىپ كۆز قاراشلارنى يامان كۆرەتتى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى شائىرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان دەرۋىشلىك يولىنى تۇتتى. بۇ گۇرۇھتىكىلەرمۇ باشقا دىنىي گۇرۇھلارغا ئوخشاش خىيالىي پىكىر ۋە تۇيغۇلارغا بوغۇلۇپ ئەزگۈچىلەرگە خىزمەت قىلىپ تاكى يېقىرىمىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كېلىشتى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى يەتتە ئەسىردىن بېرى شائىرنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئىسيانكار ماھىيىتىنى، جاسارىتىنى، خۇداگۇيلۇق تەلقىنلىرى توپىسى بىلەن كۆمۈپ كەلدى.

بۇ كىتاب تارىخىي پاكىتلار ۋە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن دەلىللەرگە تايىنىپ، شائىرنىڭ ھاياتى، ئۇنىڭ مەنىۋى ئىزدىنىشلەر تارىخىنى تىكلەشنى كۆزلىگەن بىر ئۇرۇنۇشتۇر.

بۇ دەلىل-ئىسپاتلار ئارىسىدا شۇبھىسىزكى، كېيىنكى ئون يىل جەريانىدا تۈركىيە ۋە ئىراندا شائىرنىڭ مەكتۇپ ۋە

سۆھبەتلىرى بىلەن قوشۇپ نەشىر قىلىنغان ئىجادىي مىراسى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

كېيىنكى ئون يىل ئىچىدە تۈركىيىدە قول يازما ھالىتىدە ساقلىنىۋاتقان ئەسەرلەر رويخېتىمۇ نەشىر قىلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە شائىرنىڭ ئاتىسى باھاۋىددىن ۋەلەد، ئۇستازى بۈرھانىددىن تىرمىزى، دوستى شەمسىددىن تەبرىزىلەرنىڭ سۆھبەتلىرى، شائىرنىڭ ئوغلى سۇلتان ۋەلەدنىڭ كىتابلىرى بار.

ئالاھىدە بىر گۈرۇھ قاتاردا ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار ھاياتىغا بېغىشلانغان ئەسەرلەرنى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن، شائىر ۋاپاتىدىن ئەللىك يىل كېيىن شەيخ ئەھمەد ئەفلاكىي تەرىپىدىن يۈتۈلگەن «تۆھفەتۈل ئارىفىن» كىتابىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىم. ئۇنىڭدا تەقۋادارلىق روھى بىلەن يۇغۇرۇلغان رىۋايەت ۋە ئەپسانىلەر بىلەن بىللە، شۇ دەۋردىكى تۇرمۇش ۋەقەلىرىگە دائىر تەپسىلاتلار بېرىلگەن، بۇ قىممەتلىك ماتېريال تەقىدىي تەھلىلدىن ئۆتكۈزۈلۈپ مۇھاكىمە قىلىندى.

كىتابتا كۆرستىلگەن شەخسلەر، ئۇلار مەيلى «تارىخىي سىمالار» بولسۇن ياكى پەقەت شائىرغا يېقىن كىشىلەر بولسۇن بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەققىي ئۆتكەن شەخسلەردۇر، تەسۋىرلەنگەن ئىشلارمۇ شۇ چاغدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەردۇر.

پەقەت قەھرىمانلار تەسۋىرى، ئۇلارنىڭ ھېس ـ تۇيغۇ ۋە خاراكتېرلىرى، ۋەقەلەرنىڭ يۈنىلىشى ۋە ئىزچىللىقىنى يېزىشتا، ئاپتور ئىنچىكىلەپ يىغقان پاكىتلىق ماتېرىياللىرىغا تايانىدى، رەسسام ـ تەمىرچى دەۋر روھى، مۇسەۋۋۇر ئۇسلۇبىنى① ئۆگىنىپ، ھازىرقى زامان پېنىنىڭ ئۇتۇقلىرىغا تايىنىپ، كۆزگە ئىلىنارئىلىنماس كىچىككىنە ئالامەتلەر ئاساسىدا قەدىمكي تەسۋىرنى

① شۇ دەۋر ئەدەبىياتىدىكى بىرخىل ئۇسلۇب ـــ ت.

تەكلىگىنىدەك، يېتىشسىز ئورۇنلىرىنى خىيال - تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن تولدۇردى.

ئاپتور يالغۇز قەھرىمان پىكرىنىڭ نەتىجىسىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ كۆرسىتىشكە ۋە قەھرىمانىنىڭ نۇقتىسىنىڭ ئوبرازلىقلىقىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتى. بۇ شائىرنىڭ ئۆز مەكتۇپلىرى، شېئىرلىرى ۋە ئىچكى مونولوگلىرىغىمۇ تەۋەدۇر. ئۇلار شائىرنىڭ ئۆز مەكتۇپلىرى ۋە ئۇنىڭ زامانداشلىرىنىڭ شاھىدلىق ماتېرىيالىرى بىلەن ئىسپاتلانغان ...

بۇ كىتاب ئۇستىدە يىگىرمە يىلچە ئىزدەنگەن ئاپتور ئۆزىنىڭ ئۇنىڭ تەكىدىشى ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدى، بولۇپمۇ، جالالىدىن رۇمى — مۇكەممەل بىر گەۋدە، ئاپتورنىڭ كۆچى بولسا چەكلىك. پۈتۈنسۈرۈك شەرقشۇناسلار ئەۋلادىنىڭ ئەمگىكى مەدەت بەرمىگەن بولسا، ئۇنىڭ ئۇرۇنۇشلىرى زايا كېتەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۈرك ئالىمى ئابدۇلقادىر گۈلپىنارلى، تېھران ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى بەدىئۇز زامان فۇرۇزانفەر، بولۇپمۇ سوۋېت شەرقشۇناسلىرى ئى. ئې بېرتېلىپ ۋە ب. ئا. گوردلېۋسكىنىڭ نامىلىرىنى ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتۈش لازىم. ئاپتور ئۆزىنى ئۇلارنىڭ كۆپلىگەن شاگىرتلىرىنىڭ بىرى دەپ ھېسابلايدۇ.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى قول يازما ھالىتىدە ئوقۇپ، ئۆز مۇلاھىزە ۋە مەسلىھەتلىرى بىلەن يارەملەشكەن ئى. سى. بىراگىنىسكىي، ئا. ئې. بېرىكېلىپ ۋە ز. گ. ئوسمانوۋالارغا ئۆز تەشەككۈرىنى ئىزھار قىلىدۇ.

بەرىنچى باب

نەجات

مېنىڭ قېشىمغا ئىشلىرىڭلارنى قويۇپ،
ئىخلاسىڭلار بىلەن كېلىڭلار.

ئىبنى تايمىييە

ئۆگزىدىكى بالا

قەشقەرنىڭ قىزغۇچ قۇياشى ئولتۇراقتا، ئۇنىڭغا قارىمۇ قارشى تەرەپتىن بەلخ شەھىرىنىڭ ئەتراپىنى، شەپەق نۇرىغا پۈركەنگەن دەشتى- سەھرانى قاپلاپ شامال چىقىۋاتاتتى.

ئۇشۇقىدىن ئاشىدىغان ئۇزۇن تون كىيىپ، كەڭ يەڭلىرىگە قوللىرىنى تىقىپ، جەينەكلىرىنى قاماللاپ تۇتۇۋالغان جالالىدىن سامانلىق لايدا سۈۋالغان ئۆيىنىڭ تۆپتۇز ئۆگزىسىدە تۇراتتى. ئۇ كۆزىنى ئۇزمەي پەسكە، خۇددى چۈمۈلىلەردەك مىغىلداپ يۈرگەن ئادەملەر ئېقىمىغا قاراپ تۇراتتى. دانىشمەنلەرنىڭ دېگىنىگە قارىغاندا، بۇ ئادەملەر ئىككى مىڭ يىلدىن بېرى مانا مۇشۇ يەردە ئۆمىلىشىپ يۈرۈشمەكتە. بۇ شەھەرنى باسقۇنچىلار نەچچە قېتىم يەر بىلەن يەكسان قىلىۋەتتى، لېكىن بۇ شەھەر يەنىلا مانا مۇشۇنداق تۇراقتا، تۇرلۇك تىللار، شاۋقۇن- سۈرەن-

لەر بىلەن تولغان بۇ پاك ماكان يەنىلا مىغلىدىماقتا.

ئەمىر قورغانى ھىندۇۋان بىر-بىرىگە تۆتىشىپ كەتكەن تۆت چاسا شەكىلدىكى قۇم سۇۋاق ئۆيلەر، ھاممامىلار، مەدرىسە-خانىقالارنىڭ گۈمبەزلىرى ئارىسىدا ھەيۋەتلىك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى، ئەمما مەسچىت جامەنىڭ مۇنارلىرى ئۇنىڭدىنمۇ ئېگىز بولۇپ ئاسمان قەرىگە بوي تارتقانىدى.

بەلخاپ دەريانىڭ بوتقا سۈيىگە تولغان قانال، ئېرىق-ئۆستەڭلەر قويۇق دەل-دەرەخلىك باغلارنى ئارىلاپ ئېقىپ، يەر ئاستى سۇ يوللىرىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بولاتتى، يەنە قەلئە سېپىلىنىڭ سىرتىدا پەيدا بولۇپ، ئېرىقلاردا شىلدىرلاپ ئېقىپ، ئەتراپتىكى يېزا-قىشلاقلارنىڭ قىزغۇچ تۇپراقلىق يەرلىرىگە ھايات بەخش ئېتەتتى.

قۇش بازار تاكى قەلئە سېپىلىغىچە سوزۇلغان بولۇپ، خۇددى ئالىقاندەكىدەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇكانلار تاقىلىشقا باشلىغان، مۇھتەسىپ① ئۆز ئادەملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، سودا-تىجارەت پەيغەمبەر قائىدە-يوسۇنى بويىچە قىلىنىشىنى تەكشۈرۈپ رەستىمۇ-رەستە ئايلىنىپ يۈرەتتى. ھەر خىل قورال-جابدۇق ياسايدىغان دۇكانلارنىڭ ئوچاقلىرىدىكى ئوتلىرىمۇ ئاستا-ئاستا ئۆچۈشكە باشلىدى. مىسكەرچىلىك، زەرگەرلىك، بۆشۈك ياسىغۇچىلار، ھارۋا ياسىغۇچىلار رەستىلىرىدىكى قۇلاقنى گاراڭ قىلىدىغان تاراق-تۇرۇقلارمۇ جىمىقتى. پىچاق چاقلىغۇچىلارنىڭ چاقىدىن چىقىدىغان يىلانغا ئوخشاش ۋىژىلدىغان ئاۋازلارمۇ بېسىقتى. ئۆزۈنغا سوزۇلغان جىمجىت كوچىنى ياقلاپ بىر بۆلۈم ئاتلىق تۈرك ئەسكەرلىرى ئېتىنى ئويناتىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار شەھەرنىڭ يەتتە دەرۋازىسىدىكى قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى باشقىلارغا تاپشۇرۇپ قايتىشقانىدى.

① بازار تەرتىپى، تارازىلارنىڭ توغرىلىقىنى تەكشۈرگۈچى.

ئۆگز ددىكى بالا سوغۇقتىن شۇركۈنۈپ، دۇمبىسىنى شامالغا قارشى ئۆرۈدى. شەھەرنىڭ كۈل رەڭ خىشتىن ياسالغان شەرقىي نەۋباھار دەرۋازىسىنىڭ گۈمبەزلىرى پېتىۋاتقان قۇياشنىڭ شولىسىدا، خۇددى كۆيۈۋاتقاندەك يالقۇنجاپ كۆرۈنەتتى. بۇگۈن ئاتىسى مەسچىت جامەدە بېشارەت قىلىپ دېگەن دەھشەتلىك زەربىگە بىرىنچى بولۇپ ئاشۇ دەرۋازا يولۇقاتتى.

كېيىنكى ھەپتە ئاتىسىنىڭ قورۇ-جايى باھالىنىپ، ئانىسىنىڭ مېھرى ھەققىگە تەگكەن باغلار، ئۈزۈمزارلار سېتىلىدىغان بولغاچقا، ئۆيلىرىدىن ئادەملەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ئىچكىرىكى ھويلىدا ئاتىسىنىڭ قېرى ئىنىكىئانىسى نەسىبە خېنىم ئۇنىنى چىقارماي، كۆز ياشلىرىنى يۇتۇپ (ئاتىسى يىغلاشنى مەنئى قىلغان) ئىش قىلدۇاتاتتى، گىلەملەر، ئورۇن-كۆرپىلەر، جاينامازلار يىغىشتۇرۇلۇپ، بىر-بىردىن بوپىلىنىۋاتاتتى، مىس جابدۇقلار، جاۋۇرلار، كوزىلار، لېگەن ۋە مەنقاللار① يىغىشتۇرۇلماقتا ئىدى. ئاتىسىنىڭ شاگىرت ۋە مۇرىتلىرى سودىگەرلەر بىلەن سودىلىشىپ، كارۋان باشلىرى بىلەن كېلىشىشكە تىرىشاتتى. ئەنە شۇنداق تەشۋىش، ئالدىراشچىلىقتا پەيغەمبەر ئەۋلادى سەئىدلەر ئورايدىغان كۆك سەللىنىڭ پېشى خۇددى دېڭىزنىڭ ئۇ تەرىپىدىن كېلىدىغان ئاجايىپ بىر قۇشنىڭ قانىتىغا ئوخشاش تەنىمسىز لەپىلدەپ تۇراتتى. بۇ ئاتىسىنىڭ خەلپىسى — سەئىد بۇرھانىددىن بولۇپ، ئۇ سوقا يۇزى، ئېگىز، قاتما گەۋدىسى بىلەن ھەققەتەنمۇ بىر يىرتقۇچ قۇشنى ئەسلىتەتتى، ئۇ قانداقلا بولمىسۇن بىر ئىش قىلدىكەن، مۇقەددەس كىتابلارنى ئوقۇش، تىلاۋەت قىلىش، ئۇستازىنىڭ پەندۇ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاش ياكى ئۇنىڭ باللىرىغا ساۋاق بېرىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسنى ھەققەتەن ئەستايىدىللىق بىلەن قىلاتتى.

① كۆمۈر قاتارلىق يېقىلغۇلار يېقىلىدىغان قۇيما كۆچمە ئوچاق — ت.

كىتابلارنى ئاتىسىنىڭ ئۆزى تاللاۋاتاتتى: جلد ـ جلد هەددىسلەر ـ پەيغەمبەرنىڭ هاياتى، پەندۇ نەسىھەتلىرى، رىۋايەتلەر، ئىسلام قانۇنلىرى ـ شەرىئەت بىلىملىرىنىڭ ئىشلىرى، مۇتەئەببى، سانائى، ئەتتارغا ئوخشاش شائىرلارنىڭ توپلاملىرى، غەززالىي، ئەل ـ خارەزمگە ئوخشاش مەشھۇر ئالىملارنىڭ شىكەستە خەتتى① شەكىلدە يېزىلغان ئەسەرلىرى، بۇ يەر، يەنى خۇراسانىنىڭ ئانا شەھىرى بەلختە، هىراتتا، خارەزم، سەمەرقەندلەردە، نىشاپۇر، تەبرىزلەردە، دەمەشقىتە، نەجاپ ـ بەسرە لەردە، ئومۇمەن مەرىپەتلىك ئىسلام ئالىمىنىڭ هەممە جايلىرىدا ياغاچ، ئۆچكە تېرىسىدىن تەييارلانغان خۇرۇم ياكى هەل بېرىلگەن مۇقاۋىلار بىلەن مۇقاۋىلانغان، بەلخ ۋائىزلىرى② ۋە ئۆلىمالىرىنىڭ بىرنەچچە ئەۋلادىدىن بۇيان توپلانغان، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتقان مۇسەننەفاتلىرى③ ئۇنىڭ قارامتۇل قولىنىڭ كەك ئالىقانلىرى ئارىسىدىن بىر خىلدا ئۆتۈۋاتاتتى.

سەئىد بۇرهانىددىن تاللىۋېلىنغان كىتابلارنى ئىككى قولىلاپ، تەزىم ـ تەۋەززۇ بىلەن ئېلىپ، كۆلچەكلىك هويلىغا توشۇپ، تېكمەت ئۇستىگە تىزاتتى. سەككىز قىرلىق كۆلچەك بويىدىكى مەجنۇنتال ئاستىدا كىتابلار ئاۋۇال كىگىز، كېيىن ئەيلەنگەن تېرىلەر بىلەن ئورىلىپ پۇختا تېڭىلدى. ئەمدى ئۇلارغا كېچىپ ئۆتىدىغان تاغ دەريالارنىڭ دولقۇنلىرى، بېسىپ ئۆتىدىغان چۆل ـ جەزىرىلەرنىڭ كۆيدۇرگۈچى يالقۇنلىرى تەسىر قىلالمايتتى. هەر بىرى پاختا تېپىمدەك كېلىدىغان، ئەمما ئۇنىڭدىن ئۈچ هەسسە

① هەرپلىرى چېكىتسىز ۋە بىر ـ بىرىگە قىستاپ يېزىلغان ئەرەبچە خەت تۈرى ـ ت.

② ۋائىز ـــ ۋەزـنەسىھەت ئېيتقۇچى ـــ ت.

③ مۇسەننەفات ـــ بۇ يەردە ئەسەرلەر مەنىسىدە.

ئېشىراق كىتاب باغلاملىرى ئون تۆگىگە يېتىپ ئاشاتتى، لېكىن ئاتىسى يەنىلا كىتاب تاللاۋاتاتتى ...

جالالىدىن ئاكىسى بىلەن سەئىدگە ئەگىشىپ كۈتۈپخانا ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ، ئاتىسىنىڭ كىتاب جازىسىدىكى بىر كىتاب ئالدىدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇ كىتابنى خۇددى قۇرئان سەھىپىلىرىنى ۋاراقلىغاندەك ئاستا ۋاراقلايتتى، بارماقلىرى بىلەن سىلاپ-سىيپايتتى، بەدىنى بىلىنەر-بىلىنمەس تىترەيتتى، لەۋلىرى ئۈنسىز قىمىرلايتتى، كۆزلىرى بولسا تامغا قاراپ قادالغىنىچە تۇراتتى.

سەئىد بۇرھانىددىن ئۇستازىنىڭ بۇ ھالىنى ياخشى چۈشىنەتتى. چۈنكى ئېيتىلىدىغان سۆزلەر ئاللىقاچان ئېيتىلىپ بولۇنغان، «شاگىرت ئۇستازىغا ئايان بولغان ھەممە نەرسىنى بىلىپ بولدى. ئەمدى ھەق سۆزىنى مۇستەقىل ئېيتالايدۇ» دېگەن مۆھۈرلۈك شاھادەتنامە نەچچە يىلدىن بېرى ئۇنىڭ ھۇجرىسىدا ساقلاقلىق تۇراتتى. ئۇ يىراقتا تۇرۇپ، تۇم قارا سىياھ بىلەن يېزىلغان خەتتى نەستەلىقىنىڭ① خۇددى ئۇنچە تىزىقلىرىدەك ئىنچىكە-چىنچە قىلىپ تۇرغان قۇرلىرىنىڭ ئايرىم جايلىرىدىكى ھۈرمەت مەنىسىدە قىزىل سىياھ بىلەن يېزىلغان سۆزلەرگە قاراپ كىتابنى تونۇدى. ئۇ «شەيخى ۋەلتەراش»② دېگەن نام ئالغان ئەھمەد ئىبنى ئۆمەر ئەبۇل جانىپ نەجمىددىن كۇبرانىڭ قەلىمى بىلەن يېزىلغان قۇرئاننىڭ تەپسىرى ئىدى.

كىتاب جازىسى ئالدىدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرغان بۇ زور قامەتلىك، ئۇلۇغۋار بوۋاي بىر چاغلاردا خارەزمگە بېرىپ، شەيخ نەجمىددىن كۇبرانىڭ تۇرار جايىغا تاۋاب قىلغان. ئۇنىڭغا مۇرىتلىققا قوبۇل بېرىپ، ئۆزى كېيىن سەئىدكە بەرگەن شاھادەتنامىسىدەك

① خەت ئۇسۇللىرىنىڭ بىر تۈرى - ت

② ئەۋلىيالار ياقتۇرىدىغان شەيخ.

مۇھۇرلۇك ئىسپات ئېلىشقا ئېھتىياجلىق ئىدى. ئۇ ھازىر پىرى مۇرشىدىدىن نەچچە يۈز كىلومېتر يىراقلىقتا، ئۇنىڭ كىتابى ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، شەيخ بىلەن غايىبانە خوشلىشىپ ئۇنىڭدىن ئۆزرە سوراۋاتاتتى. ئۇ نېمىشقا ئانا شەھرىنى تاشلاپ كېتىشكە تۇتۇنىدى، شەيخ نەجمىددىن كۈبرا بولسا ھېچقاچان بۇنداق قىلمىغان بولار ئىدى.

ئۇستازى، مويسېپىت باھاۋىددىن ۋەلەدگە قاراپ سەئىدنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى.

لېكىن ئاللادىن بۆلەك ھېچكىمنىڭ ئالدىدا تىز چۆكمەيدىغان ئاتىسىنىڭ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشى جالالىددىنغا تەسىر قىلمىدى. ئۇ بۇ كۈنلەردە يىراق سەپەرنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ، تېخى ئۆزى كۆرمىگەن مەملىكەتلەر، ئۆلكىلەر، شەھەرلەر، سەلتەنەتلىك جايلارنىڭ تاماشىلىرىنى كۆرۈش كويىدا بىرخىل خۇشاللىق، ھاياجان ئىچىدە يۈرەتتى.

ئون ئىككى ياشلىق بالا ھىجرانىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى تېخى بىلمەيتتى.

ھازىر پەقەت ئۇنىڭدا ئاتا ماكانى بولغان قەدىردان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدە ئاخىرقى قېتىم تۇرۇپ، شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن شەھەرگە قاراپ، گېپىغا بىر نەرسە تىقىلىپ قالغاندەك بولدى. يەنە قۇلىقى تۇۋىدە ئاتىسىنىڭ مەسچىت جامەنىڭ ئىچىدە گۈركىرىگەن غەزەپلىك ئاۋازى جاراڭلىدى:

ــ ھەي، ۋەخشىنىڭ قازىسى، ھەي، پەخرىددىن رازىغا ئەگىشىپ، ھەق يولدىن ئازغان ئاسىيلار! ھەي، خارەزمشاھ مۇھەممەت! خەۋەردار بولغىنكى، پانىي دۇنيا جاھالىتى كۆزۈڭنى كور قىلدى! ئۆزۈمچىلىكىڭ سېنى بېپەرۋالىق ۋە باشقىلارنى كۆزگە ئىلماسلىقىنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈردى! بۇ قىلىقلىرىڭ

ئاخىر سېنى ياماناتلىق يولىغا جەزمەن ئېلىپ بارىدۇ. مانا، جا-
ھالەت نەدىن كەلدى، بەزى ئۆلىمالاردىكى رەزىللىكلەر نەدىن
پەيدا بولدى، پۇچەكلىك، ئىپلاس ھاۋايى-ھەۋەسلەر، كۆپرى-
گۈمانخورلۇقلار نەدىن پەيدا بولدى! ساڭا ئىدراك ياتتۇر، شۇ-
نىڭ ئۈچۈن ئۆز سەلتەنىتىڭدە ئۆزۈمچىلىك غادىيىپ باش كۆ-
تۈرگەن. ئەمما ئاتا-بوۋىلارنىڭ دېگىنىدەك: «ئۆزۈمچىلىك ھۆ-
كۈمران بولغان سەلتەنەت مەلئۇن سەلتەنەتتۇر!»

جۈمە نامىزىدا ئاتىسى تۇۋلاپ تۇرۇپ شۇنداق دەۋاتاتتى.
خالايىق شەھەرنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ سۆزىنى قورقۇنچ ئىچىدە
باشلىرىنى ساڭگىلاتقىنىچە ئاڭلىنىدى. شەرىئەت نامىدىن سۆزلەپ،
شەرىئەت نامىدا ھۆكۈم يۈرگۈزگەن شاھنىڭ ھۈرمىتىگە ئېرىشە-
كەن قازىيۇل قۇززات، سۇلتاننىڭ يېقىنى رازىنى دېيانەتسىز
دېيىش! بۇ ئازلىق قىلغانىدەك، مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئەڭ
قۇدرەتلىك ھۆكۈمدارلىرىدىن بىرى — خارەزمشاھنىمۇ قوشۇپ
ھاقارەتلەش! ھېچكىمنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى.

خارەزمشاھ، ئۆلىمالار ۋە سوپىلار

ۋائىز بۇرھانىددىن ۋەلەدنىڭ «ئۆزۈمچىلىك روھى» نېمىنى
كۆزدە تۇتۇپ ئېيتىۋاتقانلىقى ھەممىگە ئايان ئىدى. خارەزمشاھ
مۇھەممەد ئالدىراقسانلىق، نادانلارچە بېپەرۋالىقتا نام چىقارغانى-
دى. ئۆزىنى بارچە مۆمىنلەرنىڭ باشپاناھى ۋە نىجاتكارى
دەپ ئاتىغان بۇ پادىشاھ بەلخ شەھىرىگە شۇنچىلىك باج-سېلىق
سالغانىدىكى، ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھەرقانداق سېلىقلار بۇنىڭ
ئالدىدا ئەرزىمەس بىر نەرسە بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
ئۇ ئۆزلۈكسىز ئۇرۇش-يۇرۇشلەرنى قىلىپ بىرمۇنچە مەملىكەت-
لەرنى بويسۇندۇرغان بولسىمۇ، ئەمما مەملىكەت ئىچىدە ھەر

تۇرلۈك گۈرۈھ ـ تەپرىقىچىلەرنىڭ تالان ـ تاراجلىرىنى بېسىقتۇرالـ مىغانىدى.

بەلخ خەلقىنى سودا يوللىرى ئۈستىگە جايلاشقانىدى. چىن ـ ماچىنىدىن دەمەشقىگە، مەككەئىي مۇكەررەمگە، مىسىرغا، ھىندىستاندىن رۇسلارنىڭ سوغۇق ئۆلكىلىرىگە، بۇخارا، سەمەرقەندـ لەردىن ۋىزانتىيە پادىشاھلىقىغا، ماھىر پەرەڭلەر يۇرتلىرىغا باردىغان يوللارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەردىن ئۆتەتتى. جەڭگەـ جىدەللەر، يوللاردىكى بۇلاڭچىلىقلار، شاھ سارىيىدىكى كۈپرانىي مەئىشەتلەر بەلخنىڭ ئىقتىسادىي يىلتىزىغا ـ ھۈنەرۋەنلىك ۋە تىجارەت يىلتىزىغا پالتا چاپاتتى. ئۇزۇنىدىن بېرى ھۈنەرـ ۋەنلەر جامەسى ـ ئەخمىلەرنىڭ① يوشۇرۇن مەجلىسلىرىدە، سودىگەرـ لەرنىڭ كارۋان سارايلىرىدا ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئەمەلدارلار ئۈستىدىن شىكايەتلەر قىلىناتتى.

دىن پىشۋالىرىمۇ نارازى ئىدى. ھەر كۈنى بازار، مەھەلـ لىلەر، مەسچىت، كوچىلاردا سەددىقە تىلەپ يۈرگەن تىلەمچىلەرـ نىڭ خورجۇنلىرىغا پۇل كەمدىن ـ كەم چۈشەتتى. مەدرىسىلەردە ئىلمىي ئىلاھىيەت ۋە شەرىئەت قائىدىلىرىدىن دەرس بەرگۈچى ئۆلىمالارنىڭمۇ تاپاۋىتى كېمىيىپ، نەزىر ـ چىراغلار ئازلاپ كەتـ كەنىدى. شەھەر بايلىرىنىڭ ساخاۋىتى بىلەن كۈن كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان خانىقادىكى ئەھلى ـ شەيخ، دەرۋىشلەرنىڭمۇ ئەھۋالى قىيىن ئىدى.

دەرۋەقە، ئۆلىمالار ئۈچۈن بىرلا يول، ئۇ بولسىمۇ شاھ خىزـ مىتىنى ياخشى ئىشلەش، تاپاۋىتى كۆپ قازىلىق مەنسىپىنى قولغا كىرگۈزۈش، سارای ئۆلىماسىغا ئايلىنىپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ ھەرـ خىل ئىشلىرىغا پەتىۋالار چىقىرىپ بېرىش يولىلا بار ئىدى.

① ئەخمىلەر ـ ھۈنەرۋەن، كاسىپلاردىن تەشكىللەنگەن تەرەققىچىلەر مەزھىپىگە تەۋە بىر دىنىي گۈرۈھ ـ مەزھەپ ـ ت.

ئەما ئۇلارنىڭ ھەممىلا ئۆز جېنىنى شەيتانغا سېتىشقا، ۋەخش قازىسىغا ئوخشاش پۇل ئۈچۈن مۇسۇلمانلار ئۈستىدىن بولۇشچە ھۆكۈم چىقىرىشقا ياكى يېقىندا ۋاپات بولغان پەخرىددىن رازىغا ئوخشاش پادىشاھنىڭ ئاشۇ ئەسكىلىكلىرىنى پەتىۋالار بىلەن پەردازلاشقا ماقۇل بولىشۋەرمەيتتى. ئۆلىمالار كۆز يۇمۇپ-ئاچقۇچىلا تۈپراقىقا ئايلىنىدىغان پانىي ئالەم ھۆكۈمدارلىرىنىڭ سەلتەنەتلىرىگە ئەمەس، بەلكى بىردىنبىر ۋە ئەبەدىي ئالىلاغا خىزمەت قىلىشلىرى، شۇنىڭدەك ئاللانىڭ ھەققەت سۆزىنى ئۆلىمالارنىڭ ئاغزى ئارقىلىق ئىزھار قىلىشى لازىم ئىدى. بۇنى باھاۋىددىن ۋەلەد ئۆز تەجرىبىلىرى ئارقىلىق ياخشى چۈشەنگەنىدى. ئەسلىدە ئۇنىڭغا غايىبتىن بېشارەت بولغانىدى.

ماھى مۇھەررەم يەنى رامىزاندا كۈندۈزدىكى روزا تۇتۇش ئازابى، كېچىسىدىكى ئۇيقۇسىزلىقتىنمۇ، ئۇنى ئۇيقۇ باسقانىدەك بولدى. كۆزى ئىلىنىپلا چۈش كۆردى. چۈشىدە گويا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۇنى-باھاۋىددىن ۋەلەدنى بۇندىن كېيىن سۇلتانۇل ئۆلىما دەپ ئاتاشنى ئەمرۇ-مەرۇپ قىلغانمىش. باھاۋىددىن ۋەلەد ئاجايىپ بىر تىترەك ئىچىدە كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈپ ئويغاندى. شۇ كۈندىن باشلاپ چىقارغان پەتىۋالىرىنىڭ ئاستىغا «سۇلتانۇل ئۆلىما» دەپ ئىمزا قويىدىغان بولدى. پۈتۈن ئۆمرىنىڭ مەھسۇلاتى ھېسابلانغان «ماتارىپ» دېگەن كىتابنىمۇ ئىسمىنى شۇنداق دەپ يازدى. بۇنىڭغا يا ۋەخش قازىسى، يا زەيىنىدىن فەرازىي رازى ئەمەس ئىدى. گەرچە ئۆز تەقۋادارلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان مويەسسەت مەرۋازى ئۆزىگە بۇ ھەقتە غايىبتىن بىشارەت بولغانلىقى-چۈشىدە ئۇنىڭغا مۇنەۋۋەر بىر قامەت كۆرۈنۈپ، باھاۋىددىن ۋەلەدنى شۇنداق ئالىي ئۇنۋان بىلەن ئاتاشنى بۇيرۇغانلىقىنى ئېيتسىمۇ، دۇشمەنلەر تېخىمۇ ھەسەت قىلىپ، مەزكۇر ئۇنۋاننى باھاۋىددىن

نىڭ پەتىۋالىرى ۋە كىتابىدىن ئۆچۈرۈۋېتىشنى تەلەپ قىلىشاتىتى. ئۇلارچە، ئۇ ئەلۋەتتە ئۇلۇغ ئۆلىما، ئەمما خۇراساندا مۇنداق ئۆلىمالار ئازمۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇنىڭ ئەقلى خۇددى يېغىر قىرچاڭغۇ ئاتنىڭ كۆزىدەك يىراقنى كۆرمەيدىغان: ھەقىقەتنىڭ روھىغا ئەمەس، ئۇنىڭ شەكلىگە ئېسىلىۋالغانمىش. كونا ئەقىدىلەرنى ئىلمىي ئىرپان ئۇتۇقلىرىغا تايىنىپ، كۆز كۆرۈپ، قۇلاق ئاڭلىمىغان زامانلارغا سېلىشتۇرۇپ، چۈشەندۈرىدىغان ئەللامىلارنى ھاقارەت قىلارمىش...

«بىرلا ۋاقىتتا غايىبتىن ئىككى بېشارەت بولۇپ تۇرۇقلۇق لۇقمۇ، بۇلار ئۇنىڭغا ئىشىنىشمىدى! بۇ نېمىدېگەن كۆپۈرلۈق، نېمىدېگەن رەزىللىك! يۇنان پەلسەپىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بۇ يېڭى تەرىقەتچىلەر پەقەت ئىلاھىي ئىقتىدارلا ئېنىق بىلەلەيدۇ، دەپ قارىلىپ كەلگەن ھەقىقەتنى تەپەككۇر كۈچىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىسپاتلىماقچى بولۇشاتىتى. ئاللا يارىتقان مەۋجۇدىيەتلەرنىڭ مەنتىق يولى بىلەن ئېنىقلىنىشىغا ئىشەنمىسە بولامدۇ! ئۇلارنىڭ ھەممىسى (ۋەخىش قازىسى قاتارلىقلار) مۇغەمبەرلىك بىلەن پەلسەپە سېتىپ، خارەزمشاھ مۇھەممەدنىڭ يامان ئىشلىرىنى ئاقلاش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھارام تامىقىنى يېيىشكەن - دە!...»

باھاۋىددىن ۋەلەد ئۆزىنىڭ ھەقىقەت يولىدا چىڭ تۇرغانلىقىغا تولۇق ئىشەنگەن ھالدا شۇنداق دەپ ئويلايتتى.

ئېھتىمال، يەتتە ئەسىر كېيىن ياشاۋاتقان كىتابخان نېمە ئۈچۈن شۇنچىۋالا تالاش - تارتىش بولۇۋاتقانلىقىدىن كۈلۈپ، قەدىمكىي بەلخ شەھىرىدىن چىققان ئۆلىما باھاۋىددىن ۋەلەدنى تازا بىر مۇتەئەسسىپ ئىكەن، دەپ ئويلاپ قالار. ھەئە، ئەلۋەتتە ئۇ ئۆز ئېتىقادىدا مۇتەئەسسىپ ئىدى ۋە يەتتە ئەسىر -

دن كېيىن ئاددىي بىر مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىمۇ، تېپىشماق تېپىش ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلارنى ھەقىقەت دەپ بىلەتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ زامانىنىڭ تەپەككۇرىغا مەنسۇپ ھەممە نەرسە ــ ئىلمىي نۇجۇم، خىمىيە، ئىلمىي ھەندەسە①، ھوقۇق، تارىخ، تىل ئىلمى، ئىبنى سىنانىڭ «ئەل ـ قانۇن»ى، ئەپلاتۇننىڭ غايىلىرى، تەرەققىياتنىڭ پەلسەپە نەزەرىيىلىرى ئۇنىڭغا ئايان بولسىمۇ، بىراق ئۇمۇ، كۆپلىگەن ئۆزىگە زامانداش ئالىملارغا ئوخشاش، ئەقىل ـ ئىدراك (تەپەككۇر) ياشاشنىڭ ئەڭ مۇھىم مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشتىن ـ يېشىشتىن ئاجىز، دېگەن ئەقىدىدە ئەمەسمىكەن؟ چۈنكى شۇ دەۋرنىڭ تەپەككۇرى مەزكۇر مەسىلىلەرنى يېشىشكە ئاجىزلىق قىلاتتى.

ئۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلەشكەن ئۆلىمالار بولسا، بىرئاز باشقىچىرەك پىكىر قىلىشاتتى. ئۇلار ئەرەستوچىلارنىڭ تەسىرى بويىچە مەنتىقىي دەلىللەرنى ئىشقا سالاتتى، شۇنىڭ بىلەن قېتىپ قالغان ئەقىدىلەرنى يېڭى تارىخىي شارائىتلارغا ماسلاشلاشتۇرۇپ، ئاخىر تەپەككۇرنى ئاشۇ ئەقىدىلەر زەنجىرىدىن ئازاد قىلىش يولىدا يېڭى بىر قەدەم باسماقتا ئىدى. ئەمما ئۇلار قولغا ئالغان ئاشۇ كىچىككىنە چەكلەنگەن ئازادلىق دەسلەپكى چاغلاردا زۇلۇمنىڭ يەنىمۇ كۈچىيىشىگە، ئەقىدىلەردىن قۇتۇلغان ئىستىبداتلىقنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشىگە خىزمەت قىلاتتى.

ئامما ئازاد بولۇش يولى تەپەككۇرنىڭ ئازاد بولۇش يولى بىلەن ئوخشىمايتتى. ف. ئېنگېلىسنىڭ تەبىرىچە، خەلق ئاممىسى كۆپىنچە ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇھىم تۇرمۇش تەلەپلىرىگە جۇلۇقى چىققان ئىلاھىي لىباسلار كىيگۈزىدۇ.

ئەركىن پىكىر مەھسۇلىدىن كۆپ ھاللار ئەزگۈچىلەر ھەممىدىن بۇرۇن بىرىنچى بولۇپ بەھرىمەن بولىدۇ.

① گېئومېتىرىيە ئىلمى ــ ت.

پەقەت ئىلگىرىلەش ئارزۇسى، مۇتەئەسسىپلىك ئەمەس، شەھەرلىكلەرنىڭ ياردىمى، پۇقرالار بىلەن بىر سەپتىكى روھانىيلارنىڭ مەدەتلىرىنى جانلىق ھېس قىلىپ تۇرۇش ئارقىلىق، باھاۋىددىن ۋەلەد ئۆزىنىڭ ھەقلىق ئىكەنلىكىگە بولغان ئىتىقادىنى ئاشۇراتتى، ئىشەنچىسىگە ئىشەنچ قوشاتتى. بۇ ئاردىلىقتا تەكەببۇرلۇق بىلەن ئۆزىنى «خۇدانىڭ يەردىكى سايىسى» دەپ ئاتاپ، ئۇ سۆزلەرنى پادىشاھلىق مۇھۇرىگە ئويدۇرۇپ يازدۇرغان خارەزمشاھ مۇھەممەد شەيخلەرنىڭ بىر دەككىسىنى بېرىپ قويماقچى بولدى. شەيخلەر ئۆزلىرىنىڭ پۇقرالار ئىچىدىكى نوپۇزىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ باشباشتاق ھاكىمىيىتىنى چەكلەشكە ئۇرۇناتتى. خارەزمشاھنىڭ قەھرى - غەزىپى مەشھۇر سوپى ۋە شائىر شەيخ مەجدىددىن باغدادىنىڭ بېشىغا ياغدى.

باھاۋىددىن بىلەن باغدادى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاكا - ئىنىدىنمۇ يېقىن ئىدى. ئۇلار ئۇستازى مەشھۇر شەيخ نەجمىددىن كۇبرا خانىقاسىغا بىر قېتىم بېرىپ، ئۇنىڭغا ئىقتىدا قىلىشقانىدى. شەيخ ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى سۇندۇرۇپ، ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالغان، گويا ئۇلارنىڭ كۆڭۈل دەپتىرىدىن، تۇرمۇش تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن، چۈشىنىكسىز خەتلەرنى سىرىپ - سۈپۈرۈپ ئۆچۈرگەن. كېيىن سەمەرقەند قەغەزىدەك تازا يۈرەكلىرىگە ئۆزىنىڭ سىزىقلىرىنى يازغان. ھەق يولىدىن ئۇلارنى ھېچقانداق نەرسە ئاينىتىۋەتمەسلىكى ئۈچۈن ئىرادىلىرىنى پىدائىيلىق سىناقلىرى ۋە جاسارەت يالقۇنىدا قايتا تاۋلىغان. ئۇلار ئاۋۋال قىسقا بىر ۋاقىت ئىچىدىلا باشقىلارغا باشلامچىلىق قىلىش ھوقۇقى - ئىجازەت ئېلىشقا ئېرىشتى.

بىراق ئۇلارنىڭ كۆزقاراش، تەبىئەتلىرىدە پەرق بار ئىدى. شۇڭلاشقا شەيخ ئۇلارنى باشقا - باشقا يول بىلەن باشلىدى. باھاۋىددىننىڭ قىزىق قانلىقى قاتتىق قوللۇق بىلەن چەك -

لەنگەچكە ئۇ ئىزىغا چۈشتى. بۇ خىسلەتلەر كەلك بىلىملەر بىلەن قوشۇلغاچقا، ئۇ يالغۇز سوپىلا ئەمەس، شەرىئەت بىلىمدانى، ھالال ـ ھاراملىق مەسىلىلىردە داددل مۇنازىرىلەشكۈچى زامان ئەللامىسى بولۇپ تونۇلدى.

باغدادى بولسا، ئۆز ھېسسىياتىغا كۆمۈلۈپ ئۆز قىزغىن لىقىنىك ئاخىرقى چېكىگە، ئۆزىنى يوقىتىش ھالىتىگە چۈشۈپ، سوپىلىقتا شائىرلىق يولىنى تاللىدى.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، خۇراساندا دەسلەپكى سوپى نەسلى ئەرەب، مۇھەممەد خارەزمشاھىدىن تۆت يۈز يىل بۇرۇن بەلخته ھاكىم بولغان شاراپەتلىك شاھ ئىبراھىم ئىبنى ئەدھەم ئىكەن.

شاھ بىر كۈنى شىكارغا چىقىپ، بىر قۇلانىنىك ئىزىغا چۈشكەنمىش. ئۇقىيايىدىن ئېتىلغان ئوق ئۇنىڭغا تەگكەچكە، پادىشاھ ئولجىغا قاراپ ئاتىنى چاپتۇرۇپ بېرىپتۇ. شۇ چاغ قۇلان خۇددى ئادەمدەك زۇۋانغا كىرىپ: «ھەي شاھ، سەن ھېمايىسىز ھايۋانلارنى قىرغىن قىلىش ئۈچۈنلا تۇرمىلىگەنمىدىك؟» دەپتۇ. شاھ ھەجالەت بوپتۇ. ئوردىسىغا قايتىپ كېلىپ، كېچىچە تائەت ـ ئىبادەت قىپتۇ. ئەتىگىنى قارىسا، ئوردىنىك ئۆگزىسىدە بىر بەدەۋى چوپان يۇرگۈدەك. پادىشاھ ئۇنى تۇتۇپ كېلىشكە ساقچىلارنى ئەۋەتىپتۇ، ئۇلار چوپانىنى تۇتۇپ كەپتۇ. شاھ ئىبراھىم ئۇنىڭدىن: «مېنىڭ سارىيىمنىك ئۆگزىسىدە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟» دەپ سوراپتۇ. بەدەۋى: «تۆگەمنى يوقىتىپ قويدۇم، شۇنى ئىزدەپ يۈرىمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. تۇنۇگۈنكى ئاجايىپ ھادىسىنى ئېسىگە ئېلىپ، شاھ غەزىپىنى بېسىپ يەنە ئۇنىڭدىن: «سەھرادا يوقالغان تۆگىنى ئوردا سارايلىرىنىك ئۆگزىسىدىن ئىزدەش ھاماقەتلىك ئەمەسمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. چوپان: «تەختته ئولتۇرۇپ، تەكرىنى

ئىزدەش ئۇنىڭدىنمۇ ھاماقەتلىكرەكقۇ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن شاھ جەندى كېيىپ، ئىككىنچى كۈنىلا سارايىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىپتۇ. قەلەندەر بولۇپ تەرىقەت - تەقۋادارلىق يولىنى تۇتۇپ، ئۆمرىنى تائەت - ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇ ھەر كۈنى چۆلدە تىكەن چېپىپ ئۇنى بازارغا ئەكىرىپ سېتىپ كۈن كەچۈرۈپتۇ. ئەنە شۇ شاھ ئىبراھىم، شەيخۇل ئەزەم ئىبراھىم بەلخگە ئايلىنىپ، كېيىنرەك تەسەۋۋۇپ① دەپ نام ئالغان تەرىقەتكە ئاساس سالغانىكەن.

بەلختە ھەقىقەتەنمۇ ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەد شاھ دېگەن بىر ئادەم دۇنياغا تۆرۈلۈپ، ئۆمۈر سۈرگەنلىكىنمۇ بىلمەيمىز. ئىسلام - پەنگە مەلۇم بولغىنى شۇكى، ئىسلام ئېتىقادىدا پەيدا بولغان تەركىدۇنياچىلىق ھەرىكىتى شەھەر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش ئەھۋالىدىن نارازىلىقى، ئۇلارنىڭ ھاياتىنى روھانىيلار، يۇقىرى تەبىقىلەر ۋە دۆلەت مەنپەئىتىگە يەم قىلغۇچى فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ زۇلۇم - ئاسارەتلىرىگە بولغان نارازىلىقى تۈپەيلىدىن راۋاجلانغان. بۇ نارازىلىق، پۈتۈن مۇسۇلمانلارنى ئاكا - ئۇكا دەپ ئېلان قىلغان ئىسلام پەتۋا - پەرمانلىرى بىلەن ۋە يەنە خۇددى شۇ دىن نامى بىلەن ئىش قىلىدىغان، مەنپەئەتپەرەس روھانىيلارنىڭ پەتۋاسىغا تايانغۇچى ھۆكۈمدارلار زوراۋانلىقى ئۇتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن بارغانچە چوڭقۇرلىماقتا ئىدى. بۇ نەرسە ئىبراھىم بەلخى ھەققىدىكى رىۋايەتتىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ: جانۋارلار - نىڭ ئادەمگە ئوخشاش سۆزلىشى، تەنسىز، جىنسىسىز روھلار

① غەيرى - تەبىئىي ئالەمگە، ئىلاھىي كۈچلەرگە، ئادەملەرنىڭ ئىلاھ بىلەن بولغان ئالاقىلىشالايدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغان دىنىي ئېتىقاد، مىستىكا.

بىلەن بولغان سۆھبىتى ئىنسان روھىنىڭ ئىستېتىك ئەكس سادالىرىدۇر.

ئۆز ئەتراپىدىكى ۋەقەلىكنى ئادالەت قانۇنلىرىنىڭ ئۆزگەرتەلىشىگە قادىر كۈچلەرنى كۆرەلمىگەن مۇسۇلمان تەرىقەتچىلىرى ئەرەبلەر «سۇف» دەپ ئاتىغان، قوپال توقۇلغان پالازلاردىن جەندى كىيىپ، دەشتۇ سەھرالارغا چىقىپ كېتەتتى ياكى ئۆيلىرىگە بېكىنىپ ئولتۇرۇپ، ئىنسان تەبىئىتى ۋە تەڭرى ماھىيىتى ئۈستىدە پىكىر - خىيال قىلىشاتتى. ئۇلارنى كىيىم - لىرىگە قاراپ قەلەندەر - سوپىلار دەپ ئاتىشاتتى، ئۇلار قۇر - ئاندىكى ھالال ۋە ھارام چۈشەنچىلىرىدىن پايدىلىنىپ، مەخسۇس ئەخلاقىي تەلىمات يارىتىشتى. ئۇلارچە ھۆكۈمرانلارغا تېگىش - لىك ھەر خىل ماددىي نېمەتلەر شەك - شۈبھىسىز ھارام سانىلاتتى. چۈنكى ئۇ، زوراۋانلىق ۋاستىسى بىلەن قولغا كەل - گەن، دەپ قارىلاتتى. ھەتتا تەقۋادار بىر كىشى، پادىشاھقا قاراۋۇل بولۇپ خىزمەت قىلغۇچى قوشنىسىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ دانلىغانلىقى ئۈچۈن ئۆز توخۇسىنىمۇ ھارام سانايتتى. ھەددىدىن ئاشقان تەقۋادارلار باشقىلارنىڭ ئەمگەك تەرى سىڭگەنلىكى ئۈچۈن خەير - سەدىقە ئېلىشتىنمۇ ھەزەر قىلاتتى. پەقەت چۆلدىكى تىكەن بىلەن بۇلاقتىكى سۇلا بۇلاردىن خالىي سانىلاتتى. چۈنكى ئۇلار ھېچكىمگە مەنسۇپ ئەمەس، ئۇنى ئۆزلىرى توشۇپ ياكى يىغىپ ئەكەلگەچكە، ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ ھەققى سىڭمىگەن بولىدۇ. بۇنىڭغا زوراۋانلىق ۋە ئادالەتسىزلىك ئارىلاشمىغان بولىدۇ، دەپ قارىلاتتى.

«ئۆزىنى بىلگەن خۇدانىمۇ بىلىدۇ» دېگەن مەشھۇر ھە - دىسنى ئۆز ئىختىيارىدىچە شەرھىلىگەن سوپىلار ئىچكى، مەنىۋى تۇر - مۇشنى ئۇيۇشتۇرۇپ، شۇ يول بىلەن «سائادەت»كە يېتىشنىڭ پۈتۈن - سۈرۈك تەرتىپلىرىنى ئىشلەپ چىقىشتى. ئۇلار ئىشق - مۇھەببەتنى

مەدھىيلەيدىغان شېئىرىيەتنىمۇ ياراتتى. ئۇ ئەسەرلەر شۇنداق بۈيان جاھان ئەدەبىياتىغا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

سۇلتانۇل ئۆلىما دەۋرىگە كەلگەندە سوپىلارنىڭ ھەربىرى كۆپ ئەسىرلىك يولنى بېسىپ ئۆتكەن، مۇنتىزىم بىر كۈچكە ئايلانغانىدى. سوپىلار روھانىيلارنىڭ شەخسىنىڭ مەنىۋى ھايا-تىنى دۆلەت رەسمىي يوسۇنلىرىنىڭ مۇرەككەپ قائىدىلىرىگە بويسۇندۇرۇشىغا قارشى چىقىپ، خۇدا بىلەن بولىدىغان مۇناسىۋەتنى ھەرىكىنىڭ ئۆز شەخسىي ئىشى دەپ ئېلان قىلىشاتتى.

نارازىلىقنىڭ دىنىي مىستىپتىك تەسەۋۋۇپىنىڭ مۇسۇلمان فېئودالىزمى مۇھىتىدا ياشاپ قېلىشىغا يارىدەم بەردى، ئەمما بۇ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئايىنىپ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى يولىدا ئىنسان روھىنى بوغۇش ۋاستىسىگە ئايلىنىشىغىمۇ سەۋەب بولدى.

ئاۋۋالقى تەرىقەتچىلەر ھۆكۈمرانلاردىن بىر بۇردا نانمۇ ئالمايىتتى. لېكىن ھۆكۈمرانلارغا مەسلىھەت بېرىشنى ئۆزلىرىگە پەرز دەپ بىلىشەتتى. ئاشۇلارغا ئوخشاش، شەيخ مەجدىددىن باغدادى ئۆمرىنى مۇھەممەد خارەزمشاھقا مەسلىھەت بېرىشكە سەرپ قىلدى.

خارەزمشاھقا قارشى تۇرالىغۇدەك بىردىنبىر كۈچ ئۇنىڭ خىلالانغان تۇرك قوشۇنى ئىدى. كۆچمەن تۇرك بېگلىرىنىڭ قىزى، خارەزمشاھنىڭ ئائىلىسى، ئەقىللىك ۋە قەتئىي نىيەتلىك تۇركان خاتۇن مەخسۇس بىر گۇرۇھقا باشچىلىق قىلاتتى، مۇشۇ گۇرۇھ ئىمتىيازلىق تۇرك ھەربىيلىرىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن خارەزمشاھ ھاكىمىيىتىنى تىزگىنلەشكە ئىنتىلەتتى. ئوغلى ئۇرۇش سەپىرىدىكى چاغلاردا خارەزمدە ھۆكۈمدار بولۇپ قالىدىغان تۇركان خاتۇن مەجدىددىنىڭ ئەۋلىيالىقىنى ئاڭلاپ، ئۇنى سارايغا تەكلىپ قىلدى. مەجدىددىنىڭ شېئىرلىرىدىكى ئەقىل

ۋە ئېھتىراس ئۇنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. مەلىكە شائىرنى ئۆزىگە پىر ئۇستاز قىلىپ، ئۇنى خانىقاسىدىكى يېغىنلارغا قاتناشتۇرىدىغان بولدى.

مەجىددىن سارايدا بەزى - بەزىدە كۆرۈنۈپ قالاتتى. ئۇ تۈركان خاتۇن بىلەن ياراتقۇچى ئاللاغا سېغىنىش يوللىرى توغرىسىدا سۆھبەتلىشەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن باشقىلارغا زۇلۇم قىلماسلىق، ھەق ئالدىدا خەجالەتچىلىككە سالمىدىغان ئىشلاردىن يىراق بولۇش، «نېمىكى قىلمىغىن، پەرۋەردىگار ھازىرو نازىر» دېگەن ھېكمەتنى ئېسىدە تۇتۇش لازىملىقىنى قايتا - قايتا تەكىتلەيتتى. يېغىپ ئېيتقاندا، تۈركان خاتۇنى تەقۋادارلىق يولىغا باشلاپ، شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ ئوغلىغىمۇ ئۆز تەسىرىنى ئۆتكۈزۈشكە ئۇمىد باغلىغانىدى.

ساراي جاسۇسلار بىلەن تولغانىدى. ئۇلار خۇداگۈيلۇق بىلەن ئۆتىدىغان ئۇنداق سۆھبەتلەردىن بىرى ھەققىدە شاھقا خەۋەر يەتكۈزۈپ، شەيخنىڭ شېئىرلىرىدىكى مۇھەببەت تەگرىگە ئەمەس، ئەۋرە - چەۋرىلىك بولغان تۈركان خاتۇنغا بېغىشلانغان دەپ تۆھمەت چاپلاشتى.

خارەزمشاھ مۇھەممەد ئۇ شەيخنى قەتلى قىلىشقا بۇيرۇدى. مەجىددىن باغدادىنىڭ بېشىنى كېسىپ، جەسىتىنى جەيخۇن دەرياسىغا تاشلىدى.

روھانىيلارغا شۇنداق ئەدەب بەرگەن شاھ ئەمدى پەيغەمبەر نائىبى، بارلىق مۆمىنلەرنىڭ دانا سەردارى خەلىپە ھاكىمىيىتىگە تېگىشكە قارار قىلدى. ئۇ يالغۇز خۇراسانىنىڭ بەلخ، مەۋر، نىشاپۇر ۋە باشقا شەھەرلىرىدىلا ئەمەس، بەلكى خەلىپىلىك پايتەختى باغدادى شەرىپىنىڭ ھەممە مەسچىتلىرىدىمۇ ئۆز نامىغا خۇتبە ئوقۇتۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئەلچىلەر ئەۋەتتى. بۇ - خەلىپە ناسىرنى خارەزمشاھ پايدىسىغا ئۆز ھاكىمىيىتىدىن

ۋاز كەچسۇن دېگىنى ئىدى. ئەمما خارەزمشاھ باشقا مۇسۇلمان ھۆكۈمدارلىرىغا ئوخشاش خەلىپىنىڭ قول ئاستىغا قارام سانىلاتتى. باغدادتا خارەزمشاھنىڭ بۇ تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى. ئۇ چاغدا مۇھەممەد ئۆز تەۋەلىكىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىنى يەغمپ، پۈتۈن ئۆمرىنى دىنىي ئىسلام يولىدا، جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆتكۈزگەن پادىشاھ، ئۇنىڭغا قارشىلىق قىلىۋاتقان پىتنەخور خەلىپىنى شەرئىەت نامىدىن تۈپتىن يوق قىلىشقا ھەقلىقتۇر، دېگەن پەتىۋانى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئۆلىمالار باغدادنىڭ قىسمىتىنى ئەسلەپ، چىشىنى چىشىغا چىشلەپ بولسىمۇ شۇنداق بىر پەتىۋا بېرىشكە مەجبۇر بولۇشتى. ئۇ، ئەمدى شاھ خەلىپىگە قارشى يۈرۈش قىلىشقا بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى.

1217 – يىلىنىڭ قىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئىنتايىن قاتتىق سوغۇق بولدى. باغدادقا ئەۋەتىلگەن خارەزمشاھ قوشۇنلىرى كوردىستان تاغلىرىدا قار – بوراندا قالدى. يالاڭ كىيىنگەن مىڭلاپ ئەسكەرلەر توڭلاپ ئۆلدى. ئۇ، نېگىدىن ئامان قالغانلارنى ئۇرۇشقاق كوردىلار قىرىپ تاشلىدى. شاھ تەرىپىدىن جەڭ مەيدانىغا ئەۋەتىلگەن پۈتۈن – سۈرۈك قوشۇندىن بار – يوقى قىرىق – ئەللىك نەپەرلا قايتىپ كېلەلىدى.

شاھنىڭ ئابرويىغا قاتتىق تەسىر يەتتى، لېكىن ئۇ بەرىبىر ھوشىغا كېلەلمىدى.

كېيىنكى يىلى يازدا خارەزمشاھ تەۋەلىكىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا جايلاشقان ئوترار شەھىرىگە چىڭگىزخانىنىڭ سودا كارۋىنى كەلدى. بۇ كارۋاندا تۆت سودىگەر باشچىلىقىدىكى تۆت يۈز ئەللىك كىشى بار بولۇپ، ھەممىسى مۇسۇلمانلار ئىدى. بەش يۈزگە يېقىن تۆگىگە ئىپار، قوندۇز ۋە تېمىن تېرىلىرى

ئابرويىغا

سەدەپ ۋە نېغرەت تاشلىرى①، شۇنىڭدەك يېقىندا چىڭگىزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان جۇڭگودىن ئولجا ئېلىنغان ئالتۇن-كۈمۈش ۋە يېپەك ماللار ئارتىلغانىدى. چىڭگىزخان نامىدىن ئۆزئارا تىنچلىق كېلىشىمى بىلەن تىجارەت قىلىش تەلىپىنى خارەزمشاھقا ئەكەلگەن بۇ ئەلچىلەردىن باشلاپ، ئۆزئارا كۆپلەپ سودا كارۋانلىرىنىڭ كېلىشى، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ياخشى قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى باشلاپ، بېرىش مۇمكىن ئىدى.

لېكىن تەكەببۇرلۇق ھەۋىسىگە چۈشكەن مۇھەممەد سودىگەرلەرنى جاسۇسلار سۈپىتىدە قولغا ئېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ تۆت يۈز ئەللىك كىشى بىر كېچىدە ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى ئوترار ھاكىمى تەرىپىدىن شاھقا ئەۋەتىپ بېرىلدى. شاھ ئۇلارنى بۇخارا ۋە سەمەرقەند سودىگەرلىرىگە يۇقىرى باھادا سېتىپ، پۇلىنى ئۆزى ئالدى. پۈتۈن - سۈرۈك بۇ سودا كارۋانىدىن پەقەت بىرلا تۆگە باققۇچى قېچىپ قۇتۇلدى. بۇ دەھشەتلىك خەۋەرنى چىڭگىزخانغا ئاشۇ تۆگىچى يەتكۈزدى.

مۇڭغۇللار ھۆكۈمدارى غەزەپكە چىدىماي، ھاكىم — ھەممىگە ھاكىم، دېگەن ئەقىدىگە ئەمەل قىلىپ، خارەزمشاھقا يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ، قىلغان ئەسكىلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا تەنە-دەشنامىلار قىلىش بىلەن بىرگە قىرغىن، قاباھەت سەۋەبچىسى — ئوترار ھاكىمىنى تۇتۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

لېكىن شاھ ئەلچىلەرنىڭ باشلىقىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، قالغان ئىككىسىنىڭ ساقىلىنى كېسىپ قوغلۇەتتى.

ئارقىمۇ - ئارقا ئۇچ قېتىملىق كۈپۈرلۈق — شەيخىنىڭ

① تەبىئەتتە كۆپىنچە ئاق ياكى يېشىل رەڭدە ئۇچرايدىغان مېنېرال ماددا — ت.

ئۆلتۈرۈلۈشى، خەلىپىگە ھۇجۇم قىلىپ قۇشۇن ماڭغۇزۇش، ئاخىردا مۇسۇلمان سودىگەرلىرىنى ئۆلتۈرۈش مەملىكەتىنىڭ ھەممە تەبىقىلەرنى ــ روھانىيلار، سىپاھىلار، سودىگەر، ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ نارازىلىقىنى چىقىرىۋەتكەن يەتكۈزدى. شەيخ مەجدىددىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن خەلىپىگە قارشى مەجبۇرىي پەتۋا چىقارغۇزغانلىق ئەلىمىدىن تېخىچە كۆڭلىدىكى غۇمنى چىقىرالمايۋاتقان ئۆلىما ۋە شەيخلەر ئۇنىڭغا ئىلاھىي جازانىڭ مۇقەررەر بولىدىغانلىقى ھەققىدە ھەر خىل كارامەت سۆزلىرىنى قىلىشقا باشلىدى.

خارەزمشاھ ھەممىلا يەرگە ئۆزىنىڭ جاسۇسلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى، تىڭ ــ تىڭچىلار، خۇپىيانە ھەرىكەت قىلغۇچىلار، ئالاقىچىلار ھەر قەدەمدە ئۇنىڭ خىزمىتىگە تەييار تۇراتتى. لېكىن ۋەقەلەردىن خەۋەر تېپىشتا ماشايىخلارمۇ ئۇنىڭدىن قېلىشمايتتى. ھەتتا ئۇلاردىن ئۇستۇنمۇ تۇراتتى: ئىلىمۇ ئىرپان ۋە تىرىكچىلىك كويىدا تېنەپ، دۇنيا كەزگەن مىڭلىغان قەلەندەرلەرگە خانىقالارنىڭ ئىشىكى ھەمىشە ئوچۇق ئىدى.

ئايرىم ــ ئايرىم جايلارغا ئورۇنلاشقان ھۈنەرۋەن ئۇستىلار، سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆرگەن ــ ئاڭلىغانلىرىنى ئاۋۋال ئۆزلىرىنىڭ پىر ئۇستازلىرىغا يەتكۈزۈشنى پەرزى ئەيىن① دەپ بىلىشەتتى.

ئوتراردىكى جىنايەت، ئەلچىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنىڭ ئاقىۋىتى ــ بىر ئورۇش بولىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتەتتى. چىڭگىزخاننىڭ تۆمۈردەك ئىرادىسى بىلەن مىسلى كۆرۈلمىگەن كۈچ-قۇدرەت بولۇپ ئۇيۇشقان، جۇڭگونى بويسۇندۇرغان ھېسابسىز كۆپ كۆچمەن گۇرۇھلىرى بىلەن بولىدىغان بۇ ئورۇشتا خارەزمشاھ ۋە ئۇنىڭ دۆلىتى ھالاكەتكە يۈزلىنىشى مۇقەررەر ئىدى.

① مۇسۇلمان بولغانلىقى كىشىنىڭ ئەمەل قىلىشى، ئورۇندىشى شەرت بولغان قائىدە ــ ت.

بىشارەت

ئاشۇ 1219 - يىلنىڭ قىش ئاخشىمى شامالدا دۈگدىيىپ، قەدىردان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدە، شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن نەۋ-باھار دەرۋازىسى تەرەپكە تىكىلىپ تۇرغان بالا، ئېھتىمال بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى يوق ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ قۇلىقىنىڭ تۈۋىدە ئاتىسى — ۋائىز ۋە ئۆلىما باھاۋىددىن ۋەلەدنىڭ مەسچىت جامەنىڭ گۈمبەزلىرىدە قۇدرەتلىك ئىلاھنىڭ نىداسىدەك گۈمبۈرلەپ ئەكس سادا ببرۇاتقان ئاۋازى ياڭرايتتى.

— مەن ئېتىمەن. لېكىن خەۋەردار بولۇپ قېلىڭلار كى، مەن كەتكەندىن كېيىن موڭغۇللارنىڭ يەر - زېمىنىنى چېكەتكە-دەك باسقان سان - ساناقسىز قوشۇنى يېتىپ كېلىدۇ. ھەدىس مۇبارەكتە ئاللاتائالا: «مەن ئۇلارنى ئۆز قەھرۇ غەزىپىمدىن يارالغان بۇ قوشۇن مۇلكىي خۇراسانىنى زەبىت قىلىۋر. مىڭلىغان بالايە-ئاپەتلەرنى ياغدۇرۇپ، بەلخ ئەھلىگە ئەجەل شارابىنى ئىچۈرۈر. شاھ مۇلكىدىن ئايرىلىپ، ئۆمرى غۇربەتتە، يالغۇزلۇق ۋە مۇشكۈلات ئاستىدا ئۆتكۈسى...

ئون ئىككى ياشلىق جالالىددىنىڭ ئورۇق گەۋدىسىنى تىتىرەك باستى. «مەن ئۇلارنى ئۆز قەھرۇ غەزىپىمدىن ياراتتىم!... ئەجەل شەربىتىنى ئىچۈرۈر!»

ئۇ ئاتىسىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ چۈقان سېلىپ يىغلىشىۋاتقان ئايالالارنىڭ نالىسىنى يەنە ئاڭلىغاندەك، ئاپئاق ساقاللىرىغا مۆلدۈرلىگەن كۆز ياشلىرى تۆكۈلگەن بوۋايلارنى، ھوشىدىن كېتىپ يىغلىغان دەرۋىشلەرنى يەنە كۆرگەندەك بولدى.

ئۇنىڭغا ئەقىل كىچىكىدىن ھەمراھ. ئۇ زېمىنىدەك مۇستەھكەم، تاشتەك چىڭ ئاشۇ كۆملاچ تاملار، مەسچىتلەر، كوچىلار،

قورغانلار، ئىنكىنانسى نەسىبە خانىم، بىرگە ئويناپ ئۆسكەن دوستلىرى، ئۆز تىرىكچىلىكى بىلەن ئاۋارە بولۇپ، ھازىر ئۇخلاشقا باشلىغان مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان تونۇش ۋە ناتونۇش ئادەملەرنىڭ بىر دۆۋە ئۇستىغان ۋە تۇپراقتا ئايلىنىدىغانلىقىغا ئىشەنگۈسى كەلمىسمۇ، ئەمما ئاتىسى ئېيتقان سۆزلەرنىڭ راستلىقىغا زادىلا گۇمان قىلمايتتى. شۇ ھامان ئاتىسى ئۇنىڭ كۆزىگە شۇ چاغقىچە ھېچ كۆرۈنمىگەن بىر قىياپەتتە خۇددى پەيغەمبەرگە ئوخشاش ئۇلۇغ ۋە قۇدرەتلىك، جەسۇر ھەم ھەيۋەتلىك بولۇپ كۆرۈندى...

لېكىن ئاتىسىغا بولغان مېھرى ۋە ئىخلاسى بىلەن بىرگە ئۇنىڭ كۆڭلىگە قانداقتۇر بىر ئوت چۈشۈپ ئۇلغىيىۋاتقاندەك بولدى. ئۇ مۇشۇنداق چاغدا ھازىرقىدەك تونۇغۇسلى بولمايدىغانلىقىنى تونۇيالايدىغان، كۆرگىلى بولمايدىغانلىقىنى كۆرەلەيدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولغان بولسا، ئېھتىمال ئۇ بۇ ئوتنى دەرد - ئەلەم يېلىنى دەپ ئاتىغانمۇ بولاتتى. بىراق بالا ئۇ يىلانلىق باش كۆتۈرۈشىگە يول قويمىدى، ئۇنى ئۆزىدىن نېرى ھەيدەشكە تىرىشتى.

شۇ چاغدا ئۇ كۆڭۈلدە ئىنسانلارغا مۇھەببەت بولمايدىكەن، ئۇنداقتا ھەرقانچە بۈيۈك ئىلمۇ - دانىشمەنلىكمۇ پايدىسىز، ھەتتا كى، يىرگىنچلىك ئىكەنلىكىنى قانداقمۇ بىلەلىسۇن. دەرۋەقە، بۇنداق چاغدا ئىلمۇ - دانىشمەن قانچىلىك ئۇلۇغ بولسا، شۇنچىلىك دەھشەتلىك بولاتتى.

ئادەملەر ھەممە دەۋرلەردە ئوخشاشلا غايىب پەردىسىدىن ھالقىپ، ئىستىقبالنى كۆرۈشنى، ھازىرغا قاراپ كېلەچەكنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. دۇنيانى قانچىلىك ئاز چۈشەنسە، ئۇلارنىڭ زېھنىنى يورۇتقۇچى ئابروي - ئېتىبارلىق سىمالارغا شۇنچە كۆپ ئېتىقاد قىلىشىدۇ.

باھاۋىددىن ۋەلەدنىڭ بېشارىتى سەل كەم بىر يىلدىن كېيىن ئەمەلىيەتتە كۆرۈنگەنلىكتىن، بۇنى بىر ئىلاھىي كارامەت دەپ مەنە بېرىدىغان ئادەملەرنىڭ ھەيران قېلىشلىرىنىڭ قانداق ھالەتتە ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن، لېكىن سۇلتانۇل ئۆلىما نۇرغۇن زاماناداش ئەللامىلارغا ئوخشاش، ئۆزىنى ئەۋلىيا دەپ ھېسابلىمايتتى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ ئادىمى ئىدى ۋە شۇ دەۋر مىزانى بىلەن پىكىر قىلاتتى. شۇ دەۋر ئەقىدىلىرى بويىچە بولغاندا، جىنايەت جازاسى كېلىشى مۇقەررەر ئىدى. مەرپىەتلىك ۋە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردىن ياخشى خەۋىرى بار باھاۋىددىن ۋەلەدتەك بىر ئادەم ئۇچۇن ئەلقىساسۇل مىنەل ھەق قايسى تەرەپتىن كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىش قېيىن ئەمەس ئىدى.

1219 - يىل جۇمادىل ئاخىر ئېيى، سۇلتانۇل ئۆلىما مەسچىت جامەنىڭ مۇنبىرىدە تۇرۇپ، ئاخىرقى قېتىم ۋەز ئېيتىپ ۋاتقان دەل شۇ مىنۇتلاردا ئون مىڭلىغان موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنلىرى بەختى قارا ئوتراردىن قورشاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلار قوي ۋە بۇقا تېرىلىرىدىن تەييارلانغان تۇلۇملار بىلەن دەريادىن ئۆتۈپ چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى جوجى باشچىلىقىدا سەيخۇن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى تەرەپكە يۇرۇش قىلىشتى. چىڭگىزخاننىڭ ئۆزى ئاساسىي كۈچلىرى بىلەن چەكسىز قۇم سەھراسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، يول بويى شەھەرلەرنى بۇلاپ - تالاپ، بۇخاراغا قاراپ ماڭدى. بۇ دەھشەتلىك قىرغىن ھەققىدىكى خەۋەرلەردىن قورقۇنچقا چۈشكەن ئادەملەر يوللاردا توپ - توپ بولۇپ، مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە قاراپ قېچىشاتتى. سۇلتانۇل ئۆلىما تېخى ئىنسان روھىنىڭ ئۆلمەسلىكى توغرىسىدىكى دىنىي ئەقىدىلەردىن يىراق، پەقەت ئۆز سەركەردىسىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۇتپەرەسلىكنىڭ مەلۇم رەسمىي - يوسۇنلىرىغىلا بويسۇنغۇچى چىڭگىزخان ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ بېسىپ ئالغان مۇسۇلمان

شەھەرلىرىنى قانداق ۋەيران قىلغانلىقىنى ئېيتىق بىلمىسىمۇ، لېكىن موڭغۇللار ئىستىلاسىدىن كېيىن جۇڭگوغا بېرىپ كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ ئېيتقانلىرىدىن بۇنى تەسەۋۋۇر قىلالايتتى. بۇ ھېكايىلەرنىڭ بىر ئۇچى سۇلتانۇل ئۆلما ئوغۇللىرىنىڭمۇ قۇلىقىغا يەتكەنىدى.

موڭغۇللار ئادەتتە شەھەرلەرنى ئىگىلەپ، ئاھالىنى قەلئەسىرتىغا، دالالارغا چىقىشقا بۇيرۇيتتى، ئاندىن شەھەرنى بۇلايتتى، قارشىلىق كۆرسىتىلسە، ئۇلارنى قىرىپ تاشلاپ، شەھەرلىرىنى تۈزلىۋېتەتتى. ھۈنەرۋەنلەرنى، ياش ئاياللارنى ئايرىۋېلىپ، ئۇلارنى قۇل قىلىپ، قالغانلىرىنى قاتار تۇرغۇزۇپ، قىرلىق ئېغىر توقماقلار بىلەن بېشىغا ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتى.

مۇسۇلمان سودىگەرلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، چىڭگىز بىسىپ ئۆتكەن ئاشۇ جۇڭگو مەملىكىتى خۇددى دەشتى ـ باياۋانغا ئوخشاپ قالغان. يەرلەر جەسەتلەر بىلەن تولغان، مۇردىلارنىڭ سېسىقىغان پۇراقلىرى ھەممىلا جايىنى قاپلىغان، بېيجىڭ دەرۋازىلىرى يېنىدا تاغدەك ئۇستىخانلار دۆۋىلەنگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، موڭغۇللار شەھەرلەرگە باستۇرۇپ كىرگەندە، ئاتمىش مىڭ خەنزۇ قىزى دۇشمەن قولىغا تىرىك چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئۆزىنى سېپىلدىن تاشلاپ ئۆلۈۋالغانمىش.

ئۇنىڭدا، بەلخ خوتۇن ـ قىزلىرىنىمۇ شۇنداق بىر قىسمەت كۈتەمدىغاندۇ! نېمە ئۈچۈن! قايسى گۇناھلىرى ئۈچۈن! ئۆمرىدە بىر قېتىممۇ چىرايىنى كۆرۈپ باقمىغان ئاشۇ پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ ئۆلمالىرىنىڭ جىنايىتى ئۈچۈن شۇنچە دەھشەتلىك جازاغا تارتىلارمۇ! مۇبادا ھەركىمنىڭ نىيىتى، قىلمىشىغا يارىشا جازا بېرىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا مېھرىبان ۋە پاك ئاچىسى، يېقىندا ياتلىق قىلىنغان، ھازىر ئېغىر ئاياغ بولۇپ قالغان

پاتسمه خېنىمىنىڭ گۈناھى نېمە؟ ئۇ بىتەلەي كېتەلمەي ئەمدى شۇ يەردە قالىدۇ. ئاتىسىغا مۇرىت بولغان قوشنىسىنىڭ قىزى، يۈزى ئايدەك دوپدوماق ئون ياشلىق گۈھەرىيەنىڭ ئەيىبى نېمىدۇ.

بۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالمىغان ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىن بىردىنچى قېتىم بىردىنلا غەزەپلىنىپ كەتتى. لېكىن ئۇ كىمگە قارشى؟ شاھقىمۇ، تەقدىرگىمۇ، ياكى بىگۈناھ جانلارنىڭ ھالاكىتىدىن بېشارەت بەرگەن ئاتىسىغا قارشىمۇ؟

ئۇ قورقۇشقا باشلاپ يۈزىنى قىبلىگە، مەككە تەرەپكە بۇرىدى، ئۇ تىزلىنىپ ئالقىنىنى يۈزىگە يېپىپ، توۋا - تەزەررۇ ئېيتىپ، ئۇچ رەكئەت نامازنى ئوقۇدى. ئۇستازى سەئىد بۇرھانىدىن، كۆكۈلدە ئاللانىڭ لۇتفى - شاپائىتىگە گۇمان پەيدا بولۇپ قالسا، شۇنداق قىلىش كېرەك، دەپ ئۆگەتكەنىدى. بىراق ئۇ بۇنىڭ لىق بىلەن ئارام تاپالمىدى. قەلبىنى ئازابلاۋاتقان دەھشەتلىك خىيالالاردىن قۇتۇلالمىدى.

شۇ خىيالالار ئىچىدە يەنە گۈھەرنىڭ دوپدوماق ئاي يۈزى ئايان بولدى. شۇ ھامان ئۇ مۇنۇلارنى ئەسلىدى: قىزنىڭ ئانىسى، شەيخ سولتانۇل ئۆلىمانى دەپ سەمەرقەندتىن بەلخگە كۆچۈپ كەلگەن سودىگەر شېرىپىدىن لالا يېقىندا، پىرىمنىڭ ئىتەكلىرىنى ھەرگىز قويۇۋەتمەيمەن، پىرىمغا ئەگىشىپ، دۇنيانىڭ ئۇ چېتىگە بېرىشقىمۇ تەييارمەن، دەپ ئېيتقانىدى. دېمەك گۈھەرمۇ ئۇلار بىلەن بىرگە كېتىدۇ. شۇ خىيال ئۇنى بىرئاز بەزلىدى. ئۇرۇپ چېقىلىپ، توپىغا ئايلىنىش ئالدىدا تۇرغان، ئەمما قايتا دۇنياغا زادىلا كەلمەيدىغان بىباھا گۈھەرنى ئۆز قولى بىلەن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىۋاتقاندەك ھېس قىلدى.

ئۇ ئورنىدىن تۇردى.

ئۇ گۈھەرنى بار - يوقى بىر ئىككىلا قېتىم كۆرۈپ، بىر

ئىككى ئېغىزلا سۆزلەشكەنىدى. نېمىشقا، مۇشۇنداق دەھشەتلىك خىيال يەيتلىرىدە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا قىزنىڭ ئايدەك يۈزى، ئادەمگە تىكىلىپ قارايدىغان دۇپدۇگىلەك قارا كۆزلىرى شۇنچىلىك ئېنىق كۆرۈندى؟ كۆزلەر ئۇنىڭ خاتىرىسىگە قاچان ئورنىشىۋىدىكىن؟

شۇنى ئەسلىدى ـ دە، خۇددى شەلپەردەك قىزىرىپ كەتتى.

سەكرەش

بۇ يەردە بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن مۇشۇ خاسىيەتلىك جۇمە كۈنى بىر ۋەقە بولغانىدى. ئۇ ھەقىقەتەن مۇ خاسىيەتلىك ئىدى. چۈنكى، سەئىد بۇرھانىددىن ئاكىسى بىلەن ئۇنىڭغا دائىم ياد ئالدۇرىدىغان سەرفو نەھۋى، تەپسىرى قۇرئان ۋە باشقا مۇشەققەتلەردىن قۇتۇلغانىدى. جالالىدىن دەرسلەرنى قىينالماي ئاسان ئۆزلەشتۈرۈۋالسىمۇ، لېكىن يەنىلا بىرەر شېئىرىي ددۇانىنى ۋاراقلاپ بالىخانىنىڭ پېشايۋانىدا ئۆزى يالغۇز ئولتۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتى.

شۇ كۈنى كەچكە يېقىن ئۇلارنىڭ ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە ئادەتتىكىدەك تەكتۇش دوستلىرى، ئاتىسىغا مۇرتلىققا قوبۇل بەرگەن قوشنىلىرىنىڭ بالىلىرى، مەھەللىدىكى بالىلار چىقىشتى. ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن كەلگەن دوستلىرىنى سەممىي ـ سىپايىلىك بىلەن قارشى ئېلىپ، ئاستىغا كۆرپە سېلىپ كۈتتى. جالالىدىن بولسا بوزچىنىڭ بالىسى سىنان بىلەن شاھمات ئويناش ئۈچۈن پېشايۋانغا ئۆتتى. باشقىلار كوچىدىن ئۇيان ـ بۇيان ئۆتكەنلەرنى زادىلىق قىلىشىپ، بەزىلىرى ئوشۇق ئويناش، بىر ـ بىرى بىلەن كۈچ سىنىشىش قاتارلىق ئويۇنلارغا كىرىشىپ كەتتى.

جالالىدىن دوستى بىلەن شاھمات ئۇرۇقلىرىنى تاختىغا

تىزىپ ئەمدىلا ئويۇننى باشلىماقچى بولۇپ تۇرۇشىغا، كوچىدا ناغرا چېلىنىپ قالدى. بالىلار گۈرۈندە ئۆگزىنىڭ قىرغىقىغا كېلىشتى.

خان پىيادە ئەسكەرلىرىنىڭ بىر توپى تۇرنىلاردەك قاتار تىزىلىشىپ شەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسى تەرەپكە كېتىشۋاتاتتى. ئالدىدا كېتىۋاتقانلار ئالا-چىپار ئات مىنگەن تۇرك ئاتلىق ئەسكەرلىرى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن چاپانلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى بەللىرىگە قىستۇرۇپ، بەلباغلىرىغا پىچاق ئېسىۋالغان، قوپال نەيزىلەرنى كۆتۈرۈشكەن پىيادە جەڭچىلەر، ياشلار، قېرىلار، قىپچاقلار، تاجىكلار، ھىراتلىق، خارەزملىكلەر كېلىۋاتاتتى. ئۇلارغا نەسىللىك جەرەن ئايغىر مىنگەن، يوغان سەللىسىنىڭ ئۇچى ئۇيغۇرچە چۈشۈرۈلگەن، شامالدا يەلپۈنۈپ تۇرغان ساقلى ئېسىل تونىنىڭ ياقىسىنى سىيپاپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يۈز بېشى سەردار ئىدى.

بالىلار شەھەرنى قوغدىغۇچى قىسىملارنىڭ خارەزمشاھ باشلىغان كاساپەت ئۇرۇشقا بارىدىغانلىقىنى ئاتىلىرىدىن ئاڭلاشقانىدى. ئۇلارنى ھەرخىل نەيزىلەرنىڭ قۇياش نۇرىدا يالتىراشلىرى، يۈز بېشى ئېسىۋالغان قېلىچ سېپىنىڭ پارقىرىشى، ئاتلارنىڭ كىشنىشى ئىختىيارسىز ئۆزىگە تارتىۋالدى.

ناغرا ئاۋازلىرى شەھەر سېپىللىرىدىن چىقىپ خېلى ئۇزىغاندىن كېيىن بېسىقتى. ئەسكەرلەرگە يول بوشىتىپ، بۇلۇڭ-بۇلۇڭلارغا تىقىلىشىپ تۇرغان خالايىق يەنە ئادەتتىكى ۋاراڭ-چۇرۇڭ بىلەن ئۆز ئىشلىرىنىڭ كويىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇچاغدا فەقەھ-ھوقۇقشۇناسنىڭ ئوغلى مەسئۇد خارەزمشاھنىڭ شەيخول ئەزەم سوھرەۋەردى بىلەن ئۇچرىشىشى ھەققىدە سۆزلەشكە باشلىدى. سوھرەۋەردى باغدات خەلىپىسىدىن ئەلچى بولۇپ كەلگەن، ئۇنىڭ شاھ بىلەن ئۇچراشقىنى بۇ ئۇرۇشقا سەۋەب بوپتۇ.

27

شاه دەسلەپتە شەيخنى ئىشىك ئالدىدا تازا ساقلاتقۇزۇپ ئاندىن قوبۇل قىلىپتۇ، شەيخنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلماپتۇ. شاھنىڭ بۇ ئىشى يالغۇز ئەلچىلىك ئىناۋىتىگىلا ئەمەس، بەلكى شەيخلىك شەنىگىمۇ ھاقارەت ھېسابلىنىدىكەن. شەيخ سوھبەتۋەزدى پەيغەمبەر ھەدىسىنى ئوقۇشقا ئىجازەت سوراپتۇ. خارەزمشاھ ئىجازەت بېرىپ، ئادەت بويىچە تىز پۈكۈپ ئولتۇرۇپ ئاڭلاپتۇ. ھەدىستە پەيغەمبەرنىڭ مۇسۇلمانلارغا ئاببىاس خاندانىغا زىيان سالمىغايسىلەر، دەپ ۋەسىيەت قىلغانىكەن، خەلىپە ناسىر شۇ ئاببىاسىلاردىن ئىدى.

خارەزمشاھ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپتۇ. لېكىن غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئۆزىنى بېرئاز بېسىۋاپتۇ. «مەن دېگەن تۇركدۇر-مەن، — دەپتۇ ئۇ، — ئەرەبچە سۆزلەرنى زادى چۈشەنمەيمەن. لېكىن بۇ ھەدىسنىڭ مەنىسىنى ئۇقتۇم. ئاببىاس ئەۋلادىغا زىيان يەتكۈزۈش ئويۇمدىمۇ، خىيالىمدىمۇ يوق. ئەمما ماڭا ئېنىقكى، خەلىپە رويى زېمىن ئۇلارنىڭ كۆپىنى زىندانلاردا ساقلاۋاتقاچقا، ئۇلار شۇ يەردە تۇغۇلۇپ، ئۆمرى شۇ يەردە ئۆتۈۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ھەدىسنى بۇياقتا ئەۋەتكۈچى زاتنىڭ ئۆزىگە ئوقۇپ بەرگەن بولسىڭىز كۆپ پايدىلىق ئىش بولغان بولاتتى» دەپتۇ. جاۋاب ئورۇنسىز بولماپتۇ. خەلىپە ناسىر خارەزمشاھ مۇھەممەدىن قېلىشمايتتى. ئۇمۇ يول، ۋاستە تاللاپ ئولتۇرماي، تاجىنى تەخت دەۋاگەرلىرىنى زىندانىدا ئوتۇشنى ئەۋزەل كۆرەتتى.

بالىلار مويىسپىت ئۇلىمالارغا ئوخشاش بەس-مۇنازىرىگە چۈشۈپ كېتىشتى. خەلىپەنىڭ رويى زېمىنىڭ پۈتۈن جامائەتىنىڭ مەنپەئىتىنى دەپ مۇمىن مۇسۇلمانىنى، يەنە كېلىپ ئاببىاسىلار خاندانىدىن چىققان بەزى كىشىلەرنى زىندانغا قامىشى توغرىمۇ؟ ئاشۇ خاندانىنى پەيغەمبەرنىڭ ئۆزى قوللاپ، خەيرلىك قىلغانغۇ؟ بەس-مۇنازىرە سوزۇلۇپ كەتتى. ھەممىسلا چوڭلار-

دىن ئاڭلىۋالغانلىرىنى دەلىل قىلىپ كۆرسىتەتتى. ئۇزلىرىنىڭ دېگۈدەك مۇستەقىل سۆزلىرى - دەلىللىرى يوق ئىدى.

جالالدىن بۇ تالاش - تارتىشقا ئارىلاشمىدى. ئۇ مۇستەقىل لىكنى سۆيەتتى، لېكىن ئۇنى كەلسە - كەلمەس كۆز - كۆز قىلىشنى خالىمايتتى.

— كۆپ گەپ — ئېشەككە يۈك! — دەپ بۇ تالاش - تارتىشنى بولدى قىلدى بۆزچىنىڭ ئوغلى سىنان، — ھەي قانۇنشۇناس يىگىت، كەل، بەسلىشىمىز، نوچى بولساڭ ئاۋۇ تەرەپكە سەكرەپ باقە...

ئۇ سەھەرقەندلىك سودىگەر شېرىپىدىن لالانىڭ ئۆگزىسىنى كۆرسەتتى ۋە يېڭىدىن بۇخاراچە كەشتە تىكىلگەن قول ياغلىقىنى چىقىرىپ، — بۇنى تىكتىم! — دېدى.

بالىلار ئۆگزىنىڭ لېۋىگە كېلىپ پەسكە قارىشىتى: ئىككى ئارىلىقتا قويۇق لويلا - كۆكاتلار ئۆسكەن بولۇپ، ئىككى ئۆيىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن بەش گەزدىن كەم ئەمەس ئىدى.

قانۇنشۇناسنىڭ ئوغلى بىلەن بۆزچىنىڭ ئوغلى خۇددى سودىگەرلەرگە ئوخشاش قول تۇتۇشتى.

سىنان ئۆگزىنىڭ بۇ چېتە لېۋىگىچە شوخشۇپ باردى - دە، ئېتىكىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، دوپپىسىنى قولىغا ئالدى، ئاندىن قۇشتەك ئېتىلىنىچە نېرىقى ئۆگزىگە سەكرىدى، كېيىن يەنە شۇ يول بىلەن ئارقىسىغا قايتتى. پەقەت مەسئۇلا ئەمەس باشقا بالىلارمۇ قەيسەرلىكى تۇتۇپ بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن سەكرىشىپ ئۆتۈشتى. ئاندىن بالىلار جالالدىنغا قارىدى، سەكرىمەي ھەممىنىڭ كەينىدە قالغىنى شۇ ئىدى.

سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى ھەممىنىڭ كەينىدە قالاتتىمۇ؟ تۇغۇلۇشىدىنلا ئاجىز، خىيالچان ۋە تەسىرچان جالالدىن يۈگۈرۈپ - سەكرەپ يۈرۈشنى، ۋارقىراپ - جارقىراپ ئويناشنى ياخشى

كۆرمەيتتى. لېكىن ئانىسى مۆمىنە خېنىم كاشىلا قىلمىغان بولسا، بەلكى ئاشۇ كاساپەت بەش گەز ئارىلىقتا سەكرىگەن بولارىدى. بىراق بۇنىڭغا زىتلاشقاندەك دەل شۇ پەيتتە ئانىسى بالىلىرىنى چاقىرىش ئۈچۈن ئۆگزىگە چىقىپ قالدى. ئۇ ئىككى ئۆي ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقتا قاراپ شامالدەك ئۇچۇپ كېتىۋاتقان بالىسىنى كۆرۈش بىلەن كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋالدى.

— جالال!

بۇ دەھشەتلىك ئاۋاز چىققان تەرەپكە ھەممە بالا بىردەك قاراشتى. يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان جالالدىن ئۆزىنى توختىتىۋالالماي، قوللىرىنى ھەريان پۇلاڭلاتقىنىچە پەسكە — ئارىلىقتا چۈشۈپ كەتتى ...

ئادەتتە كۆيۈمچان ئايالىلار ۋە ئانىلار ئۆز بالىلىرى ۋە مەھبۇبلىرىنىڭ ناتونۇش تەرەپلەرگە بېرىشىغا ئۇنىشىمايدۇ، ئۇلارنىڭ روھىي جەھەتتىن ئۆسۈپ يېتىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىشىدۇ. ئەقىل ـ ئىدراك نۇرى بىلەن يورۇتۇلمىغان بۇنداق مېھىر ـ مۇھەببەت ئالەمنى قۇچاقلاشقا ئىنتىلىدىغان ئاشۇ نارەسىدە روھلارغا يار ـ يۆلەك بولۇشنىڭ ئورنىغا، ئۇلارنىڭ بويۇنلىرىغا زەنجىر بىلەن ئېسىلىغان تاش بولۇپ، ئۇلارنى يارامسىز ۋە پەسكەشلىك ئوربكىگە قاراپ سۆرەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئولار ئاخىرىدا ئالەم بىلەن ئادەملەر بىرلىكىنىڭ سىرلىرىدىن خەۋەرسىز قالىدۇ.

ئانىسىنىڭ جان ئاچچىقىدا ۋارقىرىشى جالالدىننىڭ قولاقلىرىنى تېشىۋەتكۈدەك بولدى. ئۇنىڭغا يېشىل ياپراقلىق دەرەخ شاخلىرى بىلەن يۇز بېشىنىڭ شامالدا يەلپۇنۇپ كېتىۋاتقان ساقىلى، ئاتلارنىڭ تەرلەپ كەتكەن ساغرىلىرى بىلەن قەلئە دەرۋازىسى تەرەپكە كېتىۋاتقان سەرۋازلارنىڭ نەيزە ۋە دوبۇلغىلىرى قوشۇلۇپ، قالايمىقان بىر نەرسە بولۇپ كەتتى ...

30

ئۆگزىدىكى بالىلار بۇرۇلۇپ قاراشقىنىدا جالالدىن يوق ئىدى. نە ئۇ چەتە، نە بۇ چەتتە كۆرۈنمەيتتى، ئۇلار ۋارقىراشقىنىچە ئۆگزىنىڭ قىرغىقىغا يېتىپ بارغاندا، ئىككى ئۆي ئارىلىقىدىكى لويلا ـ كۆكاتلار قىمىرلىماي تۇراتتى.

ئۇ كۆزىنى ئېچىپ دەسلەپتە كۆرگىنى قاپقارا ۋە دۆپدۆگىلەك كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا ھەيرانلىق ئىچىدە تىكىلىپ قاراپ تۇرغان قىزنىڭ پەرىشتىدەك يۈزى بولدى. بۇ، بۈگۈن ئاخىرقى قېتىم ئۆزلىرىنىڭ ئۆگزىسىدە تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭ كۆزىگە كۆرۈنگەن سەمەرقەندلىك سودىگەر لالانىڭ قىزى كىچىككىنە گۈھەرىنۇنىڭ يۈزى ئىدى.

جالالدىننىڭ رەڭگى قەغەزدەك ئاقىرىپ كەتكەن، يۈزلىرى سۇرۇلۇپ يارىلانغانىدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، ئاۋۋال ئۆزىگە قاراپ يىغلاۋاتقان بالىلارنى، كېيىن ئانىسى بىلەن ئىنىكىسىنى نەسىبە خېنىمنى كۆردى. ئاغىنىلىرىنىڭ كۆزلىرىدە پەقەت كۈلكە ـ مازاق قىلىشنى كۆرسىمۇ، بۇنىڭغا ھەر ھالدا چىداشلىق بېرەتتى. لېكىن ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە يىقىلغانغا شەپقەت، ئاجىزغا ئىچىنىش ئالامەتلىرىنمۇ كۆرۈپ قالدى. قەلبىدە ئاتىسىنىڭ غۇرۇرى قوزغالدى.

ئۇ ئورنىدىن دەس تۇردى ۋە ئىختىيارسىز ئاتىسىنىڭ سۆزىنى بارلىرى بىلەن ئاخىرقى مىنۇتتا كۆز ئالدىدىن ئۆتكەن روھىي ھالەتلەرنى تەسۋىرلەشكە باشلىدى:

ـــ مېنى يېشىل لىباس كىيگەن نەۋكەرلەر ئاسمانغا ئېلىپ چىقىشتى. ئەرشىتىلا ئەتراپىدا ئايلاندۇردى. سىلەرنىڭ ۋارقىراشقان ناله ـ زارىڭلارنى ئاڭلاپ يەرگە قايتۇرۇپ ئەكىلىپ قويۇشتى، ـــ دېدى.

ئۇ سۆزلىگەنسېرى بالىلارنىڭ كۆزلىرىدىكى ئىچىنىش ۋە مەسخىرە ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلەن ئالماشتى: ھە، بۇنداق ئىشقا پەقەت

سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلىلا مۇيەسسەر بولغاي! لېكىن يەتتە ياشلىق گۆھەرنىڭ كۆزلىرىدە يەنىلا ھەيرانلىق ئەكس ئېتەتتى. ئۇنىڭ شۇ كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ ئۇ مۇنداق دېدى:

— مۇشۇكلەرمۇ، ئاغمىخانلارمۇ تامدىن - تامغا سەكرىيەلەيدۇ، لېكىن روھلار دۇنياسىغا پەقەت ھىرىسمەن كىشىلەرلا سەيلە-سایاھەت قىلالايدۇ. ھە، شۇنداق!

ھازىر ئۇ ئون ئىككى يېشىدا ئاتىسىنىڭ ئۆيى بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، ئاشۇ سۆزلىرىنى ئەسلەپ ئىزا تارتىپ قالدى. ئېنىقراقىنى دېگەندە، ئاشۇ سۆزلەرنى ئەمەس، ئۇلارنىڭ قايسى تۇر ۋە ئاھاڭ بىلەن ئېيتىلغىنىنى، شۇنداق سۆزلەرنى ئېيتىشقا ئۇنىدىگەن غۇرۇرىنى ئەسلەپ ئىزا تارتتى.

لېكىن، ئۇ بابا ھەقىقەتەنمۇ باشقىلارنى ئالدىمغانىدى. ئۇنىڭ ئاشۇ خەتەرلىك سەكرىشى ئۇنى يۈكسەك روھىي چوققىلارغا قاراپ ماڭغان چەكسىز سەيلە - سەپىرىدە باسقان كىچىك، ئەمما بىرىنچى قەدىمى ئىدى.

كارۋان

— جالال! جالال! — دەپ ئانىسى تۇۋۇندە چاقىردى. دەل شۇ چاغ ئۇنىڭغا ئەكس سادا يەرگەندەك، بالىخ شەھىرىنىڭ ھەممىلا مۇنارلىرىدىن مۇسىنلەرنى نامازغا چاقىرىپ، مەزىنلەر ئەزان ئېيتىشقا باشلىدى.

— ئاللاھۇئەكبەر! ئاللاھۇئەكبەر!

كۈن ئولتۇردى. جالالدىن خۇش ياقمىغان ھالدا شوتىغا قەدەم باستى. قوللىرى بىلەن تاملارنى سىپاشتۇرۇپ قاراڭغۇلۇق باسقان ھويلىغا چۈشتى.

ئۆيدە شام چىراغ يېقىشتى. چىراغ شولىسى لىپىلداپ،

ئۆيى كىچىنى ئاستا يورۇتتى.

ئاتىسى ئاكىسى بىلەن جايناماز‌دا يۈگۈنۈپ ئولتۇراتتى. سۇلتانئول ئۆلتىما ئۆز ئانا شەھىرىدە ئاخىرقى قېتىم ئىنتايىن بېرىلىپ خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇدى. شۇ كېچىسى ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىن ئۇياقتىن-بۇياققا ئۆرۈلۈپ، ئاكىسىنىڭ بىر قېلىپتا پۇشۇلداپ ئۇخلاۋاتقانلىقىغا قولاق سېلىپ، خېلى ئۇزۇن غىچە كۆز يۇممىدى.

ئۇ ھويلىغا چىقىپ، كۆل بويىدىكى چىنار دەرىخىنىڭ تۈۋىگە بېرىپ تۇردى.

شامالمۇ يوق، كۆپكۆك يېيىلغان شايىدەك ئاسمان‌دا يۇلتۇزلار جىمىرلاپ تۇراتتى. پەقەت ئېغىلدىكى ئاتلار پۇشقۇرۇپ تۇياقلىرىنى يەرگە ئاندا-ساندا ئۇرۇپ، دوكۇلدىتىپ قويۇشاتتى. نەدىندۇر بىر يەردە يۇگۇرۈك تۆگىلەرنىڭ ئۈيۈمۈسىراپ «بوق» دېگەن ئاۋازلىرى ئاڭلىنىاتتى، ئەنە شۇ تۆگىلەر ئەتە ئۇلارنى ناتونۇش يوللار بىلەن ئۇزاق-ئۇزاقلارغا ئېلىپ كېتەتتى.

ئۇ ئاسمانغا قارىدى. سانسىزلىغان يۇلتۇزلار ئارىسىدا پىلىلداپ غۇۋا كۆرۈنگەن ئۆز يۇلتۇزىنى تاپتى. يېقىندا ئاتىسىنىڭ بىر مۇرىتى ئۆزىنىڭ كۆلچىكىگە چۈشكەن يۇلتۇزلار شولىسىدىن ئۇنى تونۇۋالغانىدى. جالالىدىن يۇلتۇزىغا تەلمۈرۈپ، مەڭگۈلۈكتەك چەكسىز تۇيۇلغان بۇ ئۆمۈر يولىدا بىر ھەپتە، بىر يىل، ئون يىلدىن كېيىن مېنى نېمىلەر كۈتىدىغاندۇ، دېگەن ئويغا چۆكتى.

ئۇلارنى تاڭ قاراڭغۇسىدا ئورۇنلىرىدىن تۇرغۇزۇشتى. ھويلىدا تۆگىلەرگە يۈك ئارتىشۋاتاتتى: ھەر تۆگىگە ئىككى تېڭىق، ھەر تېڭىققا سەككىز پۇد①، يۈنىڭ بارلىقى

① بىر پۇد ئون ئالتە كىلوگرامغا تەڭ ئېغىرلىق ئۆلچىمى بىرلىكى.

كىتابلار ئىدى. تۆگىلەرنىڭ بۆكرەشلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنىشى، يۈكلەرنى تېڭىۋاتقانلارنىڭ ۋارقىراش - جارقىراشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەنىدى. سەئىد بۇرھانىددىن بىردە ئېغىر - بېسىق تۇرۇپ كارۋانبېشى بىلەن نېمىدۇر بىرنېمىلەر توغرۇلۇق سۆزلەشەتتى، بىردە ئۇقتەك ئېتىلغىنىچە يۈك ئارتىۋاتقانلارنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇلارغا بار كۈچى بىلەن ياردەملىشەتتى. سەئىد ئۇلارنى بىرىنچى قوناللۇغا قەدەر ئۇزىتىپ بېرىپ، ئاندىن ئۆز شەھىرى تەرەپكە قايتماقچىدى.

ئەنە شۇ ئوپۇر - توپۇر ئالدىراشچىلىق ئىچىدە ئۆزىنى ئېغىر - بېسىق تۇتۇپ تۇرغان پەقەت ئۇنىڭ ئاتىسىلا ئىدى. ئۇ يوغان سەللە ئوراپ، ئاددىي مەللەرەڭ تون كىيگەنىدى. خىزمەتچى خادىم يوپۇق يېپىلغان ئاتنى ئالدىغا ئېلىپ كەلگۈچە شۇ ئەتە پازدا جىم تۇرىۋەردى. سەئىد ئۇزەكتىنى توغرىلاش بىلەنلا ئۇ ئۆمۈر بويى ئات مىنىپ يۈرگەن ئادەمىلەرەك، ئەپچىللىك بىلەن لىككىدىلا ئىگەرگە ئولتۇردى. ئاتمىش ياشتىن ئاشقىنىغا قارىماي، گەۋدىسىنى تىك تۇتۇپ، ئاۋۋالقىدەكلا سالاپەت، سوغۇق قانلىق بىلەن ھويلىدىن چىقتى. كوچا كارۋانلار ۋە باشقىلار بىلەن لىق تولغانىدى. يۈك ئارتىلغان تۆگىلەر خۇددى تۇرنىلارەك قاتارلىشىپ تىزىلىپ تۇراتتى. بىرىنىڭ بۇرۇن باغ چۈلۈۋرى يەنە بىرىنىڭ بەلباغلىرىغا باغلاپ چېتىپ قويۇلغان. ئەمما مىنگەن ئاتلارنىڭ يۈگەنلىرىدە نە زىننەت بۇيۇملىرى بولسۇن، نە تۆگىلەرنىڭ ئۆركەشلىرىدە يىپەك گىلەم، نە باشلىرىدا بېزەك - پۈپۈك يوق ئىدى. يۈك تېڭىقلىرىغا پەقەت بۆز ماتا، كەندىر ۋە ئەيلەنگەن تېرىلەرلا يېپىلغان. بۇنىڭدىن بۇ كارۋان ئىگىسىنىڭ بۇ پانىي دۇنيانىڭ مال - دۇنياسىنى ئەمەس، كۆڭۈل بايلىقىدەك ئەبەدىي، تەڭداشسىز ئېغىر ھەقىقەت جەۋھەرلىرىنى ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى. پەقەت ئايرىم تۆگىلەرنىڭلا ئۈس-

تىگە تاددىي سۇرۇپ رەختلەردىن سايىۋەنلەر ئورنىتىلغان، ئايال-
لار، بالىلار ۋە ئاجىزلارلا ئەنە شۇ تۆگىلەردە ماڭاتتى. جالالە-
دىن ھەر قانچە تىركەشسەمۇ، ئانىسى ئۇنىماي ئۇنى ئەنە شۇ
سايىۋەنلىك تۆگىلەرنىڭ بىرىگە ئورۇنلاشتۇردى.

ئاتىسىنى مۇرىتلىرى ئوردىۋېلىشتى. ئوڭ تەرەپتە سەئىد
بۇرھانىددىن بىلەن شەيخ ھۇجەگى، سول تەرەپتە شەيخ نەججاج
ھەجاجى بىلەن قانۇنشۇناس ئەھمەد ۋە سەمەرقەندلىك شېرىپىدىن
لالالار تۇرۇشاتتى.

كارۋان ئاقساقلى قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى. ئاندىن ئاۋ-
ۋال ئېشەك مىنگەن كارۋانلار، كەينىدىن ئات مىنگەن ئاتىسى
ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى يولغا چۈشتى.

كارۋان بېشى بىرىنچى تۆگىنىڭ بۇرنىدىن ئۆتكۈزۈلگەن
چۈلۈۋۇرنى سىلكىدى ۋە ئۇنىڭ بىر ئۇچىنى ئېگىرىنىڭ غانجۇغىسىغا
باغلىدى. كارۋاننىڭ ئەڭ ئاخىرىدا كېلىۋاتقان تۆگىنىڭ بوينىدىكى
قوڭغۇراقمۇ كولدۇڭلاشقا باشلىدى. ئەنە شۇ ئاۋاز ئاستىدا تېخى
خېلى كۆپ يىللار ئۆتىدۇ. بەلخ شەھىرىدىن چىقىقان ئەنە شۇ
كىچىك بالا بىر كۈنلەر كېلىپ، كىشىلىك دۇنياسى، ئىنسانىيەت
پەخىرلىنىدىغان شائىر ۋە دانىشمەن جالالىدىن رۇمى بولۇپ تو-
نۇلىدۇ. لېكىن ئۇ ھېچقاچان كارۋان قوڭغۇرىقىنىڭ بىر خىلدا
رېتىملىك جاراڭلىغان ئاۋازىنى ئۇنتۇمايدۇ، چۈنكى بۇ سادا ئۇ-
نىڭغا زامان ئۆمرىنىڭ چەكسىز ئىكەنلىكىنى، ئىنسان ئۆمرىنىڭ
چەكلىك ئىكەنلىكىنى ھەمىشە ئەسلىتىپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچى باب

باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش

كىمكى كامىل، بولمىغاي غەپلەت ئاڭا،
باسسا غەپلەت ـ ئەقلىنى پالەچ ئېتەر.
كىمكى جاھىل، بولمىغاي ھېكمەت ئاڭا،
ئىلىممۇ بىر كۈن جاھالەتنى پاش ئېتەر.
جالالىددىن رۇمى

كەچكى سۆھبەت

يەنىلا شۇنداق بىر كۈن ئىدى. باشقا بىر ئۆلكىدە، ئۇ قەدىردان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ بەلخ شەھىرىگە ئاخىرقى قېتىم تەلمۈرگىنىچە قارىغان ئاشۇ كۈندىن يەتتە ـ سەككىز يۈزلىگەن كىلومېتر يىراقلىقتا، ئارىدىن ئونلاپ يىللار ئۆتكەن بىر كۈن، ئونلاپ يىللار ئەمەس، بىر ئۆمۈر ئۆتكەندىن كېيىنكى بىر كۈن ئىدى.

ئۇ پەقەت مۇنۇ بىر مىسرانىلا ئىچچاملىدى:

«غورا ئىدىم، پىشتىم، سارغايدىم».

ھازىر جالالىددىننىڭ ئەتراپىنى چۆرىدەپ بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشقان دوستلىرى، شاگىرتلىرى ئارىسىدا ئاشۇ ئون ئىككى ياشلىق بالا چېغىدىكى تونۇش ـ بىلىشلىرىدىن بىرنىمۇ يوق، ئاللىقاچان تۆپراققا ئايلانغان ئۇ چىرايلارنى تاكى ھازىرغىچە

ئۇ قەلبىدە ساقلاپ كەلمەكتە، بىراق بۇنىڭدىن نېمە پايدا چىقاتتى؟

ئەنە، بۇگۈنكى كۈنمۇ دېرىزە كەينىدە ئاستا ئولتۇرماقتا ئىدى. تاملاردىكى يېشىل كاھىشلار كۆكۈچ رەڭگە كىرگەندەك بولۇپ قالدى. پاختەكلەر گۈمبەزنىڭ ئېگىز چوققىلىرىنىڭ چۆرىسىدە گۈگۈلىشىپ، كېچىلىك قونالغۇ جاي ئىزدەشمەكتە. جالالىدىن ئۆزىگە تونۇش قەدىمدان چىرايلارغا بىر - بىردىن نەزەر تاشلاپ چىقتى، ئاخىرىدا مېھرىبانلىق بىلەن تولغان كۆزىنى ھېسامىددىن چەلەبىيگە تىكتى. مانا ئاردىدىن ئونلاپ يىگىتلار ئۆتۈپ، بۇگۈن ئۇنىڭغا قاراپ ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىقىنىڭ ئېنىق ئەكسىنى ئەينەكتە كۆرگەندەك بولدى. ئۇنىڭ سەللىسى بىلەن ئاپئاق ساقىلىنى، قاڭشارلىق بۇرنى بىلەن بادام شەكلىدىكى كۆزلىرىنى ئەمەس، ياق، بۇلارنىڭ ھەممىسى تەبىئىي ئەھۋال، بەلكى ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ــ تۇيغۇ ۋە تەپەككۇرىنىڭ ھەر بىر خاراكتېرىنى كۆردى.

ھېسامىددىنمۇ قېرىپ قالدى. بۇ يەرگە ئۇ نەۋقىران يىگىت ۋاقتىدا كېلىۋىدى. ئۇ چاغلاردا ئۇنىڭدا ئەقىل - پاراسەت، سالماق - ۋەزمىنلىك، تىرىشچان - پىداكارلىق، ئومۇمەن ھەممە نەرسە يېتىپ - ئاشاتتى. ئۇنىڭدا ئۆز ئەقلى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان ھۇنەرۋەنلىك خىسلىتى تولۇق بار ئىدى.

ھۇنەرۋەن ئەخمىي بولغىنى ئۈچۈن بىر چاغلاردا باغداتتا شائىر ھەللاجنىڭ تېرىسىنى شىلىپ سويغاندەك، بۇ شەھەردە ئۇنىڭمۇ تېرىسىنى شىلىمغانلىقىدىن، ھېسامىددىن چەلەبىي يار - يۆلەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرقى كىتابى ــ «مەسنەۋىي»نى كۆچۈرۈۋاتاتتى. ئەگەر ئۆمرى يار بەرسە، بىر مىسراغا يىغىنچاقلاپ سىغدۇرغۇدەك ھاياتىنى ئەمەس، پۈتۈن ئىلمىي - مەرىپىتىنى، ھەقىقەت يولىدا بېسىپ ئۆتكەن ئۆزۈن يولىنى،

بىلگەن ـ ئاڭلىغان، ئىگەللىگەن، شان ـ شەرەپ قازانغان، ئۆزىـ
دىـن بۇ يوروق ئالەمگە مىراس بولۇپ قالغۇدەك نېمىلا بولسا،
ھەممىسىنى ھېكايە قىلىپ بەرمەكچىدى.

ھېسامىتدىن شۇ كىتاب ئۈستىدە بىرگە ئىشلەشكەن يىللاردا
بىر قېتىممۇ ئۆزىنىڭ ھېرىپ ـ چارچىغانلىقىنى سەزدۈرمىدى،
ئەكسىچە، بىر مەزگىل ئۇستازىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر چۈشـ
كەندە ئەخىلەر شەيخى ـ ئاتىسىدىن قالغان مىراس بىلـەن
ئۆزىنىڭ تاپقان ـ تەرگىنىنى قانداق سەرپلىگەن بولسا، ئۆزىنىمۇ
شۇنداق سەرپلەۋەردى.

مانا، جالالىدىن كۆپ يىللاردىن بېرى بىر ۋاقىتنىڭ
ئۆزىدە ئۆزىنى ئۆلچەپ، ھۆكۈم چىقىرىپ، يەنە شۇ مىنۇتلارنىڭ
ئۆزىدە باشقا تۈرلۈك ـ تۈمەن نەرسىلەر ھەققىدىمۇ ئويلىيالايتتى.
بۈگۈن پەندى ـ نەسىھەت قىلىۋېتىپ، ھېسامىتدىننىڭ ئۆز ئارزۇـ
سىنى ئېيتمۇبلىش ئۈچۈن قانداق قولاي پۇرسەت تاللىغانلىقىنى
ئەسلەپ كۈلۈپ قويدى. چۈنكى قولاي پەيت دېگەن بۇلۇتقا
ئوخشاش كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئۆتـۈپ كېتىدۇ. ئاخشـام
ئىككىسى يالغۇز ئولتۇرۇشقاندا، ھېسامىتدىن كۆزلىرىنى يەردىن
ئۈزمەي تۇرۇپ: «غەزەللىرىڭىز ئونلاپ دىۋانغا پۈتـۈلگـۈسـى،
ئۇلارنىڭ نۇرى ـ ئەسرارى① مەغرۇپتىن مەشرىققىچە يورۇتقۇسى.
ئەمدى دوست ـ مۇخلىسلىرىڭىزغا ئاتاپ، سانايى ۋە ئەتتارغـا
ئوخشاش بىر كىتاب يازسىڭىز، مۇرىتلىرىڭىز سىز بىلەن ئۆزلـە
رىنى شەرەپلىك ھېسابلىغان بولاتتى» دېگەنىدى.

جالالىدىننىڭ ئۆزىدىمۇ ئۆزۈندىن بېرى ئويلاپ كېلىۋاتقان،
ئەمما ئۇنى سىر قىلىپ ساقلىغـان پىكرىنى ھېسـامىتدىن
ئېيتقانىدى! دوستى بىلەن بىر جان، بىر تەن بولۇپ كەتكەن
كىشىلا مۇشۇنداق دېيەلەيدۇ.

① ئەسرار ـ مەزمۇنى، سىرى، غايە ـ نىشانى، مەقسىتى ـ ت.

شۇ ئاخشىمى جالالىددىن سەللىسىنىڭ قېتىمدىن تۆت پۈكلەڭگەن بىر قەغەزنى ئالدى. بۇ ئۇنىڭ ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان ئۇنجى ئون سەككىز مىسرا شېئىرى ئىدى:

ئاڭلا، ئەي مۇنداق ھېكايەتلەر قىلۇر،
ئايرىلىشلاردىن شىكايەتلەر قىلۇر...

ئۇنى ھېسامىتدىنغا بەردى: «خوپ، چەلەبىي، مەن دەي سەن يېزىۋال!»

شۇنىڭدىن بۇيانقى يىللار ئىچىدە بىللە ئۆتكۈزگەن ھاياتى ئۇلارنىڭ روھىي بىرلىكىنىڭ نامايەندىسى بولۇپ قالدى. شۇڭۇندىن ئېتىبارەن ھېسامىتدىن مىس قەلەمدانغا سېلىنغان قومۇش قەلەم بىلەن دۇۋەتتىن ئايرىلمىدى. ئۇنىڭ بەلبېغىدا سىرغۇچ، يېڭىدە بىر باغلام قەغەز ھەمىشە ھەمراھ ئىدى. مانا ئۇ ئۇستاز بىلەن شاگىرت يۈرۈش - تۇرۇشتىمۇ بىللە بولدى. ئۇستازنى ئەدە-ئىلھام قىستىسا — مەيلى كوچىدا، ھاممامدا، دوستلىرىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا، يىغىلىش - ساماللاردا، بازاردا، مەسچىتتە بولمىسۇن، ھېسامىتدىن ئېيتىلغان مىسرالارنى شۇ بويىچە سۆزمۇ - سۆز، قۇرمۇ - قۇر يېزىۋالاتتى.

بەلكىم، يەنە جالالىددىنىڭ (ئەمدى ئۇنى ھەممە «مەۋلانە» دەپ ئاتىشاتتى) ئۆز شاگىرتى ۋە خەلىپىسىگە شۇنچىلىك مېھرىبانلىق بىلەن قارىشىدىكى سەۋەب ھېسامىتدىن — ئۇنىڭ ئاخىرقى ياخشى كۆرگەن ئادىمى، ئۇمىد يۈلتۇزى ئىكەنلىكىدىندۇر. ئادەتتە، يىراق ۋە جاپالىق يول ماڭغان يولۇچى تۇن قويىنىدا دائىم يۈلتۇزغا قاراپ، ئاخىرقى مەنزىلنى نىشانلاپ ماڭىدۇ. ئۇنى ھازىرقى ھالەتكە كەلتۈرگەن، ئېنىقراقى، ئومۇمىي ھالىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان نەرسە ھېسامىتدىنىدا جەملەنگەنىدى. شۇڭلاشقا جالالىدىن، ئىنسانىنىڭ كامالىتى ئۇنىڭ ئۆز ئەسلى ماھىيىتىگە يېتىشىشى ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى. ئانىسى مۆمىنە خېنىمنىڭ سۆزى، ئاتىسى سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ قاتتىق غەيرىتى،

هەم ئۇستازى سەئىد بۇرھانىددىنىڭ قەتئىيلىكى، دەرۋىشلەر شاھى شەمىس تەبرىزىنىڭ قۇياشتەك نۇرلۇق شولىسى، زەرگەر سالاھىد-دىننىڭ خۇددى ئاي نۇرىدەك دەرد-ئەلەملەرگە دەرمان بولىدىغان چىرايى، ئىككى ئوغۇل تۇغۇپ، ھېلىقىلار قاتارىدا ئاللىقاچان تۇپراق ئاستىغا كۆمۈلگەن بەلخلىك قىزچاق گۆھەر خېنىمنىڭ مېھرىي ئىخلاسى ھەممىسى بىرىكىپ، ئەمدى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ھېسامىتدىن چەلەبىيدە جۇغلانغانىدى. ئۇ ئادەتتە، ئىنتايىن دىققەت قىلىپ ھەممىنىڭ ئالدىدا ئولتۇراتتى. ئۇستازىنىڭ ھەر بىر پىكرى، سۆزلىرىنى يېزىۋالاتتى. دەرۋەقە بىر چاغلاردا جالالىددىنمۇ ئۆزىنىڭ ئۇستازلىرىنىڭ سۆزلىرىگە شۇنداق ببرىلىپ قۇلاق سالغان ئەمەسمىدى.

«ھەي، ھېسامىتدىن سەن بوينۇڭغا ئارغامچا سېلىپ، ھەستەۋىياتنى ئىلگىرى تارتىۋالتىسەن، سېنىڭ شاراپىتىڭ ۋەجىدىن كىتاب جىلد-جىلد بولۇپ ئالدىڭغا توپلانماقتا... لېكىن كۆزى تېڭىلغان ئاتتەك نەزەرى تار نادانلارغا مەنپەئەت بولسىلا بولدى، ئۇلارغا سەن كۆرۈنمەيسەن. گۈللەر، رەڭلەردىن كۆزلىرى قاماشقانلار نېمىشقا كۈنىنىڭ نۇرىنى بايقاشمايدىغاندۇ. ئەمما كۈندۈزنىڭ يورۇقلۇقى بولمىسا، نە گۈل ئېچىلسۇن، نە رەڭ بولسۇن. سەن شۇ باشلىنىش نۇقتىسى، سەن ھەقىقەتسەن، ھېسامىتدىن!»

ئۇ ئۆز قەلبىدە مېھرى ئۇرغۇپ، پۈتۈن بارلىقىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى. كۆڭلىگە نېمىلىكى پۈكۈلسە، شۇ ئاندىلا ھەممىسىنى شاگىرتلىرى ئالدىدا ئولارغا ئىبرەت، مەھبۇبىغا مۇكاپات يوسۇندا ئېيتقۇسى كېلەتتى. لېكىن ئۆزىنى باساتتى: تېلەك شارابقا ئوخشاش، ئۇ قانچە ئۆزۈن تۇرسا شۇنچە قۇۋۋەتلىك بولىدۇ ئەمەسمۇ.

—سەن ھەممەنەرسىنى ئۇنتۇشۇڭ مۇمكىن،—گۈمبەز ئاستىدا

جالالدىننىڭ مەيۈس ئاۋازى بىر خىلدا ئاڭلىنىپ تۇراتتى، — پەقەت بىر نەرسىنى ئۇنتۇمىغاچقا، يەنى، دۇنياغا نېمىشقا كەلدىڭ؟ ئۆزۈڭنى ئەرزىنىگىلا گۆرگە قويۇپ سېتىۋەتمە، ئەمما سېنىڭ باھايىڭ يۇقىرى...

ئۇ سول تەرەپتە كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئۈزمەي، مەھلىيا بولۇپ تەلمۈرۈپ ئولتۇرغان ئالاھىددىن سىريانۇسقا قارىدى.

بىر كۈنى ئەتىگەندە جالالدىن دوستلىرى بىلەن قەبرىستانلىققا ماڭدى، ئۇ ئاتىسى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلماقچىدى. ئۇ ئات بازىرىدىن ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىدىن چىققاندا، توپلىشىپ تۇرغان ئادەملەرگە يولۇقۇپ قالدى. بىرنەچچە يىگىت توپتىن ئايرىلىپ، ئۇلارغا قاراپ يۈگۈردى:

— خۇدا ھەققى، مەۋلانە، مەدەت بېرىڭ!

— نېمە ئىش؟

— يۇنانلىق بالىنى ئۆلتۈرگىلى تۇراتتۇ!

— گۇناھى نېمىكەن؟

سىريانۇس قۇل ئىدى، خوجايىنى ۋاپات بولغاچقا، ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بىلەن ئازاد بولغان. لېكىن كوچىدا ئاچ قالغان. ئىلاجسىزلىقتىن ئۆزىنى يەنە قوللۇققا تۇتۇپ بەرگۈسى كەلمەي، ئوغرىلىق قىلىشنى ئەۋزەل كۆرۈپ، دۇكاندىن نان ئوغرىلاۋاتقاندا تۇتۇلۇپ قالغان ۋە قېچىشقا ئۇرۇنۇپ، دۇكاندارنى مۇشت بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويغان.

جالالدىن ئۆزىدىكى خىيالدىن قۇتۇلۇشقا ئۇرۇنغانىدەك ساقلىنى سىلاپ قويدى. لېكىن ئۇكۇنكى ئەھۋاللار كۆز ئالدىدىن قاتارلىشىپ ئۆتۈشكە باشلىدى...

يارەم ھەققىدىكى ئىلتىجالارنى ئاڭلىغان جالالدىن قەتئىي قەدەم تاشلاپ قاتىللىق مەيدانىغا قاراپ ماڭدى. كىشىلەر

توپى ئىككىگە بۆلۈنۈپ، شائىرغا يول بېرىشتى. قوللىرى كەينىگە قىلىپ باغلانغان قىزغۇچ سېرىق چاچلىق ياش بالا ساقچىلار قورشاۋىدا قوي تېرىسى تۈستىدە تىزلاندۇرۇلغان ھالدا تۇراتتى، جاللات ئۇنىڭ يېنىدا تەييار ئىدى.

جالالىدىن تونىنى يېشىپ، يىگىتنىڭ ئۈستىگە يېپىپ قويدى ۋە سۆزمۇ قىلماي، كەينىگە بۇرۇلۇپ شەھەرگە قايتىپ كەتتى.

ــ سەن بەلكىم قارشىلىق بىلدۈرەرسەن: مەن ئۇلۇغ ئىشلار بىلەن بەنت بولۇۋاتىمەن... ــ جالالىدىننىڭ ئاۋازى دائىم ياكىراپ تۇراتتى، ــ ھوقۇقشۇناسلىق، ئاسترونومىيە ئىلمى، تېببىي ئىلىم ئۆگىنىۋاتىمەن... ــ بۇلارنىڭ ھەممىسى يالغۇز ئۆزۈڭ ئۈچۈنلا. ماھىيىتىڭ ئۈچۈن ئەمەس، پەقەت تالان ـ تاراج قىلىمسۇن، كىشىلەرنى خورلىمىسۇن، ئۆلتۈرۈشمىسۇن دەپ قانۇنشۇناسلىقنى ئۆگىنىسەن، يولتۇزلارغا قاراپ مال ـ مۈلۈك باھاسىنى بەلگىلەپ، زۆرۈر بولغان ياخشى كۈننى تايىن قىلىشقا قادىر بولاي، دەپ ئىلمىي ھەيئەتكە قول ئۇزىتىپسەن. تىببىي ئىلىمنى ئۆگىنىش مەقسىتىڭ ــ تېنىڭنى، ئۆزۈڭنى ئاسراش. ئەمما سەن پەقەت يالغۇز تەندىنلا ئىبارەت ئەمەسسەنغۇ! تېنىڭ بىر ئات، سەن ــ شۇ ئاتقا مىنگۈچىسەن. ئات مىنگۈچى ئەقىللىك كىشى ئاتنى ئوقۇرسىز قويمىغاي، لېكىن ئۆزى ئاشۇ ئوقۇرغا چۈشۈپ ياتمىغاي. ئاتنىڭ يېمەكلىكى ئات مىنىدىغان كىشىگە ئوزۇق بولماس. سەن ئاتنى ئۆز يولۇڭغا ئەمەس، ئات سېنى ئۆز يولىغا سالغۇسى...

جاللات ۋە ساقچىلار تەمتىرەپ قېلىشتى: سۇلتان ۋە ئۇلىمالىرىنىڭ مۇئىددىن پەرۋانىمۇ ھۆرمەت قىلىدىغان دانىشمەن شەيخنىڭ تونىنى ئۆلتۈرۈلۈش ئالدىدا تۇرغان مەھكۇمنىڭ

ئۇستىدىن ئېلىۋېتىش ياكى جىنايەتچىگە قوشۇپ ئۇنىمۇ چېپىپ تاشلاش كېرەك ئىدى. لېكىن بۇنىڭغا كىم جۇرئەت قىلالايدۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتاندىنمۇ، خۇدادىنمۇ تەپ تارتماسلىق كېرەك بولاتتى...

—سەن پۈتۈن بىر دۇنياغا ئەرزىگۈدەك ئادەمسەن، بىراق، ئۆز قىممىتىڭنى ئۆزۈڭ بىلمەيسەن!

سۇلتانغا بۇ ئەھۋالنى خەۋەر قىلىشقاندا، ئۇ قۇلنى قويۇۋېتىشنى بۇيرۇدى: «بىر يۇنانلىق بولسا نېمە بولاتتى! مەۋلانە بىزنىڭ گۈناھلىرىمىزنى تىلەشكە ئاللاھى كەرىم ئالدىدا مۇتەۋەككىل① !»

يۇنانلىق يىگىت دۇنياغا قايتا كەلگەندەك بولدى. نىجاتكارى مۇسۇلمان بولغىنى ئۈچۈن ئۇنىڭ دىنىغا كىرىپ، ئۇنىڭغا مۇرتىلىققا قول بەردى. مۇسۇلمانچىسىغا ئالاھىددىن دەپ ئىسىم قويۇلغان بۇ سىريانۇس ساددا دىل كىشىلەرگە خاس ساداقەتمەنلىك بىلەن جالالىددىنغا سېغىندى. ئەنە شۇ ئىشى ئۈچۈنمۇ بېشى كېتىشكە تاس قالدى.

شائىرنى كۆرەلمىگەن، ئۇنىڭ ئوردا ئالدىدىكى ئىززەت-ئابرويىغاھەسەت قىلىدىغان ئۆلىمالار، پۇرسەت تاپسىلا ئۇنىڭ زىتىغا تېگىش ئۈچۈن پەيت كۈتۈشەتتى. ئاشۇلار قازى سىراجىددىنغا چېقىچىلىق قىلىپ ئەرز يېزىشتى. يېڭى مۇرتى جالالىددىننى تەكشۈرگە تەكلىشتۇرۇپ، ئۇنى ئىگەم، دەپ ئاتاپتىمىش...

سىريانۇسنى يەنە قامىتىپ قويۇشتى. قازىخانىغىمۇ سۆرەشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھوشيارلىقى بىلەنلا قۇتۇلۇپ قالدى. لېكىن ئۇ بۇنى ئاشۇ خەتەرلىك كۈندىن باشلاپ ئۈچىسىدىن چۈشۈر-

① ئاللاغا تەۋەككۈل قىلغۇچى—ت.

مەي كىيىپ يۇرۇۋاتقان مەللە رەڭ تونىنىڭ شاراپىتىددىن دەپ بىلدى. تون ھازىرمۇ ئۇنىڭ ئۇچىسىدا، رەڭگى ئۆڭۈپ، جۇلىقى چىققان...بىرمۇنچە يىپرىگە ئۇستىلىق بىلەن ياماقمۇ ساپتۇ. دەپ ئويلىدى جالالىددىن...ياق،نە ئۇستىدىكى تون، نە كۆڭلەك، نە بار-مىقدىكى ئۇزۇك، نە قولىدىكى تەسبىھلەر ئۇنىڭ ھېسامىتدىنغا بولغان مېھىر - مۇھەببىتىگە نىشان بولالمايدۇ، زامان ئۇلارنى ئۇپراتىپ، تۇپراققا ئايلاندۇرغۇسى. ئۇنىڭغا مۇناسىپى — سۆيۈملۈك شائىرى ئەتتار ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىلەن ئۇستازى سەئىد بۇرھانىددىنغا بولغان مىننەتدارلىقى، ئۇنىڭ سۆزىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغۇچى يۇرەك مەدھىيىسىدۇر.

جالالىددىن بىردەم جىم بولۇپ قالدى. ئاندىن ئاۋۇالقىدەك سىلىق ئەمما تېتىك، يېقىملىق، بىر خىل ئاۋاز بىلەن ئۇستازى سەئىد ۋە ئىلمىي رەمنى① ئۆگەنىمەكچى بولغان شاھزادە ھەققىدىكى ھېكايىنى چۈشۈپ كەتتى. بۇ ياخشى كۆرۈنىدىغان شاگىرتى ھېسامىتدىنغا قىلغان بۇگۈنكى سۇئالىتى ئىدى.

— بىرى سەئىد بۇرھانىددىنغا: «ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭلىدىم، پالانچى سېنى ماختىدى» دەپتۇ. بۇرھانىددىن ئۇنىڭغا: «ئۇنىڭ ئۆزى كىم بولمىش، مېنى نېمىشقا ماختايمىش؟ مېنى قانداق بىلگۈدەك؟ سۆزۈمگە قاراپلا بىلگەن بولسا خاتالىشىدۇ. چۈنكى سۆز ۋە تاۋۇش، ئىبغىز ۋە كالپۇك پەقەت بىر ئىشارەت-ئالامەتلەردۇر. ئەگەر ئىشىمغا قاراپ بىلسە، ئىش دېگەنمۇ ئىككىنچى ۋە ئۆتكۈنچىدۇر. مۇبادا مېنىڭ ماھىيىتىمنى ئۇققان بولسا، ئىقرارمەنكى، مېنى ماختىشى مۇمكىن ۋە شۇ ماختىشى مېنىڭ سۆزۈمگە شۇنداقلا ئىشىمغا ئەمەس، ئۆزۈمگە تەئەللۇقدۇر» دەپتىكەن.

بۇرھانىددىن ماھىيەت ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى

① پالچىلىق ھەققىدىكى ئىلىم — ت.

ئۆزىگە خاسلىق ياكى پەرق دېگىنىدە نېمىنى كۆزدە تۇتقان؟ بۇنىڭ تەسەۋۋۇرى ئۇچۇن رىۋايەتكىمۇ قۇلاق سېلىڭ.

بىر پادىشاھ بويتىكەن، ئۇنىڭ يالغۇز بىرلا ئوغلى بار ئىكەن. لېكىن شاھزادە شۇنچىلىك نادان ئىكەنكى، ئۇنىڭغا شاھلىق سەلتەنەت، ھەتتا ئاددىي ئىشنىمۇ تاپشۇرۇشقا بولمايدىكەن. شاھ ئوغلىنى قانداق ھۇنەر ئۆگىنىشكە بەرسەمكىن، دەپ ئۆزاق باش قاتۇرۇپتۇ. ئۇنداق ئويلاپ، مۇنداق ئويلاپ ئاخىرى پالچىلىقنى لايىق تېپىپتۇ. ئۇستا پالچىلار بۇ مۇشكۇل ۋەزىپىنى ئىلاجسىز ئۇستىگە ئېلىشىپتۇ...

ئاددىدىن يىللار ئۆتۈپ، شاھزادىنى سارايغا باشلاپ كىرىشىپتۇ. ئۇلار شاھ ئالدىدا يۈكۈنۈپ تەزىم بىلەن: «ئالەم پاناھىمىز، ئوغلىڭىز پالچىلىقنىڭ ھەممە سىرلىرىنى بىلىپ بولدى. بىزگە نېمە ئايان بولسا ــ ئۇنىڭغىمۇ شۇ مەلۇم. باشقا ئۆگەتكۈدەك نەرسىمىز قالمىدى» دېيىشىپتۇ.

پادىشاھ ئۆزۈكىنى ئالىقىنى ئاردىغا تىقىۋېلىپ تۇرۇپ: «ئېيتقىنا، قولۇمدىكى نېمە؟» دەپ ئوغلىنى سىناپتۇ. شاھزادە قۇمغا سىزىپ، رەم ئېچىپ، ئاخىرىدا: «قولىڭىزدىكى ــ ئۆزى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسى تۆشۈك» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شاھ خۇش بولۇپ: «باركاللا، سەن ئالامەتلىرىنى ئېيتتىڭ، ئەمدى ئۇنىڭ ئېتىنىمۇ ئېيت» دەپ قىستاپتۇ. شاھزادە ئويلىنىپ قاپتۇ، ئاخىرىدا «تۆگىمەن تېشى» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شاھ ئاھ چېكىپ: «بىلىم كۆچى بىلەن ھەممە ئالامەتلەرنى ئېيتتىڭ! لېكىن بىر ئادەمنىڭ ئالىقىنىغا تۆگىمەن تېشى سىغمايدىغانلىقىغا پاراسىتىڭ يەتمىدى!» دەپتۇ.

بۇ رىۋايەتنى جالالىدىن تۇقۇپ چىقارمىغانىدى، ئۇنى پەرىدىددىن ئەتتارنىڭ «مەنتىقۇت ـ تەيىر» دېگەن كىتابىدىن ئۇقۇغانىدى. ئەتتار بولسا ئۇنى تىبابەت ۋە دورىگەرلىككە دا-

ئىز ساۋاق ئېلىپ يۈرگەن چاغلىردا ئۇستازى مەجدىددىن باغدادىدىن ئاڭلىغانىدى. ئۇ سۇلتانۇل ئۆلىما بىلەن بىرگە ئوقۇغان. بۇ كىشىنى بەدبەخت خارەزمشاھ تەرىپىدىن بېشى كېسىلگەن شەيخ مەجدىددىن ئىدى.

ئادەتتە ھېكايەت ئاڭلىغاندا، ئۇنىڭ نېمە مەقسەت بىلەن ئېيتىلىۋاتقانلىقىنى ئۇنتۇپ، بۇنىڭ ئاخىرى نېمە بولىدىكىن، دەپ تەقەززا بولۇشىدۇ. ئەمما جالالىدىن ئۇچۇن سەنئەت ھەمىشە ۋاستە ئىدى.

— شۇنىڭغا ئوخشاش، — دەپ دەرسنى ئۆزلاشلىدى ئۇ، — بىزنىڭ ھازىرقى ئالىملىرىمىز ئۆز ئىلىملىرىدا قىلنى قىرىق يىل رەشقا قادىرىدۇر. ئۆزلىرىگە تەۋە بولمىغان نەرسىلەرنىڭ ئۇجۇر-بۇجۇرلىرىغىچە ئۇلارغا ئايان. ئەمما، ئەجەبلىنەرلىكى، ئۆزلىرىگە ھەممىدىن مۇھىم، يېقىن ۋە مەلۇم بولغان نەرسىنى — ئۆز ماھىيەتلىرىنى، يەنى، ئۆزلىرىدىكى ئۆزلىرى بىلمەيدۇ. قانۇنشۇناس ۋە ئۆلىمالار دۇنياغا نېمىكى بولسا ئۇنى ھالال ۋە ھارامغا، پاك ۋە ناپاكقا ئاجرىتىشقان، ئەمما ئۆزلىرى قانداق — پاكمۇ، ناپاكمۇ، ئۇنىڭ بىلەن كارى يوق. ئۇلارنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمەيدۇ ...

شاگىرتلار تارقىلىشتى. ھېسامىتىن ھەممىدىن كېيىن قەغەزدىكى سىياھنى قۇم بىلەن قۇرۇتۇپ، ئۇستازى ئىنئام قىلغان بۇگۈنكى ساۋاقتىن قەلبىنى تولدۇرغان خۇشاللىقنى يوقتىپ قويۇشتىن چۆچۈگەندەك، جىملا تەزىم قىلىپ چىقىپ كەتتى.

سوغۇق چۈشتى. پەنجىرىدىن كىمنىڭدۇر «لىپ» قىلىپ ئۆتكەن سايىسى كۆرۈنۈپلا غايىب بولدى. ھەقاچان ئوغلى ۋەلەد بولسا كېرەك، پەقەت شۇلا ئاتىسىنىڭ خىيالىنى بۆلمەسلىك ئۈچۈن بۇياقتا كىرىشكە جۈرئەت قىلالمايتتى.

ئۇ مۇزلاپ كەتكەن قوللىرىنى پاختىلىق چاپىنىنىڭ يەڭلىرىگە تىقىپ ئولتۇراتتى، بارماقلىرى ئارىسىدىن تىنىمسىز سىرغىپ ئۆتۈۋاتقان تەسۋىي دانچىلىرى بىر-بىرگە ئۇرۇلۇپ بىلىنەر-بىلىنمەس شىرىقلايتتى، ئۇنىڭ پىكىر-خىيالى ئالەمدىكى ھەممە قېرىنداشلارغا ئوخشاش دۇنيانى شۇ ھالىتىچە بار ۋە مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ دەيدىغان، ئەمما ئۆزى ئاللىقاچان ئالەمنى تەرك ئېتىپ كەتكەن بىرى ھەققىدە ئىدى.

ئون ئىككى ياشلىق بالا، ئاتىسى بىلەن تىتىلىپ كەتكەن ئەسكى چاپان كىيگەن، ساقاللىرى ئۆسۈپ كەتكەن، كۆزلىرى تەلۈلدەرچە ئالاق-جالاق قىلىپ قارايدىغان بىر بوۋاينىڭ سۆھبىتىدىن نېمىنى چۈشىنىدۇ دەيسىز. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ مەغرۇر ئوغلى قۇرئاننى يادقا بىلەتتى، ھەدىس ۋە شەرىئەت قانۇنلىرىنى بىلەتتى. ئەرەب تىلى سەرف-نەھۋىلىرى بىلەن شېئىر تۈزۈلۈشلىرىنى بىلەتتى، ئۇلۇغ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇتالىئە قىلاتتى، ئەمما ئۆزى توغرىسىدا قانچىلىك بىر نەرسە بىلەتتى؟ ئۇ پەقەت ئاتىسى ئۇنى ئەگەشتۈرۈپ ئالدىغا ئاپارغان كىشى — بۇيۇك شائىر پەرىدىددىن ئەتتار ئىكەنلىكىنلا بىلەتتى. جالالىددىن ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يادقا ئوقۇپ بېرەلەيتتى، لېكىن ئۇ شېئىرلاردىكى روھىي ھالەت ۋە چەكسىز چوڭقۇرلۇقلارنى تېخى بىلمەيتتى. ئۇ ھەتتا باغدادمۇ ئىپتىخارلىنىدىغان ئۇنداق دانىشمەنلىق شۇنچىلىك مەرىپەتلىك شەھەردىن نېمىشقا قوغلاندى قىلىپ، دەشتى-باياۋانلاردا ئاۋارە قىلىنغانلىقىنى تېخىمۇ بىلمەيتتى.

بوۋاي ئۇنى خۇددى ئالىقىنىدىكى دەڕۋەك كۆرۈپ تۇراتتى. ئەمدى ئۆزى قېرىپ، بوۋايلىق ھالىتىگە كەلگەن جالالىددىن ھازىر بۇنى ياخشى بىلەتتى...

... ئۇلار كۆپ ئۆتمەي، باشلىرىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ سۇكۇتات ئىچىدە جىمىرلاشلىرى، تۆگىلەرنىڭ بىر خىلدا سالماقلىق بىلەن ئېغىناقلاپ مېڭىشى، تۆگىچىلەرنىڭ بوغۇق ئاۋازدا ئېيتىلىۋاتقان ئۇزۇندىن - ئۇزۇن ناله ئارىلاش ناخشىلىرى، دەريا ۋە جىرالارنى كېسىپ ئۆتۈشلىرى، ئىزغىرىن شامال ئۇچۇرغان قۇملارنىڭ كۆڭلەك ياقىسىدىن كىرىپ بىئارام قىلىشى، ۋە ئۇنىڭ چىش ئارىلىقلىرىدا غىچىرلاشلىرىغا كۆنۈپ قېلىشتى. يولىلارنىڭ ئەتراپى كۇملاچ تاملار بىلەن ئورالغان، كۆرۈنۈشلىرى قوپال، جاللاتلارغا ئوخشايدىغان نۆكەرلەر قوغداۋاتقان بېكەت - ئۆتەڭلەردە تۇنەشلەر، كارۋان سارايلاردا تۇنەپ، پىلىلداپ تۇرىدىغان چىراغ يورۇقىدا ئەخلەت - چاۋا ئۇستىدە يېتىش، بۇرگىلەر مىغىلدىغان بورا، كىگىزلەردە يېتىپ، ئاتخانىدا ئاتلارنىڭ پۇشقۇرۇپ، تېپىچەكلەشلىرىگە قۇلاق سېلىپ يېتىشلارغىمۇ ئۆگىنىپ قېلىشتى. يوللاردا ئۇچرىغان شەھەرلەردىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭلاردا ئۇچرىشىشلارمۇ ئادەتكە ئايلاندى. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ خەۋىرىنى ئاڭلىغان شەيخىلەر، ئۆلىمالار، ۋائىزلار، دەرۋىشلەر توپلىشىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قارشى ئېلىشىپ چىقىشاتتى. مەنزىللەر، مەنزىرىلەر، تۇرلۇك - تۇمەن قىياپەتلەر، چىرايلار ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا بىر مەھەل كۆرۈنسىمۇ، لېكىن يول دەپ ئاتالغان بۇ دەريايى ئەزىم ئۇ نەرسىلەرنى دەرھال ئارقا تەرەپكە ئېقىتىپ كېتەتتى. ئۇلار شۇ ھالەتتە ئىككى ئاي ئەمەس، ئۆمۈربويى ماڭىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. بىر كۈنى كەچكە يېقىن بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن باغلاردىن، يالىڭاچ ئېتىزلاردىن ئۆتۈپ، شۆھرەتى بەلخ شەھىرىدىن قېلىشمايدىغان يەنە بىر شەھەر قەلئەسىگە ئۇلاشتى. بالىلىقى ۋە ياشلىقى ئۆتكەن قەدىردان ئۆيىمۇ، بەلخ شەھىرىمۇ گويا

ئۇزۇن بولغان بىر چۈشتەك بولۇپ قالغانىدى.

خۇراسانىنىڭ پايتەختى نىشاپۇر، يېقىندا كەلكۈن كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنى پاتقاقچىلىققا تولغان كوچىلىرى بىلەن قارشى ئالدى. تەزىم - تەۋەززۇ ۋە ئالدىراشچىلىقلار ئىچىدە بۇ بەلخ ئۆلىماسى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى شەھەرنىڭ سابونىيى مەدرىسگە باشلاشتى. خىزمەتكارلار يۈكلەرنى چۈشۈرۈپ، ئاتلارنىڭ تەرلىرىنى سۈرتۈشكە باشلاشتى. چوڭلار ئىشكى ئىچكىركى كەڭ ھويلىغا قارايدىغان ھۇجرىلارغا جايلاشتۇرۇلدى. يول ھارغىنلىقى باسقان ئاتىسى مەدرىس مۇتەۋەللىسى بىلەن سۆزلەشتى. مۇتەۋەللى شۇنچىلىك قېرى ئىدىكى، بىر تۇتام ساقلىمۇ خۇددى پىلىنىڭ ئۇستىخىنىدەك سارغۇچ رەڭگە كىرگەنىدى. بالىلار ئانچە - مۇنچە يۇيۇنۇپلا مەشھۇر قۇرئان تەپسىرىنى كۆرۈشكە ئالدىراشتى. ئۇ بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى دۇنيانىڭ ھەممە يەرلىرىدىن نىشاپۇرغا چاقىرىلغان ئونلاپ ئالىملار تەرىپىدىن يېزىپ قالدۇرۇلغان ئەڭ ئۇلۇغ تەپسىر ئىدى. تارىخچى ئەل - ئۇتبىينىڭ ئېيتىشىچە، شۇ زامانىنىڭ پادىشاھى بۇ ئىشنىڭ پۈتۈشى ئۈچۈن ئىنتايىن كۆپ پۇل — يىگىرمە مىڭ دىنار خەجلىگەنىكەن.

كۈتۈپخانىدا كىتابلار كۆپ، ئەمما ئۇلار سالنامىلاردا ئېيتىلغىنىدەك، يەردىن تورۇسقىچە تىزىلمىغانىدى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تەپسىرى ئەزەممۇ كۆرۈنمەيتتى. خىزمەتچى خادىم بالىلارغا بۇنىڭدىن يەتمىش يىل ئىلگىرى كۆچمەن ئوغۇز قەبىلىلىرى شەھەرنى تالاشقاندا، ئۇ تەپسىر يوقالغان، دەپ چۈشەندۈردى.

مەدرىس ھۇجرىلىرىنىڭ قېلىن تاملىرى زەيرەك ۋە سېپسىلىق، ئۇزۇندىن بۇيان تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئوقۇغان تالىپلارنىڭ تامىلارغا سۈركىلىشىلىرىدىن خۇددى ئەينەكتەك غىلتاڭ بولۇپ قالغانىدى. پەقەت ئۇ يەردە، بۇ يەردە يۇزگە چۈشكەن قورۇقلاردەك دەزلەر بۇنىڭدىن ئون يىلچە بۇرۇن بۇ يەردە

يۈز بەرگەن دەھشەتلىك يەر تەۋرەشنى ئەسلىتىپ تۇراتتى.

ئۇلار نىشاپۇرغا ھەۋەس ۋە ھاياجان بىلەن كىرىپ كېلىشتى. نى ـ نى ئەپسانىۋى رىۋايەتلەر، نى ـ نى ئۇلۇغ زاتلارنىڭ سەرگۈزەشتلىرى نىشاپۇر بىلەن باغلانغانىدى. بۇ شەھەر ئەسىرلەردىن بۇيان جەڭگىۋار شۆھرەتلىرى، دەھشەتلىك ئىستېلا ۋە ھۆكۈمدارلارنىڭ قانلىق ئۇرۇشلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى روھىي جاسارەتلىرى بىلەن داڭق چىقارغانىدى.

بىر چاغلاردا زاھىدلارنىڭ مۇناپىقلىرىغا قارشى «مەلامە-تىيلەر»① نامى بىلەن كۆتۈرۈلگەن ھەرىكەتمۇ مۇشۇ شەھەردىن باشلانغانىدى. مۇسۇلمان دۇنياسى ھۆكۈمدارلىرى ئۆز مەۋقەلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تەقۋادارلىق بىلەن نام قازانغان زاتلارنى ئوردا ـ سارايلىرىغا تەكلىپ قىلىشىپ، ئىنئام ـ ئېھسانلارغا كۆمۈشەتتى. يىللار ئۆتۈپ، تەقۋادارلىق ساماۋى شان ـ شەرەپنىڭ ئورنىغا دۇنياۋى نېمەتلەرنى كەلتۈرىدىغان ھۈنەرگە ئايلاندى. ئۇ چاغدا «مەلامەتىيلەر» ئۆز تەلىماتلىرىنى ئالغا سۈردى. بۇ تەلىمات بويىچە، گۇناھى ـ كەبىردىن قۇتۇلۇش ھەركىمنىڭ شەخسىي ئىشى بولۇپ، ئۇنىڭغا باشقىلارنىڭ ئارىلىشىشى ھاجەت ئەمەس ئىدى. ئەكسىچە، سىزنى قانچىكى ئاسىي گۇناھكار دەپ بىلىشسە، چەكلىمە، ھاقارەتلەرگە كۆمۈشسە، نەپرەتلەنسە، شۇنچە ياخشى، دېمەك، سىز ھەق يولىدا تۇرغان بولىسىز، چۈنكى ئۇلار پەيغەمبەر ـ ئەۋلىيالارنىمۇ ھەمىشە تەھقىرلىگەن ۋە ھاقارەتلىگەن.

«مەلامەتىيلەر» زاھىرەن باشقىلاردىن ئاجرىلىپ تۇرماسلىقى لازىم ئىدى. ئۇلار خىرقىمۇ②، جەندىمۇ يېپىنماي، ئوردا خىزمەتچىلىرىدەك كىيىنىشەتتى. شۇڭلاشقا سىپاھلار تەبەقىسىگە مەنسۇپلۇقنىڭ ئۆزىلا ھالال نان تېپىش ئىمكانىيىتىنى چەكلەپ

① گۇنايى ـ كەبىردىن قۇتۇلۇش ھەركىمنىڭ شەخسىي ئىشى دەپ قارىغۇچىلار ـــ ت.

② قوپال رەخت ياكى پالازدىن تىكىلگەن چاپان ـــ ت.

قوياتتى. ئەگەر «مەلامەتىلەر» خەبىر - سەدىقە سورىماقچى بولسا، باشقىلاردا رەھىم - شەپقەت ھېسسىنى ئويغاتماسلىق، ئۆزى تاللىغان ئىختىيارىي گاداھلىقنى ھۇنەرگە ئايلاندۇرۇۋالماسلىق ئۈچۈن سەدىقىنى قەستەن قوپال، ھەتتاكى ھاقارەتلىك بىر يوسۇندا سورىشى شەرت ئىدى. كېيىنچىرەك «مەلامەتىلەر» تەلىماتى خۇراسان سوپىلىرى تەرىپىدىن تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلدى.

بۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرىكى ئىستىبداتلىق بىلەن دىنىي خۇراپاتلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئورگانىك - تەبىئىيلىكنى ياخشى چۈشەندۇرگەن سۇلتان ماھمۇت غەزنەۋى زامانىسىدا شەھەرگە ھاكىم - رەئىس قىلىپ ئەشەددىي خۇراپات ئەبۇ بەكرى كەررەمى دېگەن بىرى تەيىنلەندى. كەررەمى ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى ئەقىل - ئىدراكقا ئەمەل قىلدىغان دىنىي - ئەخلاقىي تەرىقەتلەرگە چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى تۇرۇشاتتى. ئۇلار سۇلتانىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرى بولۇۋېلىپ، «يولدىن ئازغانلار» نى ئاممە ۋى جازاغا تارتىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۇلۇكلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۆزلىرى بۇلۇشۇۋېلىپ، ئاسىيلىقتا ئەيىبلەنگەنلەردىن پارە - خىيانەت ئۇنىدۇرۇۋېلىشاتتى. ئومۇمەن دىن يولىدىكى ئۇرۇش - جېدەللەرنى شەخسىي بايلىق، دۆلەت يىغىش مەنبەسىگە ئايلاندۇرۇۋېلىشقانىدى. لېكىن نىشاپۇرلۇقلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قەھرى - غەزىپى تۆپەيلىدىن كەررەمى ھاكىمىيىتىدىن چەتلەشتۈرۈلدى. تەقۋادارلىق ۋە ئۆلىمالىق، دۆلەت خىزمىتىدىكى مەرتىۋە ۋە مەنسەپ، دۇنياۋى نېمەتلەرگە ئىنتىلىش بىلەن كېلىشەلمەيدۇ، دېگەن ئەقىدە رەسمىي ئېتىراپ قىلىندى.

نىشاپۇرنىڭ كۆپلىگەن خانىقالىرىنىڭ بىرىدە مەشھۇر سوپى شەيخ ئەبۇسەئىد مەيخانىسى خالايىق ئۈچۈن يىغىلىشلار تۈزۈپ، ئىشق - مۇھەببەتنى مەدھىيىلەيتتى، قۇرئاننى تەلقىن قىلىش، پەيغەمبەرگە سالام ئەۋەتىش، ئۇنىڭ ئۈممىتىگە ياخشىلىق تىلەش، ئۇنىڭ ئۈممىتىگە ياخشىلىق تىلەش، ئۇنىڭ ئۈممىتىگە ياخشىلىق تىلەش،

ھەمبەر ھېكمەتلىرىنى تەشۋىق قىلىشنىڭ ئورنىغا خەلق قوشاقلىرى، ئاشىقلىق ھەققىدىكى قوشاقلارنى ئېيتىپ، ئاڭلىغۇچىلارغا زوق بېغىشلايتتى. ئۇ باي ـ بەدەۋلەت سودىگەرلەرنىڭ نۇرغۇن ئىنئامـ ئېھسانلىرى ھېسابىغا ساز چېلىش، ئويۇن ـ كۈلكە، بەزمە ـ زىياپەتلەر ئۇيۇشتۇرۇپ بېرەتتى. شەكسىزكى بۇ ئەرسە مۇتەئەسسىپلەرنىڭ نەزەردە دىنغا شەك كەلتۈرگۈچى شەكىلدىكى ھېسابلىناتتى، لېكىن خەلقنىڭ ئۇلارغا بولغان مېھىر ـ مۇھەببىتىدىن چۆچۈپ كاشىلا قىلىشمايتتى. ئۇلار جەندى كېيىمەيتتى، ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، «بەزىدە زەرباب، بەزىدە جۇلدۇر چاپاندىمۇ ئاللاغا ئىمان كەلتۈرگىلى بولىدۇ» دەپ قارىلاتتى، نېمەتنىڭ خاسلىقى رەسمىي ـ يوسۇنلارغا رىئايە قىلىشتىن ئۈستۈن ئىدى. ئەبۇسەئىد ئۇلۇغ ھەكىم ۋە مۇتەپەككۇر، شۇ دەۋر بىلىملىرىنىڭ قامۇسى بولۇش سۈپىتىدە «كىتاب ـ ئەش ـ شىپا» ۋە كۆپ تومۇلۇق «ئەل ـ قانۇن» ئەسەرلىرىنىڭ مۇئەللىپى، خۇراپات ۋە مۇتەئەسسىپلىكنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا بىلەن ئۇچراشقانىدى. ئىبنى سىنا ئۆز شاگىرتلىرىغا: «مەن چۈشىنىدىغانىنى ئەبۇسەئىدمۇ ھېس قىلالايدۇ» دېسە، ئەبۇسەئىد: «مەن ھېس قىلالايدىغانىنى ئىبنى سىنا ئىدراك قىلالايدۇ» دېگەنىكەن. يىغىپ ئېيتقاندا، ھەر ئىككى ئەللامە ماددىي ئالەم ۋە ئىنسانىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى بىلىشتە ئەقىل ـ مەنتىقى ۋە ھېسسىي ـ تۈيغۇ يوللىرىنىڭ باراۋەر، تەڭ ھوقۇقلۇقىنى بىرىنچى بولۇپ ئېتىراپ قىلىشقانىدى.

نىشاپۇر مۇنەججىملىرى ئارىسىدىن چىقىپ، كېيىن شۇ شەھەردە ۋاپات بولغان كىشىلەردىن بىرى، ئەڭ مۇكەممەل قۇياش كالېندارىنىڭ ئىجادچىسى، مۇنەججىم ۋە جاپاكەش ئۆمەر ھەييام ئىدى. ئۇ دەھشەتلىك ئىستىبداد زامانىدا روھىي ئەركىنلىكنى ماختايدىغان رۇبائىيلارنى توقۇپ، شان ـ شۆھرەت قازانىدى.

ئۇنىڭ بەختىگە يارىشا خۇراسان پايتەختى نىشاپۇردا سۇلتانۇل ھەقىقەتيار دەپ نام ئالغان شەيخ ۋە شائىر پەرىدىددىن ئەتتار بار ئىدى.

ئۇلار نىشاپۇرنىڭ تېيىلغاق كوچىلىرىدىن لاي كېچىپ كېتىشۇبتىپ، خانىقا، مەسچىت ـ مەدرىسلەرگە چوڭ كىشىلەردەك دىققەت بىلەن ئېگىلىپ سالام بېرىپ، بازارلاردىكى شاۋقۇن ـ سۇرەنلەرگە، دەرۋىشلەرنىڭ توۋلاشلىرىغا قۇلاق سېلىپ، سەئىد بۇرھانىددىن ئېيتىپ بەرگەن شان ـ شۆھرەتلىك قىياپەت ـ كۆرۈنۈشلەر ۋە ئاجايىپ ئەپسانىلەرنى قايتا ـ قايتا ئېسىگە ئېلىشاتتى.

شەھەردە مۇشۇك ئاجايىپ كۆپ ئىدى. ئۇلار مەيدانلاردا توپ ـ توپ بولۇپ يۈرۈشەتتى، تاملارنىڭ تۆۋىدە يېتىشىپ، ئاپتاپ سىنىشاتتى، ئۇچەي ـ قېرىن، كاللا ـ پاقالچاق ساتقۇچىلارنىڭ دۇكانلىرى ئالدىدا توپلىشۇبلىپ، دۇپىدۇگىلەك كۆزلىرىنى تىككىنىچە خوجايىننىڭ ھەر بىر ھەرىكىتىنى كۆزىتىشەتتى.

جالالىددىننىڭ ئاكىسى تۈيۇقسىز ئۇنىڭ مۇرىسىدىن تارتتى. جالالىددىن كەينىگە ئۆرۈلۈپ قاراپ، قارىدەك ئاپئاق، لېكىن ئورۇق، سۆڭەكلىرى بۆرتۈپ چىققان مۇشۇككە كۆزى چۈشتى. مۇشۇك خۇددى ئۆزىگە ئوخشاش ئاپئاق ئاسلىنىنى گەجگىسىدىن چىشلەپ كۆتۈرۈپ، لايدا ئېھتىيات بىلەن كېتىپ باراتتى. جالالىددىننىڭ بىردىنلا ئاشۇ ئاسلاننى قولىغا ئالغۇسى كېلىپ، مۇشۇكنى تۇتماقچى بولدى، لېكىن مۇشۇك بىرلا سەكرەپ يان تەرەپتىكى باغنىڭ تېمىدىن ئارتىلىپ ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. جالالىددىن تۇرغان يېرىدە تۇرۇپلا قالدى. ياق، ئۇ قىلغىنىغا خىجالەت بولۇپ تۇرۇپ قالمىدى، بەلكى پاكار تامدىن كوچىغا ئارتىلىپ چۈشكەن ئالۇچا دەرىخىنىڭ شاخلىرىدا خۇددى ئاچ يېشىل يېنۇاتقان ئوت يالقۇنىنىڭ تىلىدەك پارقىراپ تۇرغان،

دەسلەپكى چېچەك بىخلىرىنى كۆرۈپ قالدى. پاھ! ئۇ جەنۇبىي خۇراساننىڭ دالا ۋە باغلىرىغا كېلىۋاتقان باھارنىڭ خۇش پۇراق ھاۋاسىدىن نەپەسلىنىپ، بىردىنلا بۇ ئالەم بىلەن، بۇ يات، ۋاقۇ-چۇقلۇق شەھەردىكى ھەر بىر ئادەم بىلەن، ھېلىقى مۇشۇك بىلەن، ئايىغى ئاستىدىكى قىزغۇچ تۇپراق بىلەن، ئەمدىلا سۇ-رۇۋاتقان بىخلار بىلەن، پەرىجىلىرىنىڭ ئېتەكلىرىنى سىلكىش-تۈرۈۋاتقان شامال بىلەن، ئۆزى يول بويى كۆرۈپ كەلگەن شە-ھەرلەر، چەكسىز زېمىن بىلەن بىر تۇتاشلىق تۈيغۇسىنى سەزدى. گويا ئۇنىڭ ئۆز تېنىمۇ چەكسىزدەك، پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭ داۋا-مىدەك ھېس قىلاتتى. شۇ تۈيغۇ خېلى بىر ۋاقىتقىچە ئۇنىڭ قەلبىدە تاۋلىنىپ خۇددى ئاپئاق نۇر تارقاتقۇچى گۆھەرگە ئايلانمىغۇچە، ئۇ بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلماي ئۆزلۈكىدىنلا مەست بولۇپ، كوچىلاردا ئاكسىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ تەمتىرەپ يۈرۈۋەردى.

ئۇ گۆھەرنى ئەسلىدى. قىزنى بىرنەچچە ھەپتىدىن بېرى كۆرمىگەنىدى. ئۇ ئالدىراپ ـ سالدىراپ سابونىي مەدرىسىگە قاراپ ماڭدى.

گەرچە سۇلتانۇل ئۆلىما، خارەزمشاھ مۇھەممەد تىرىك بولسىلا، خارەزم تۈپرىقىدا بىرەمۇ تۇرمايمەن، دەپ قەسەم ئىچكەن بولسىمۇ يەنىلا بىرنەچچە كۈن نىشاپۇردا تۇرۇشقا توغرا كەلدى: ئات ۋە ئادەملەر بىرئاز دېمىنى ئېلىۋېلىپ، دەشتى كەبىرەك چوڭ جەزىرىنى بېسىپ ئۆتۈشكە تەييارلىق قىلىش كې-رەك ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، ئانا يۇرتنى مەڭگۈ تاشلاپ كېتىشتىن ئاۋۋال «مەنتىقۇت ـ تەيىر»نىڭ مۇئەللىپى پەرىددىدىن ئەتتار بىلەن كۆرۈشمەي كېتەلمەيتتى. ئەتتار ئۇنىڭدىن ئونبەش ياش چوڭ بولسىمۇ، لېكىن سوپىلىقنىڭ مۇبارەك لىباسى ـ خىرقەنى،

ئۇنىڭ ئاتاق ئاكىسى ۋە خارەزمىدە مەكتەپدىشى بولغان، مۇر-تەد شاھ مۇھەممەد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئاشۇ شەيخ مەجدىددىن باغدادىنىڭ قولىدىن ئالغانىدى.

لېكىن ئۇ ئەپسۇس ۋە نادامەت بىلەن ئاڭلىدىكى، شائىر-نىمۇ «يولدىن ئازغان» دېگەن ئەيىب بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقان، كېيىن ھۆكۈمنى سەل بوشتىپ مال - مۈلكىنى مۇسا-دىرە قىلىپ، ئۆزىنى شەھەردىن قوغلاندى قىلغانىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ شەھەردىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر جايدا نەزەر-بەنتتە كۆنكە چۈرىدىكەن. سۇلتانئۇل ئۆلىما پەرىدىددىن ئەتتارنىڭ قائىدە بويىچە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن سابونىي مەدرە-سىگە كەلمىگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئەمدى چۈشەندى، شۇڭا شا-ئىرنى ئۇنىڭ تۇرۇۋاتقان جايىغا بېرىپ كۆرۈش نىيىتىدە ئە-كەنلىكىنى ئېيتتى.

مەدرىسنىڭ قېرى مۇدەررىسى يولباشلىغۇچى قىلىپ بەر-گەن ئورۇق - جانسىز دەرۋىش، ئېشىكىنى يورغىلاتقىنىچە شەھەر سىرتىغا باشلىدى. شەھەرگە تۇتاش باغلار، ئۆزۈمزارلىقلارنى ئارىلاپ، بىر يېزىغا كىرىپ كېلىشتى. بۇ يەردە چىنار دەرەخ-لىرى تېخى يالىڭاچ پېتى ئىدى، قىڭغىر - سىڭغىر شاخلىرىدا بۇلتۇرقى قۇرۇپ قالغان يوپۇرماقلار ئۈيەر - بۇيەرلىرىدە كۆزگە چېلىقاتتى. ئۇلار ئۇچ سائەت يول مېڭىپ، تاپتاقىر بىر تاغ-قا يېقىنلاشتى. ئاتىسى ئاتتىن چۈشۈپ، سالماق قەدەملەر بىلەن يۇقىرىدا قارىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرغان غارغا قاراپ ماڭدى. دەر-ۋىش ھۈرمەتتىنمۇ ياكى ئېھتىيات يۈزىسىدىنمۇ، ئىشقىلىپ ئاتە-لارنىڭ يېنىدا قالدى. جالالىدىن ئاكىسى بىلەن بىللە ئاتىسىغا ئەگىشىپ ماڭدى.

غار ئالدىدىكى كەڭ مەيدانىدا ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى. لېكىن ھەر ھالدا ئۇلارنىڭ كېلىشىدىن ئەتتار خەۋەردار ئىدى. ئاتىسى

دۆۋىلەپ قويۇلغان قۇمغا يېقىنلاشقاندا غارنىڭ خوجا يىنى شۇ يەرده گۈلغان ياقسا كېرەك ـ ئۇچىسىغا قارىيىپ كەتكەن پەشمەت، بېشىغا ئۇزۇن قالپاق كىيگەن، ئاجىزلاپ كەتكەن بىر بوۋاي ئىتتىك ـ ئىتتىك مېڭىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى. ئۇنىڭ يۈرۈشىدىن ئەندىشە ئەمەس، بەلكى شىددەت چىقىپ تۇراتتى. گويا ئۇ پەۋقۇلئاددە بىر مۇھىم ئىش ئۈستىدە تۇرغانداء، تۇيۇقسىزلا بىرئەزىز مېھمان كېلىپ قالغاندەك ھالەتته ئىدى. ئۇ شۇ مېڭىشى بىلەن كېلىپ، گويا كۆرۈنمەس بىر توساقتا دۇچ كەلگەندەك چىپچىده توختىدى ۋە ئاستا ئېگىلىپ سالام قىلدى. ئۇلار ئۇچ قېتىم تەزىم قىلىشقاندىن كېيىن، ئۆچۈپ قالغان گۈلخاننىڭ ئىككى تەرىپىده، بىر ـ بىرىگە قارىمۇ ـ قارشى قويۇلغان تاشلارغا ئولتۇرۇشتى: بېشىغا سۇس مەلىلە رەڭلىك سەللە ئورىغان ئېگىز بويلۇق، سۇرلۇك قىياپەتلىك ئەلىما ۋە كىگىزدىن دەرۋىشلەرچە ئۇچلۇق قالپاق كىيگەن، قەددى پۈكۈلگەن شائىر لام ـ جىم دېمەي، بىر ـ بىرىگە قاراپ ئۇزاق تىكىلىپ تۇرۇشتى.

ئۇلار نېمە ئوغرىسىدا ئويلىنىشقاندۇ؟ تەكرى ـ تائالا ھەققىدىمۇ؟ ئۆزلىرى ھەققىدىمۇ؟ قەتل قىلىنغان شەيخ باغدادى ھەققىدىمۇ؟ ئۆتكەن ئۆمۈر ۋە قىسمىتى ئەزەلىنىڭ ئويۇنلىرى ھەققىدىمۇ؟ ياق، بىر ـ بىرىگە شۇنچىلىك تىكىلىپ تۇرۇشلار ـ بىر ـ بىرىنىڭ ماھىيەتلىرىگە كىرىپ، باشقا بىر كەيپىياتقا چۈشۈش ئۈچۈن. بۇ يەرده سۆزنىڭ نېمە كېرىكى بولسۇن؟

جىملىق ئۇزاققا سوزۇلدى، بولۇپمۇ جالالىدىنغا شۇنداق تۇيۇلدى. ئۇ ئەدەب يۈزىسىدىن قولىنى كۆكسىده قوۋۇشتۇرۇپ، ئاكىسى بىلەن بىللە ئاتىسىنىڭ ئارقىسىدا تۇراتتى. شائىرنىڭ يېشى نەچچىدىدۇ ـ يەتمىشتىمۇ ياكى توپتوغرا يۈزدىمىدۇ، بۇنى بىلگىلى بولمايتتى. بوۋايلارنىڭ يېشى ـ ئۇلارنىڭ باشلىرى

دىن يوشۇرۇن ئۆتكەن سىرلىرى. دەرۋەقە ئالدىنكىدا ــ ھىندىستانغىچە پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىنى كېزىپ چىققان، بۇ دۇنيانىڭ ئەڭ ساپ گۆھەرلىرىنى قەلبىگە پۈككەن، «مەنتىقۇت ــ تەيىر» دەك ئەسەر يېزىپ، ئىنسانىنىڭ يېتىلىش يولىنى سىزىپ بەرگەن، ئونلاپ شېئىرىي كىتابلىرى بىلەن دۇنياغا داڭق چىقارغان، لېكىن زادىلا ئەمەلدار ۋە دۆلەتمەنلەرنى مەدھىيىلەپ قەلىمىنى بۇلغىمىغان بىر سىما تۇرغان يەردە ياشىنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار.

بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مانا شۇ ساقال ــ بۇرۇتى گىچىرماچ ئۆسۈپ كەتكەن، مازلىرى چۈۋۈلۈپ تۇرغان تون كىيگەن، ئورۇقلاپ قاق سۆڭەك بولۇپ قالغان بوۋاي قىلغانمىدۇ؟ ئاتىسىدىن قالغان ئەتتارلىق دۇكىنىنى ماڭدۇرۇپ، توق ۋە كەڭ ــ كۇشادە تۇرمۇش كەچۈرگەن بولسا بولماسمىدى؟ ئۇنىڭ ئورنىدا باشقىلار بولسا شۇنداق قىلماسمىدى؟ ئۇنى بۇ يولغا باشلىغان نېمىدۇ؟

تېخى ئىككى دۇنيا ــ پانىي دۇنيا بىلەن ئۆز دۇنياسى ئاچىلىدا تۇرغان، ئۇلاردىن بىرىنى باشتىن ــ ئاخىر بېسىپ ئۆتكەن بوۋايغا ھەيران بولۇپ قاراۋاتقان ئون ئىككى ياشلىق بالا بۇ گەپلەرنىڭ تەكتىگە يېتەلەمتى.

ئەمما، ئەتتار ئۆزىنىڭ «مەنتىقۇت ــ تەيىر» داستانىدا بۇ سوئالغا بىر رىۋايەت بىلەن جاۋاب بەرگەنىدى: بىر شائىر خۇداغا يالۋۇرۇپتۇ، مەھشەر كۈنى مېنى جەھەننەمگە تاشلىسا، لېكىن تېنىمنى شۇنداق بەھەيۋەت ــ زور قىلسۇنكى، ھەتتا جاھانناما ئەينىكىدە باشقىلارغا ئورۇن قالمىسۇن، دېگەنىكەن...

جالالىدىن «مەنتىقۇت ــ تەيىر»نى ئۇستازى بىلەن بىللە ئوقۇغانىدى. ئۇ بەزى كىشىلەرگە ئوخشاش مۇلاھىزە قىلمايلا ئوقۇمايتتى.

لېكىن ئويلاش ــ باشقا، بىلىش ــ باشقا، تۇرکلەر: «ئاقىلغا ئىشارەت، نادانغا جۇۋالدۇرۇز» دەپ بىكار ئېيتىشمىغان.

باشقىلارغا بولغان ئاتەشتەك مېھنەت ــ مۇھەببەت، ئەتتار ۋە ھەقىقەتنىڭ باشقا پىدائىيلىرىنى يولغا باشلىغان نەرسە مانا شۇ ئىدى. ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىن بۇنى ئەقلەن ئۇقمىسىمۇ، قەلبىدە ھېس قىلاتتى. بۇنى بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئەتتار-نىڭ شىددەتلىك نەزەرىگە دۇچ كەلگەن چاغدىلا ھېس قىلدى. شۇ دەم شائىر سۇئالىنىڭ ئۇنسىز سوئالىغا جاۋاب بەرگەندەك، جىملىقنى بىرىنچى بولۇپ بۇزدى.

ــ غايىب ئالەمدىن ئۆزلىدىم ــ ئۇچتۇم،
بۇ نەغمە ــ ناۋاغا يېتىشتىم، چۈشتۈم.
ھېچكىمگە ھەمراھ بولمىدى بۇنداق پىنھان،
ئۇۋۇنسىز، ئولجىسىز بۇ جاھاندىن كەچتىم...

شائىرنىڭ كۆزلىرى بىردىنلا بىر نۇقتىغا تىكىلگىنىچە تۇرۇپ قالدى، لەۋلىرى ئۇمچەيگەندەك كۆرۈنۈشكە باشلىدى. جالالىدىن ئاغزىنى گۆرىدەك ئېچىپ تۇرغان ئاشۇ غار ــ ئۆڭكۈر ئالدىدىكى قاپقارا تۇپراققا ئوخشاش ئۇنىڭمۇ قېرىپ، كۆيۈپ قاغجىراپ كەتكەنلىكىنى بايقىدى...

ــ كۆڭلۈمنىڭ كۆزى بىلەن سېنى كۆپ يىلدىن بۇيان ئىزدىدىم، شەيخ، پەرىدىدىن، ــ دېدى شۇ ئاردا ئاتىسى، ــ ئاللانىڭ مەرھىمىتى بىلەن دىدارىڭنى كۆرۈشكە مۇشەررەپ بولدۇم...

كېيىن ئۇلار نېمىلەر توغرۇلۇق سۆزلەشكىنىنى جالالىدىن ئاڭلىيالمىدى. ئۇنىڭ بۇ بوۋايغا رەھمى كېلىپ، كۆڭلى بۇزۇلدى. ئۇچلۇق تەقىيە كىيىۋالغان بۇ ۋۇجۇد بوۋايغا ئەمەس،

بەلکی کۆپ ئۆتمەیلا ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالىدىغان دۇنياغا كۆڭـ
لى بوزۇلدى. بالا ئەتتارنىڭ كۆزلىرىدىن شۇنى ئېنىق بىلدىكى،
ئۇ هاياتلىق بىلەن هەممە هېساب ـ كىتابىنى قىلىپ بولغان،
پەقەت بىر نەرسىنى ـ ئۆلۈمنى كۈتەتتى.

ئۇ ئۇزاق كۈتمىدى، بىر يىلدىن كېيىن، 1221 ـ يىلـ
نىڭ 10 ـ ئاپرېل كۈنى چىگگىز قوشۇنلىرى نىشاپۇرغا باستۇـ
رۇپ كەلدى، نىشاپۇرلۇقلارنىڭ شەپقەت قىلىشىنى تەلەپ قىلـ
غان ئىلتىجالىرى رەت قىلىندى. شەهەر ئۈچۈن بولغان جەڭـ
لەردە بىر موڭغۇل سەركەردىسى ئۆلگەنىدى، شۇنىڭ قىساسـى
ئۈچۈن بۇ شەهەر ئاهالىسى ئىچىدە تۆت يۈز هۈنەرۋەنىدىن
باشقىلارنىڭ هەممىسى چېپىپ تاشلاندى، شەهەر تۈپتۈز تۈزلـ
ۈېتىلىپ، ئاقتاما قىلىپ هەيدىۋېتىلدى. قالغان ـ قاتقانلارنىڭمۇ
ئامان قالماسلىقى ئۈچۈن خارابىزارلىقلاردا بىر بۆلۈم موڭغۇل
ئەسكەرلىرى قاراۋۇللۇققا قالدۇرۇلدى.

چىگگىز ئەسكەرلىرىدىن بىرى، ئەسىر ئېلىنغانلارنىڭ ئارـ
سىدا مۇسۇلمانلار ئەۋلىيا دەپ بىلىدىغان بىر بوۋاينىڭمۇ بارلـ
قىنى ئۇقۇپ، ئۇ شائىرنى ئەسىر ئالغان نۆكەرگە مىڭ دەرهەم
پۇلغا سېتىپ بېرىشنى تەكلىپ قىلدى.

ـ مېنى ئەرزانلا سېتىۋەتمە، ـ دېدى شائىر كۈتۈلمىگەن
شۇنچە بايلىقنى ئاڭلاپ هودۇقۇپ قالغان نۆكەرگە، ـ سەن مېنى
يەنىمۇ قىممەتىرەك سېتىشىڭ مۇمكىن، ـ دېدى.

نۆكەر چىڭ تۇرۇۋالدى، خېرىدار قولىنى شىلتىپە ئېتـ
مىڭ بېشىنى كەينىگە بۇرىغىنىچە كېتىپ قالدى.

ئەتتار ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن
ئەمدى ئۇنىڭغا هاياتنىڭ قىزىقى قالمىغانىدى.

قېرى، ۋەسىپ بوۋاينى بىر دەرهەمگىمۇ ئېلىشمىدى. بىر

كۆنى ئەسكەرلەردىن بىرى ئامنتى قاچقان دوستىنى زائىلىق قىلىپ: «قېرى مايمۇنىڭ ئۈچۈن بىر قاپ سامان بېرىمەن» دەپ تۇۋلىدى. شائىر خېلىدىن بېرى كۆتكەن پەيت كەلگەنىدى. «تېزرەك سېتىۋەت، ــ دېدى ئۇ ئۇلارنىڭ سۆزىگە ئارىلىشىپ، ــ مەن بۇنىڭدىن ئوشۇقتا ياردىمايمەن!»

غەزەپلەنگەن ھېلىقى ئەسكەر قىلىچىنى قىنىدىن سۇغاردى. شائىر ئۇزاقتىن ئويلاپ كېلىۋاتقان ئارزۇسىغا يەتتى، ئۇ پانىي دۇنيانى تەرك ئەتتى.

مانا ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەن بولسىمۇ، جالالىدىن ھەر دائىم ئۇنى ئەسلىگەندە، يۈرىكى ئىنتايىن ئېچىشىپ كېتەتتى. خۇددى شۇ چاغدا ئۇ پەرىددىدىن ئەتتارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ پەرىشان ھالىغا ئېچىنغاندەك ھالەتتە تۇراتتى.

شائىر ئەتتار شۇ چاغدا ئورنىدىن تۇرۇپ، دوستىنىڭ ئارقىسىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ ئۆرە تۇرغان بالىلارغا قاراپ قويۇپ، ئۆڭكۈرىگە قاراپ ماڭغان ۋە ئۆڭكۈردىن بىر كىتاب ئېلىپ چىققانىدى.

ــ كۆپ ئۆتمەي ئۇلارنىڭ قەلبىدە دۇنيا قەلبىي ئوت ئالغۇسى، ــ دېگەنىدى ئۇ بالىلارغا ئىشارەت قىلىپ، ــ ئۇنىڭ ئۈچۈن قۇنلىرى ھەقىقەت تەشنالىرىنىڭ يۈرىكىدە يالقۇنلىنىدۇ...

كىتابنى ئاتىسىغا بېرىۋېتىپ، پەرىددىدىن ئەتتار جالالىدىنغا ئاجايىپلا تەكلىپ قارىغانىدى. ئۇ چاغدا جالالىدىنىڭ قەلبىدىكى ئېچىنىش تۇيغۇسى يېڭىنىڭ بىر خىل مۇڭ بىلەن ئالماشقانىدى.

ھازىر ياشانغان بۇ جالالىدىن بىلدىكى، بۇنىڭ ئەجەبلىنى گۈدەك بېرى يوق. بۇيۇك دىلشۇناس، چىرايىغا قاراپ دىلىنى بىلۋالىدىغان ئەتتار ئۈچۈن بالىنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى تۇيغۇلىرىنى بىلىش، ئۇنىڭ خېلى بۇرۇنلا دۇنيا بىلەن مۇناسىۋىتىنى باغلىغان

چەكسىز رەھىمدىللىكىنى بايقاش ئانچە قىيىن ئەمەس ئىدى. ئەتتارغا ئوخشاش باشقىلارنىڭ مۇسىبىتى ئۇنىڭمۇ مۇسىبىتى ئىدى.

شەھەرگە قانداق قايتىشتى، بۇنى جالالدىن ئەسلىيەلمەيدۇ. ئېسىدە قالغىنى نىشاپۇرلۇقلارنىڭ ئالدىراپ ـ تېنەپشىلىرى ـ ھوۋدۇقۇش، ھۇرمەتلەشلىرى ـ خۇشامەتچىلىك، ئەندىشە قىلىشلىرى ـ قورقۇنچاقلىق بولۇپ تۇيۇلغانىدى. ئاتىسىنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى خىزمەتكارغا تۇتقۇزۇپ، شەيخ خوجاگىيەگە دېگەن سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ ئەركىن نەپەس ئالغانىدى.

ـ ئەتە ئەتىگەندە يولغا چىقىمىز!

بىرىنچى شام

ئۇ ئاياغ شەپىسىگە ئۆرۈلۈپ قارىمىدى، مەدرىس ئالىلىقىچان قاراڭغۇلۇققا چۆككەن، ئۆرۈلۈپ قارىغان بىلەن ئۇنىڭ كىملىكىنى تونۇغىلى بولمايتتى. ئەمما ئۇ ئۇنىڭ كىملىكىنى بىلەتتى. بۇنداق سېپايى، ئەدەب ۋە ئېھتىيات بىلەن قەدەم بېسىپ كېلىۋاتقان ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ۋەلەد ئىدى.

شام نۇرىنى توسۇغان قولنىڭ سايىسى ئاجايىپ چوڭ شەپەرەڭدەك يەلپۇنۇپ، تامدا سۆرۈلەتتى. ساقال كۆلەڭگىسى ھەر قەدەم باسقاندا تورۇسقا نەيزىدەك سانجىلىپ، يەنە گۈزىدەك يەسكە چۈشەتتى... بىزمۇ شۇنداقلا بىر سايە ـ خالاس. ئاشۇ سايىگە ئوخشاش «لىپ»لا قىلىمىز ـ دە، غايىب بولىمىز. بىز پەقەت كۆكسىمىزدە يېنىپ، باشقىلارغا ئوت تۇتاشتۇرغۇچى، بۇ خۇددى ھازىر ئوغلىنىڭ نەدىندۇر تۇتاشتۇرۇپ كەلگەن شامنى ئۇنىڭ ئالدىغا جىممىتىلا ئەكىلىپ قويغىنىغا ئوخشاش. بىزنى كۆيدۈرگەن ئوت قانچىكى يالقۇنلۇق بولسا، ئۇ شۇنچە ئۇزاق يانىدۇ. بىز خۇددى ئۆسۈملۈك نوتىلىرىغا سىڭگەن شىرنىلەرگە

ئوخشاش، ئالەم بويلاپ تارالغان ھەقىقەتكە شۇنچە يېقىن چاپلىشىمىز...

كىتابخان، سىز بىلەن بىز ئۆزىمىز بىلىۋالغان تۈرمۈش قانۇنىيەتلىرىنى ھەقىقەت دەپ ئېيتىمىز. جالالىدىن ئۇنى خۇدا دەپ ئاتايدۇ. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ پەرزەنتى ئىدى. ئەما دانىشمەننىڭ بېشىغا قونۇۋالغان قۇش ئۇنىڭدىن كۆرە يىراقنى كۆرىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ئۇنىڭ نەزەرىنىڭ ئۆتكۈر، ئۆزىنىڭ ئېقىللىق ئىكەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ بىرئاز ئېگىزرەكتە تۇرغانلىقىدىندۇر.

ئىنسانىنىڭ يېگانە ۋە قۇدرەتلىك، ھەممىلا جايدا ھازىر نازىر خۇدا ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرى ئۇنىڭ تەپەككۇر تەرەققىياتىدا مەجۇسلىققا نىسبەتەن ئالغا قاراپ قويۇلغان زور قەدەم ئىدى. چۈنكى بۇ ئوخشىتىشتا ئالەمنىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى چۈشەنچە، ئادەمزاتنىڭ چەكسىز قۇدرەتلىكلىكى، ھەممە نەرسىدىن خەۋەرداىلىقى ۋە بىرلىك ھەققىدىكى ئارزۇسى بىرئاز غايىبانە بولسىمۇ گەۋدىلەنگەنىدى. بىزچە، تارىخ — خاتالىقلارنىڭ يىغىندىسى ئەمەس، ئۇرۇنۇشلار جەريانىدۇر. مانىستىك① دىنلارنىڭ بولۇشى ئۆز دەۋرى ئۈچۈن ئىزئىزولوگىيىلىك ۋە روھىي ھادىسىلەر، تەن ۋە ئاڭ، ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشقا قارىتىلغان بىر ئىنتىلىش ئىدى.

مۇسۇلمانلار ئۇ چاغدا كىچىك ئاسىيانى رۇم دەپ ئاتىشاتتى. ئۇمرىنىڭ كۆپ قىسمى رۇمدا ئۆتكەچكە رۇمى تەخەللۇسىنى قوللانغان جالالىدىن ئۆز ئەسرىنىڭ پەرزەنتى بولغىنى ئۈچۈن ئۇ ئۆز پىكىرلىرىنى ئىلاھىي پەردىلەرگە ئورايتتى.

① بارلىقنىڭ ئاساسى بىرلا (ماتىرىيە ياكى روھ) دەپ ھېسابلىغۇچى پەلسەپىلىك تەلىماتقا ئاساسلانغان دۇنيا قاراش.

لېكىن ئىنسان تەبىئىتىنىڭ سىرلىرىغا دادىل ۋە چوڭقۇر كىرەلىگەن جالالىدىن (بىز ئەمدى بىلدۇقىكى، ئاڭ بارلىقنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئىنكاسىدۇر)، شۇنىڭغا ئىشەنچ ھاسىل قىلدۇقكى، دۇنيا زىددىيەتلەر بىرلىكىدىكى «زىددىيەتلەر جېڭىدۇر»، دۇنيا قاچانلاردۇر بىراقلا باقمي قىلىپ يارىتىلمىغان، بەلكى، «ئۆزلۈكسىز قايتىدىن يارىتىلىپ تۇرىدۇ».

جالالىدىن دىئالېكتىكا سىستېمىسىنى ياراتتى، بۇ ئىشنى ئۇنىڭ مەسلەكداشلىرى، جۈملىدىن يۇنانىستان، رىم، ئەرەبىستان، ھىندىستان ۋە جۇڭگو مۇتەپەككۇرلىرى ياشلاپ ببرىشكەنىدى.

گېگېلنىڭ ئېتىراپ قىلىشچە، جالالىدىن رۇمى ئۇنىڭغا دىئالېكتىك مىتود يارىتىشقا يارىدەم بەرگەن ۋە بۇ مىتود قايتا ئىشلىنىپ، دەۋرىمىزنىڭ ئەڭ ئىلغار دۇنيا قارىشى تەركىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان.

بىراق جالالىدىن گېگېلدىن پەرقلىك ھالدا ئۆز دەۋرىنىڭ ئادىمى سۈپىتىدە پىكىرلىرىنى مەۋھۇم مەنتىقىي كاتېگورىيىدە ئەمەس، بەلكى قىزغىن شائىرانە مىسالار ۋاستىسىدە تەلقىن قىلىدى.

شەرقتىن چىڭگىزخاننىڭ تاجاۋۇزچىلىقى، غەربتىن سەلىپچىلەر يۈرۈشلىرىنىڭ ياۋايىلىقلىرى بولۇۋاتقان، دىنىي ئۇرۇشلار ۋە پاناتىزم ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان ئۇ زاماندا ئۇ ئىنسانلارنى سۈلھ ـ سالاھ، تىنچلىق ـ ئامانلىقىقا چاقىردى: ئۇنىڭ نەزىرىدە ھەممە ماناتئېستىك① دىنلارنىڭ ماھىيىتى بىر خىل ئىدى. قوللۇق ئىستىبداتلىق ۋە زوراۋانلىق ھۆكۈم سۈرگەن بىر دەۋردە ئۇ ئادەملەرنىڭ بايلىقى، ئىرقى، دىنى، نەسىل ـ نەسەبى، مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىدىن قەتئىينەزەر، دوستلۇق ـ باراۋەرلىك غايىسى

① بىر خۇدالىق ئېتىقادچىلىقى.

سىنى ئالغا سۈردى. ئۇنىڭ نەزمردە ئادەملەر پەقەت ئىنسانىي كامالەتكە قانچىلىك يېقىنلىقى بىلەن پەرقلىنەتتى ۋە ھەر بىر كىشى ئاشۇ مۇكەممەل ئىنسانغا ئۆز ئەمگىكى ۋە قابىلىيىتىگە قاراپ يېقىنلىشالايتتى... ئۇ ھەقىقەت تەشنالىرىغا ئاتاپ ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە مۇنداق دېگەنىدى:

ئايا سىز، جان تىكىپ ھەمىشە ئىزدەيسىز ئىلاھنى،
ئۇنى ئىزدەش ھاجەت ئەمەس، ئىلاھىي - سىز ئىلاھىي - سىز!

ئۇ ئۆز شېئىرىيىتىدە «خۇدا» تەشبىھىنىڭ رېئال ماھىيىتىنى مانا مۇنداق ئېچىپ بەرگەنىدى.

ھايا تلىق ۋە ئۆلۈم، ئاك ۋە بارلىق ئىنسان ۋە ئىنسانىيەت، زامان ۋە ماكان بۇ مۇئامالار تارىخ داۋامىدا ھەر خىل قويۇق لۇپ كەلمەكتە... ئىنسان ياشىغانىكەن، ئۇلار يېڭى - يېڭى شەكىللەر بىلەن قايتا - قايتا قويۇلۇۋېرىدۇ ۋە ئۇلارنى ھەل قىلىشقا ئىنتىلىدۇ، بۇرۇنقىدەك يەنىلا ھەقىقەتكە يېقىنلىششتىن ئىبارەت بولىدۇ.

كېلىك، كىتابخان، يەنە يەتتە ئەسىر ئارقىغا، 1268 - يىلىنىڭ بىر كۈز كۈنىنىڭ زۇلمىتىگە چۆككەن كەچتە ئاسىيانىڭ كونىا شەھىرىگە، جالالىدىن رۇمى يالغۇز شام يورۇقىدا خىيالغا چۆمۈپ ئولتۇرغان ئاشۇ مەدرىسىگە قايتايلۇق، ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۆمۈر يولىنى كۆزىتەيلى. كونىرغان ئىبادەتخانىڭ تاشقىرى ئىپادە ئۇسۇللىرىدىن تەپ تارتمای، ئۇلارنىڭ ماھىيىتىدە يوشۇرۇنغان بۈيۈك بىر تارىخىي ئىنتىلىشنىڭ مەنىسىنى بىلىۋېلىشقا ھەرىكەت قىلايلى. ئېھتىمال، ئەسىرلەر قاتلاملىرىدىن ئۆتەلىگەن ئاشۇ زاتنى ئۆرتىگەن ئوتنىڭ جانلىق يالقۇنلىرىنى ھېس قىلارسىز.

① تەشبىھ — ئوخشىتىش.

«سۆز ـ لىباس، مەنە ـ ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىر» دەيتتى جالالىدىن رۇمى.

ۋەلەد شامنى يەرگە قويۇپ، ئۇنىڭغا خۇدۇكسىرىگەن، سوئال نەزەرى بىلەن قارىدى. ئاتىسىنىڭ كۆزلىرىدىن تەشەككۇر بىلدۇرگەن ئالامەتنى كۆرۈپ، ئاۋالقىدەك يۇمشاق، ئېھتىياتكار قەدەم بىلەن دىلىدىكىنى ئېغىزىدىن چىقارماي چىقىپ كەتتى. ئاشۇ ئېيتىلمىغان سوئال پۈتۈن تەپەككۇر ئېقىمىغا چېتىلىپ. قانداقتۇر بىر تېپىشماقتەك نەرسىنى ئېسىگە سالدى. ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇشقا تىرىشىپ، پەرىددىدىن ئەتتار نېمىشقا ئۆزىگە، كىچىك بالىغا ئۆزىنىڭ «ئەسرارنامە» كىتابىنى تەقدىم قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىدىن يەنە بىرنى، ئېھتىمال ئەڭ مۇھىمىنى ئۇقۇۋالدى: بۇ ـ ئۇمىد، ئارام بەرگۈچى ۋە ئۇمىدلەندۈرگۈچى، ئۆزۈڭ ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلغان سۆزلەرنى قۇلىقىڭغا شۇدىرلاپ، بايلىقتىن پانىيلىققا قاراپ يېتەكلىگۈچى ئۇمىد ئىدى. ئاتا ـ بوۋىلار قىلالمىغانىنى، باللارقىلار، ئۇلار بىزدىن كۆرە ياخشىراق، بىزدىن كۆرە كامىلراق بولار، دېگەن ئۇمىد ئىدى ...

ئەمدى نەدىلا بولسۇن، ئاۋۋالقى ھالىمىزدىن بىر قەدەر ياخشىراق، كامىلراق بولالىدۇقمۇ؟ ياق، تىرىك ئىكەنسەن، ئۆزۈڭدىن كۆرە دۇرۇستراق ۋە لايىق بىر نەرسە قالدۇرۇش ئۈچۈن ئۇمىدىنىڭ شۇدىرلاشلىرىغا ئۇچماي ئىشلىشىڭ، تىنماي جاپا چېكىشىڭ كېرەك. ئېھتىمال، شۇ چاغدىلا ئەۋلادلار بىز قىلالمىغانىنى قىلالار، بىز يېتەلمىگەنگە يېتىشەر. ئېھتىمال ...

ئەتتار ئۆزىنى ئايىماي جاپا چەكتى. لېكىن ئۇ زارىقىپ ئاتمىش يېشىدا كۆرگەن ئوغلى ئون سەككىز يېشىدىلا ۋاپات بولۇپ كەتتى. ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەن بولسىمۇ، جالالىدىن قەبرى شائىرنىڭ گۆرگە ئوخشاش قاراڭغۇ غار ئاغزىدا ئۆزىگە

تىكىلىپ قاراشلىرىدىن ئەنە شۇ قايغۇنىڭ تەسىرىنى بىلدى.

ئۇ ئۆز بالىلىرىنى ــ ئاشۇ ئاي يۈزلۈك گۈھەر جېنىم تۇغۇپ بەرگەن ئوغۇللىرىنى ئەسلىدى. تۇنجى بالىسىنى ئاتىسىنىڭ شەرىپىگە ۋەلەد دەپ ئاتىدى. بالىنى ئەللەيلەپ كۆتۈرۈپ تۇنلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزسىمۇ ئەركە بالا ئۇخلىمايتتى. بىر ھېسابتا پەرۋەردىگار ۋەلەددىن ھېچنېمىنى ئايىمىغاندى: ئەقىل، بىلىم، ئەدەب ــ ئەخلاق جەھەتتە كامالەت ئىگىسى ئىدى. ئاتا ــ بالا بىر نىيەت ــ بىر مەقسەتتە ئىدى: ئاتىسىنىڭ پىكرىمۇ ئۇنىڭغا چۈشىنىشلىك ئىدى. ئەمما ئۇ ئاتىسىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتەلمەيدىكەن؟

جالالىدىن ئىككىلىنىپ قالدى. ۋەلەد ئۇنىڭ ياخشى كۆرىدىغان سۆيۈملۈك ئوغلى ئىدى. ئادالەت يۈكىنى ئوتۇنچىنىڭ تارازىسىدا ئەمەس، زەرگەرنىڭ تارازىسىدا تارتىش كېرەك ئىدى.

ئېھتىمالىم، سۆيۈملۈك بولغىنى ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭغا قىيىن دۇر: مانا، ئۇ ھەدىمەيلا قىرىق ياشقا كىردى. ئېڭەكلىرىنى قاپقارا ساقال باستى. ئۇ دائىم ئاتىسىغا ئەگىشىپ يۈرەتتى، ئاتىسىنىڭ ئىزىدىن چىقمايتتى. ۋەلەد ئاتىسىنى چۈشىنەتتى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ ئاتا مىراسىنىڭ قەدرىنى ئانچىلىك بىلىپ كېتىشى، ئۇنى ئاياپ ــ ئاسرىشى ناتايىن بولسا كېرەك. ۋەلەدنىڭ ھەممە بىلىدىغىنى ــ ئۆزلەشتۈرۈۋالغان، مىراس قالدۇرالغان نەرسىلەر بولۇپ، ئۆزى ئىزدەپ تاپقان نەرسىلەر ئەمەس ئىدى. مىراستا ئالغان نەرسىنىڭ قىممىتى باشقىچە بولىدۇ. ئۇغۇ ئۆمۈر بويى ئالتۇن يىغمىدى، بىرەر مەملىكەتنى ئىستىلا قىلمىدى، شۇنداقلا باغ ــ ۋاران ئۆستۈرمىدى، بىراق ئۇلارنى ئاسراپ ساقلاش شۇنچىلىك زۆرۈرمىدۇ؟! بۇ دۇنيادا باشقا نەرسىلەرگە ئوخشاش سۆزنىڭ ئۆمرىمۇ باقي بولمايدۇ. ئۇلارمۇ ئىشلىتىلىۋېرىپ، ئۇپرايدۇ، تۆشۈك ئىدىشتا سۇ توختىمىغاندەك مەنمىسىنى تۇتالـ

مايدۇ. ھەقىقەت بولسا، دائىم تىرىك، ھەردەم قايتا تۇغۇلىدۇ، ئالاھەزەل ئۇنىڭ بىرەر ئوچۇمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھەر دائىم يېڭى ئىدىش كېرەك بولىدۇ. ئۇنىڭغا قاچىلانغان نەرسە يەنىلا كونا ھەقىقەت بولۇشىغا قارىماي، يېڭى سۆزلەر كونا سۆزلەرگە زىت كېلىپ قېلىشى مۇمكىن. ئەمما سەن راستتىنلا ئۇنىڭغا تەشنا بولساڭ، ئۇ ئىدىشنىڭ شەكلى ـ پەكلى بىلەن كارىڭ نېمە؟

ۋەلەدتە ئاتىسىنىڭ مىراسىغا بولغان ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئاسراش مەپتۇنلۇقىنى يەڭگۈدەك كۈچ ۋە جاسارەت بارـ مىدۇ؟ ئەسلىدە، ھەقىقەتنى ئاسراش ـــ ئۇنى تېپىش، قولغا كىرـ گۈزۈش، دېگەن سۆز، ئەكسىچە بولغاندا، سانسىز مەزھەپلەرنىڭ يېنىغا ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىلىدىغان يېڭى بىر مەزھەپلا كېـ لىپ قوشۇلىدۇ، خالاس ... ھالبۇكى ئۇ ھاسىل قىلغان ئىشەنـچـ ئىبتىقاد شۇكى، ئىنسانلارنىڭ مەزھەپلەر، تەبىقىلەر، دىنلارغا بۆـ لۈنۈشى ـــ تەڭداشسىز قاباھەتتۇر، ئادەمزات ھەقىقەتكە ئۇخشاش ۋاھىد ـ يېگانىدۇر.

جالالىدىن سەسكىنىپ كەتتى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆزىگە ۋەلەد ئۆز مەسلىكىدە مۇستەھكەم تۇرالمايدىغان، تولىمۇ بوشاڭ ۋە كۆڭۈلچەك بولۇپ كۆرۈندى. ئۇ، تـوقاچ يـۈزلۈك، ئىكـكى مەڭزى ھەمىشە قىپقىزىل بولۇپ، بۇنى ئۇنىڭ ساقاللىرىمۇ يـوشۇـ رالمايتتى. تېخى مەرھۇم سەئىد بۇرھـانىددەن ھايات چېغىدىلا مۇرىتلىرىدىن بىرى: «نېمىشقا مەۋلانىنىڭ يۈزلىرى ئاپئاقۇ، ۋەلەدـ نىڭ يۈزى قىپقىزىل؟» دەپ سورىغانىدى. سەئىد شۇ چاغدا: «جالالىدىن ھەمىشە ئاشىق، ئاشىقلارنىڭ كۆزلىرى يېنىپ تۇرـ دىغان، رەڭگـرويـى سۈنۈق بولىدۇ. ۋەلەد بولسا ياشلىقىدىنلا سۆيۈملۈك ـ ئوماق بالا ئىدى» دەپ جاۋاب بەرگەن.

بۇنى ئاڭلىغان جالالىدىن كۈلۈپ قويغانىدى. مەرھۇم ئۇسـ تاز راست ئېيتقانىدى. ھەقىقەت ئاشىقى ۋە ھەقىقەت مەشۇقى ـــ

مانا بۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرقلىنىڭ نەرسە... ئوغلى نېمىلا قىلمىسۇن ــ ياكى شېئىر يازامدۇ ياكى ۋەز ئېيتامدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسىلا توغرا ۋە ئاقىلانە ئىدى. پەقەت بىرئاز چۈچۈمەلىرەك، شېئىرلىرىمۇ ئاتىسىنىڭ شېئىرلىرىغا ئوخشايتتى.

ۋەلەدتە قانداقتۇر ئاجىزلىق، يۇمشاقلىق، ئۆزىدىن ئۆزى ئېھتىيات قىلىش بار ئىدى. ئۇنىڭدىكى نۇرمۇ، ئاي شولىسىدەك، باشقا بىر نۇردىن يارالغان. پاژىلداپ كۆيدۈرەلمەيدۇ، سىلاپ ـ سىيپاپلا ئۆتىدۇ. گەرچە دائىم ئاتىسىغا ئوخشاش ھەرىكەت قىلسىمۇ، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى ـ قەلبىدە گۈھەر خېنىم ياشايدۇ. شۇڭلاشقىمۇ ئاتىسى باشقا ئوغۇللاردىن ئۇنى كۆپرەك ياخشى كۆرىدۇ.

ئۇ شېئىر يازىمەن دەپ بىكارلا ئاۋارە بولىدۇ. ئۇنىڭ نېمە كېرىكى بار؟ ئۇنىڭدىن كۆرە، ئۆز يولىنى تاپسا، بىرەر نېمىدىن گۇمانلانسا، ئىسيان كۆتۈرسە ياخشى ئەمەسمۇ! ... ئۇنداقتا، ئۆزۈڭچۇ؟ جالالىدىن، ئۆزۈڭ ئاتاڭ سۈلتانۇل ئۆلىما ھايات چېغىدا تۈرلۈك گۇمانلارغا بېرىلىپ، ئىسيان كۆتۈرگەنمىدىڭ؟ ياق، پەقەت ئۇنى ئەگىشىپلا يۈردۈڭ، راست، بەزىدە شۇبھىلەنگەنىدىڭ ...

مەكىدە ئاتىسى بىلەن زىيارەتچىلەر ئېقىمىغا قوشۇلۇپ مۇبارەك خانا ـ كەبە ئەتراپىنى ئايلىنىشتى. ئوقۇلۇۋاتقان دۇئايۇ تىلاۋەتلەر ئۆركەشلەۋاتقان دېڭىز شاۋقۇنىنى ئەسلىتەتتى. تۇڭ لاشلار ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن سانسىز قۇشلارنىڭ ئۇركۈگەن ئاۋازىغا ئوخشايتتى. ئادەملەر ھېچ تارتىنماي، كۆز ياشلىرىنى يۇزلىرىگە سۈركەپ يىغلىشاتتى. بىرلىرى ھوشىدىن كېتىپ يىقىلاتتى. ئارزۇلاپ كۆتۈلگەن، ھاياجانلىق پەيتلەر، ئۆز ـ ئۆزۈڭىنى ئۇنتۇپ، دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىدىن كەلگەن مىڭلىغان خالـ

لايىق بىلەن قوشۇلۇپ ئارىلىشىپ كېتىدىغان دەقىقىلەر. بۇ مۆ-
جىزىدىن كېيىن ھەممە نەرسىنىڭ ئۆزگىرىشى شەرت ئىدى.
ئەمما ئۆزىنى ئىنسانلارنىڭ بۇرادەرلىك دېگىزىدا بىر تامچە
دەپ ھېس قىلغانلار يەنە نېمىشقا زالىملىق، بېخىللىق ۋە مەن-
مەنلىك قىلىش يولىغا ماڭىدىغاندۇ؟

لېكىن ئۇ شۇ كۈنلا دەرۋىشلەرنىڭ تەقۋادارلىق ئۇستىدە
تالىشىپ، بىر - بىرى بىلەن ياقا سىقىشقىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن
كۆردى. مۇشتلار، ئۇچى نەيزىدەك ئۆتكۈر ھاسىلار ھاۋادا
پۇلاڭلىدى، ساقالىلىرىدىن كۆز يېشى ئەمەس قان تامچىلىدى،
كۆزلەر مېھىر - مۇھەببەت نۇرى بىلەن ئەمەس، غەزەپ ۋە
نەپرەت ئوتى بىلەن يانىدى، تىللاردىن زىكرى - سانا ئورنىغا
دەشنەم - ھاقارەتلەر ئۇچتى ...

مەككىدىن مەدىنىگە بېرىشتا، ئۇلارنىڭ كارۋىنىدىن ئېسىل
ئەرەب ئاتلىرىنى ئويىنىتىپ قاپقارا يۈزلۈك بىر توپ ئاتلىقلار
ئۆتۈپ كېتىشتى، ئۇلارنىڭ ئۈستىدە ئېسىل تون، بېشىدا چوڭ
سەللە، ئۇلار بىلەن بىللە باشلىرىغا شۇلارنىڭكىگە ئوخشاش
سەللە ئوراپ، يالىڭاياغلىرىغا كەشە كىيىۋالغان، بارماقلىرىنى
زىددە - يارا باسقان مۇلازىملار يۈگۈرۈشۈپ مېڭىشاتتى. ئەرەب
قىياپىتىدىكى بەدەۋلەت ھاجى ئون ئىككى ياشلىق جالالىدىنغا
مەغرۇر بىر قامەت بولۇپ كۆرۈندى. بۇنداق تەكەببۇر - كەبىر -
لىكنىڭ باشقا ھاجىلاردىمۇ ئوخشاشلا بارلىقىنى بىلدى. شۇ چاغدا
ئۇنىڭ خىيالىدىن: ئۇلار مۇسۇلمانچىلىق پەرزىنى ئۆتەش يا كى
گۈناھلىرىنى يۇيۇش ئۈچۈن ھەج قىلىشقا كەلمىگەن، ئۇلار ھاجى
نامىنى ئېلىپ، شۇ نام بىلەن ئۆز يۇرتلىرىدا يەنە يامان
ئىشلارنى، بۇزۇقچىلىقلارنى بىمالال داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن
كېلىشكەنىكەن، دېگەن ئويغا كەلدى.

ياق، مۇجىزە كۆرۈلمىدى. جالالىدىن كۆڭلىدە تۇيغان،

ئۇنىڭ نەزەردە باشقا زىيارەتچىلەرمۇ تەڭلا ھېس قىلغان مەغرۇر ئادەملەر، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە يۇرۇش - تۇرۇشلىرىدا ئۆزگىرىش ياسىمىدى. ئۇنداقتا ھەجگە بېرىپمۇ ئاسىيلىغىچە قېلىشنىڭ ياكى يۇرتتىن چىققاي تۇرۇپلا تەقۋادار بولۇشۇڭ مۇمكىن، دېگەن پىكىر ئويغاندى. ئەمما بۇ پىكىرنى ئۇ شۇ چاغدىلا ئۆزىدىن نېرى قىلىپ، ئۆز - ئۆزىنى خاپا قىلۋالدى. ئاتىسىنىڭ: «ئادەملەر — مىسالى ئەينەك، ئۇلارنىڭ گۈناھىدا سېنىڭ گۈناھلىرىڭ ئەكس ئېتىدۇ» دېگەن سۆزلىرى يادىغا چۈشتى.

ھەققانىي سۆزلەر ئۇنلارچە يىلدىن كېيىن كەلدى:

ئايا زىيارەتچىلەر، سىزلەر قايانداڭ!
كېلىڭ، سىز ئىزدىگەن مەھبۇبە بۇ ياندا!
ئۇنى ئاختۇرۇپ، سىز ھەر دەم ئاۋارە،
ئۇ — سىزگە ئەڭ يېقىن دوست، ھەمسايە.
شامالدەك چۆلدە سەرسان كەزمە سەن،
ھەرەم ھەم ھەج بىلەن قۇددۇس - ئۆزۈڭسەن ...

نەدىمۇ ئىنسان كۆتۈرسۇن؟! ئاتىسى ھايات ۋاقتىدا بەزىبىر ئىشلاردىن گۇمانلانسىمۇ، زادىلا شەك كەلتۈرمىگەنىدى. ئوغۇل بالا پەقەت ئاتا ۋاپاتىدىن كېيىنلا ھەقىقىي ئوغۇل بالا بولىدۇ، دېگىنى راست ئوخشايدۇ.

ئاتىسى بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىدىكى پەرق تەخمىنەن ئەللىك يىل ئىدى. ئاتىسى ۋاپات بولغاندا جالالدىن تېخى يىگىرمە ئۈچ ياشتا ئىدى. چوڭ ئوغلى ۋەلەد بولسا ئۇنىڭدىن ئون توققۇز ياش كىچىك ئىدى. ئۇ ھازىر قىرىقتا يېتەي دەپ قالدى.

ئۇ ئاچچىقىدا «ئىنسان قىلىش» ئىبارىسىنى تىلغا ئېلىش

بىلەنلا بىر ـ بىرىنىڭ قىيىپىتى ئۇنىڭ ئەترابىدا بىزەڭ پاشىدەك ئايلىنىپ كۆزىگە كىرىۋالىدى. ئۇنى قوغلۇۋەتمەكچىدى، ئۇ كەتمىدى، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرۇۋالدى!

ئۇنىڭ ئالدىدا بۇنداق تۇرۇۋالغان، ھەتتا ئىسمىنى خىيالىدىمۇ تەكرارلاشنى خالىمايدىغان ئاشۇ بىزەڭ پاشا ـ ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدى. ھە، ئۇ ئىسيان قىلدى. ئەمما قولغا كەلتۈرۈش ئۇچۇن ئەمەس، ئايرىلىپ قالماسلىق ئۇچۇن، ئاتا يولى تار كەلگىنى ئۈچۈن ئەمەس، غەيرىي ئادىتى ۋە خەتەرلىك بولۇپ تۇيۇلغىنى ئۇچۇن، ئۇ ئاتىسىنى يالغۇز ئۆزى ئۇچۇن تۇتۇۋالماقچىدى. خۇددى سۇدا چۆكۈپ كېتىۋاتقان ئادەم ئۆز قۇتقۇزغۇچىسىغا يېپىشىۋېلىپ، ئۇنى تۆۋەنگە تارتقىنىغا ئوخشاش، ئۇمۇ ئاتىسىنى تۆۋەنگە قاراپ تارتتى ... ياق، سەن ئىسيان كۆتۈرمىدىڭ، ئەقىل ۋە نومۇسنى تەرك ئەتتىڭ، سېنىڭدە ھەسەتخورلۇق ۋە شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك قېنى ھۇجۇم ـ توپىلاڭ قىلدى. سەن كىمگە قارشى قول كۆتۈردۈڭ؟! ھەقنى سۆزلىگىن، يەنى: «بىر ئادەمنى تىرىلدۈرگەن ھەممىنى تىرىلدۈرگەنگە تەڭ، بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەن ھەممىنى ئۆلتۈرگەنگە باراۋەر!»

ئۇ ئۆزىدە ئويغىنىپ ـ قوزغىلىۋاتقان، ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان تۇيغۇغا ھاياجانلىنىپ قۇلاق سالدى. قارىغاندا بۇ ـ قەھرى ـ غەزەپ ئىدى. ئۇ قەھرى ـ غەزەپ چېكىگە يەتتى، دەپ ئويلايتتى، نېمىشقىدۇر بىر چاغلاردا غەزىپىنى قوزغىغوچى نەرسىلەر ئەمدى ئېچىنىش ۋە ئادامەت ئويغىتاتتى.

«ئۆز روھىي دۇنيايىڭنى بىلىش ۋە ئىگىلەش بىر چاغلاردا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنىڭ يەر يۈزىنى ئىشغال قىلغىنىدىنمۇ مۇشكۈلرەك. لېكىن ھەممىدىن مۇشكۈلى كېيىن كېلىدۇ، ھەممىنى ئۇقىسەن. ئەمما دۇنيادىكى تەلۈلەرگە قاراپ، ئۇنى زەررىچە بولسىمۇ ئۆزگەرتىش قولۇڭدىن كەلمەيدۇ! قېيىندىن ـ قېيىن مەسىلە مۇشۇ!»

جالالدىن ئۆزىنىڭ كونا رەقىبى — قەھرۇغەزەپسىنى تو-
نۇپ، ئۇنى دەرھال تىزگىنلىۋالدى. ئۇنىڭغا كۆزى «مىت»مۇ
قىلمىدى. تەسۋى دانىچلىرى بارماقلىرى ئارىسىدىن تىنىمسىز
بىر خىلدا شىلدىرلاپ ئۆتەتتى.

ئۇ قەھر - غەزەپنىڭ قانداق كەلگەنلىكىنىمۇ بىلەلمىدى.
ئۇمۇ ئاتا مىراس ئىدى. مىجەزى ئېغىر - بېسىق، مۇستەھكەم
مەسلەكلىك سۇلتانۇل ئۆلما قەھر - غەزەپكە كەمدىن - كەم
يول قويىاتتى، بىراق يول قويىدىمۇ، بولدى، ئۇنىڭ شىددىتى
كۈلدۈرمامىدەك دەھشەتلىك بولاتتى. ئاتىسى بەلخ مەسچىت
جامىسىدە ئاخىرقى بىر قېتىملىق قىلغان ۋەزىدە جالالدىننى
شۇنداق ھەيران قالدۇرغانىدى. ئۇنىڭدىنمۇ جىددىي سەۋەب بار
ئىدى، ئەمما باغدات يېنىدىكى داۋاندىچۇ ...

دارۇسسالام

ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن پىلنىڭ پۇتىدەك يوغانلىقتىكى
خورما دەرىخىگە يۆلىنىپ، نېپىز پىشۇرۇلغان تېرىق نانغا پىش-
لاق ئوراپ يېيىشمەكتە ئىدى، يول ئازابىدىن بەدەنلەر سىر-
قىراپ ئاغرىيىتتى. چەكسىز دەشتى كەبىر ۋە كۆردىستانىنىڭ
تاغ - داۋانلىرى كەينىدە قالغانىدى. ئەڭ ئاخىرقى كېچىلەپ
داۋان ئېشىش ھەممىنى، ھەتتا نىشاپۇردىن بۇيان تۆگىگە
مىنىپ كېلىۋاتقان ئاتىسىنىڭمۇ ھالىنى خاراپلاشتۇرۇۋەتكەنىدى.
لېكىن ئۇ ئالدىرىغاچقا تۆگىدىن يۆكلەرنىمۇ چۈشۈرۈشكە يول
قويمايىتتى.

تۆگىچىلەر تۆگىلىرىنى دەرەخلەرنىڭ سايىسىگە چۆكتۈرۈش-
تى، باشقىلار تاماق تەييارلىقى بىلەن كارۋان سارايغا كىرىشتى.
بالىلار سالقىندا ھۇزۇرلىنىپ نان يەپ، بىر چاغلاردا

بابىل پادىشاھلىرى ماڭغان يولغا، ئېشەكلەرگە مىنۈپلىپ ھەدـ دىدىن زىيادە ئەرزان پىشلاق، توقاچ نان ۋە خورما ساتقۇچى سودىگەرلەرگە، ھورى چىقىپ تۇرغان قازانلارغا قىزىقسىنىپ قاراشتى.

ئەتىسى تاڭ ۋاقتى ئىدى. ئەمما يول زىچ ئادەمگە تولغان، بۇنىڭدىن خەلىپە پايتەختىنىڭ يېقىنلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. بىر خەۋەرچى بولۇجىستاننىڭ قوڭۇر تۆگىسىنى يۈگۈرتۈپ شاـ مالدەك ئۆتۈپ كەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇنداق يۈگۈرۈك تۆگىلەردە كۈنىگە ئوتتۇز پەرسەڭ يول① يۈرگىلى بولارمىش. ئۆرە ياقىلىق ئۇزۇن كۆڭلەك ئۈستىدىن ئاقۇچ يالاڭ پەرىجە كىيىـ ۋالغان ئەركەكلەر، گۈلدار لىباسلار كىيىپ، باشلىرىدا سىرـۋەت كۆتۈرۈۋالغان چۆرىلەر، كەڭ ۋە ھەيۋەتلىك يوغان دەرۋازىلىق قورغانلار ــ بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەشىمەتلىك ۋە غەلىتە تۇيۇلاتتى.

ئاكىسى سودىگەرلەرنىڭ تۇۋلاشلىرىغا قۇلاق سېلىپ تۇـ رۇپ، جالالىددىننى نوقۇدى.

ــ بۇ يەردە ئېلىپ ــ ساتارلارمۇ ئەرەبچە سۆزلىشىدىكەن، سەرقۇ نەھۇنى ھەجىلەشتىكىمۇ ھاجىتى يوق ئىكەن.

جالالىددىن «پىخ»خىتە كۈلۈۋەتتى. لېكىن بۇرۇلۇپ قارـ مىدى. يولدا كارۋان كۆرۈندى. بۇلار قانداقتۇر جالالىددىنغا تونۇشتەك كۆرۈندى. ئەمما كىملىكى ئېنىق ئەمەس ئىدى. پەـ قەت كارۋان يېقىنلاشقاندىلا ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كارۋان بېشىغا قاراپ يۈگۈردى. جالالىددىن خاتالاشمىغانىدى. بۇلار ــ ئۆز يۇرتلۇقلىرى، بەلخلىك سودىگەرلەرئىدى.

كارۋانلار سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ بۇ يەردە قونغانلىقىنى،ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئارىسىدا سودىگەرلەر ئاقساقلى شېرىپىدىن لالامۇ بارلىـ قىنى ئۇقۇپ، ھەيران قېلىشتى ۋە تەخىتاش قارىغا كېلىشتى.

ئۇلار يۇرتىنىڭ بىرەر يېڭىلىقىنى ئېيتىشالمىدى، ئۇلار بەلخىنى چەققىلى خېلى بولغان بولۇپ، ئايلانىما يول بىلەن كېلىشكەنىدى. ئۇلارنىڭ نازۇك مالىرى سەھرا ئىسسىقىغا چىـ

① بىر پەرسەڭ تەخمىنەن يەتتە ــ سەككىز كىلومېتىرغا تەڭ ــ ت

داشلىق بېرەلمەيتتى. يۇرتلۇقلىرىنى خۇش قىلىش ئۈچۈن سودىگەرلەر تېڭىقلىرىدىن بىرىنى يېشىشتى. بۇنىڭدا پەقەت ئۆز ئانا يۇرتلىرىدا تەييارلانغان قوغۇن قېچى، ئۈجمە قېقىلا بار ئىدى.

جالالىدىن قوغۇن قېچى تەييارلايدىغانلارنىڭ ماھارىتىگە دائىم ھەيران قالاتتى. ئۇلار پىچاقنى قوغۇنغا بىرتەگكۈزگىنىچە ئۇزۇلدۇرمەي ئايلاندۇرۇپ قوغۇننىڭ شاپىقىنى بىراقلا سويۇۋالاتتى.

جالالىدىن ھېلىقىدەك قىزارغان قوغۇن قېقىنى قانغۇچە يۇرىدى، دىمىقىغا ئانا يۇرتىنىڭ ئىللىق پۇرىقى ئۇرۇلدى. بۇ ئۆنىڭغا يۇرتنىڭ ئاخىرقى سالىمى ئىدى.

ئەمما يۇرتلۇقلىرى بىلەن ئۇچرىشىش سۇلتانۇل ئۆلىمانى يۇمشىتالمىدى، گويا بەلخ بىلەن ئۇنى ھېچقانداق نەرسە باغلىيالمايتتى.

تاماقتىن كېيىن ئىككى تۆگىچى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىشتى.

ــ بۇگۈن ھېچنەگە قىمىرلىمايمىز، تۆگىلەر ھېرىپ كەتتى.

ــ ھازىر دەم ئېلىش ۋاقتى ئەمەس!

ئاتىسى ئۇلارغا بىر نېمىلەرنى ئۈزاق چۈشەندۈردى، ئەمما ئۇلار «تۆگىلەر ھېرىپ كەتتى!» دېگەن سۆزگە مەھكەم يېپىشۋېلىشتى. شۇندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ قولى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ يىرىك ئالقىنى تۆگىچىلەرنىڭ كاچىتىغا چاڭگىدە تەگدى. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ قولى قاتتىق ئىدى، بىردىن شاپىلاق بىلەن ئىككى تۆگىچى يىقىلدى. باشقىلار ھاڭ ـ تاڭ قېلىشتى.

ــ تۆگىلەرنى ھەيدە، ھارامزادىلەر!

تۆگىلەر ھەقىقەتەن ھېرىپ قالغانىدى، لېكىن ھەممىدىنمۇ تۆگىچىلەرنىڭ شۇ يەردە قېلىپ يۇرتلۇقلىرى بىلەن سۆزلەشكۈسى بار ئىدى. ئاتىسى يالغانچىلىققا تاقەت قىلالمايتتى. لېكىن شۇ زىغىردەك يالغاننى دەپ قول كۆتۈرۈش ھاجەتمىدى؟ ئۇ ئالدىراپ نەگە بارار ئىدى؟

جالالىدىن ئەمدى چۈشەندى: تۆگىچىلەرنىڭ ئاشۇ كىچىككىنە ھىيلىسى ئاتىسىنىڭ سەۋر قاچىسىنى تولدۇرغان ئاخىرقى تامچە بولغانىكەن. ئۇنىڭ قەلبىدە خېلىدىن بېرى يىغىلىپ قالـ

غان غەزەپ ـ ئەلەملىرىنىڭ پارتلىشىغا ئوت ياققانسىكەن. باغـ دادتا يەنە باشقا بىر نەرسە: سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ شۇنچىلىك ئالدىراپ ـ تېنەشلىرىنىڭ سەۋەبى مەلۇم بولدى. لېكىن ئۇنىڭ ئاشۇ يەردىكى قەھر ـ غەزىپى ۋە كايىشلىرى هەممىدىن كۆرە بالىلارنى تولىمۇ قورقۇتۇۋەتكەنىدى.

خەلىپە پايتەختىدىن ئىككى چاقىرىمچە بېرىراقتا ئۇلارنى توختاتتى. زامان تىنچ ئەمەس، هەممە يوللارغا قاراۋۇللار قوـ يۇلغانىدى. كارۋاننى ساقچى ئەرەبلەر ئورىۋېلىشتى.

ـــ نەدىن كېلىۋاتىسىز، نەگە بارىسىز؟ ـــ

كېيىنكى قونالغۇدىن بېرى يۈزىنى كۆرسەتمەي كېلىۋاتقان ئاتىسى سايىۋەننىڭ پەردىسىنى ئاچچىقى بىلەن ئىچىپ، ئەرەبـ چىلەپ قەتئىي جاۋاب بەردى:

ـــ تەكرىدىن كېلىمىز، تەكرىگە بارىمىز، ئاللانىڭ سەلتەنىتـ دىن بۆلەك سەلتەنەت يوق. غايىبتىن چىقىپتۇق، غايىبقا يەتكەيمىز!

ساقچىلار سەل چۆچۈپ قېلىشتى. ئەرەبلەر پەيغەمبەر تىلىدا ئېيتىلغان سۆز ئالدىدا سەجدە قىلىشىدۇ. بۇ غەلىتە يولۇچىنىڭ ئېيتقان سۆزلىرىنىڭ مەنىسىمۇ، ئاھاڭى قورقۇنچلۇق ئىدى. كارۋاننى قويۇۋېتىشنىمۇ، قويۇۋەتمەسلىكنىمۇ بىلەلمەي قېلىشتى. كېيىن باغدادنىڭ شەيخۇل ماشايىقى سۇھرەۋەردىگە خەۋەرچىنى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرى كارۋان بىلەن شەھەرگە قاراپ مېڭىشتى.

خەۋەرچى دارۇسسالامغا (ئۇ چاغدا خەلىپىلىك مەركىزى باغدادنى شۇنداق دەپ ئاتىشاتتى) كارۋان كېلىۋاتقانلىقىنى، بارلىق ئالامەتلىرىگە قارىغاندا ئۇنىڭ خۇراساندىن چىققانلىقى، كارۋاندا ئۆلىمالار ۋە دەرۋىشلەر كېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ غەلىتە سۆزلىرىنى يەتكۈزگەنىدە، شەيخ سۇھرەۋەردى دەرھال پەملىدى:

ـــ ئېھتىمال بۇ بەلخ ئۆلىماسى باھاۋىددىن ۋەلەد بولسا كېرەك، پەقەت، بۇنداق چاغدا ئۇنىڭدىن بۆلەك هېچكىمنىڭ بۇنـ خلق تىل بىلەن ئەرز ـ هال ئېيتالمايدۇ...

باغدادنىڭ داڭدار ئۆلىمالىرىدىن بىرى، بىر چاغدا خارەرمشاھ مۇھەممەدكە ئەلچى بولۇپ بارغان سۇھرەۋەردى ئۆز دەۋرىنىڭ بارلىق تونۇلغان شەيخ ۋە سوپىلىرىنى ياخشى بىلەتتى. باھاۋىددىن ۋەلەد بىلەن شاھ سارىيىنىڭ ئۆلىمالىرى ئارىسىدىكى تالاش ـ تارتىشلاردىنمۇ خەۋەردار ئىدى. بۇگۈن مەشھۇر شەيخ ۋە ۋائىز خارەزمشاھنىڭ تۇپرىقىنى تەرك ئەتكەنسىكەن، ئۇنىڭ سەۋەبى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ئابباسىيلار خانىدانىنى ئۇچۇن ياخشى دەستەك ئىدى، ھەممە مۇمىن مۇسۇلمانلار ئاشۇ ئىسنابسىز خارەزمشاھ تەرىپىدىن چەكلىمىگە ئۇچرىغان ئىمانىنىڭ پىشۋاسىنى خەلىپەئى رويى زامانىنىڭ قانچىلىك ھۆرمەت ـ ئېھتىرام قىلغانلىقىنى بىر كۆرۈپ قويۇشسۇن.

خەلىپە پايتەختىنىڭ قورغىنى كۆرۈنۈشى بىلەن ئۇ تەرەپتىن ئاق قېچىر مىنگەن سۇھرەۋەردى باشچىلىقىدا بىر توپ كىشى كارۋانىنىڭ ئالدىغا قاراپ كېلىشكە باشلىدى.

سۇھرەۋەردى بىرنەچچە قەدەم بېرىدا قېچىردىن چۈشۈپ، سۇلتانۇل ئۆلىما ئولتۇرغان سايىۋەنگە يېقىنلاپ كەلدى. مېھمانىنىڭ ئىجازىتى بىلەن باغدادنىڭ شەيخۇل ئەزەمى ئۇنىڭ ئېتىبىكىنى سۆيۈپ، كۆزىگە سۈردى. بىزنىڭ قورغانغا قەدەم تەشرىپ قىلغايسىز، دەپ لۇتپى ـ ئىلتىپات قىلدى. سۇلتانۇل ئۆلىما بۇ تەكلىپنى چىرايلىقچە، ئەمما قەتئىي رەت قىلدى. ئۆلىمالارنىڭ مەدرىسلەردە قوۋغىنى تۇزۇك، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بىزنىڭ دارۇسسالامدا كۆپرەك ئۇرۇش نىيىتىمىز يوق، بېلىمىزگە مۇبارەك ھاجىلىق بەلۋېغىنى باغلىغانمىز، خۇدانىڭ ئىنايىتى بىلەن دەرھال مەككەيى مۇكەررەمگە قاراپ مېڭىشىمىز كېرەك، دەپ ئىزاھ بەردى.

ئۇلار شەھەرگە دەجلا دەريياسىنىڭ تېز ئاقىدىغان لاتىقا سۈيىنىڭ ئۇستىگە سېلىنغان نەھرۇان كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ كەلدى.

ئاتسىز ئاۋۋالقىدەكلا «ئىچىمدىكىنى تاپ»، دەپ جىمغۇر بولۇۋالغانىدى. پەقەت ئۇنىڭ كۆزلىرىلا چاقنايىتتى. ئاشۇ كۆز-

لەردە غەزەپنىڭ ئاق ـ قىزغۇچ يالقۇنى بىلەن تولىمۇ مەغرۇرلۇق نىڭ قارا ئۇچقۇنلىرى چاقنايتتى.

ئېنىقراقى، جالالىدىنغا ھازىر ئاردىدىن كۆپ يىللار ئۆتۈپ كەچكە شۇنداق تۇيۇلدى، ئۇ چاغلاردا ئاتىسى ھەققىدە بۇنداق ئىبارىلەر بىلەن بۇنداق پىكىر يۈرگۈتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ ئوت كۆمۈردىن تۇغۇلۇپ، كېيىن يەنە كۈل ـ كۆمۈر قالدۇرغىنىدەك، غەزەپىمۇ مەغرۇرلۇقتىن تۇغۇلۇپ، يەنە مەغرۇرلۇق پەيدا قىلىشىنى نەدىن بىلسۇن. جالالىدىن ئۆزىدە غەزەپ يالقۇنىنى ئۆچۈرىمەن دېسە، بۇ ئاشۇ ئاتا مىراس مەغرۇرلۇقنى تىزگىنلەش ئارقىلىق ئېرىشەتتى. لېكىن ئۇ قىلچىمۇ ياۋاش ۋە مۆمىنلەردىن ئەمەس ئىدى، شۇ ۋەجدىن روھىيەتتىكى ھەرەم ئاغىلىرى ئۇنى «ئاسىي» دېيىشەرمۇ؟ بۇنىڭغا نېمە ئامال، ئېھتىراس① قاپارغان قوللارغا دائىم قوپالدەك تۇيۇلىدۇ.

جالالىدىن باھاۋىددىن ۋەلەددىن ئۆتۈپ كەتتى، ئۇ بۇنىڭغا كۆزىنى مۆتەئەسسىپلىك تۇمانى بىلەن تونىغۇچى ئاشۇ ئاتا مىراس غۇرۇرى ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى تۈپەيلىدىنلا ئىگە بولالىدى.

ئۇلار باغداد كوچىلىرىنى ئايلىنىپ ئاستا كېتىپ باراتتى. قاش قارايغان، ئۇ يەر ـ بۇ يەردە رۇجەكلىك پەنجىرىلەر ئېچىدە چىراغلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى. لېكىن ئاسمان، قەسىرلەر، ھەيۋەتلىك ئېگىز ئايۋانلار، مۇنار، قورغانلاردا ياپيېشىل بولۇپ كۆرۈنگەن ئاشۇ ئاجايىپ باغداد ئاسمىنى يەنىلا يوپيورۇق شولار بىلەن تاۋلىنىپ تۇراتتى، ئۇ گويا كەچكى قاراڭغۇلۇققا

① قىزغىن ھېس-تۇيغۇ، زوقلىنىش، ھېرىس، سىلىقلىق.

چۆكۈپ كېتىۋاتقان شەھەرنىڭ پۈتۈن گۈزەللىكىنى ئۆزىگە كۆچۈرۈۋالغاندەك ئىدى.

ئابباسىيلار خانىدانىنىڭ سادىق خىزمەتكارى شەيخ سۇھەرەۋەردى دىن پىشىۋاسىغا مۇناسىپ ئىززەت - ئېھتىرام بىلەن سۆلەتانۇل ئۆلىمانى مەدرىسكىچە ئۇزىتىپ باردى، ئۇنى ئەڭ ياخشى ھۇجرىغا باشلاپ كىرىپ، مېھمانىنىڭ توپا - توزان باسقان ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈكىنى ئۆز قولى بىلەن يەشتى. ئاتىسى بۇلارنىڭ ھەممىسىنى، شۇنداق بولۇشى لازىمدەك تەكەللۇپسىز قوبۇل قىلدى.

بىراق بامدات نامىزىدىن كېيىن خەلىپە ئابدۇل ئابباس ئەھمەدىدىن نەسىرىددىنىللا بەقاۋۇل باشلىق قۇللار، خىزمەتكارلار تىزىلىپ، سارايدىن پەتنۇسلار، يۇمىلاق مىس قاپقاقلار بىلەن ئاغزى بېكىتىلگەن ئىدىشلاردا نازۇ نېمەتلەر، سېۋەت - سېۋەت مېۋىلەر، مەجنۇنتال چۈشقىلىرىدىن توقۇلغان خۇنچا تەخسىلەردە يەمەن شېكىرى، شۇ قاتاردا بىر لېگەندە مىسرنىڭ ئالتۇن دىنارلىرىنى كۆتۈرۈپ كىرىشكەندە، سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ مەغرۇرلۇقى يەنە قوزغىلىپ كەتتى.

— ھەممە نەرسىمىز بار، ھېچنېمىگە موھتاجلىقىمىز يوق. ساق - سالامەت ۋە بەدەۋلەت كىشىلەرنىڭ خەيرى - ئېھسان قوبۇل قىلىشى گۇناھ، — دېدى.

ئۇ خەلىپىنىڭ سۆزىنى شۇ يوسۇندا رەت قىلىپ، نازۇ - نېمەتلەرنى خەيرىخاىغا، ئالتۇن - دىنارلارنى دەرۋىشلەرگە بۆلۈپ بېرىشنى بۇيرۇدى.

بۇنىڭدىن چىقتىكى، مېھمان خەلىپە سۆزىنى ھارام دەپ بىلدى، ئۇنى قوبۇل قىلىپ، گۇناھقا پېتىشنى خالىمىدى. بۇنى ئۇققان شەيخ سۆھرەۋەردى رەنجىپ كېتىپ قالدى.

ئۇ خاتالاشمىغانىدى. مۇرىتلارنىڭ ھەيران بولۇپ قاراشلىرىغا جاۋابەن سۇلتانۇل ئۆلىما ئىزاھ بېرىشنى لايىق كۆردى.

ھۇنىڭ سەۋەبى خەلىپە يالغۇز دەۋلەت ساھىبىلا ئەمەس، شۇنداقلا دىن پېشۋاسىمۇ سانىلاتتى.

ــ ئەگەر سوۋغاتلارنى قوبۇل قىلسام، ئۇممەتلەرنى يوللىمەي، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتكەن بۇ خەلىپە خۇدانىڭ قەھر ـ غەزىپىدىن ئامان قالمۇر!

سۇلتانمۇل ئولىما ئۆزىنى ئېزىپ ـ تېزىپ كەتمەيدىغان، خۇدانىڭ يەردىكى تائىبى دەپ بىلەتتى.

ئۇنىڭ بالىلىرى باغداد سارىيىدىكى زىب ـ زىننەت ھەشمەتلىرى، خەلىپىلىك نامىغا لايىق بولمىغان ئەيش ـ ئىشرەتلەر ھەققىدە ئاڭلىغانىدى. خەلىپە ۋە ئۇنىڭ ئەييانلىرى پەيغەمبەرنىڭ «ئۇچ ئويۇندا پەرىشتىلەر ھازىر بولىدۇ ـ ئات يۈگۈرتۈش، ئوق ئېتىپ مۇسابىقىلىشىش ۋە ئەرلەرنىڭ ئاياللار بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشىدا» دېگەن سۆزلىرىگە تايىنىشاتتى. ئەمما، بىرىنچىدىن، بۇ ھېكمەتتىكى مەنىۋى باشلىنىش، يەنى ئىسنات① مۇتەئەسسىپ ئۇلىمالارنىڭ نەزىرىدە پېتەرلىك ئەمەس ئىدى، ئىككىنچىدىن، ئۇ پايتەختتە ئاممىۋى تۈس ئالغان خوراز، بۆدىنە، قوشقار سوقۇشتۇرۇشلار، ئۇزلۇكسىز بولۇۋاتقان تۆرلۈك بەزمە نەغمە ـ ناۋالارنى ئاقلاشقا ئاساس بولالمايتتى. ئاشۇ بەزمىلەردە مەيخورلۇق قىلىشلار، سالام ـ سائەت ئورنىغا بىر ـ بىرىگە گۈل ئېتىشىدىغان، ساز ئاڭلاپ، كېنىزەكلەرنىڭ بەزىدە ئوچۇق، بەزىدە يوشۇرۇن ئولتۇرۇشلىرىدىكى قوشاقلىرىنى ئاڭلاشلار ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شەرىئەت پېشۋاسى بولغان قازىلار ئوتتۇرىسىدا مۇسەللەسكە ساقاللىرىنى چىلاپ ئىچىش ئادەتكە ئايلانغانىدى.

شۇ چاغدا جالالىدىن خەلىپە ئابدۇل ناسىرنىڭ قىلمىشلىرىنى قانچىلىك يىرگىنىپ ئاڭلىغانلىقىنى دائىم ئەسلەيدۇ ... كېيىن

① نومۇس ـ ھايا.

يىنچە ئۆزى، ئاشۇ خۇداگۇي بالىنىڭ يىغلىشىلاردا نەي ۋە راۋاب چېلىپ، ئۆز غەزەللىرىنى ئېيتىشىنى، ھەتتاكى ئۇسسۇلغا چۈشۈشىنى، ئولتۇرۇشلارغا ئايالارنىڭمۇ قاتنىشىپ، ئۇنى گۈلگە كۆمۈۋېتىشىنى بىر ئادەتكە ئايلاندۇردى. بۇنى ئاتىسى ئاڭلىسا، نېمە دەر ئىدى؟!

راۋاب

ئاھ، مۇزىكا، ئاھ راۋاب! ئېھتىمالكى، ئۇنىڭ دۇنيادا ئەڭ ئېسىل ئىشتىياقى ــ شۇ ئاھاڭدارلىقى ئىدى. بەلكى ئۇنىڭ شېئىر توقۇشىمۇ شۇ سەۋەبتىندۇر. شېئىردىكى ئاھاڭلار سۆز سىغدۇرالمىغان مەنالارنىمۇ سىغدۇرۇشقا قادىر. دۇنيادا ھېچ نەرسە مۇزىكا ۋە ئۇسسۇلغا ئوخشاش ئىنسان روھىنىڭ يوشۇرۇن قۇۋۋەتلىرىنى ئاشكارىلىيالمىغان، ئۇنى ئۇشتاق ـ چۈششەك تەشۋىشلەردىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز روھىي ئالىمى ئىچىگە باشلىيالمىغان بولار ئىدى. «ئىلمىي بەس ـ مۇنازىرىلەر ئىنسانلارنى كۆپىنچە بىر ـ بىرىدىن ئايرىدۇېتىدۇ، ــ دەيتتى جالالدىن ئۆز شاگىرتلىرىغا، ــ ئەمما ساز ۋە ئۇسسۇل ئۇلارنى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ».

ئىشق تىلى، راۋاب تىلىدەك سىر ئىمىش.

تۈرك، يۇنان ۋە ئەرەبكە بىر ئىمىش ...

ئەجەبلىنەرلىكى، سوپى ـ ۋائىز بولغان سۇلتانۇل ئۇلىما مۇزىنكىغا چىش ـ تىرنىقى بىلەن قارشى ئىدى. ئۇنىڭدىن يۈز يىل ئاۋۋال مۇھتەرەم شەيخ ئەبۇ سەئىد نىشاپۇرى ۋە باشقىلار «سەما» ــ لاتىنچىسىغا ئېيتقاندا «ئاۋداتسىيا بېئاتافىسكا» تۈزۈپ، ئۇنىڭدا قۇرئان سۈرىلىرىنى ئەمەس، ئىشقىي قوشاقلارنى كۈيلەشمىگەنمىدى. تەسەۋۋۇپ ئىلمىنىڭ ئەملىيەتچى ۋە نەزەريىچىلىرى

«تەرىقەت»، يەنى ئەخلاقىي يېتۈكلۈككە يېتىشىش، «ۋەخدەت» بىلەن قوشۇلۇش يوللىرى ھەققىدە مەخسۇس تەلىمات يارىتىپ، ئۇنىڭغا «يولۇچى» ئىنتايىن چوڭ جاپا ـ مۇشەققەتلەر بەدىلىگە ئىگە بولىدىغان بىر قاتار روھىي ھالەتلەرنى بەلگىلىدى ۋە ئۇلارنى «مۇقام» دەپ ئاتىدى. كۈچلۈك روھىي ھالەتلەر بىلەن بىرگە «يولۇچى»غا بەزىدە تۇيۇقسىز قوزغالغان شامالدەك كەيپىياتلارنىڭ يوپۇرۇلۇپ كېلىشىمۇ ئۇلارنىڭ نەزەرىدىن چەتتە قالمىغانىدى. مەزكۇر كەيپىياتلارنى ئۇلار «ھال» دەپ ئاتاشتى، يۇنانلار «ئېكستاز»، بىز بولساق بۈگۈن «ئىلھام» دەپ ئاتىغان بولاتتۇق. «ھال» بولسا «مۇقاملار»دىن پەرقلىك بولۇپ، ئۇزاق ھەم تىنىمسىز مېھنەت ۋە رىيازەت بەدىلىگە كېلىدىغان بىر مۇكاپات بولسىمۇ، ئۇنىڭغا يالغۇز ئىرادە كۈچى، ئىنتىلىش بىلەنلا ئېرىشكىلى بولمايتتى. ئىلھام ئۆز پىكرى ـ زىكرىنى يالغۇز نۇقتىغا قاراتقانلارغا مۇيەسسەر بولۇشى مەلۇم ئىدى، ئەمما ئۇنى ھەممە شەملا شۇنداق دېيىشكە بولمايتتى. ئىنسان روھىنىڭ نازۇك بىر لىمدانلىرى بولۇپ تونۇلغان شەيخەلەر ساز (مۇزىكا) كىشىنى ئاشۇ «ھال كەيپىياتى»غا يېقىنلاشتۇرغۇچى بىردىنبىر ۋاستە ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلىشەتتى.

مۇزىكا، سۆيۈملۈك راۋاب جالالىدىنغا پەقەت ئەقلى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن جىسمى بىلەن ئالەمگە، ئادەملەرگە قوشۇپ ئۆزىنى قۇدرەت ئىگىسى، تەكرىگە تەڭ ئىنسانىي كامالەت دەپ ھېس قىلىشقا يارىدىم بەردى. دۇنيانى بۆلەكلەرگە بۆلۈپ، ئادەملەرنى پارچىلاپ، ماھىيەتنى ھادىسىدىن ئايرىماقچى بولغانلارنىڭ ئۇنىڭ قولىدىكى ئەنە شۇ قورالغا قانچىلىك قۇتراپ ھۇجۇم قىلىشقىنىنى بىكار ئەمەس.

راۋابقا بولغان مۇھەببىتى سەۋەبىدىن ئۇ تۈرلۈك بۆھتانـ

لارغا ئۇچرىدى، نى-نى خەتەرلەرگە دۇچ كەلدى. بۇنىڭ ئاخىر-قىسى بۇنىڭدىن بەش يىل ئاۋۋال بولغانىدى.)

ئۇ ھېسابىتىدىن بىلەن كىتاب ئۇستىدە تۇنىنى كىرپىك قاقماي ئۆتكۈزدى، ئەتىسى ئۆيدە ئولتۇرغۇسى كەلمەي، ئىچى پۇشۇپ كەتتى. ئۇنىڭغا ئۆينىڭ تورۇسى گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. ئاشخانىدىكى «تاق-تۇق» ۋە ئاياغ تاۋۇشلىرى، سۆزلىشىۋاتقان ھەر خىل ئاۋازلار، ئىشىقلىپ، تۇرغان ئۆينىڭ تاشقىرىسىدا تاماقتا چىقارمىكىن، چاقىرىپ قالارمىكىن، دەپ ھەمىشە ئۇنىڭغا كۆز تىكىپ ئۆتىدىغان كۈندىلىك تۇرمۇش تەرتىپى ئۇنى بىزار قىلاتتى.

ئۇ ئارقا ئىشىكتىن ئاستا چىقىپ، شەھەر چېتىدىكى ئۈزۈملۈككە قاراپ ماڭدى. ھاۋا سۈپسۈزۈك، ئەمما «غۇر» قىلغان شامال يوق، كۈننىڭ دىمىق ئىسسىق بولۇشى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. قەلئە تېمىغا يانداشىپ كەتكەن يولدا ئاندا-ساندا ئۆچرىغان يولۇچىلارنىڭ سالاملىرىنى ئىلىك ئېلىپ كېتىۋاتاتتى، تۇيۇقسىزلا، ئۇنىڭ شۇ يېقىن ئاردا سۈلتان ئەركى دەرۋازىسىغا يېقىن خەنىدەك ئالدىدا بىر خىلۋەت-چەت جاي بارلىقى ئېسىگە چۈشۈپ قالدى. قېرى چىنار تېگىدە، ئۇستۇنكى ئۇچى پاخپىيىپ چىققان شاخلىرى بىلەن ئورىلىپ، قاپاق ھەرىلەر غوڭۇلدىشىپ ئۇچۇپ يۈرگەن خالىي جايدا ئولتۇرۇپ، سەنائىي دىۋانىنى ئاچتى. ساقچىلارنىڭ ۋارقىراشلىرى، ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىشى، ھارۋىلارنىڭ ھەچىرلىشى بۇ يەرگە قىلچە تەسىر قىلمايدىغان، ئۆز قېلىپىدا بىر خىل ئاقىدىغان ھايات ئىدى.

ئۇ مۇتالىئەگە كىرىشىپ كەتتى.

يېڭى بەتنى ئېچىپ، پەرىشانلىق بىلەن بېشىنى كۆتۈردى. بەش قەدەمچە نېرىدا قوللىرىنى كۆكسىگە قوۋۇشتۇرۇپ، ۋۇجۇدى تۇرك-فەقە تۇراتتى. بىر تۇتام شالاڭ ساقىلى قورقۇشتىن تىتىر-

رەپ، ئەمما قىسقى كۆزلىرىدىن خۇشامەتچىلىك بىلەن ھەيىارلىق چىقىپ تۇراتتى... «يۇ يەرنى تېپىپ كەلگىنىنى قاراڭ! ئېھتىمال، ئۇ يېقىنلىشىشقىمۇ، ئاۋارىنى چىقىرىشقىمۇ پېتىنالمايۋ، بۇ يەردە خېلىدىن بېرى ئورغان بولسا كېرەك».

ئۇنىڭ كۆزىگە كۆزى چۈشۈشى بىلەن فەقە بېشىنى پەس قىلىۋالدى، ئاندىن گويا يەر يېرىلىپ، ئۇنى يۇتۇۋېتىدىغاندەك، قورقۇمسىراپ يېقىنلاشتى. يېڭىدىن بىر ۋاراق قەغەزنى ئېلىپ ئۇنىڭغا ئۇزاتتى.

كونيانىڭ ئەڭ چالا ساۋات ئىستىداتسىز ئۆلىمالىرىدىن بىرى بولغان بۇ بوۋاي دائىم ئامىتى بار ئەھلىدار كەسىپداشلىرى ئۈچۈن يۈگۈرۈپ يۈرۈپ پايپېتەك بولىدىغان، شۇ ئىشلىرى بىلەن قېرىنغان چېغىمدا بىرەر چەت مەدرىسىگە مۇتىۋەللە ياكى بىرەر شەھەر قازىسىغا يارەمچى بولسام، دېگەن ئۈمىدتە ئىدى. ئۇ شۇنچىلىك تىرىشىپ-تىرماشمىسا ئارزۇسىغا يېتەلەمتى، ھەمىشە تەھقىر كۆزى بىلەن پەرۋاسىز قارايدىغان ئۆلىمالار، ھەر دائىم كۆڭۈلسىز بىر ئىش چىقىپ قالسا ئۇنىڭغا تاپشۇرۇشاتتى.

بۈگۈنكى تاپشۇرۇقىنىمۇ خېلىلا كۆڭۈلسىزلىكىنى ئۇنىڭ خۇدۇكسىرەپ تۇرۇشىدىنلا بىلگىلى بولاتتى. جالالىدىن بۇنى بايقاپ قالدى — يەنىلا شۇ ساز ئۇستىدە بولسا كېرەك، ئۆلىمالار شەھەر قازىكالانى سىراجىددىنغا يېڭىدىن چېقىمچىلىق قىلغانلىقى قۇلىقىغا كىرىپ قالغانىدى.

«ئەي، دىنىي مەرىپەت پېشىۋاسى، ئىسلامىي ھېكمەتنىڭ خەزىنىسى، شەرىئەت تايانچى، پەيغەمبەر نائىبى، جانابىي قازىكالان ھەزرەتلىرى! — دېيىشىپ ھەسرەت چېكىشكەنىدى ئۆلىمالار، — نېمىشقا شۇنداق كۆپۈرلۈكلارغا يول قويۇلدۇ، نېمىشقا بىزنىڭ يۇرتىمىزدا ساز بىلەن قوشاقلار قوشۇپ، مەسچىتلەردە مۇسىلمانلارنىڭ ئاللا شەنىگە ئېيتىدىغان ھەمدۇ-سانالىرىنى يېپسىپ، ھەددىدىن ئېشىپ

شدۇ؟! بۇنىڭدىن مەقسەت شۇكى، بىقسىغان مەرەز ئادەتكە چەك قويۇلغاي، ئۇ، تۆپ يىلتىزى بىلەن يوقالغاي!»

جالالدىن نەيچە قىلىپ ئورالغان مەكتۇپنى ئالسىمۇ، بىرەر رەنجىش ئالامىتىنى بىلدۈرمىدى. بوۋايدىن سورىدى:

ــ قازىنىڭ خېتىمۇ؟

ــ شۇنداق، شۇنداق، قازىيۇل قۇززاتتىن، جانابىي سىراجىددىن ھەزرەتلىرىدىن! ــ ئاغزى ــ ئاغزىغا تەگمەي جاۋاب بەردى فەقىھ، ئۇ يەنە ئاللىقاچان ئاۋۋالقى جايىغا بېرىۋالغانىدى.

جالالدىن مەكتۇپىنى ئاچتى، ئۇنىڭغا نازۇك ھۆسن خەت بىلەن ھوقۇق ۋە مەنتىق، پەلسەپە ۋە پاساھەت، ئىلمىي نۇجۇم ۋە خىمىيە، تەپسىرى قۇرئان ۋە تىبابەتكە دائىر سوئاللار يېزىلغانىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى سىرلىق مىسرالار بولۇپ، كۆپى ھەل بولمىغان، جالالدىن بىلەتتىكى، ئۇلارغا ئاشۇ ئۇلىمالارنىڭمۇ چىشى پاتمايتتى. ئىلىم نانغا ئوخشايدۇ. ئون پاتمان نانىنى كۆتۈرۈش ئوڭاي، ئەمما يېيىش قىيىن، بۇ ھاممالار ئىلىم نېنىنى يېيىشنى نەدىن بىلىشسۇن؟!

قازى سىراجىددىن بولسا ــ بىر ھىيلىگەر! ئۇ نۇرغۇن خەلق يىغىلىپ، مۇزىكا ۋە ناخشىلار بىلەن ئۆتىدىغان يىغىلىشلارنى تەھقىلەپ، پەتۋا بېرىشنى جان دەپ ياقتۇرىدۇ. ئەمما قانداق قىلسۇن، بۇ يەردە ــ كونيادا خالايىق مۇزىكا ۋە ناخشىلارنى سۆيمىدۇ! سۇلتانىنىڭ قۇدرەتلىك نائىبى مۇئىددىن پەرۋانە خەلقنىڭ مەيلىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولۇپ، جالالدىن ئۇچۇن ئالاھىدە سەما يىغىلىشلىرىنى تۈزدى. بۇنداق سورۇنلارغا ئالىي ئەمەلدارلار، ھەتتا سۇلتان ئايىملارمۇ قاتنىشاتتى.

بۇ نادان ئۇلىمالار ئۆز چېقىمچىلىقى بىلەن تۇمشۇقلىرىنى تۇرۇشتۇرمەي تۇرۇشسا بولاتتى. لېكىن، بىرى ئۇستىدىن چېقىمچىلىق قىلىندىمۇ، ئۇنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش لازىم. چېقىمچىنىڭ

چېقىمچىلىقتىن ھالاك بولمىقى راست.

— قوينىمۇ، ئۆچكىنىمۇ ئۆزىنىڭ پۈتىدىن ئاسىدۇ، — دېدى سىراجىددىن ئۆلىمالارغا، — شۇنداق بولسىمۇ، بۇ زات قۇدرىتى ئىلاھىتىن بەھرىمەندۇر، ئۇنىڭ بىلەن تالىشىش بىھۇدىدۇر. ئۇ يالغۇز زاھىرىي ئىلىملەردىلا ئەمەس، باتىنى ئىلىملەردىمۇ تەڭداشسىز.

قازى سىراجىددىن قانداقلا بولمىسۇن، بايۇەچچىلەر بىلەن ھاممالارنى پەرقلەندۇرەلەيتتى. ئۇ جالالىددىنىڭ شېئىرلىرىنى نەچچە قېتىم ئاڭلىغان، شۇڭلاشقا مەۋلانىنىڭ نەسەب-مەرتىۋىلەرگە قايرىلىپ قارىماسلىقىنىڭ سەۋەبى — ئىلىمسىزلىك ئەمەس، ئىلىم-ئېرپان ئۇنىڭ خاتىرىسىدە يېتەرلىك تۇرۇپتۇ، بۇنداق بوۋلۇشنىڭ سەۋەبى، ئۇ مەرىپەت بەزمىسىدە ئولتۇرۇپ، چىشىنى سۇندۇرغۇدەك قاتتىق قارا نان يېيىشنى ئىستىمەيدىغانلىقىنى بىلگەنلىكىدە، دەپ قارايتتى

...بىر كۈنى بىر تىلچى ئالىم كېمىگە قويىدى قەدەم،
— سەرفۇ-نەھۋي بىلەمسەن كېمىچى؟ — سورىدى شۇدەم.
— ياق، ياق، نەدىن بىلەي، بىلمەيمەن ھەتتا بىر سۆز.
ئالىم دەر:
— يېرىم ئۆمرۈڭ ئۆتتۈپتۇ زايا، ئەپسۇس.
كېمىچى يۇتۇپ رەنجۇ-ئەلەم، قالدى ئويلىنىپ،
شۇئان دېڭىزدا كۆتۈرۈلدى دولقۇن تولغىنىپ.
— بىلەمسىز سۇ ئۈزۈشنى، ھەزرىتىم؟ — سورىدى كېمىچى.
— ياق، ياق، قورقمەن سۇدىن، ئۈزۈشنى بىلمىش نەدىكى.
شۇندا كېمىچى تىلغا كېلۇر مۇقەررەر بۇ سۆز:
— ئۇنداقتا پۈتۈن ئۆمرىڭىز زايا كېتىپتۇ ئەپسۇس.
جالالىددىن سوئاللارغا قۇلاق سالدى: ئۆلىمالار قازىنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەي، ئۇنى سىناپ بېقىشماقچى بولۇۋاتاتتى.
— قەغەز ۋە قەلەم! — دەپ فەقىگە بۇيرۇدى، گويا جاۋابىنىڭ

قانداق بولىدىغانلىقىنى ھازىرلا كۆرسىتىپ قويىمەن، دېگەندەك قىلىپ.

ئۇ ھەر بىر سوئالغا ئالدىرىماي جاۋاب يازدى ـ دە، ئاندىن تەجرىبىلىك تېۋىپ تۇرلۇك ـ تۆمەن دورا خالتىلىرىدىن بىر «دەرمان» ياسىغاندەك ئۇلارنى بىر جايغا يىغدى، ئۇ خىلمۇ خىل ھادىسىلەر ئىچىدە پەقەت بىرلا ماھىيەتنىڭ بولىدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى.

جاۋابنى يېزىپ بولۇپ، بىر چەتتە جىممىتە بېشىنى ساڭگىلىتىپ تۇرغان ئاۋۇ بوۋاي «دەرمان»نى يەتكۈزۈش بىلەن، ئۇنى ئىچكەن ئىنتىھان ئالغۇچىلارنىڭ چىرايلىرىنىڭ قانداق تۇرۇلۇپ كېتىشىنى تەسەۋۋۇر قىلدى. كېيىن قەغەزنىڭ ئارقا تەرىپىگە خېلىلا راھەتلىنىپ، تاشقى مۇلايىملىق ــ ئەخمىقانە، ئەمما، بۇ ئويۇنىڭ مۇقەررەر قائىدىلىرى شۇنى تەلەپ قىلاتتى ــ ۋە زەھەرخەندىلىك بىلەن تۆۋەندىكىلەرنى يازدى:

«بۇ روھىي زىمننىڭ ئۆلىمايى كەرەملىرى! مەلۇمكى بولغايكى، قۇرئاننىڭ ئۇ چىنچى سۈرىسىدىكى ئون تۆتىنچى ئايەتتە زىكىر قىلىنمىش «سىمۇزەر ئويۇملىرى، دۇلدۇل ئاتلار» ۋەھاكازالارغا خىرىس قىلىش بىلەن ھەۋەسنى‌كەمىنە خانىقا ھەم مەدرىسە بىلەن تەرك ئېتىپ، ئۇلارنى ئاكابىر ۋە بۇزرۇكزادىلەر خىزمىتىگە ھاۋالە قىلغانىمەن. بىرەر مەنسەپنى دەۋا قىلمىغايىمەن، ئىلايا، ئۇلۇغلارنىڭ دەۋلەتلىرى زىيادە، راھەتلىرى مول بولغاي. بىز ئۇلاردىن قول ئۇزۇپ يىراقلاشتۇق. شان ـ شۆھرەتتىن ۋاز كېچىپ، ئۆيدىن تالاغا چىقماس بولدۇق، ئەگەر خالىسا، شۇ شەرىئەت ھۆكمىگە خىلاپ ۋە ھارام سانالمىش راۋابتىنمۇ قول ئۇزۇپ، ئۇلارغا تۇتقايمىز. بىز ئۇنى نەزەردىن تاشقىرى، خار ـ ئەبگار ھالدا ئۇچرىتىپ ئىلكىمىزگە ئالدۇق، ئالىلا، غىربىب ـ غۇربالارغا شەپقەت ـ ياخشىلىق قىلىش نىيىتىدە بولۇش ــ ھەقىقەت ۋە دىيانەت ئىگىلىرىگە پەيغەمبىرىمىزنىڭ قىلغان ۋەسىيىتىدۇر، ئەزىزلەر چۆچۈرمىنى خام سانىماڭلار! شۇ چاغقىچە راۋابنى تارتىۋالالمىدىڭلار، بۇندىن

كېيىنمۇ تارتۇالالمايسلەر. بۇ دوربىنى ئىچىشنى مەيلى قانچىلىك كەينىگە سوزۇڭلار، ئۇنى ئاخىر ئىچمەي قالمايسلەر...

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ھەمىشە باشقىلارنىڭ ئەقلىگە تايىنىپ، باشقا ئۆلىمالارغا تەقلىد قىلىپ كۈن كەچۈرىدىغان ئەقىل بوۋاي، ئالاھىددىن سىريانۇسنى زەرگەرلىك دۇكىنىدا ئۇچراتىپ، چىداپ تۇرالماي «ئەمرى ـ مەرۇپ» قىلدى.

ـ شۇنداق، ئوغلۇم، شۇنداق، كەمىنە شۇنچىلىك كۆپ مۇتالىئە ئاڭلىغانمەنكى، ئۇ بىر ئېشەككە يۈك بولىدۇ. ئەمما بىرەر جايدا راۋابنى شېئىر ـ دەپ ئوقۇمىدىم!

جالالىددىننىڭ چاپانچى ـ خۇشامەتچىلەر ئۇستىدىن قىلغان غەلىبىسىنى مۇرىتلىرىنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن كۆپ سىريانۇس تەنتەنە قىلاتتى. ئۇ ئۇستازىغا ئوخشاش پىكىرنى تەكەللۇپ پەردىسىگە ئوراپ ئولتۇرمايتتى. شۇڭلاشقا ئۇ گەپنىڭ پوسكاللىسىنلا ئېيتتى:

ـ ئاتا، سىز ئېشەككە ئوخشاش ئوقۇپسىز، شۇڭلاشقىمۇ ھېچنېمىنى چۈشەنمەپسىز!

... ئاڭلىغىن پەندۇ پەيمانىمنى مېنىڭ،
بەرگۈچى ئاگاھ كالامىمنى مېنىڭ.

قارىغۇلارچە كىمكى تەقلىد ئەيلىگەي،
ئۆزىمۇ غەم ۋە ئۇياتتىن تەرلىگەي.

بىر قونۇپ ئۆتۈشكە كەممۇ خانىقا ـ
بولدى بىر كۈن بىر يولۇچى بىناۋا.

ئېشىكىنى ببرىپ ئېغىلغا باغلىدى،
يەم ـ خەشەك، سۇ بەردى، شۇنداق ئاسرىدى...

خانىقادا ئولتۇراتتى ئۇلار قاتار،
بىر گۈرۇھ سوپى گادايلار ئاچۇزار.

بىلەمسەن سەن، ئەي قارنى توق كىشى،
نە ئويۇنغا سالمىغاي ئۇ ئاچلىق غېمى؟

سەكرىشىپ ئورۇنلىرىدىن تۇردى ئۇلار،
بىر قارارغا كېلىپ ئېغىلغا يۈردى ئۇلار.

«ئول رۇسۇلى خالىقو خەللاق ئىگەم.
چارىسىز قالساڭ، ئۆلگىنىڭ شۇ، دېگەن!»

ساتتى ئېشەكنى ئۇلار ئېلىشىغا،
ئالدى مەي، تائام، شامنى بولۇشىغا.

«بۇگۈن بىر ئەيىش ئېتەرمىز!» — دەپ شۇئان،
ئول گۈرۇھ سالدى كېيىن شاۋقۇن - سۇرەن.

«جاپا - مۇشەققەت بولدى، جىم ياتمىدۇق، —
تۆت كۈن بولدى، چىشلەم دەم - تۇز تاتمىدۇق!

قاچانغىچە بۇ جاسارەت تۇرار چىداپ؟
بىزنى بۇ مەھكۇملۇق تۇرار ئۇراپ؟

بىزمۇ ھەم ياشاش كېرەكقۇ ئادەم سىياق،
بار كۆڭۈلدە بەزمىگە ھەمىمزدە ئىشتىياق».

باركاللا، ئول بەزمىگە يېتىشتۇق،
ساھىبى ئېشەكنى تەكلىپ ئېتىشتۇق.

قىلدى رەت دىل ئىختىيارىنى ئۇنىڭ،
ئىسمى ھەم يۇرتى ـ ماكانىنى ئۇنىڭ.

كۆرسىتىپ لۇتپۇ ـ كەرەم، مېھرى ـ نىياز،
ئۇ ئەزىز مېھمان، بولار مېھمانلار ـــ ساز.

بىرلىرى سىيپاشتۇرار ھاسا، خۇرجۇنىنى.
بىرلىرى تۇتار كېلىپ مۇبارەك ئاياغىنى.

قايسى بىرى سۆيدى كېلىپ زوقلىنىپ،
كەتتى ئۇ ئىپرىپ، سۆزلىدى روھلىنىپ:

«مەيلى ئەمىسە، قىزىسۇن بۇ بەزمىمىز،
گەر بۇگۈن ئىچىشمىسەك، بولمايدۇ زادى ھەممىمىز!»

يېدى ـ ئىچتى، ئاندىن شاراب ئىچىشتى،
كۆڭۈللىرى خۇش بولۇپ، يايراپ كېتىشتى.

چۈشتى قاتار تىزىلىپ ئۇسسۇل ـ ساماغا،
كۆتۈرۈلدى چاڭ ـ توزان ئۆرلەپ ھاۋاغا.

چۈشتى ئۇسسۇلغا ئۇسسۇلچى تولغىنىپ،
ئىچ ـ ئىچىدىن زوقى ـ شوقى قوزغىلىپ.

كۆر بۇلارنى، ئۆزلىرى سوپى ئىمىش،
كىممۇ ئۇلارنى پاك سوپىلار دەيمىش!

* * * * *

ئاھ، مەن قاچان بىر ھېكايەت ئەيلىسەم،
بىر ھېكايەت، بىر رىۋايەت ئەيلىسەم؟

كۆپرى ـ غەپلەت مۆھرىنى بۇزارمەنمۇ،
چىن ھەقىقەت مەدھىيەسىن تۇزەرمەنمۇ؟

كۆر، كۆپۈك ئوينايدۇ دولقۇن ئۈستىدە،
تىنماس دولقۇن ياشار ئۇنىڭ ئاستىدا.

ھەر رىۋايەتكە ھەقىقەت جا ① بولۇر،
گاھى بولسا پىنھان، گاھ پەيدا بولۇر.

سىزنى بەنت ئېتەر رىۋايەت ئاخىرى،
نېمە بىلەن پۈتەر ھېكايەت ئاخىرى.

كوچىلاردا تاتلىق ـ تۇرۇم ساتقۇچىلار،
بالىلارنى توۋلاپ يۇرۇپ قىزىقتۇرار.

ئاڭلا، مەن سۆزلەي، نېمە بولدى ئاقۇۋەت،
دېنى نەدە، سامىنچۇ ـ كۆرگىن پەقەت.

* * * * *

بىرى ئەنە ئاشۇ تۆردە ئولتۇرۇپ،
باشلىدى ئۇ بىر قوشاقنى، ئاھلار ئۇرۇپ.

① قوشۇلغان، يار بولغان، ئىچىگە ئالغان.

ئۆرتىنەتتى، ئاھىغا يوق ئىدى شەك،
خانىشى: «ئېشەك يوقالدى! ۋاي ئېشەك!»

شۇندا ھەممە سوپىلار چالدى چاۋاك،
بولدى جۆر: «ئېشەك يوقالدى! ۋاي ئېشەك!»

يولۇچىمۇ جۆر بولدى ئۇنىڭا بىگۈمان،
سالدى ئۇ: «ئېشەك يوقالدى!» دەپ سۈرەن.

تاڭغىچە خوپ ئەيش-راھەت سۈرۈشتى،
«خەير!» دەپ ئاندىن ھەريان يۈرۈشتى.

قالدى يولۇچى بىناۋا سەل ئارتتاراق،
ھارغانىدى، يول يۈرۈپ غايەت ئۇزاق.

يولغا چۈشمەكچى بولۇپ ئاخىر تۇردى ئۇ،
تۇردىيۇ ئېغىلىغا قاراپ يۈردى ئۇ.

كەيپى چاغ مېھمان دېدى: ــ ھاي خىزمەتكار،
تېزرەك سۇ كەلتۈر، ئېشەكنى سۇغار!

كەلدى خىزمەتكار ۋە لېكىن بۇ نېمە ھال؟
ھودۇقۇپ: «ئېشەك قېنى؟» دەپ سورىدى چال.

«ۋاھ، ئەجەب... بۇ نېمە بالا بولغىنىدۇر؟
ئەي جاناب، بۇ خۇدانىڭ ئۇرغىنىدۇر!»

شۇندا مېهمانمۇ غەزەپته دېدى: «قوي نېرى
سەن بۇ ھەييارلىقىڭنى، يالغان بەرى!

مەن ئېشەكنى ساڭا بەرگەنىدىم، ساڭا!
بەرگىنىمنى قايتۇرۇپ بەرگىن ماڭا!

ئۆز سۆزىدە ئۇ رەسۇلى ھەق ئىگەم،
«ئالغىنىڭنى قايتۇرۇپ بەرگىن» — دېگەن.

كەلمىسەڭ ئىنساپقا، بىلگىن بىگۇمان،
قازىغا سۆرەيمەن سېنى شۇ زامان!»

شۇندا دېدى شورلۇق مۇلازىم، ئۇ ھەقىر:
ئېشىكىڭنى دوستلىرىڭ ساتتى ئاخىر!

مەن ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاجىز ئىدىم،
ھە، ئۇلار كۆپ، مەن بولسام يالغۇز ئىدىم.

كىم ئىشەنگەي مۇشۇكنى گۆش يېمەيدۇ دەپ؟
كىمكى ئىشەنسە، ئاخىرى دەيدۇلەر خەپ!

ئاشۇلارغا ئېشىكىڭىز بولىدى يەم.
ئاچ بۆرىگە ئۇ قانچىلىك بولاتتى يەم!»

دېدى سوپى: «گەرچە شۇنداق بولغانىدىمۇ گەپ،
ئۇ گۇرۇھ ئالدى ئېشەكنى بۇلاپ-تالاپ.

نە ئۈچۈن سەن دەرھال قېشىمغا كەلمىدىڭ،
ئۇ بۇزۇقلارنى ماڭا مەلۇم قىلمىدىڭ؟

قۇتقۇزاتتىم مەن ئېشەكنى ئىلاج قىلىپ،
تۇرلۇك ئامال، چارە ھەم تەدبىر قىلىپ!»

«كەلدىم ئۇچ قېتىم، بىراق سىز ھامان:
«ۋاي، ئېشەك يوقالدى!» — دەپ سالدىڭىز چۇقان.

(ئويلاپتىمەن، سىزگە بۇ ئىش مەلۇم ئىكەن،)
بەلكى، يۇنگىدىن ئەجەب كۆڭلى يايرايدىكەن.

بەلكى قىسمەت بەخت بېرەر سىزگە زىيادە،
ئەجەب ئەمەس بۇ، ئۆزىڭىز بىر ئەۋلىيا — دە!»

سوپى ئاھ چەكتى: «بۇ نادانلىقىم شورى
مەن ھالاك قىلدىم ئۆزۈمنى بىر يولى.

ئۆزۈمنى ئۆلتۈردۈم، ئۇلاردەك مەي ئىچىپ،
يەپ — ئىچىش دەپ ئارۇ نومۇستىن كېچىپ!...»

بىرىنچى شامنىڭ ئاخىرى

... جالالىددىننىڭ يۈزىگە كۈلكە يۈگۈردى ۋە ئۇ بىردەم شۇ ھالدا تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭغا نەدىدۇر چېلىنىۋاتقان راۋابنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئاڭلانغاندەك قىلاتتى.

يېنىۋاتقان شامنىڭ ئوتى «چارس، چارس» قىلىپ يەلپۈندى. ئۇ ئۆز روھىنىڭ ئىنتايىن چوڭقۇر، قاراڭغۇ گۈمبىزىنىڭ ئىچىدە راۋاب ساداسىغا بېرىلىپ، ئىلھامىنىڭ ئويغىنىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، قايچا بىلەن شامنىڭ پوتلىسىنى ئالدى.

يەنە راۋابنىڭ تارىلىرى جاراڭلىدى. شۇ چاغدا ئوغلى ۋەلەد ئۇنىڭ قىلىۋاتقان خىيالىنى پەملىيەلىگەن بولسىچۇ؟ ياكى مۇزدىكىنىڭ ئۇنىڭغا قانداق تەسىر قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ، ئۇنىڭ تەپەككۇر ئېقىمىنى باشقا بىر يولغا سالماقچى بولدىمىكىن: كېيىنكى چاغلاردا ئوغلى ئاتىسىنىڭ كېچىلىرى يەككە-يېگانە ئولتۇرۇپ، ئۇزاقتىن-ئۇزاق خىيال سۈرۈشلىرىدىن سەل چۆچۈپ قالغانىدى. ياق، ياق، ئېنىقراقى، ھەقىقەت مەھبۇبى ۋەلەد ئولتۇرۇپ زېرىككەن، ئاتىسىدىن ئاۋۋال ئۇخلاپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلىپ، قولىغا راۋابنى ئېلىپ، مېنىڭ راۋاب چالغىنىمنى ھېچكىم ئاڭلىمايدۇ، دەپ ئۆزىچە مەشق قىلىۋاتقان بولۇشىمۇ ئەجەب ئەمەس.

بۇ پىكىر ئويغىنىۋاتقان خۇشاللىق شولىلىرىنى ئۇچۇرۇپ، تەسەۋۋۇرنى يەنە كونا يولغا، ئاتىسى باغداد مەدرىسىدە ئولتۇرۇپ خەلىپىنىڭ نامەشرۇ① ئىشلىرىنى ئەيىبلىگەن ئاشۇ كېچىگە بۇرىدى.

مۇزىكا ئايالغا ئوخشايدۇ. ئۇنى چۆرە دەپ قارايدىكەنسەن، خەلىپە ناسىرىددىنىللاغا ئوخشاش، ئۆزۈڭدە ئىنسانلىقنى ئۇخلىتىپ، ھايۋانلىقنى ئويغىتىسەن.

لېكىن ئۇنى ياخشى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ، بىر دولقۇندا ئاقالساڭ، شۇنىڭ بىلەن روھىيىتىڭدىكى چىن ئىنسانىي ماھىيەتنى ئويغىتىش ئۆچۈن دەسلەپكى قەدەمنى تاشلىيالىشىڭمۇ مۇمكىن.

سەما — ھۈزۈر بەخش ئەتكۈچى سورۇن. ئىشقىي-مۇھەببەت بىلەن ھېرىسىۋ-ھەۋەس باشقا-باشقا بولغىنىدەك، ئۇ خەلىپىنىڭ ئەرمەكلىرىگە ئوخشىمايدۇ.

ئۇ ھازىر ئاتىسىنى چۈشەندى. سۈلتانۇل ئۆلىما سەمانىڭ

① شەرىئەت يولىغا خىلاپ — ھ.

نېمىلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ مۇزىكىغا قارشى تۇرۇشىدا بۇنىڭ سەۋەبلىرى بار ئىدى.

سەما ـ ئويغىنىش. لېكىن زىنداندا ياتقان مەھبۇس ئويغىنىشنى خالىمايدۇ، ئويغىنىش ئۇنىڭ زىندانغا بەند قىلىنغانلىقىنى يەنمۇ ئېسىگە سالىدۇ. باغۇ بوستاندا ياتقان كىشى بولسا، ئېغىر چۈشلەرنى كۆرۈپ ئويغىنىدۇ. مۇزىكا ــ توي، بايرامىلارغا يېرىشىدۇ، ماتەمگە مۇناسىپ ئەمەس.

«ھازىرغىچە سانايى ۋە ئەتتارغا ئوخشاش ھەممە بۇيۇك سوپىلار ئايرىلىش ـ ھىجراندىن سۆزلىشەتتى. بىزنىڭ سۆزىمىز ــ ۋىسال مەدھىيىسى. مانا بۇ ماھىيەت».

سۇلتانۇل ئۇلىما ئاۋۋالقى ــ پىغانۇ پەريادلار دەۋرىگە مەنسۇپ ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى جالالىدىن بولسا، باشقىچە يول تۇتتى.

نېمىشقىدۇر، كونىدا ھەممىلا كىشى مۇزىكا ۋە شېئىر ـ بېيىت دېسە جېنىنى بېرىدۇ. مۇشۇ شەھەرده يېرىم ئەسىر يېشىغان جالالىدىننىڭ قوشاق ۋە شېئىرلىرى، مەزىنلەرنىڭ مۇئەللىق تىلاۋەتلىرىدىن كەم جارالىنمىدى. ئەگەر شاگىرتلىرىدىن بىرەرى قازا قىلسا، تاۋۇت ئالدىدا قۇرئان ـ قىرائەت قىلىدىغان ھاپىزلار ئەمەس، مۇزىكا چېلىپ، ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، ئۇستازىنىڭ غەزەللىرىنى ئېيتىپ مۇرىتلار مېڭىشاتتى. نېمىشقىكى، تاۋۇتتا ئاددىي مۇسۇلمان ئەمەس، چىن ئاشىق ياتاتتى. ئاشىقلار ئۆلمەيدۇ. «ۋەسپىمىز ـ ۋەسپى① ۋىسال، ھىجران ئەمەس...»

بىراق ۋىسال ھەققىده سۆزلەشتىن بۇرۇن بارچە ھىجران ئەلەملىرىنى تارتىپ كۆرۈش لازىم، بەزىلەر بارلىق قوغۇن خىلىرىنى، بارلىق ھەرپ تۇرلىرىنى، بارلىق يۇلتۇزلارنىڭ كۆرۈنۈشلىرىنى بىلۈۋىلىشىدىغۇ، ئەنە شۇنداق.

① ۋەسپى ــ ماختاش، مەدھىيە، تەرىپلىمەك ــ ت.

ئۇ، زور هىجران ــ ۋەتەندىن ئايرىلىش ئازابىنى دەسلەپ باغدادتا چەككەنىدى.

ئورۇنسىز جازا

شەيخ سۇھرەۋەردىنىڭ تەلىپى بىلەن ئاتىسى باغدادنىڭ مەسچىتى جامەدە ۋەز ئېيتاتتى. جالالىددىننىڭ ئېسىدە قالغىنى: يەردە قاتمۇ قات سېلىنغان چوغدەك گىلەملەر، تورۇسقا ئېسىلغان ھەيۋەتلىك قەندىللەر، بىللۇر شامدانلاردا يېقىلغان ھېسابسىز كافۇرى شاملار، نامازخانلارنىڭ زىچ سەپلىرى، ئۇلىمالارنىڭ ئاپئاق ساقاللىرى، بىراق ئۇنىڭ ئېسىدە بىرمۇ چىراي، ئاتىسى ئېيتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك ۋەزدىن بىرمۇ سۆز قالمىغان، ئەھۋالدىن قارىغاندا ئاتىسى بەلخىتە ئېيتقان سۆزلىرىنىلا تەكرارلىغانىدى.

ئەمما ھازىر ئاردىدىن يىرىم ئەسىر ئۆتكەچكە، ئۇ كۆزىنى يۇمسىلا تەسەۋۋۇرىدا باغداد مەدرىسىدىكى ھۇجرىنىڭ لاي سۇۋاق تاملىرىدىكى تەرخەمەكنى ئەسلىتىدىغان غەلىتە نەقىشلەر، ئۇششاق-چۈششەك ھەر خىل داغلار شۇنداقلىقچە پەيدا بولاتتى. ئۇ چاغدا ئۇ تۇن بويى ئۇخلىماي تامغا قاراپ ياتقان، تۇن بويى ئاشۇ تامدا بەلخىتىن ئەبەدىي ئايرىلىشنىڭ دەھشەتلىك مەنزىرىلىرى كۆزۈنۈپ تۇرغانىدى.

ئۇلار مەسچىتتىن چىقىشقىنىدا، پۈتۈن باغدادتا: «چىڭگىزخان قوشۇنلىرى خۇراسانىنىڭ بىرقانچە شەھەرلىرىنى بېسىۋېلىپ، بەلخنى قورشۇاپتۇ...» دېگەن ئۆمىسە خەۋەرلەر تارقالغانىدى.

ئۇ چاغدا سۇلتانۇل ئۆلىما ئوغۇللىرى ۋە مۇرىتلىرى بىلەن خۇپتەندىن تاك ئاتقۇچە ئىبادەتتىن باش كۆتۈرمىدى. ئاتىسى

نېمىلەرنى دەپ تەكرىدىن ئىلتىجا قىلغانلىقىنى جالالدىن بىلمەيتتى، ئەمما ئۇنىڭ ئۇنسىز شۇدرلىغان لەۋلىرىدىن «قۇدرەتلىك ۋە مەرھەمەتلىك ئېگەم، دەرگاھىڭغا شۈكۈر!» دېگەن نىدا بىرنەچچە قېتىم چىقىۋاتقانلىقىنى پەم قىلدى.

بەلكى ئاتىسى شۇ چاغدا دېيانەتسىز ئۆلىمالارنى جازاغا مۇستەھەق① قىلغانلىقى ئۈچۈن ئاللاغا شۈكرانا ئېيتقاندۇر؟ ياكى ئۇنىڭغا غايىبتىن خەۋەر بېرىلىپ، خۇراسانىنى تەرك ئېتىشكە ئىشارەت قىلغىنى ئۈچۈن شۈكۈر ئېيتقاندۇر؟ كىم بىلىدۇ. جالالدىن بولسا كۆيۈپ-پىشىپ، كۆزلىرىدىن مۆلدۈرلىتىپ ياش تۆكۈپ، ئىنىكئاتىسى نەسىبە خېنىم، ئاچىسى پاتىمە خېنىم، ئۇنىڭ تېخى قورساقتىكى تۇغۇلمىغان بالىسى، بىللە ئويىنايدىغان دوستلىرى، ئانا شەھىرىدىكى تونۇش ۋە ناتونۇش ھەممىسى ياراتقۇچىدىن شەپقەت - مۇرۇۋۋەت سورىدى. ئەسلىدە ئادەملەر دۇئاسىنىڭ مەنىسى مەلۇم: «يا خۇدا، ئاشۇ كېلىدىغان بالانى كەلتۈرمىگىن!»

لېكىن ئۇنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولمىدى. چىڭگىزخان شەھەرنى ئالدى. شەھەر ئاستانىسىدا، چىڭگىزخاننىڭ قازا تاپقان سۆيۈملۈك نەۋرىسى مۇتۇغاننىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەممە كىشىنى قىرىپ تاشلاشنى بۇيرۇدى.

خارەزمشاھ مۇھەممەد ئاشۇ باھاۋىددىن ۋەلەدنىڭ بېشارەت قىلغىنىدەك، شەرمەندىلەرچە قاچتى ۋە بەھرى ھەزەردىكى يىراق بىر قۇملۇق ئارالدا ئۆمرىنى ئاخىرلاشتۇردى.

سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ دەھشەتلىك بېشارىتى ئەمەلدە كۆرۈلدى. ئەمما ئۇ كارامەت قىلغان بىر جازا ئورۇندالمىدى. باغدادتا ئۇ خەلىپە ناسىرىددىنىللا جازاغا ئۇچرايدۇ دەپ كارامەت قىلغانىدى. لېكىن خەلىپە يامان ئىشلارغا تېخىمۇ پېتىپ، خالى

①يولۇقۇش، ئۇچراش، گىرىپتار بولۇش — ت.

غىنىچە ئەيش ـ ئىشرەت قىلىپ، ئۆز ئەجىلى بىلەن كۆز يۇمدى. چىڭگىزخان ئوتتۇز يىلدىن كېيىن باغدادنى ئالغاندى، ئۇنىڭ ئورنىغا خەلىپە ئەل ـــ مۇھتەسىللاھنى تاغارغا سولاپ، تېپىپ ئۆلتۈردى. نەقىسلىئەمرىنى ئېيتقاندا، ئۇمۇ ئىشرەتپەرەزلىكتا ئاشۇ خەلىپىدىن قېلىشمايتتى؛ شۇنداق بىر جازاغا لايىق ئىدى.

لېكىن بۇنى جازا دەپ ئاتاش توغرىمۇ؟ ئەمما ئۇ ھاياتلىقتىمۇ، ئۆلگەندىمۇ خەلىپە ئىدى. ئەگەر چىڭگىزخان قوشۇنى راستىنلا «خۇدانىڭ قەھرى ـ غەزىپى» بولسا، ئۇ جىنايىتىگە يارىشا جازالاندى، ھەققانىي قىيناقتا دۇچار بولدى. مۇسۇلمان ئالىمىنىڭ يۈز مىڭلاپ كىشىلىرى بىگۇناھىدىن ـ بىگۇناھ تۆپراقتا كۆمۈلۈۋاتقان بىر پەيتتە، ئۇنىڭ گۇناھىغا يارىشا تاپقان زاۋالى ھەق ئىدى.

مىڭلارچە ئادەملەر ئاتلارنىڭ تۇياقلىرى دەسسىلىپ، تۇپراقتا ئايلىنىۋاتقاندا، باشقىلارنىڭ گۇناھى ئۈچۈن شېھىت بولۇش ـــ جازا ئەمەس، مەنسۇر ھەللاجى ھەۋەس قىلسا ئەرزىگۈدەك قىسمەت ئىدى. چىڭگىزخاندىن ئۈچ يۈز يىل ئاۋۋال ئۇ باغداد كوچىلىرىدا ۋەز ئېيتقان، «ئەنەلھەق!»، يەنى «مەن ھەقمەن (خۇدامەن)!» ـــ دەپ جار سالغانىدى. ئەنە شۇ ئىشى ئۈچۈن ئۇنى كالتەكلەپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ، جەسىتى ئاشۇ مەيدانغا كۆيدۈرۈلگەنىدى. ئۇ ئاڭلىق رەۋىشتە ئۆزئۆزىنى ئازابلارغا دۇچار قىلغان ۋە دەھشەتلىك قىيناقلارغا چىداشلىق بەرگەنلىكى ئۈچۈنمۇ «ئىنسان ـ ھەق» دەپ ئېيتقان سۆزى كىبلەچەك ئەۋلادلار نەزەردە ھەقىقەت سۆزى بولۇپ، ئابروي، ئىناۋەت قازنارمۇ؟

ئۆلىمالار، كىتابخانلار، جىلد ـ جىلد مۇقەددەس كىتابلار، مەسچىتلەر، ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئىككى يۈز مىڭ بەلخ پۇقرالىسى ھالاك بولدى. خۇداگۇي ـ ئاسىي، ئاقىل ـ ئاۋام، گۇناھكار ـ

گۈناهسىز، ھەممىسى ئوخشاشلا بىر تۈپراقتا كېرىشتى.

يۈز مىڭلارچە خالايىق بىلەن بىرگە جان تالىشىپ، جىمى قوۋم - قېرىنداشى، پۈتۈن شەھىرى، بەلكى خەلقىنىمۇ ئۆلۈم كۈتۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان كىشى، قىسمىتى ئىلاھنىڭ ھەقـ لىدىگە شەك كەلتۈرۈشى مۇقەررەر.

جالالىدىن ھەر بىر شەھەرلىكنىڭ ئۆلۈمىنى ئۆز ئۆلۈمىدەك بىلدى. باغدادتا ئۇنى ئۆزىگە تارتقان، ۋەتەندىن ئايرىلىش ئازابى سەۋەب بولغان، ھەممە نەرسە قىسمىتى ئىلاھقا باغلىق، دېگەن ئىبتىقادتىن كېچىپ، ئىنسان ئۆزىنىڭ قارار - ئىرادىسى بىلەن ئىستىقبالىغا قاراپ ئىنتىلىشى كېرەك، دېگەن ئىبتىقاد يوـ لىغا زور قەدەم قويدى.

ئۇچىنچى كۈنى ئۇلارنىڭ كارۋىنى خەلىپە پايتەختىنىڭ غەربىي دەرۋازىسىدىن چىقىپ، كۈپ يولى بىلەن مەككىگە قاراپ يولغا چۈشتى.

كەينى - كەينىدىن ئۆتۈۋاتقان سايىۋەنلەرنىڭ بىرىنىڭ يېـ رىم ئوچۇق پەردىسىگە جالالىدىننىڭ كۆزى چۈشۈپ ئاجايىپ خۇش بولۇپ كەتتى. چۈنكى ئۇنىڭدا گۈھەربانۇ ئۇلار بىلەن بىرگە كېتىۋاتاتتى.

ئۇچىنچى باب

گۆھەر

هەق ئۇچۇن ئىشق ئۆلچەم بولار ئىمىش ...
جالالىدىن رۇمى

قوشۇن

مەككە، مەدىنە، دەمەشىق، ئىبرزىنجان ــ قەدىمكى جايلار ۋە سودا ـ تىجارەت شەھەرلىرى، ئالدىراش ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقان چەۋەندازنىڭ يولىدىكى مەنزىللەرگە ئوخشاش «لىپپىتە» قىلىپ، كۆزگە چېلىقتىسىۇ ئارقىدا قالدى. سۇلتانۇل ئۆلىما هېچنەدە توختىماي، ئۆز كارۋانلىرىنى ئۇدۇل شىمالغا، شىمالدىكى رۇمى ـ سالجۇقى قەلئەلىرىگە باشلاپ ماڭدى.

دەمەشقتىن ئىبرزىنجانغىچە بولغان هەممە يوللاردا توپ ـ توپ بولۇپ ئادەملەر ئاقاتتى. يېرىدىن، مال ـ مۇلكىدىن ئايرىلغان خارەزملىكلەر ئۆزىنى «جاهان هۆكۇمدارى» دەپ ئاتىغان خارەزمشاهنىڭ پايتەختى ــ گۈرگەنجنىڭ دەھشەتلىك هالاكىتى هەققىدە سۆزلىشەتتى. بىرنەچچە ئاي داۋام قىلغان قالمىدىن كېيىن، چىڭگىزخان قوشۇنى شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىشكەن. ئاندىن رايون، مەھەللىرىنى بىر ـ بىرلەپ قولغا كىرگۈزۈپ، خالايىقنى قىرغىن قىلىشقان، كېيىن جەيخۇن دەرياسىنىڭ سۇ يىمنى گۈرگەنج شەھىرىگە قويۇپ بېرىپ، شەھەرنى سۇغا غەرق قىلغان ...

چىڭگىزخان قوشۇننىڭ يۈرۈشىنى ھېچ نەرسە: نە قەھرىجاسارەت، نە ھىيلە ـ تەدبىر، نە چارە ـ ئامال توسۇيالمايتتى. مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ ئوغلى جېنىنى تىكىپ، ئۇلارنى توختىتىشقا ئۇرۇنۇپ كۆردى، بىر موڭغۇل سەركەردىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غالىبمۇ كەلدى، لېكىن ئاخىردا مەغلۇپ بولدى. ئۇۋچى دەستىدىن قاچقان كېيىككە ئوخشاش، ھىندىستان تەۋەسىگىچە قېچىپ باردى، دۈشمەنلىكى قولىغا تېرىك چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئانىسى، ئايالى ۋە چۆرىلىرىنى ھىندى دەرياسىغا چۆكتۈرۈۋەتتى، كېيىن ئۆزى دەريادىن ئاتلىق ئۆتۈپ، جېنىنى قۇتقۇزۇپ قالدى.

ئادەملەر چىڭگىزخاننىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشىلا خۇددى بالا ـ قازاغا يولۇققاندەك، كۆزلىرى دەھشەت ۋەھىمىدىن ئالىيىپ كېتەتتى. سابىق ئەمەلدارلارنىڭ ئەھۋالىمۇ ئوسال ئىدى. كىيىملىرى جۇل ـ جۇل، قورقۇنچىدىن تىترىشىپ تۇرغان بۇ ئادەملەر يۈك ـ تاقلىرىنى ھارۋىلارغا بېسىپ، ئايالىرى، بالا ـ چاقىلىرى بىلەن يوللاردا سۆرىلىپ كېلىشمەكتە ئىدى. قالغان ـ قاتقان نۆكەرلىرى، مۇلازىملىرىمۇ ـ بەزىلىرى قىلىچ، بەزىلىرى چالغا، بەزىلىرى كالتەكلەر بىلەن قوراللىنىۋىلىشقانىدى.

چىڭگىزخان قوشۇنى ئىستىلا قىلغان خۇراسان، مەۋر ۋە ئافغانىستانىدىن دەرۋىشلەر كەلمەكتە ئىدى. باشلىرىدا كۆلا، قوللىرىدا نەيزىدەك ھاسا، بەللىرىگە كاشكۇل① ئېسىۋالغان قەلەندەرلەر سالماق قەدەم تاشلىشاتتى. سۆرىيىدىن «جەۋلاقي»، يەنى «يالىڭاچ» دەپ ئاتالغان غەلىتە بىر مەزھەپكە مەنسۇپ كىشىلەرمۇ كېلىشىۋاتاتتى، ئۇلار چاچ ـ ساقاللىرىنى قىرىدۇرۇپ، بەلدىن يۇقىرىسى يالىڭاچ ئىدى. ئۆزىنى «غازي» دەپ ئاتىشىدۇ.

① تىلەمچىلەرنىڭ تىلىۋالغان نەرسىلىرىنى سېلىش ئۈچۈن بەللىرىگە ئېسىۋالىدىغان ئەسۋابى ـ ت.

ژالغان دەرۋىش ـ نۆكەرلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇلار ئۇزۇن-دىن بۇيان مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ سالجۇقىيلار ئىگىدارچىلىقى-دىكى غەربىي چېگرا جايلىرىغا يېغىلىشىپ، ۋىزانتىيىدىن ئۆزلۈك-سىز تەھدىت سېلىپ تۇرىدىغان پەرەڭ كاپىرلىرىنىڭ ھۇجۇملى-رىنى بېسىقتۇرۇشقا ئىككى يۈز يىلچە قاتناشقانلار ئەۋلادى ئىدى.

پەرەڭلەر ۋىزانتىيىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئەيسانىڭ قەبرە-سىنى قۇتقۇزۇش باھانىسى بىلەن سۇرىيە ۋە پەلەستىنگە ئو-رۇنلىشۇۋېلىشقانىدى. ئۇ يەرلەردە ئۆزلىرىنىڭ ۋەھشىيانە تەرتىپ-لىرىنى يولغا قويۇپ، ئەركىن دىھقانلارنى قۇللارغا، ياق، ئىشلىتە-دىغان ھايۋانلارغا ئايلاندۇرۇشقان، ئۇ يەرلەردىكى بۇيۇنلىرىغا خو-جايىنلارنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان ھالقا ئېسىپ يۈرۈشەتتى.

پەقەت رۇم سالجۇقىيلىرى بەزىدە چېكىنىپ، بەزىدە غا-لىب كېلىپ مەھكەم تۇرۇشاتتى، كېچىك ئاسىيادا تېخى مۇسۇل-مانلار ھېچقاچان شۇنچىلىك مەھكەم تۇرۇشمىغانىدى.

ئاپپالتا، تۇقماق ۋە ئەگرى قىلىچلار بىلەن قوراللىنىۋال-غان دەرۋىش ـ غازىيلار بەللىرىگە ئېسىۋالغان دۇمباقىسمان چال-غۇلىرىنى چېلىپ، تەگبىر ئېيتىشىپ ماڭاتتى. ئۇلار خالتىلىرىغا جەڭدىن بۇرۇن يۇزلىرىگە سۈرتۈۋالىدىغان بوياقلار، دۇشمەنىنى قورقۇتۇش ئۈچۈن تاقىۋالىدىغان بۆركۈت قاناتلىرى، ئۆكۈز مۈڭ-گۈزلىرىنى سېلىشىۋالغانىدى.

سودا كارۋانلىرى ئالدىراشقىنچە سالجۇقىيلار پايتەختى كونىيا شەھىرىگە، ئۇنىڭدىن شىمال تەرەپ ــ كىراپېزۇنىگە، جە-نۇبىي تەرەپ ــ ئانتالىيە ۋە ئالاييادىكى گېنۇيە يەرلىرىگە قا-راپ مېڭىشاتتى. گېنىسوياللىقلار ۋە رۇسلار، قارا بەلباغ باغلى-ۋالىدىغان ئەرمەنلەر، پېشانىلىرىگە ماۋۇي خال چېكىۋالىدىغان ھىندىلار، مەھبۇسلارغا ئوخشاش بەللىرىگە ئاددىي چۈلۈۋۇر باغ-لىۋالغان يەھۇدىيلار كارۋان سارايلىرىدا پاييېتەك بولۇپ ئالدى-

ېشاتتى، ئات، تۆگە ياكى ئېشەكلىرىنى ئېزدىشەتتى، سودا - سېتىق قىلىشاتتى، لېكىن ئادەتتىكىدەك ئۇزۇنغا جېدەل - ماجرالار قىلىشمايتتى. يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان بالا - قازادىن مال - جېنىنى تېزرەك يىراقراق يەرگە ئېلىپ قېچىش خىيالى ئۇلارنى ئۆزۈنغا ئىناق - يېقىنلاردىن قىلىپ قويغانىدى. بازارلاردىكى كۆپلەپ دۇكانلار ئېچىلمىغانىدى. مال - مۇلۇك، بالا - چاقىنى يىراقراق يەرلەرگە، يېزا ۋە سەھرالارغا ئەۋەتىۋەتكەن دۇكانلار، دائىم ئاتلىرىنى ئىگەرلەپ، قامچىسىنى ئۆتۈك قونچىغا قىستۇرۇشقان هالدا تۇرۇشاتتى.

يوللار خەتەرلىك، تاغ - داۋانلاردىن ئۆتۈش قورقۇنچلۇق ئىدى. ئاچارچىلىقتا قالغان خارەزملىك نۆكەرلەر، هېچكىمگە بويسۇنمايدىغان كوردلار سودىگەرلەرگە هۇجۇم قىلىپ، يولۇچىلارنى بۇلىشاتتى. سالجۇق سۇلتانلىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن چېگرا جايلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەن ئوغۇز قەبىلىلىرىمۇ ئۆزى بىلگەنىنى قىلىشاتتى. قىش يېقىنلىشىپ قالغان، ئوغۇزلار ئۆز مالىلىرىنى تاغدىكى ياياقلىرىدىن تۆۋەنگە هەيدەپ چۈشكەن، ئۇتكەن - كەچكەنلەردىن يالغۇز سۇلتاننىڭ پايدىسىغىلا ئەمەس، ئۆزلىرىنىڭ پايدىسى ئۈچۈنمۇ مەنپەئەت ئۈندۈرۈۋېلىشقا تەييار تۇرۇشاتتى.

مەلەتياغا نەق ئىككى داۋان قالغاندا ئۆكۈز تېرىسىدىن تىكىلگەن يېنىك ساۋۇت كىيىپ، يېپەك شوينىلار بىلەن چېتىلىپ ياسالغان قومۇش قالقان تۇتقان، ئوقيا بىلەن قوراللانغان ئاتلىقلار كارۋانىنى توراپ توختاتتى. كارۋانلار باشتا ئۇلارنى چىڭگىز ئەسكەرلىرى دەپ ئويلاپ جان - پېنى چىقىپ كېتەيلا دېگەنىدى. لېكىن هېلىقىلار مۇسۇلمان تۈركلەر ئىدى. ئوقيالىرىنى كارۋانغا بىر پەرساھ① يىراقلىقتا توختاپ قوشۇنغا يول

① تەخمىنەن بىر چاقىرىم - ت.

بوشتىشنى بۇيرۇدى ـ دە، شۇنداق تېزلىك بىلەن غايىب بولۇشتى.

كۆپ ئۆتمەيلا تاغ يولىنىڭ ئالدىدىكى بۇرۇلۇشتىن كار-ۋان قوڭغۇراقلىرىنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازلىرىنى بېسىپ، شىددەتلىك ئاۋازلار ياڭرىدى. كاناي ـ سۇنايلار غات ـ غۇتلاپ، داقا ـ دۇمبا-قلار گۈمبۈرلەپ، ئاساسىي قوشۇننىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىدىن دېرەك بەردى. كارۋان بېشى ۋارقىراپ ھەممىنى يولنىڭ چېتىگە چىقىپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى. تۆگىچىلەر تۆگىلىرىنى يول يا-قىسىدىكى يانباغىرغا تارتىشتى، قىسقا ئارغامچا بىلەن تۇمشۇق-لىرىدىن چوملارغا باغلانغان ئەقىللىك جانىۋارلار باشلىرىنى بۇ-راپ، خاتىرجەم قاريشىپ، ساقچىلار، يولۇچىلار ۋە مۇرتلارنىڭ يۈگۈرۈشۈپ يۇرۇشكەنلىرىنى، ئاتلارنى يولنىڭ چېتىدە قاتار تىزىپ، خوتۇن ـ قىزلار، بالا ـ چاقلارنى ھەر ئېھتىمالغا قارشى جەڭچىلەرنىڭ ھەيۋىسىدىن مۇھاپىزەت قىلىشقا تەييارلىق قىل-شۇاتقانلىرىنى تاماشا قىلغاندەك تۇرۇشاتتى.

غەلىتە ۋە شىددەتلىك مۇزىكا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتاتتى. سۇلتانۇل ئۆلىماغا مۇرىت چۈشۈشتىن بۇرۇن رۇمدا كاپىرلارغا قارشى جەڭ قىلغان شەيخ خوجەگى بۇ ئاھاڭنى پەملەپ قالدى. بۇلار بۇيۇك سالجۇقىيلارنىڭ ئاخىرقى قۇدرەتلىك ھۆكۈمدارى بولغان سۇلتان سەنجەر نامى بىلەن «سەنجەرى» دەپ ئاتالغان قوشۇن ئىدى.

شۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيا چۆل-لىرىدىن چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ نەسەب تارىخىنى ئېپسانىۋى قەھ-رىمان سەنجەردىن باشلىغۇچى كۆچمەن تۈركمەن قەبىلىلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، جۇڭگودىن ـ ۋىزانتىيىگىچە، گۈر-جىستاندىن ـ ئىراققىچە سوزۇلغان يەرلەردە دۆلەت سەلتەنىتىنى قۇرغانىدى. سەمەرقەنت، مەۋر ۋە تەبرىزدىن توپ ـ توپ بو-لۇپ، پاناھ تىلەپ كېتىۋاتقان كىچىك ئاسىيادىكى سالجۇقىيلار-

نىڭ رۇم سۇلتانلىقى بىر چاغلاردا قۇدرەتلىك بولغان ئاشۇ سەلـ
تەنەتنىڭ ئامان قالغان بىر بۆلىكى ئىدى.

يولۇچىلارنىڭ كۆڭۈللىرى جايىغا چۈشتى، ئۇلارغا قارىمـۇ
قارشى تەرەپتىن كېلىۋاتقان كۈچ كونيادىكى سالـجۇق سۇلتانى
ئالاھىددىن كەيقۇباد I نىڭ قوشۇنـلىرى بولۇپ، ئۇلار باغدادقا،
قورقۇپ كەتكەن ئاجىز خەلىپىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن كېتىۋاتـ
قانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

يولدا بىرىنچى بولۇپ جەرەن ئاتلىق نەيزىۋازلار كۆرۈنـ
دى. ئېگىز تاراس تاغلىرى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن بۇ داۋان
يولى تازىمۇ تار بولۇپ، ئۈچ ئادەم قاتار تۇرسا يولغا ئارانـلا
سىغاتتى. يول تاش ـ شىبغىلـلىق بولغىنى ئۈچۈن ئانـچە چاڭ ـ
توزان كۆتۈرۈلـمەيـتتى. ئاتـسـىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن چېـدىرغا
مۆكۈنگەن جالالىددىن ئاكىسى بىلەن تۆگىنىڭ ئۈسـتىدە تۇرۇپ،
بۇ ئەسكەرلەرنى ئۈچۈق كۆردى.

نەيزىۋازلاردىن كېيىن پالۋانلار، باتۇرلار كېـلىشىۋاتاتتى.
بۇلار مەيداندا يالغۇز ئېلىشىدىغان خىللانغان پالۋانـلار بولۇپ،
كۆپىنچە جەڭنىڭ ئاقىۋىتى شۇلارغا باغلىق بولاتتى. ئۇلار مىنـ
گەن چـىـلان تورۇق، غاز بويۇن، قويۇق يايـلـىق، كـۆكـ
رىكى كەڭ، يەلكىسى تار، ئەمـما ساغـرىسى كەڭ ئەرەب تۇلپار ـ
لىرى ئۇينىاقـلاپ، ئالـدىغا چاپـچىيتتى، بۇ ئاتـلار يوغان قارا
تۇياقلىرىنى دۈكۈرلىتىپ، قۇلاقلىرىنى دىڭـگايـتىپ بەلخ ئايغىر ـ
لىرىـغا غەزەپ بىلەن كۆزلىرىنى ئالايـتىپ ئۆتۈشەتـتى. ئايـرىم
ئاتلارنىڭ بوينىغا زەر بىلەن زىننەتلەنگەن بويۇن باغـلار باغـ
لانغان بولۇپ، ئۇ بىرەر قورغانـنىڭ ئېـلىنىشى ياكى دۈشـمەن
ئۈستىدىن قازىنىلغان غەلىبە شەرىپىگە سۇلتان تەرىپىدىن بېرىلـ
گەن مۇكاپات بەلگىسى ئىدى. جالالـىددىن باش باتۇرنىڭ تۇلـ
پارىدا شۇنداق نىشانلاردىن تۆتنى سانىدى: بىرى قـىزىل رەڭـ

لىك، ئىككىسى قارا، يەنە بىرى سارغۇچ، ئۇ دىۋىدەك زەبەر-دەست يىگىت ئىدى. باشتىن - ئاخىر ساۋۇت، قالقان كىيىپ، بېلىگە داغستاننىك ئەگىرى شەمشىرىنى تاقۋالغانىدى. ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك تۇقمىنى ياراقدارى كەينىدە كۆتۈرۈپ كەلمەكتە. دەرۋەقە، ھەربىر باتۇرنىڭ كەينىدىن ئۇچتىن - تۆتتىن بولۇپ ياراقدار - چاۋۇشلار① مېڭىشاتتى.

پالۋانلار سېپىدىن كېيىن خەنجەر ۋە يەڭگىل قالقانلار بىلەن قوراللانغان جەڭچىلەرنىڭ ھېمايىسىدە ئۈچ بۇرجەك قارا بايراق كۆتۈرگەن بايراقدار كۆرۈندى. قارا بايراق خەلىپىگە سادىقلىقنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قىزىل لاچىن — سالجۇقىيلار ئەۋلادىنىڭ نىشانىسى ئىدى.

كۆل رەڭ بەلجىستان تۆپىلىكلىرىنى داقا - دۆمباق سادا-لىرىغا كۆمۈپ ئۆتكەن چالغۇچىلارنىڭ كەينىدىن ئاددىي ئەسكەرلەر — ھەقىقىي جەڭچىلەر كۆرۈندى. ھەربىر سەپ ئۆز بايرىقى ئاستىدا، ئۆز ئەللىكبېشى بىلەن ماڭاتتى، ئەللىكبېشىلىرىنى ئىگەر-جابدۇق، يۈگەنلىرىدىكى بېزەك، تۇرۇكمەن كەشتىلىرى تىكىلگەن يوپۇقلار، خۇرجۇنلار، ئىگەر - قاشلىرىدىكى ئالتۇن - كۈمۈش زىننەتلىرىدىن تونۇۋېلىش قىيىن ئەمەس ئىدى. ئاددىي ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرى ھەر خىل ئىدى. سارغۇچ، قاشقا، تورۇق، پۈتلىرى قىسقا، قۇيرۇقى قىڭغىر ئاتلار ئىدى.

بەلخلىكلەرنى ھەممىدىن ھەيران قالدۇرغىنى ھەربىي مۇ-لازىمەت قىسمىلىرىدىن ئاۋۋال ئۆتكەن ئۈچ سەپ ئەسكەر بول-دى. قاۋۇل ئاتلاردا ئېغىر ساۋۇت، دۇبۇلغىلار كىيىپ، ئىككى بىسلىق ئېغىر قىلىچلار، ئۇزۇن نەيزىلەر ياكى بىگزادەك ئىنچىكە شەمشەرلەرنى ئېسىۋالغان جەڭچىلەر ئۆز قىياپەتلىرى بىلەن بىردە پارسلارغا، بىردە ئاق چاچلىق رۇسلارغا ئوخشاپ كېتەتتى.

① خاس خىزمەتكار، قوغدىغۇچى — ت.

ئاتىسىنىڭ مۇرىتلىرى ئۇلارنىڭ يېپىنچىلىرى، قىلىچ ۋە دۇبۇلغىلىرىدا پراۋوسلاۋلارغا① ئوخشاش گىرىگورىئان② بۇتلىرىنىڭ شەكىللىرىنى كۆرۈپ، ھەيران بولۇشۇپ كېتىشتى. بۇلار ئۆز ئېتىقادىنى يوشۇرمىغان ناسارالار ئىدى. بۇ ناسارالارنىڭ مۇمىنلەر خەلپىسىنى ھىمايە قىلىشقىنى قىزىق ـ ھە؟

ئۇلار كېيىنچىرەك چۈشىنىشتى: كىچىك ئاسىيادىكى ھەر خىل ئاھالىلەر ئارىسىغا ئورۇنلاشقان سالجۇقىيلار باشقا دىنلارغا دىن ھەزەر قىلمايدىكەن، ئەكسىچە يۇنان ۋە ئەرمەن ئاقساقاللىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا بەجانىدىل قوبۇل قىلىپ، يالىلانما ئەسكەرلەر سېپىگە يالغۇز تۈركلەرنىلا ئەمەس، گىرۇزىنلارنىمۇ، پەرەڭلەرنىمۇ ھەتتاكى تورمانلارنىمۇ قوشۇۋېلىۋەرگەنىدى. بۇ نەرسە شۇ زۇلمەت ئالىمىدىن چىقىپ كەلگەن رىتسار③ ـ بۇلاڭچىلارنىڭ كۆپ ئەسىرلىك باسقۇنچىلىقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمىشىدە ئۇلارغا كۆپىرەك يارەدەم قىلغان بولۇشى ئەجەب ئەمەس.

كىيىم ـ كېچەك، قورال ـ ياراق، ئوزۇق ـ تۈلۈك ئارتىلغان ئاتلار، خېچىرلار، تۆگىلەر قاتارلىشىپ ئۆتۈشكە باشلىدى. سالجۇقىيلار قوشۇنى گويا بىر يىلغا يەتكۈدەك ئوزۇق ـ تۈلۈك بىلەن ئىگىسىز ۋە ئاچ ـ يالىڭاچ ئۆلكە تەرەپكە قاراپ كېتىپ باراتتى. شۇ چاغدا جالالىدىن: ئۇ بۈيۈك سالجۇقىيلارنىڭ شەۋكەتلىك ۋەزىرى نىزامۇلمۇلۇكنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن كىتابىنى ئاكىسى بىلەن ئوقۇغانلىقىنى، ئۇ كىتابتىكى ئوروش ۋاقتىدا ھەر قېتىم ئېلىق ـ سېلىقلار بىلەن دېھقانلارنى خانىۋەيران قىلماسلىق ئۈچۈن بىر يىل بۇرۇن تەرەددۇت قىلىپ، قوشۇنغا

① سىلاۋيان قەبىلىسىدىن.

② سىلاۋيانچە ياسالغان بۇت.

③ ئوتتۇرا ئەسىرىدە ئالىي سۈلالىلەر تەبىقىسىگە تەۋە فېئوداللار ـ ت.

زۆرۆر بولغان ھەممە نەرسىنى غەملەپ قويۇش كېرەك، دېگەن ئاقىلانە مەسلىھىتى ئۆزىگە چوڭقۇر تەسىر قىلغانلىقىنى ئەسلىدى. دېمەك، سالجۇقىي ھۆكۈمدارلىرى ئارىسىدا ئاقىللار مەسلىھىتىگە ئەمەل قىلغۇچىلار، تەلۈە خارەزمشاھىتىن زور پەرقلىك ھالدا خەلقىنىڭ يار - يۆلىكىنىڭ قەدىرىگە يېتىدىغانلار بار ئىكەن.

بۇ ئۇلارغا نەچچە ئايدىن بۇيانقى سەپسەردە يولۇققان بىردىنبىر خۇشاللىق ئىدى: ئاقىلانە تۇزۇلگەن، مۇنتىزىم ۋە قۇدرەتلىك مۇشۇنداق بىر قوشۇننى موڭغۇللارنىڭ تارمار قىلىپ، قوي پادىسىدەك پىتىرىتىۋەتكەنلىكى ئەجەبلىنەرلىك ئىدى.

ئاشۇ تاراس داۋىنىدا ئۇلارغا ئۇچراپ قالغان قوشۇن مەغلۇپ بولماي، ئامان - ئېسەن يۇرتىغا قايتتى. ئۇلار چىڭگىز-خان قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىشمىدى. چۇنكى چىڭگىز قوشۇنى باغدادقا ئەمەس، شىمالغا، كافكاز ئارقىلىق بەھرى ھەزەرنى① ياقىلاپ ۋولگا بويلىرى تەرەپكە — رۇسلارغا قاراپ يول ئالدى. ئەمما بۇ ۋاقىتلىق بىر ئارام ئېلىش پۇرسىتى ئىدى...

ئۇلارنى بايا يولدا توختاتقانلارغا ئوخشاش چاققان-چەسۇر ئوقياچىلار توپى ھەربىي مۇلازىمەتچىلىرگە ئەگىشىپ ئۆتۈپ كېتىشكەندىن كېيىن، كارۋان بېشى يەنە ئۆز يولىغا چۈشۈشنى بۇيرۇپ، يولنى داۋاملاشتۇردى.

كارۋان چۈشتىن كېيىن داۋانغا يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا كەڭ، ياپيېشىل ۋادا پەيدا بولدى. قۇياش نۇرىدا چاقناپ، كۆزنى قامаштۇرىدىغان ئاپئاق تاغ چوققىلىرىغا قاراپ، فرات دەرياسىنىڭ تار جىرادىن ئۆركەشلىگەن كۈمۈشتەك دولقۇنلىرى ئۇستىدە تاۋلىنىپ تۇرغان كۆپكۈك ئاسمانغا تەلمۈرۈپ، ئۇ يەردە - بۇ يەردە قويچىلارنىڭ كىگىز ئۆيلىرى تىكىلگەن ياپيېشىل يايلاقلارغا، ۋادىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان شاراپەتلىك

① — كاسپى دېڭىزى — ت

مەلەتيا شەھىرىگە تىكىلىپ، ئۇلار جايىنامازلىرىنى يېيىشتى. نەچچە ئاي داۋامىدا بۇ قېتىم نامازدىگەرنى ئارامخۇدا ئوقۇۋ ۋېلىشتى. يول ئازابىدىن ھېرىپ، ئۆلكىلەر، شەھەرلەر، قەبىلىلەردىن ئېشىپ مېڭىۋېرىپ، ھالىدىن كەتكەنلەرگە ئۈمىد مەنزىلى نېسىپ بولغانىدەك ئىدى. سەھرالار، ھەيۋەتلىك تاغ تىزمىلىرى ئارقىدا قالدى. ئالدىدا قۇدرەتلىك سالجۇق سۇلتانلىرى ھەمايىسىدە، تىنچ بەرىكەتلىك تۇپراق تۇراتتى.

ئەمما سۇلتانۇل ئۆلىما مەلەتيادا توختىمىدى، كارۋاننى يەنە شىمالغا باشلىدى. پەقەت ئېرزىنجانغا يەتكەندە، غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ بۇرۇلدى.

گۈلخانلار

ئۇلار سالجۇق دۆلەت چېگرىسىنىڭ ئىچكى قىسمىغا خېلىلا ئىچكىرىلەپ كىرگەچكە، سۇلتانۇل ئۆلىما كېچىكىلا بىر شەھەردە توختىدى. ئەسلى ئاھالىسى يۇنان ۋە ئەرمەنلەردىن ئىبارەت بۇ شەھەر لەرىندى دەپ ئاتىلاتتى. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ بۇ يەردە قانچىلىك تۇرۇشىنى ئېيتىش قىيىن ئىدى. قىشنىڭ سوغۇق ھاۋاسى يېتىپ كەلگەچكە ئۇ بۇ يەردە قىشنى ئۆتكۈزۈشكە قارار قىلغانىدى.

سۇلتان نائىبى ئەمىر مۇسا توغرا، ئاق كۆڭۈل، ساۋاتسىز تۈرك بولۇشىغا قارىماي، سادىق ئەمەلدار ئىدى، شەھەرنى كۆپىنچە كۆچمەن ئوغۇزلارنىڭ تەرتىپ ـ قائىدىلىرىگە يۆلىنىپ ئىدارە قىلاتتى. ئۇ دىنىي ـ ئىمانىنىڭ ئالىم ۋە ئەلالاملىرىغا چوڭقۇر ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرىدىغانلىقى ئۈچۈن بەلخىلىك داڭلىق ئۆلىمانى ئۇنىڭ شۆھرىتىگە يارىشا ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قارشى ئالدى. سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ بۇ شەھەردە قېلىش ھەق

قىدىكى قارارى ئۇنىڭ كۆڭلىگە يېقىپ قالغانىدى.

ھەربىر نائىب سۇلتان ئالاھىددىن كەيۋانىڭ قىلىپ، ئۆز ساربىيىدا ئالىملار، شەيخلەر، ئۆلىمالارنى يىغىشقا، ئۇلاردىن كېڭەش ۋە مەسلىھەتلەر ئېلىپ، ئۇلارغا ھۆرمەت-ئېھتىرامىلار كۆرسىتىشكە ئىنتىلەتتى. لېكىن چاتاق يېرى شۇ ئىدىكى، بەلخلىك ئۆلىما مەدرىسىدىن باشقا جايغا كۆچۈشنى خالىمايتتى.

شەھەر بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن ئەرمەن پادىشاھى لېۋۇن II دىن تارتىۋېلىنغان بولۇپ، ئەتراپتا قەدىمكى ئەمما خارابىلىققا ئايلانغان، يېڭى لېكىن ئىستىلادىن كېيىن ھاڭغىرقاي بولۇپ قۇرۇق-بوش قالغان بۇتخانا، مونастىرلار كۆپ ئىدى. ئەمما تېخى بىرمۇ مەدرىس يوق ئىدى.

ئەمىر: قانداقلا بولسۇن، شەيخنى شەھەردە ئېلىپ قالمەن، قىش كىرگۈچە مەدرىس سالىمىز، — دېگەن ۋەدىنى قىلدى.

ئۇ دېگەن سۆزىنى قىلدى. بىر ئايدىن كېيىن سۇلتانۇل ئۆلىما يېڭى مەدرىسكە كۆچۈپ كىردى، توغرا، ئۇ نىشاپۇر، دەمەشق ياكى ھەلەبتە ئۇلار قونغان يۇز ھۇجرىلىق مەدرىسلەرگە يېتىشەلمەيتتى، ئەمما بۇمۇ مۇددەرىس ئۆز ئائىلىسى، مۇرىتلىرى، ئونلاپ شاگىرتلىرى بىلەن جايلاشسا، يەتكۈدەك ئازادە ۋە كۆركەم ئىمارەت ئىدى.

شۇنداق قىلىپ سۇلتان نائىبىنىڭ شۆھرەتپەرەسلىكى ۋە ساپ دىللىقىدىن ئۇلار بۇ يەردە بىر قىش تۇرۇش ئۈرنىغا يەتتە قىش تۇرۇپ قالدى.

سۇلتان پايتەختتىن ئون يەتتە پەرسەڭ بېرىسىگە جايلاشقان بۇ كىچىك شەھەردە جالالىددىننىڭ بالىلىق ئىدىكى تازا ئۆتكۈر-لىشىپ تولۇشقا باشلىدى. ئۇ ئاشۇ دەۋر مەدەنىيىتى قولىغا كەلتۈرگەن دۇنيا ھەققىدىكى مۇئەييەن بىلىملەرنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ

ياشلىقى شۇ يەردە، ئەتراپى ۋولقانلىق تاغلار بىلەن ئورالغان، بىر چاغلاردا قەدىمكى ناسارىلار راھىبلار ئۈچۈن قەسىرلەر ياساپ، پۈتۈن ـ سۈرۈك شەھەرلەرنى پەيدا قىلغان ياپىيىشىللىق ئىچىدە، يۇنان ۋە ئەرمەن ھۈنەرۋەنلىرى، ئوغۇز جەڭچىلىرى، خۇراسان ئۆلىمالىرى ئارىسىدا ئۆتتى. شۇ يەردە ـــ لەرپىندىپدە ئۇ دەسلەپكى باھار پەيزىنى سۈرۈپ، ئاۋۇالقى قايغۇلىرىنى قويۇپ، دەسلەپكى ئىقبال زوقىنى تېتىدى.

چىمەنلىك ۋە ئۈزۈمزارلار قويىنىدا سەيلە قىلىپ، تاغلار قويىنىدا ياشناۋاتقان ئۆسكىلەك ئوتلاقلار ئارىسىدا يۈرۈپ، مۇزدەك بۇلاقلارنىڭ شىلدىرلىغان ئاھاڭىنى ئاڭلاپ، ئاجايىپ زوقلىنىپ خۇش بولدى، تەبىئەتنى ھەرىكەتكە كەلتۈرگۈچى قۇدرەتلەرنىڭ شەنىگە مەدھىيىلەر ئوقۇدى. بۇلار باللىق چاغلىرىدىلا ئۇنى قىزىقتۇراتتى. لېكىن پەقەت بۇ يەردە ـــ لەرپىندىپدە ئۇنى ئالتە باھارغا يۈزلەنگەندىلا ئاشۇنداق قايناپ ـ تاشقىنلىقتا تولغان كۆڭۈل خۇشلۇقىغا چۆمدى. كېيىن ئەنە شۇ ھالەت ئۇنىڭ مۇكەممەل مەخلۇقات بولغان ئىنسان قەلبىدە يېتىلگەن چەكسىزلىكلەر ھەققىدە ئويلىسىلا، ئۇنى تېزلا بىلەلمەيدىغان قىلدى.

كېيىنچە رەڭ ئۇ پۈتۈن قايغۇ ۋە ھالاكەتلىرىنى تەزگىنلىگىنىدەك، ئەنە شۇ جۇشقۇن ئىلھامنىمۇ تەزگىنلەشنى ئۆگەندى، ئەمما كېيىن چەكلىمىدى، پەقەت لايىقىدا ئىزغا سېلىپ، دولقۇنلاردەك ئوقچۇشىغا قويۇپ بەردى، چۈنكى ئۇنىڭ تۇرۇلۇپ، تېشىپ، ئۆز يولىدىكى ھەممە نەرسىنى ئېقىتىپ كېتىشىگە ئازراقلا تۇرتكە بولسا كۇپايە قىلاتتى.

راستىنى ئېيتقاندا زامانلار باغرىنى يېرىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ پىكىر ۋە تۇيغۇلىرىنى يەتتە ئەسىر ئالدىغا سۈرگىنىمۇ ئاشۇ شارقىراتما دولقۇنلىرى ئىدى.

...باهار هىدىن چېچىپ كۆكتە ئۆزەر بۇلۇت كارۋان ـ كارۋان،
«كۆكەر گىن، ياشنىغىن، يەر!» دەپ ھەر دەم گۈركىرەر ئاسمان.
زېمىن ئويغاندى، كۆز ئاچتى،
باھاردىن خۇش خەۋەر، دەپ ھەريانغا مۇشكى ئەنبەر چاچتى،
يۈگۈردى نوتىلارغا قان، مىسالى ياپيېشىل شەربەت.
ئۇرۇقىنى تەرك ئېتىپ، ئاخىر گىياھقا كۆچتى ئىشقىي ـ تەلئەت
كۆڭۈل سىرلىرىنى ئېيتىپ، دەرەخلەر چايقىلۇر تىنماي...

بۇ شېئىر خېلى كېيىن، كونيادا يېزىلدى. ئەمما ئۆزىدە شېئىر تۇغدۇرغۇچى كۈچىنى ئۇ دەسلەپكى قېتىم بۇ يەردە ـــ لەربەندبەدە ھېس قىلدى.

ئۇ ئىختىيارسىز ھالدا شېئىرلار توقۇشقا باشلىدى. بىراق ئۇنىڭ شېئىرلىرى تېخى خام، ۋايىغا يېتىپ پىشمىغان قوغۇنغا ئوخشايتتى. غەلىتە تەكرار چاقىرىقلار، باش ـ ئاخىرى يوق مەنزىرىلەر، لېكىن بەزىدە شۇنداق مىسرالارمۇ ئۇچرايتتىكى!... ياشلىقتا يېزىلغان ئاشۇ غەزەللەردىن ئايرىملىرىنى كېيىن قايتا كۆرۈپ، دەسلەپكى تەخەللۇسى ـــ خامۇش نامى بىلەن يېزىپ قويدى. بەزىدە ۋەز سۆزلىگەندە ئۇنىڭ ئايرىملىرىنى مىسال كەلتۈرەتتى.

ئېھ ياشلىق، ياشلىق، خامۇش ئىمىش. ئۇ تېخى كۆيەر ـ كۆيمەيلا ئۆزىنى، ھاياتلىق بىلەن ئۆلۈمنىڭ سىرلىرىنى چۈشەنگەن، ئۆرتىنىپ ئەقلى تولغان، دەپ بىلەتتى. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىنچەرەك كونيادا ئايان بولدى.

ئاشۇ ئون ئالتىنچى باھارنىڭ بىر كۈنى ـــ قۇياش داۋانغا قىڭغايغان، قارا تاغنىڭ قارلىق چوققىلىرى قىزغۇچ شەپەقتە چۆمۈلگەن چاغدا، ئۇ كۆڭلى نامەلۇم بىر دەردكە تولغان ھالدا سەيلىدىن قايتتى. ئۇنىڭ ھارغىن تېنى گويا ئېغىر باھار

ئاخشىمىنىڭ ھەل رەڭ سايىلىرىگە ئارىلىشىپ كېتىۋاتقانىدەك تۇيۇلاتتى.

يەقەت ساقچىلار ئالدىدىلا ئەمەس، پۈتۈن شەھەر ئەترا-پىدا گۈلخانلار يانىاتتى. قەلئە سېپىللىرى سېلىنىشقا باشلاپ، ئۇنىڭدا ئىشلەۋاتقان مەدىكارلار كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ئەمگەك قىلاتتى. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا نۆۋەتلىشىپ قوي تېرىلىرىگە يۆگىنىپ بىر-ئىككى سائەتلا كۆزلىرىنى ئىلىندۇرۇۋېلىشاتتى، تاماقنىمۇ شۇ سېلىنىۋاتقان سېپىلنىڭ تۈۋىدىلا ئالدىراپ-سالدىراپ يېيىشەتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىگە ئۆيلىرىدىن تاماق تەييارلاپ كېلىشەتتى، بەزىلىرى يېقىلغان گۈلخانلارنىڭ بىرىدە بىر ئامال قىلىپ يېگۈدەك بىر نەرسە تەييارلىشىۋالاتتى.

جالالىدىن گۈلخانلارنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، قىلىنىۋاتقان ئىشلارغا ئۇزاق زەن قويىدى. ئۇستىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەرمەن ۋە يۇنانلىقلار ئىدى. گويا ئۇلارنى مېھنەتلا — ئاسارەتتىن، ئاچ-زېرىنلىق تۇرمۇش ئازابىدىن، دېچە-كۈندۈز تام ياقىلاپ يۈرگەن، قامچىسى بەدەنگە يىلانىدەك يۆگىلىدىغان نازارەتچىلەرنىڭ نەزىرىدىن قۇتۇلدۇرىدىغاندەك تونۇش بار ئىدى. بۇنداق قېتىپ قالغان چىرايلارنى جالالىدىن تائەت-ئىبادەت قىلىدىغان چاغدا ئاتىسى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىدا بايقىغانىدى. بۇ چىرايلار — يالاڭ-باشلاپ، چۈۋۈلۈپ دەخلى بەرمەسلىكى ئۈچۈن شوينا يىپ بىلەن بوغۇپ باغلىۋالغان چاچلار، قارا، سېرىق، ئەمما قويۇق بۇدۇر ساقاللار، ئوتتەك يېنىپ تۇرىدىغان كۆزلەر — ئۇنىڭدا ھەۋەس ئارىلاش ئاللىقانداق جەزبە تۇيغۇلىرىنى ئويغىتاتتى.

ئۇستىلار ئانچە-مۇنچىلا تاراشلانغان، قىرلىرى پىچاقتەك ئۆتكۈر، قوپال تاشلارنى ئەپچىللىك بىلەن تىزىشاتتى. ئۇلار ئىش ئۈستىدە بىر-بىرلىرى بىلەن گەپمۇ قىلىشمايتتى، قارىغانىدا ئۇلار بىر-بىرىنى سۆزسىزلا چۈشىنىدىغاندەك ئىدى.

ئۇلار قەدىمكىي مەجۇسى ئىبراھىملىرىنىڭ مەرمەر تاشلىرىنىمۇ ئىشلىتەتتى ھەم كېسىپ تەييارلانغان لىم ياغاچلارنىڭ ھالقىلىرىنى بىر - بىرىگە جىپسا كەلتۈرۈپ جايلاشتۇرۇشقا تىرىشاتتى. ھەممىنىڭ ئۈستىدىن خۇراسان گەنچىنى① تۆكەتتى. تاشلار بىرىدەمدىلا بىر - بىرى بىلەن چوڭۇندەك بىرىكىپ كېتەتتى. قارا تاغ قىيالىرىغا ئوخشاش بۇنداق سېپىلنى بۇزالايدىغان كۈچ ئالەمدە يوق، دېگۈدەك ئىدى. ئۇلار ھەقىقەتەن چۈھەر ئۈستىلار ئىدى!

ئارىدىن خېلى يىللار ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ياش چېغىدا كۆرگەنلىرىنى ئەسلەپ: «قۇرماقچى بولساڭ — يۇنانلىقنى، بۇزماقچى بولساڭ — تۈركنى چىللا!» — دېگەنىدى. يۇنان ۋە ئەرمەنلەر — قۇرغۇچى، تۈركلەر — جەڭچى خەلق. بۇلارمۇ قۇرۇشىدۇ، چۈنكى دۇنيادا يېڭىلىق يارىتايدىغان خەلق يوق. ئەمما ئۇلارنىڭ ئەمەلىرىنى كۆز بىلەن كۆرۈپ دەرھال پەرقلەندۈرۈۋېلىش قىيىن، ئۇلار بىنا ئەمەس، دۆلەت قۇرۇشىدۇ.

ئاشۇ يىللار پەقەت لەۋەندىي ئەترابىدىلا ئەمەس، سالجۇق دۆلىتىنىڭ ھەممە شەھەرلىرىدە ئاخشامدىن تاڭ ئاتقۇچە گۈل خانلار يېقىلىپ، ئادەملەر توپا قېزىپ، تاش يونۇشاتتى. ئۇلارغا نەپىس نەقىشلەر سېلىشاتتى. مەسچىتلەر، سارايلار سېلىشاتتى. لېكىن ھەممىدىن بۇرۇن كاروانسارايلار، كۆۋرۈكلەر، قەلئە سېپىللىرى قەد كۆتۈرەتتى. ئۈستىلارنى يەر يۈزىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدىن — گۈرجىستان، ئىران، ۋەنزانتىيە، دەمەشق، قاھىرە ۋە ھەلەبدىن تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرۈشكەنىدى. ئەرمەن تاشچىلىرىنىڭ پەم - پاراسىتى، خۇراسان مىمارلىرىنىڭ چۈھەر ماھارىتى، تۈركمەن گىلەملىرىنىڭ نەقىش گۈللىرى، يۇنان ئۈستىلىرى ۋە رەسساملىرىنىڭ تەجرىبىسى — بۇلارنىڭ ھەممىسى كىمياگەرنىڭ②

① قۇرۇلۇشتا ئىشلەتىلىدىغان بىر خىل قېتىشما لاي — ت.

② خېمىك — ت.

ئوچىقىغا چۈشۈپ ئېرىپ ئۈيۈغان مەدەنىدەك، ئۇلارمۇ گۈلخانلارنىڭ ئوتىدا ئېرىپ بىر پۈتۈن بولۇپ ئۈيۈشاتتى.

ئۇلار شۇنچىلىك ئالدىرىشىپ ئىشلىشەتتىكى، كونىيادىكى سالجۇق سۇلتانى، ئۇنىڭ نائىبلىرى، ھەتتا قۇرغۇچىلارنىڭ ئۆز-لىرىمۇ ئىستىقبالىنى گويا كۆرۈپ ۋە ئېنىق بىلىشەتتىكى، يېقىنـ دا غەربتىن كەلگەن سەلىپچىلەر ھۇجۇمىدىن كېيىنكى دەم ئېلىش پۇرسىتى ئۇزاقتا سوزۇلمايدۇ. پات ئارىدىلا ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە دەھشەتلىك بىر بالا مەلىكەتكە شەرقتىن باس-تۇرۇپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا باشلانغان بۇ ئىشنى كىملەر ئاخىرىغا ئېلىپ چىقار، ئېھتىمال ئۇ چاغدا يەر يۈزىدە ئۇلاردىن نام-نىشان ۋە ئىزنامۇ قالماس.

ھەقىقەتەن ئوتتۇز-قىرىق يىل ئىچىدە سالجۇق سۇلتانـ لىقىدا شۇنچىلىك كۆپ ئىمارەت قۇرۇلدىكى، ئۇنىڭدىن ئىككى يۈز يىل بۇرۇن ۋە كېيىن بۇنچىلىك كۆپ ئىمارەت قۇرۇلمـ غانىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى موڭغۇللارنىمۇ، ئوسمانىيلارنىمۇ كۆردى، بىراق يەتتە يۈز ئەللىك يىلدىن بېرى بۇ قۇرۇلۇشلار ئاشۇ گۈلخانلار يالقۇنىدا يورۇتۇلغان كۈن ۋە تۈنلەردىن خاتىرە بولۇپ، ھازىرمۇ يەر يۈزىدە يەنىلا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

جالالىدىن گۈلخانىغا يېقىنراق كەلدى. تاغدا ئېرىدۇاتقان قارلارنىڭ سوغۇق شامىلى ئۇرۇلۇپ يەردىن تۈمان ئۆرلەپ تۇراتتى، كېچىسى خېلىلا ئاچچىق سوغۇق ئىدى. ئىشلەمچىلەر ئۇچۇن داش قازاندا تاماق پىشۇرۇۋاتقان يۇنانلىق بالا موللـ لاردەك كىيىنىۋالغان جالالىدىنلى كۆرۈپ، ئورنىدىن تۇردى-دە، تەزىم قىلىپ، جىددىي ھالدا بىر نېمىلەرنى دېدى. جالالـ دىن ئۇنىڭغا: «چۈشەنمىدىم» دەپ بېشىنى چايقاپ قويدى.

گۈلخان يېنىدا تايىنىپ بېلىگە تايىنىپ تۇرغان نازارەتچى

پاقلان تېرىسىدىن تىكىلگەن قالپىقى ئاستىدىن كۆزلىرىنى بۆرىدەك چاقنىتىپ قارىدى، ئاندىن ساقلىنى تۇتاملاپ، چىشلىرىنى كۆرسىتىپ قاقاقلاپ كۈلدى:

— بۇ ھارامىلىقلارغا قويۇپ بەرسەك، ۋالاقلاۋبرىشىدۇ! ئۇلاردىن ھەزەر قىلمىساك چاتاق. لېكىن ئىشنى قالتىس ياخشى قىلىدۇ، لەنىتىلەر!

جالالىدىن جاۋاب بەرمىدى. يېنىۋاتقان گۈلخان ئوتىغا تىكىلىپ، ئۇنىڭ قىپقىزىل تىللىرىغا ھەۋەس بىلەن قارىدى.

زوراۋانلىق ۋە جاھالەتتىن قېچىپ، ئۇلار ئاز يول باسمىدى — بەلكىم دۇنيانىڭ بۇ چېتىگە كەلدى. لېكىن ھەممىلا يەردە ئەقىل ۋە ماھارەت، بىلىم ۋە روھىيەت ئۈستىدىن جاھالەت كالتىكى ھۆكۈمران. ئۇ يول بويى كۆردىكى، بەزىبىر يەرلەردە بىرئاز ھۇۋاپىق ئىشلارمۇ بار ئىكەن، ئىلمىنىڭ قەدىرىگە يېتىشىدىكەن. ئەپسۇس، ھەممىلا يەردە ۋە ھەمىشە شۇنداق بولغان بولسا — ھە؟ زادى ئىنسانىنىڭ ئىنسانلىقى — ئۇنىڭ ئەقلى ۋە قەلبىدە ئەمەسمۇ؟ باشقا جەھەتلىرى — تېرە ۋە ئۈستىخانلىرى ماھىيەتتە ھايۋاندىن نېمە پەرقى بار؟

ئاشۇ باھار جالالىدىن لەرزىدىن قۇرغۇچىلىرى تىلىنى ئۆگىنىشكە بەل باغلىدى. بۇ ئىستەك جاھالەتكە نەپرەت بىلدۈرۈش تۈپەيلىدىنمۇ ياكى ماھارەتكە ھۆرمەت قىلىش ۋەجىدىنمۇ — بۇنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

ياشلىقىدىنلا ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بىر خىسلەت بار ئىدى: ئويلاپ، بىر نەرسىگە كېرىشتىمۇ، بولىدى، ئاخىرىغا يەتكۈزمەي قويمايتتى. ئۇ بىر يىلدىن كېيىن يۇنانچە راۋان سۆزلىشەلەيدىغان بولدى. كېيىنرەك ئۇ ئەپلاتون ئەسەرلىرىنى ئەسلى نۇسخىسىدا ئوقۇپ چىقتى. كونىياغا يېقىن يەرلەردىكى پىراۋۇسلاۋ ئىبادەتخانىلىرىنىڭ مۇتىۋەللىرى بىلەن ئۆزۈندىن - ئۆزۈن سۆھبەت

بەتلەشتى، بەس ـ مۇنازىرە قىلدى. ھەتتا يۇنان تىلىدا شېئىر-لارنىمۇ يازدى.

ئاكىسى ئالاھىددىن ئۇنىڭ سەيلە ـ سايا ھەتلىرى، پىكىر-مۇلاھىزىلىرىگە ئارىلاشمايتتى. شۇنداقلا ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئوخ-شىمايتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە لەرزىندىدە ئۆتكۈزگەن بىرنەچچە قېتىتا ئالاھىددىن بىتاپ بولۇپ يېتىپ قالدى. ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن يول يۈرگەنلىكتىنمۇ، ياكى بۇ يەرنىڭ ساپ ھاۋاسى ياقمىدىمۇ، شۇنداقلا يېرىم قاراڭغۇ ھۇجرىدا يەتتە ـ سەككىز سائەتلەپ ئولتۇرۇپ دەرس ئوقۇشلار، كېچىلىرى ئۇخلىماي، تائەت ـ ئىبا-دەت قىلىشلار ھالسىرىتتىمۇ، ئىشقىلىپ سالامەتلىكى ناچار-لاشتى. ئۇنىڭغا ھېچ نەرسە پايدا قىلمايتتى. نە ئاپىسىنىڭ قە-تتىشى بىلەن ئىچكەن دېمىدىلەر، نە مۇقەددەس سۆزلەر پۈتۈلگەن ئىسرىقلارمۇ تەسىر قىلمىغانىدى. ئۇنىڭ ئەللىك ـ ئاتمىش مۇئەل-لىپ تەرىپىدىن پۈتۈلگەن، ئاخىرى پەيغەمبەر زامانىسىغا ئۇلانغان ھەددىسنى ياكى قۇرئان تەپسىرىنىڭ پۈتۈن ـ پۈتۈن مۇرەككە-كەپ سەھىپىلىرىنى ئاسانلا ئۆزلەشتۈرۈۋالىدىغان ئاجايىپ كۈچلۈك ئەستە قالدۇرۇش خاتىرىسىمۇ زەئىپلىشىشكە باشلىدى.

تېۋىپلىقتىن ئۈمىدانلا خەۋىرى بار ئاتىسى ھەلەبتىن ھەكىم چاقىردى. ھەكىم ھەر كۈنى ئەتىگەندە كېسەلنىڭ بەدىنىگە سۈرتۈش ئۈچۈن مەلھەم، كەچقۇرۇن ئىچىش ئۈچۈن تېز تە-سىر قىلىدىغان دورا بەردى.

لېكىن ئەتىياز پەسلى ئالاھىددىننىڭ ئەھۋالى يەنىمۇ ئېغىرلاشتى. ئۇ كۆكسى ئىچىگە ئولتۇرۇشقان، قورايدەك ئورۇق بوۋايلارغا ئوخشاش مۆكچىيىپ، ماموق كۆرپىدە ياتاتتى، يۆتەل ئازابىدىن ئەزايى ـ بەدىنى تىترەيتتى. ئۇ مەدرىسلەرگە چىقماي، كۆپىنچە ئۆيدە ئاپىسىنىڭ قېشىدا تۇراتتى. بارغانچە جالالىددىندىن يىراقلىشىپ كېتىۋاتاتتى.

گۆھەر

ئاشۇنداق باھار كۈنلىرىنىڭ بىرىدە جالالىدىن ھويلىدا تۇرۇپ ئاكىسىنىڭ ھۇجرىدا يۆتەلدىن قىينىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن ئازابلاندى. ئۇنىڭغا ئېچىنىش ئارىلاش خىجالەتمۇ بولدى: ئۆزى كىچىكىدىنلا ئاجىز، خىيالىپەرەس، تەسىرچان بولۇشىغا قارىماي، ساپمۇ ساق پۈتلىرى ئارقىلىق تاش سۇپىنىڭ ھارارىتىنى سىزىپ، باھار ھاۋاسىدىن، چېچەكلىگەن ئالۇچىلارنىڭ خۇش پۇراقلىرىدىن نەپەس ئېلىۋاتىدۇ. ئەمما تىنىمسىز، ئۈيان-بۈيان چېپىپ يۈرىدىغان، ۋاراڭ-چۇرۇڭنى ياخشى كۆرىدىغان، خۇش خۇي ئاكىسى بولسا مانا بۇ ئەھۋالدا ياتىدۇ...ئارقا تەرەپتىن تۇيۇقسىز بىر قىزنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئاڭلاندى:

ــ دادام ئاكىڭىزغا ئالۇچا شەربىتى ئەۋەتىۋىدى. ئىلاھىم شىپا بولۇپ قالار!

جالالىدىن كەينىگە بۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئالدىدا شېرىپىدىن لالانىڭ قىزى قولىدىكى كوزىنى ئۇنىڭغا سۇنۇپ تۇراتتى.

شۇنچە چوپچوڭلا بولۇپ كېتىپتۇ! لېكىن يۈزلىرى يەنىلا توقاچتەك. مىيىقلىرىدىكى كۈلكىلىرىمۇ شۇ پېتىلا. پەقەت چوڭلارغا ئوخشاش ئاغزىنى رومالىنىڭ ئۇچى بىلەن ئازراق يېپىۋاپتۇ. پۇچقاقلىرى ئاستىدىن كەشتىلەپ تىكىلگەن كەشلىرىنىڭ قايرىلما ئىنچىكە ئۇچلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. دۇپدۇگىلەك كۆزلىرى بۇرۇنقىدەك ئادەمگە تىكىلىپ قارىمايتتى. ئەنە ئۇ كۆزلەر بىر قېتىم لاپىدە قارىدى ــ دە، يەنە يەرگە قارىۋالدى.

جالالىدىن قىزنىڭ قولىدىن كوزىنى ئېلىشنىمۇ ئېسىدىن چىقارغاندەك ئىدى.

ــ مەرھەمەت، ئېلىك!

ئۇ كوزىنى ئالغان پولىسمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا جاۋابەن بىرەر ئېغىزمۇ سۆز قىلالمىدى. تۇرغان يېرىدە ھاڭ ـ تاڭ بولغىنىچە تۇرۇپلا قالدى. قىز يەنە بىر قېتىم لاپىدە قارىدى ـ دە، يەنە يەرگە قارىۋالدى. كېيىن تەزىم قىلىپ، يەڭگىل قەدەملىرى بىلەن دەرۋازىغا قاراپ ماڭدى. جالالىدىن دەرۋازا يېپىلغاندىن كېيىنلا ئۆزىگە كەلدى.

شۇ باھاردىن باشلاپ ئۇنىڭ دەردى گۆھەر دەپ ئاتالدى. ئوت ـ چۆپ ۋە ياپراقلارنىڭ شىلدىرلاشلىرى، ئات تۇياقلىرىنىڭ ھەممىسى شۇ ئىسمىنى تەكرارلاۋاتقاندەك قىلىشاتتى. قۇشلارنىڭ تەلپۈنۈپ قانات قېقىشلىرىغا قاراپ، گويا گۆھەربانۇ يەنە ئۇنىڭغا لاپىدە قاراۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ، قىزىرىپ كېتەتتى. بۇ ئىسىم بۇلاقلارنىڭ سۈلىرىدىمۇ ئەكس ئەتكەندەك، ئۇنىڭ خىيالىنى ئىلھامىيەتتىن ئېلىپ قاچقاندەك قىلاتتى. شۇڭىمىكىن، ئىلھامىيەتتىمۇ نەرسىلەرنىڭ ئەسلى ماھىيىتى «گۆھەر» دەپ ئاتالغاندەك قىلاتتى.

ئۇ پۈتۈن يېز بويى شۇ قىزنىڭ ئۆيىي ئەتراپىدا پەرۋانە دەك يۈردى. قىز بۇلاقتىن سۇ ئالغىلى چىقارمىكىن دەپ ئۇنىڭ يولىغا قاراپ كۈن ئۆتكۈزدى. ئەمما قىز كەمدىن ـ كەم چىقاتتى. ئۇ ھەر قېتىم كوزىسىنى ئوڭ مۈرىسىگە قويۇپ، يېنىك قەدەملىرى بىلەن بۇلاق تەرەپكە ماڭغاندا، جالالىدىن بىر چەتتە تۇرۇپ ئۇنىڭغا قارايتتى، ئۇنىڭدىن كۆزلىرىنى ئۈزەلمەيتتى.

ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن يوشۇرۇن سىرلىرىنى قىزنىڭ ئاتىسىغا باغلىدى. ئۇ ھەمىشەم ھۈرمەتلىك ۋە سالاپەتلىك بوۋايىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالاتتى، ئۇنى تۆرگە تەكلىپ قىلىپ، يۆلىنىپ ئولتۇرۇشقا قوشلاپ ياستۇقلارنى قويۇپ، ئالدىغا ھەر خىل شەربەت، قېتىقلارنى كەلتۈرەتتى. بوۋاينىڭ قورۇق باسقان

قارامتوڵ يۇزلىرىدىن ئۆز گۆھىرىدىن بىرەر نىشانە ئىزدەپ كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئۇزمەيتتى.

ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرى چوڭلارنىڭ نەزىرىدىن چەتتە قالمىدى. شاخلىرى ئېگىلىپ، خازانغا ئايلىنىۋاتقان يوپۇرماقلار، يېقىنلىشىپ قالغان كۆز يامغۇرلىرى توي مەۋسۇمىدىن دېرەك بەرگەچكە، بىر كۈنى ئاتىسى ئۇنى ئۆزىنىڭ ئالدىغا چاقىرتتى.

— ئون يەتتە ياشقا كىرىپ قالدىڭ! ئالىلا نېسىپ قىلسا ئۆيلىنىدىغان ۋاقتىڭ بولدى! بىز ساڭا لايىق تاللىدۇق، لېكىن ئاۋۋال ئۆزۈڭدىن بىر سۆز ئاڭلاپ باقماقچىمىز: بەلكىم ئۆزۈڭنىڭمۇ كۆڭلۈڭگە پۈككىنىڭ باردۇ؟— جالالدىن تىزلىنىپ ئولتۇرىدى. ئاتىسىنىڭ يۈزىگە قاراشقىمۇ پېتىنالماي، ئاستا گۈدۈڭلىدى:

— مەرھىمەتكىز بىلەن گۆھەربانۇ، مۇرىتىڭىز شېرىپىدىنىڭ قىزى.

سۇلتانۇل ئۆلىما كۆلكىدىن ئۆزىنى تۇتالماي قالدى.

— ئورنىڭدىن تۇر! بىزنىڭمۇ كۆزلىگىنىمىز شۇ ئىدى!

جالالدىن ئاتىسىنىڭ قورۇق باسقان، لېكىن دەھشەتلىك ئۇنىڭ باغدادتىكى قەھر - غەزىپى يادىدا ئىدى — قوللىرىنى سۆيدى.

توي كۈنىدۇر، ئەۋجىدەدۇر سازىمىز،
كۆكتە ياڭرار ناخشىمىز ھەم بۇگۈن،
كېيگىنىمىز شايى ئەتلەستۇر بۇگۈن
ياڭرار كۆكتە بايرىمىمىز، بەزمىمىز.

توي كۈنى بۇ، غۇنچىگە ئەنبەر نەسىپ،
گۈلگە چىمەن، تۇتىغا ئۇ شېكەر نەسىپ،
ئاي قوشۇلۇر كۆكتىكى زوھرا بىلەن،
كۆڭلىمىز زەپمۇ خۇشال ناخشا بىلەن —

ئاڭلىنۇر پۈتكۈل جاھانغا ئاۋازىمىز،
ياڭرا ـ ئۆرلە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!

توي ئاتىسى، ئويلىغىنكى، شاھزادىلەر،
بەخت ئاتىسى ـ بىر گۈلى ئازادىلەر،
تالى مەجنۇن ئېگىلۇر ساڭا زىبا سەنەم،
يۈرسەڭ ئەگەر بىز تەرەپكە ئاھ، سەنەم.
دىلدا تاشار غەيرىي ئېقىن، ۋەدىمىز،
ياڭرا ـ ئۆرلە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!

زوھرا بۈگۈن بىزگە قويۇپ، جام تۇتار،
جام دېمىگىن، خۇشلۇقتىن خەۋەر تۇتار،
ياشۇ ـ قېرى ئورنىدا رەققاس① ئىزۇر،
زوقۇ ـ شوخلۇق بىلەن تولغان قەلبىمىز.
ياڭرا ـ ئۆرلە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!

توي نىكاھ بەزمىمىزدە ھالۋا شېرىن،
ئىچىدە كۆشۈگىنىڭ رەنا شېرىن.
گۈل بىلەن بۈلبۈل بۇ كېچە مەست بولۇر،
باغۇ ـ باھار قوينىدا پەيۋەست بولۇر.
ياڭرا بۈگۈن نەي بىلەن داپلىرىمىز،
ياڭرا ـ ئۆرلە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز.

ئەككىنچى شام

جالالدىن ئادەتتە شېئىرنى ئاۋازىنى چىقىرىپ ئوقۇيتتى. شېئىردىكى ئاھاڭ ئۇنى مۆلچەرلىگۈسىز بىر كۈچ بىلەن ئۆزىگە

① ئۇسسۇلچى، سەنئەتچى ـــ ت.

جەلىپ قىلاتتى. ئەنە شۇ كىۋچىكە ئۇ دەررۇلا بويسۇنماي دەسلەپ بېشىنى ئوك مۇرىسى تەرەپكە قىڭغايتىپ تىڭشاپ، ئاندىن گويا ئۇنىڭغا قارشىلىق قىلماقچى بولۇۋاتقاندەك، پوتىلىرىنى ئۇيان - بۇيان يۆتكەشكە باشلايتتى، كېيىن پېشىنى قېقىپ چوك قەدەم تاشلاپ، سول قولىنى تىك كۆتۈرۈپ تۇرغان يېرىدە ئاستا چۆگىلەيتتى.

شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ روھىيىتىدە مەڭگۈلۈك ئايلىنىشلار بىلەن كائىنات ھايات ناماياں بولاتتى. قۇياش ئەتراپىدا سەييارىلەر ئۇچۇپ، يەر ئەتراپىدا يەتتە قەۋەت ئاسمان پىرقىرىغانىدەك قىلاتتى...ئەنە شۇ گۈزەللىك ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قاماللايتتى.

شۇ چاغدا ئۇ ئوك قولىنىمۇ كۆتۈرۈپ، ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، چۆگىلەشكە باشلايتتى. ئاۋۋال ئالدىرىماي، كېيىن سەل ئىتتىكىرەك، يەنىمۇ بىرقەدەر تېزرەك ئايلىنىپ، يەر - ئاسمانىنى قاپلىغان ئاشۇ ئاھاڭ بىلەن قوشۇلۇپ خۇددىنى يوقىتىپ، تاكى ھوشىدىن كەتكۈچە پىرقىراۋېرەتتى. شېئىرىي ئاھاڭ، راۋاب ساداسى ئاشۇ ئاھاڭنىڭ سۈلغۇن سايىلىرى ئىدى.

مانا ئۇ ھازىرمۇ «ياڭرا - ئۆرلە، بايرىمىمىز، بەزمىمىز!» دېگىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ، تاش ياتقۇزۇلغان يولدا ئاستا قەدەم تاشلاپ، ئۇيقۇغا چۆمگەن مەدرىسە ئىچىدە يېنىپ تۇرغان بىرشام ئەتراپىنى بىر ئايلىنىپ چىقتى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ سۆزلىرىگە تەڭكەش قىلىنغاندەك، جاراڭلىق راۋاب چېلىندى. قوللار قۇش قانىتىدەك سىلكىنىپ، تامدا ئۇنىڭ سايىلىرى سۈرۈلۈپ غايىپ بولدى.

راۋاب تەنتەنە قىلاتتى: ھە، مۆجىزە يۈز بەردى — ئاشىقمەشۇقلار قوشۇلدى. ئەمما بۇ تەنتەنە ئىچىدە ئارىلاپ مۇڭلۇق بىر ئارمان سادا بېرەتتى: كاشكى، ئاشۇ بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەنلەر شۇ بويىچە ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشسىدى. ئۇلار

شۇنداق قوشۇلۇپ كېتىشسە ئىدىكى، ئوتتۇرىدىكى «سەن» ۋە «مەن» دىن ئەسەرمۇ قالمىسا، ئاشىق ـ مەشۇقتىن ئىبارەت ئەسلىدىن بىر پۈتۈن، بىراق قەدىمدىن كېلىۋاتقان تەرەپبازلىق، كېلىشەلمەسلىكلەرنىڭمۇ يوقلىشىنى تەشەببۇس قىلىۋاتقان بۇ مۇكۇلۇق ساداً بىردەم ئاھاڭدار نەقرات بولۇپ، پاجىئەلىك بىر ئەلەم بىلەن جاراڭلايتتى.

ئاق ساقلى كۆكسىگە چۈشكەن بوۋاي ئاخىر قىن ـ قىنىغا پاتماي ئوتتۇرىدا چۈشۈپ پىرقىراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۈزۈن چاپانلىرىنىڭ ئېتەكلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن شامالدىن ئوتتۇرىدا يېنىقلىق تۇرغان شام ئۆچۈپ قالغىلى تاس ـ تاس قالاتتى.

كىتابخان كېلىڭ، ئۆزىنى ئۇنتۇغان بۇ خۇشاللىق پۇرـ ستىدە ئۇنى بىرئاز خالىي قالدۇرايلى. چۈنكى ئىشق دېگەن نەرسە جالالىدىن رۇمى ئۇچۇن قانداق دەرىجىدە ئىدى، دېگەن نۇقتىنى كۆزىتىش پۇرسىتى كەلدى.

شائىر ئىشقىنى ھەقىقەتكە يېتىشنىڭ بىردىنبىر ۋاسىتىسى دەپ بىلەتتى.

ماددىنىڭ ھەقىقىي سۈپەتلىرىنى بىلىشتە جالالىدىن: زەرـ گەرنىڭ ئۆز ھۇنىرىگە بولغان ئىشقى دەيتتى. شۇ دەۋرنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىرلارنى بىلىشكە، شۇنداقلا ئۇنى ئىشلەشنى بىلىشنىڭ ئۇسۇل ۋە ۋاستىلىرىنى ئىگىلىۋېلىشقا يېتەكلەشتە ئىدى.

يەنە، ماددىنىڭ يوشۇرۇن سىرلىرىنى ئىگىلەش جەريانى ئۇستا ئۇچۇن ئۆزىنى ـ ئۆزى بىلىشنىڭمۇ جەريانىدۇر.

ھەقىقەتەن ماھارەت يەنى مۇتلەق ھەقىقەتنى ئىگىلەش شەخسنىڭ جىسىم بىلەن بىر پۈتۈن بولۇپ، تامامەن قوشۇلۇپ ـ يۇغۇرۇلۇپ كېتىشىنى تەقەززا قىلىدۇ. لېكىن ئەمەلىيەتتە جالالـ

دىننىڭ تەبرىچە: «بۇ كۆپلۈك ۋە پارچىلار دۇنياسى!» ئاشۇ ئايرىم ۋە مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىشمۇ نىسپىيدۇر. قوشۇلۇپ كېتىش ئارزۇسى بولسا مۇتلەق ئالەمدە، ئاشۇ دەۋر ئاتالغۇسى بويىچە، ئۇ دۇنيادا، ئالەمۇل ۋۇھدەتتىلا① تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ.

ئاردىدىن زىددىيەتلەرنى يوقىتىشقا يەنى مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىشكە ئىنتىلىش، ئەمما بۇنىڭغا ئىگە بولۇشنىڭ ئىمكانىيىتىنىڭ يوقلۇقى جالالىدىن رۇمى شېئىرىي دىئالېكتىكىسىنىڭ ماھىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىش مۇمكىن دەپ قارايدىغان تەسەۋۋۇپتىن② ئۇنىڭ پەرقىمۇ شۇ يەردە.

ئۆز ماھىيىتى بويىچە كۆزەتكۈچىنى كۆزىتىلگۈچى بىلەن، بىلگۈچىنى بىلىنگۈچى بىلەن بىر دەپ قاراش تەبىئەتنىڭ ئوبيېكتىپ كۆچلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىكى بىر شەكىل، بۇ بىز دىن دەپ ئاتايدىغان ئاشۇ ئالىي كۈرۈنۈشى ئۇچۇن خاس بىر خۇسۇسىيەتتۇر.

بىراق تەبىئەتنى گەۋدىلەندۈرۈش، جانلاندۇرۇش خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتى ئۇچۇنمۇ خاس بولۇپ، ئومۇمەن مەجازىي③ مىساللىق تەپەككۇر ئاساسلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەجازى تەپەككۇر سىستېمىسىنىڭ ماددىي ئالەم قانۇنىيەتلىرىنى بىلىشكە ئىنتىلىشى كۆپىنچە ئەقىل تەڭ كېلەلمەيدىغان نەتىجىلەرگە ئېلىپ كەلگەچكە، چۇنكى سوپىلار تاشنىڭ يەرگە چۇشۇشىنىمۇ، سەييارىلەرنىڭ قۇياش ئەتراپىنى ئايلىنىشىنىمۇ ئىشق بىلەن ئىزاھلىشىدۇ، بۇنداق مەجازى تەپەككۇرنى ئومۇمەن رېئال مەزمۇندىن مەھرۇمدۇر ۋە ئۇ راتسىئونالىستىك تەپەككۇر

① ئالەمۇل ۋۇھدەت — ئالەمنىڭ بىرلىكى، يەككىلىكى، مەنىگۈلۈك ئالەم — ت.

② خىيالىي ئوي، خىيالىي تەسەۋۋۇر — ت.

③ ئىستىئارە، مېتايورا، سۆز - ئىبارىلەرنى كۆچمە مەنىدە ئىشلىتىش — ت.

زېمىندا ئۆزىنىڭ تەرىبىيۇى ئىمكانىيەتلىرىنى يوقاتتى، دەپ ئويلاش خاتا بولاتتى.

ھەتتا مەجازى تەپەككۇرنىڭ ئاساسىي مۇھىتى ــ سەنئەتنى نەزەردىن ساقىت قىلغانىدىمۇ، 20 ــ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئىلمىي دەپ ئاتالغۇچى راتسىئونالىستىك تەپەككۇر گۈللەپ ــ ياشنىغان بىر دەۋردە سىنېكتىكا پېنىنىڭ پەيدا بولۇشىنى قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە تۇغرا كېلىدۇ. ئۇ مەنتىقىي تەپەككۇر ئاچالمىغان تار تىرىكچىلىك ــ تېخنىكا مەسىللىرىنى يېشىشتە خۇددى ئۇ مەجازى تەپەككۇردىن پايدىلىنىدۇ ۋە گەۋدىلەندۈرۈشنى ئۆز ئۇسۇلىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىي دەپ بىلىدۇ. سىنېكتىكلار كېمە سازلىقتىكى ئىنژېنېرلىق مەسىللىرىنى يېشىشتە رەسساملار، شائىر ــ لار، مۇزىكانتلار، يەنى ئۆز كەسپىگە نىسبەتەن مەجازى پىكىر يۈرگۈزىدىغان كىشىلەرنى جەلپ قىلىشىدۇ، ئۇ ياكى بۇ جىسىم، ھادىسە ئورنىغا ئۆزىگىزنى قويۇپ بېقىڭ، سەزگۈلىرىڭىزنى ئېيتىپ بېرىڭ، دەپ تەلەپ قىلىشىدۇ.

مانىزم① پەلسەپىسى نۇقتىئىنەزەر دە تۇرۇپ، ئالەمنىڭ برلىكى ئېتىراپ قىلىنىدىغان بولسا (سوپىلار ئىدېئالىست بولغىنى ئۈچۈن شۇ نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇشقان)، روشەن بولىدۇكى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىكى، شۇنىڭدەك شەخسنىڭ پسىخىك ۋە ئېمۇتسىئونال② ھاياتىدىكى جەريانلار ئومۇمىي دىئالېكتىك قانۇنىيەتلەرگە بويسۇنىدۇ.

سوپىلار ئەنە ئاشۇ پسىخىك ھاياتنى، يەنى مىكرو كوسمۇس (زەررىلەردىن تەركىب تاپقان، يالغۇز بىر سىستېمىنى

① بارلىقنىڭ ئاساسى بىر (ماتېرىيە ياكى روھ) دەپ ھېسابلىغۇچى پەلسەپىلىك تەلىمات ــ ت.

② ئەقىلگە مۇۋاپىق ــ ت.

تەشكىل قىلغان پۈتۈن جاھان. ئالەم ـ ت) سۈپىتىدە ئۆزىنى ئۆزى بىلىش بىلەن شۇغۇللانغانلار ۋە شۇنىڭ بىلەن تەڭ پۈتۈن ئالەمنى، يەنى ماكروكوسمۇسنىمۇ بىلىۋالىمز دەپ ئويلاشقان.

شۇ سەۋەبتىنمۇ جالالىدىن مۇتلەقلىكنىڭ ئالىمى نەدە؟ دېگەن سوئالغا: «ئۆزىڭىزنىڭ قەلبىدە» دەپ جاۋاب بەرگەن.

تەبىئىيكى، ئىشق، ئاۋۋال ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، چۈنكى ھەممىگە ئايانكى ئەر بىلەن ئايال مۇناسىۋىتى كىشىلەرنىڭ بىر-بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىلەن بىرگە، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت بىلەنمۇ بولغان مۇناسىۋىتىدۇر ياكى ماركسنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇقچىلىق ماھىيىتى ئۇنىڭ نەقەدەر تەبىئىي ماھىيىتىگە ئايلانغانلىقى، يەنى ئىنسان قانچىلىك دەرىجىدە ئىنسان بولالىغانلىقى دەسلىپىدە بىۋاسىتە ئىشق مۇھەببەتتە كۆرۈلىدۇ.

بەزى جەھەتلىرىدىن گېگىل دىئالېكتىكىسىغا مەسلەكداشلىق قىلىدىغان جالالىدىن رۇمى دىئالېكتىكىسى مۇھەببەتنىڭ بىر بىرى بىلەن بىرىكىشى، بىر ـ بىرىگە پۈتۈنلەي سىڭىپ كېتىشىكە ئىنتىلىش ۋە بۇنىڭ ئىمكانسىزلىقتىن ئىبارەت تەبىئىي ئاساسىغا قۇرۇلغانىدى.

ئالەم بىلەن ئۇيغۇن بولۇشقا چەكسىز تەشنالىق جالالىدىنىنى ھەرىكەتكە سالىدىغان كۈچ مانا شۇ ئىدى. بۇ نەرسىنى ئۇ ئاشۇ بالىلارچە دوگماتىزمدىكى ئۇيغۇنلۇق ئېشەك بىلەن ئارسىلان ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرمىدەك ئىدى.

بۇياقتا ئەمدى كۆڭۈللا قالاتتى.

جالالدىن رۇمى كۆڭۈلنى ئەقىلدىن ئۈستۈن قويغان، بۇنى تولۇق چۈشىنىش مۇمكىن: ھەقىقىي بىلىشتە ئاشۇ دەۋر مەنتىقىي تەپەككۇرىنىڭ سىلىق فورمال مېتافىزىكىسى بىز ھازىر ئېكىسپېرىمېنتال① پسىخولوگىيىسى دەپ ئاتايدىغان، نەچچىلىگەن سوپىلار ئۆز-ئۆزىنى سىنچىلاپ كۆزىتىش ئاساسىدا ئىشلەپ چىققان «كۆڭۈل پەنى»دىن خېلىلا كېيىن ئىدى.

بىراق كۆڭۈلدە بىلىش ھېسسىياتى تەبىئىيلىككە تايىناتتى. روشەنكى ئۇنىڭ نەتىجىسى پارالوگىك تۈس ئېلىپ، ئىشارىگە، مەجازغا مايىل بولاتتى. مەجازىلىق بولسا — سەنئەت ئىقلىمى.

تەسەۋۋۇپ بىر ئىدىيۋى ئېقىم سۈپىتىدە باشتىلا شېئىر رىيەت بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ ياشىدى.

دەسلەپ سوپىلارچە يېغىنلاردا ئىشق-مۇھەببەت ھەققىدە خەلق قوشاقلىرى كۈيلىنەتتى. شۇنداق قىلغانلىقى ئۈچۈن نىشاپۇرلۇق شەيخ ئەبۇ سەئىد مەيخانىنى كۆپىرى گۈمان بىلەن ئەيىبلىگەنىدى. كېيىنچىرەك سوپىلار شۇنىڭغا ئوخشاش يېغىلىشلار ئۈچۈن مەخسۇس رۇبائىي ۋە غەزەللەرنى توقۇيدىغان بولۇشتى. ئۇلاردا «ھەقىقەت تالىپلىرى»نىڭ روھىي ھالەتلىرى ئەكس ئېتەتتى. بۇ تەبىئىيكى، ئاڭلىغۇچىلاردا مۇئەييەن زوق ئويغىناتتى.

ناتىقلىق ۋە ۋائىزلىق پائالىيىتى تېزلا سوپىلىق تەرەققىياتىنىڭ ئۇ ياكى بۇ جەھەتلىرىنى تېخىمۇ كەڭرەك بايان قىلىپ بېرىشنى تەقەززا قىلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەنسارى، سانايى ۋە ئەتتارنىڭ مەجازى يۇنلىشتىكى، پەند-نەسىھەت، ھېكمەت ھەققىدىكى داستانلىرى بارلىققا كەلدى.

پەلسەپىلىك تەپەككۇر ئاممىغا ياقىدىغان ئابستراكت-مەنتىقىي كاتېگورىيىلەرنى ئىشلەپ چىققىنىغا ئوخشاش، تەسەۋۋۇپ

① ئىلمىي تەجرىبىچىلىك-ت.

شېئىرىيەتنىمۇ ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ئەنئەنىۋى مىسال ۋە ئوخشىتىشلارنى ياراتتى.

جالالىدىن رۇمى يەنە ئاشۇ ئەنئەنىلەرنىڭ چوققىسىدىلا تۇردى. ئۇنىڭ شېئىرىيىتىدىكى يېڭىلىق مىسالىرى ئەينەك تەسۋىر ۋە سايە ئىدى. ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتنى ئۇ ئۆزى بىر-دىنبىر ھەقىقىي دەپ بىلىپ، ئۆزگە ئىدىيالى ئالەمنىڭ سا-يىسى دەپ بىلەتتى، يەنى ئۇ مەۋجۇدىيەتنى ئىنكاس، ئىنكاسنى مەۋجۇدىيەت دەپ بىلەتتى. بۇنى دائىم نەزەردە تۇتۇش كېرەك، مەلۇمكى، ئەينەكتە ھەممە نەرسە تەتۇرىسىچە كۆرۈنىدۇ. لېكىن ئەينەكسىز ئۆزىمىزنى زادىلا كۆرەلمىگەن بولاتتۇق.

جالالىدىن ئىدىيالىزمنى يادىدىن چىقارمىغان ھالدا ئۇ-نىڭ نەمۇنىلىرىنى داۋام قىلدۇردى، شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، رۇمى شېئىرىيىتى— سۈزۈك - پاك بىر ئەينەكتۇر. يەتتە ئەسىر-دىن بۇيان ئىنسانىيەت ئەنە شۇ نەمۇنىدىن كۆزىنى بىرەمۇ-نېرى قىلمىدى، چۈنكى ئۇنىڭدا ئىنسانىيەتنىڭ روھىي ئالىمى، ئۇنىڭ ھەرىكەت قانۇنلىرى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پۈتۈن مەۋجۇ-دىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى ئاجايىپ بىر تىنىقلىق - سۈ-زۈكلۈك بىلەن ئەكس ئېتىپ تۇردى.

بەزى ئالىملار «سوپى» ئاتالغۇسىنى ئەرەب تىلىدىكى يۈك رەخت مەناسىنى بىلدۈرىدىغان «سۈپ» سۆزىدىن ئەمەس، بەلكى يۇنان تىلىدىكى «COΦOC»— دانىشمەن دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان، دەپ بىكارغا ئېيتمايدۇ.

جالالىدىن رۇمى ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئۆزلىرىنى سوپى ئەمەس، ئاشىقلار دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بىلىش يولىدىكى كار-ۋانبېشى— مەنتىق ئەمەس، مۇھەببەت ئىدى.

سەنەملەرگە ئەسىرو بەندىلەر، مەن كۆپ زامان ئاشىق،
چۆمۈپ ئىشق ئۇيقۇسىغا تامام، مەن كۆپ زامان ئاشىق.
تىرىكلىك ئېپتىدا ئەيلەپ، بولدىكى بۇ جاھان پەيدا،

ئەزىزلەر، ئاشىق ئىدىم شۇنچىلىك، مەن كۆپ زامان ئاشىق.
كەم ئەمەس، يەتتە مىڭ يىل سۈرتىمگە بولۇشتى مەشغۇل،
يېتىشتى بارلىقىمدىن بىر مېۋە، مەن كۆپ زامان ئاشىق.
«مەن ئەمەسمۇ سىزگە باشلامچى؟» — دېدىكىن ئۇ ئاللاھىم،
ئۇنىڭ ئىرپانىدىن تاپتىم سەمەر، مەن كۆپ زامان ئاشىق.
مالائىكىلەر، مائارىپ تەختىنى كۆككە زامان ئەيلەپ،
ياخشىراق سىلكىڭ قاناتنى مەن كۆپ زامان ئاشىق.

جالالىدىن ئۇچۇن سۆيگۈ — پۈتۈن مەۋجۇدىيەتنى ھەرىكەتـ
لەندۈرىدىغان كۈچ ئىدى. ئاشلىقىمۇ ـ مايىمۇ، جانۋارلارمۇ
سۆيۈشىنى بىلىدۇ. لېكىن يالغۇز بىرلا تېنى، تېرىسى بىلەنلا
سۆيەلەيدۇ. پەقەت ئىنسانلا جىسىم، ئەقلىي ئىدراكى ھەم خىيال
خاتىرىسى بىلەن سۆيۈشكە قادىر.
جالالىدىن ئىنتىلگەن مۇتلەق ئالىي ئىشق — ھەقىقەت
ئىشقى ئىدى. لېكىن ئۇ ھەقىقىي دىئالېكتىك بولغىنى ئۈچۈن
ئىنسانىنى سوپىلارغا ئوخشاش ئۆلۈچىمەيتتى، ئۇنىڭ ئۆز
تىلى بىلەن ئېيتقاندا، پانىي مۇھەببەتكە نەپرەت بىلەن
قارىمايتتى.
نېمىلا بولسۇن سۆيگۈ — ھۈنەرگە، ياردەم، ۋەتەنگە بولغان
مۇھەببەت ئۇنىڭ ئۇچۇن ھەقىقىي ئىشق يولىدىكى باسقۇچلار
ئىدى.
ئۇ سۆيگۈنى قۇياشقا قىياس قىلاتتى. لېكىن ئۆزى ئۇچۇنلا
يارىتىش، شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىكنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋېلىش،
بۇ كور ـ ئاجىز بولۇپ قېلىش، دەپ بىلەتتى.
ئۇ ئايال كىشىگە بولغان مۇھەببەتنى قىزغىن قوللايتتى،
ئىنسان ئۆزىگە ئوخشاش ئىنسانغا مۇھەببەت باغلاش بىلەن ئۆز
ماھىيىتى، ئومۇمەن ئىنسانلىق ماھىيىتىنى تاپالايدۇ، دەپ
قارايتتى.

ئاپئاق ساقىلى كۆكسىگە چۈشكەن بوۋاي قاراڭغۇ كېچىلەرنى ئاشسىقانە غەزەللەر بىلەن تولدۇرۇپ چەرخ ئۇرسا بۇ سۆپىلار ئۈچۈن، شۇنچىكىلا ناخشا ئەمەس، بەلكى ئىشقتىن مەست بولۇپ ئالەم بىلەن قوشۇلۇش مۇراسىمى ھېسابلىناتتى.

ئۇ ئېغىر ئۇھ تارتىپ توختىدى. ئەتراپىغا سەپسېلىپ قاراپ، ئاستا ـ ئاستا ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. يېنىۋاتقان شام تۈگەپ ئۆچەي دەپ قاپتۇ. تامنىڭ ئارقا تەرەپلىرىنى قاپقاراڭغۇلۇق باسقان. ئۇ بۇرۇن بەزىدە تاڭ ئاتقۇچە غەزەل ئېيتاتتى، بىر-ئاز دەم ئېلىپ، چۈش ۋاقتىغىچە، ھەتتا كەچكىچە ساز چالاتتى. ئۇ تۇرمۇشتا ھېچكىمنىڭ ئالدىدا خىجالەتچىلىكتە قالمىغان. ھالـ زىر بولسا ئۆز جىسمى ئالدىدا خىجالەت بولۇپ تۇرماقتا. خۇددى چەۋەندىاز مەنزىلگە يەتكۈچە ئۆزى يول بويى ئايىماي زورلاپ ـ قامچىلىغان، ئەمدىلىكتە، غالىلداپ تىترەپ يېقىلاي دەپ قالغان ئات ئالدىدا خىجالەت بولۇۋاتقاندەك ئىدى.

ئۇ مىلىق ـ سىلىق بولۇپ بوشىشىپ كەتكەن، ماغدۇرسىز، تىترەپ تۇرغان ئاياغلىرى بىلەن زورغا بىر قەدەم باستى. ۋەـ لەد كۆلەڭگە جايدىن چىقىپ ئېھتىرام بىلەن ئاتىسىنى كۈتۈۋالـ دى. جالالىدىننىڭ ھاياجانلىق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، گۈگۈم قاراڭغۇ ئۆيگە راۋاب كۆتۈرۈپ كىرگەن ئاشۇ ۋەلەد ئىدى.

ئاتىسى ئۇنىڭغا تونۇمايدىغاندەك ھەيران بولۇپ قارىدى. يېشى بىر يەرگە بېرىپ قالغان، يۈپيۇمىلاق قالپىقى ئۈستىدىن سەللىسىنى نېرى ـ بېرى قىلىپلا ئورىغان، كالتە چەكمەن چاـ پىنىنىڭ ياقىسىغا بىر جۈپ يۈرەك ياكى سەرۋى دەرىخىنىڭ سۈرىتى سېلىنغان (ئۇنىڭغا مۇقەددەس ئايەتلەر پۈتۈلگەن)، چار ساقاللىق كىشى راۋابنى قولتۇقىغا قىستۇرۇپ، بىر قولى بىلەن ئۇنى قولتۇقلاپ تۇرغىنىغا، ھەقىقەتەنمۇ ئىشىنىش قىيىن ئىدى.

ئۆز پۇشتىدىن تۆرەلگەن ئوغلى ۋەلەد مۇشۇمىدۇ؟ ھېلىقى كېچىسى لەرزىدىدە، ئادەت بويىچە ئۇ يېقىنلىرىنىڭ زورى بىلەن ھۇجرىغا كىرىپ گۆھەربانۇ بىلەن نىكاھ كۆرۈپمىدە ياتقانىدى.

ئاردىدىن يېرىم دەقىقىدەك «لىپ» قىلىپ ئۆتۈپ كەتكەن يېرىم ئەسىر ئالدىدىكى شۇ كېچىسى ئۇ بەختتىن كۆزلىرى يۇمۇلۇپ، نە شېئىر، نە ھەقىقەت، نە مۇھەببەت ھەققىدە ھېچنېمە ئىلا ئويلىمىغانىدى. ئىختىيارسىز تەرەت ئېلىپ، شەرىئەت بويىچە دەسلەپكى نىكاھ كېچىسى تەكرارلىنىدىغان سۈرىنى گۆھەرنىڭ كەينىدىن تەكرارلىغان، ئاندىن بوران چىقماندا كۆلگە قاراپ ئېگىلگەن قۇمۇشتەك ئۇنىڭ ئۇستىگە ئېگىلگەنىدى. ئۇپۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئايدەك قىزىرىپ كەتكەن غۇنچە يۈز، زىلۋالىقى بىلەن ئۆزىگە تارتقۇچى نازۇك بوي، ئۇچۇشقا تەييار تۇرغان بىر ئاق جۈپكەپتەردەك چوقچىيىپ تۇرغان كۆكرەكلەر، ياراتقۇچىنىڭ قۇدرىتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋالغان ئىنتىزار قۇچاق، پۈتۈن بەدىنىنىڭ ئۆگە ـ ئۇگىسىدىن ئايرىلىپ تۇرغان ئاجايىپ بىر روھ، ئۇمۇمەن ھەممىلا جەھەتتىن كۆزەتكەنده، زەئىپلىكنىڭ شۇنداق بىر كۈچى ئېتىلىپ چىقتىكى، ئۇ تەنھا تەبىئەت بىلەن قالغاندا ئوردۇالىدىغان ئەسەبىيلىكنىڭ بىرەدەملىك ئوتى «لاپ» قىلىپ ياندى ـ دە، يۈز ھەسسە ئارتۇق شىددەت بىلەن كۆيدۈرۈپ، پىر ـ پىر پىرقىرىتىپ، ئۇنى نەگىدۇر ئۇچۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. سەھەردىكى ئىنتىزارلىقنىڭ سالقىنى بىلەن ئوراڭغان كۆل، ئادەتتىن تاشقىرى خۇشاللىقنىڭ ئەۋجى بىلەن پىڑغىرىم ئىسسىقتىن ھەركەتكە كېلىپ ئۇنىڭغا قارشى ئېتىلىدەدە، خۇددى دېگىز يامراپ كەتكەن سەلنى ئۆزىگە سۈمۈرۈۋالغاندەك، ئۇنى دولقۇنلار قەرىگە ئېلىپ بىرەدەملا غەرق قىلىۋەتتى.

ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە قىرىق يىلغىچە ياشايدىغان ۋەلەدنى تۆرەلدۇرگەن ئاشۇ بەھۇدىلىك، مەستلىك ئوتى باشقىچە بىر سەۋەبلەرنىڭ خەۋەرچىسى ئىدى. ئالەمگە مۇھەببەتتىن تۇغۇلغۇچى بۇ مەستلىك ئۇنى كۆيدۈرۈپ، ئاخىر تۇغەشتۇردى، لېكىن بۇ ئوتتا يارالغان شېئىرىيەت ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە يۈزلەپ يىللار ياشاپ قالدى. لېكىن بۇ ھەقتە ئۇ يا لەرىنىدىكى ئاشۇ كېچىسى، يا ئۇنىڭدىن خېلى كېيىن تاكى ئۆمۈر قۇياشى بىلەن ئۇچراشقىنىغىچە ئويلىمىدى.

بۇگۈن گۆھەرنى ئەسلىگەندە، ئىشق بەزىمىسىنى ماختاپ، قەلبىدە ياڭرىغان شېئىر ئۆزىنىڭ تويى كۈنى ئەمەس، ۋەلەدنىڭ توي كۈنى توقۇلغانىدى. ئۇنىڭغا شۇنداق تۇيۇلغانىدىكى ئوغلىنىڭ ئۆمرىدىمۇ ئۇنىڭ ئۆز ئۆمرى تەكرارلىنىدىغانىدەك، پەقەت، ياش ۋاقتىدا ئۇنى قىينىغان روھىي ئاجىزلىق بىلەن ئەمەس، جاراڭلىغان ھالدا تەكرارلىنىدىغانىدەك ئىدى.

ۋەلەد ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش ئاتىسىنىڭ مۇرىتىغا كۈيئوغۇل بولغانىدى. قىزنى پەيغەمبەر قىزىنىڭ نامى بىلەن پاتىمە دەپ ئاتىشاتتى. بۇ ئىسىمدە جالالىدىن يوشۇرۇن مەنە ھېس قىلاتتى، شۇڭلاشقا قىزنىڭ ئاتىسى زەرگەرلەر ئاقساقىلى فەرىدۇن سالاھىددىن ئىلىم ـ بىلىمدىن خەۋەرسىز، لېكىن دۇنيادىكى بىرەر مەدرىسىدىمۇ ئالغىلى بولمايدىغان ھەقىقەت ۋە ئادالەت سەزگۈرلۈكىگە ئىگە ئىدى. جالالىدىن ئۇنى ـ «نۇرىل ـ ھەقىقەت، كۈببەتۇل ـ قەلب» دەپ ئاتىغانىدى. قېرىغىنىدا شېئىردىن باشقا نەرسە بىلەن شۇغۇللانماسلىق ئۈچۈن بارلىق شاگىرتلىرى ۋە مۇرىتلىرى ئۇستىگە زەرگەرنى شەيخ قىلىپ كۆتۈرگەنىدى.

ئۇنىڭ قىزى پاتىمەنى جالالىدىن جېنىدىن ئەزىز كۆرەتتى. ياش چېغىدىلا ئۇنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالغان، ساۋاتىنى چىقارغان، دۇنيانى تونۇتقان، ئۇنىڭغا شۇنچىلىك كۆپ ئەمگەك ۋە

ۋاقىت سەردىپ قىلغانلىقتىن ھەتتا ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلىرىمۇ بۇنىڭغا ھەيران قېلىشقانىدى.

جالالدىن ئوغلىنىڭ تويىدىن كېيىن «مەسنەۋى»نى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن شەھەر ئەتراپىدىكى فىلابات بېغىغا بېرىپ، ئۇ يەردىن ئاۋۋال ئوغلى ۋەلەدكە خەت يېزىپ تەكەنىدى. شائىر خەتنىڭ مەزمۇنىنى سىر قىلىپ ساقلاشنى ئۆتۈنگەن. چۈنكى بىلىمنى ساقلاشنى بىلگەنلەرگە ئىلىم سىرلىرى ھەمراھ بولغۇسى. مەكتۇپ سۆزلىرىنىڭ مېغىزىدا ئۇنىڭ ئۆز قەلبى كەشپ قىلغان ئەڭ پاك سىر ۋە ئاجايىباتلار بار ئىدى.

جالالدىن ئوغلىغا يازغان بۇ مەكتۇپىدا: «بۇگۈن سېنىڭ نىكاھ ئايىمىڭدە، كۆزۈم ۋە كۆڭلۈمنىڭ نۇرى بولغان پاتىمە-بانونى ياخشى كۆتكەيسەن، دەپ ساڭا تاپشۇردۇم، چۈنكى بۇ سەن ئۈچۈن زور سىناشتۇر. ئۇمىد شۇكى، ئۇنىڭغا دائىم ئادالەت مۇقامىدا مۇئامىلە قىلغايسەن. ھىممەت ـ ھىمايىتىڭنى ئۇنىڭدىن ئايىمىغايسەن. ئاتاڭنىڭ يۈزى ـ ئۆز يۈزۈڭ، پەرزەنتلىرىڭنىڭ نامۇ نومۇسى يورۇق ۋە ساپ بولسۇن دېسەڭ، ئايالىڭ بىلەن ئۆتكەن ھەر بىر كۈنۈڭ ـ تۇي، ھەر بىر كېچەڭ ـ نىكاھ ئاخشىمى بولغاي. بۇنى دائىم قەلبىڭدە چىڭ ساقلىغايسەن، ئۇنى ئەمدى ھەمىشلا كۆڭلۈمدە ئويلاپلا يۈرمىسەممۇ بولىدۇ، دەپ ئويلىمىغايسەن، چۈنكى بۇنداق قارىغۇچىلار ئۇجمە كۆڭۈل كىشىلەردۇر، ئۇلار ھەققىدە: «ئۇلار پەقەت دۇنيانىڭ سۈرىتىنىلا كۆرىدىغانلار» دەپ بىكار ئېيتىلمىغان...»

ۋەلەد ئاتىسىنى ئېھتىيات بىلەن كۆرپە ئۈستىگە ئۆتكۈز-دى. يېڭى شام ئەكەلدۈرۈپ، تۈگەي دەپ قالغان شامنىڭ ئۈتىدا تۈتاشتۇرۇپ شامدانغا ئورناتتى.

جالالدىن ئۇنىڭغا رۇخسەت ئىشارىتىنى قىلدى. ۋەلەد ھۇجرىسىغا يەنە شۇ نازاكتى بىلەن ئۇخلىماي، ئۇنىڭ قايتىپ

كىرىشىنى كۆتۈۋاتقان پاتمە خېنىمنىڭ يېنىغا ماڭغانداء جالالـ
دىن ئۇنىڭ ئارقىسىدىن سىنچىلاپ قاراپ قالدى.

ۋەلەدنىڭ ئايالى ئېغىرئاياغ ئىدى. بويىدا ئالتە ئايلىق بالىسى بار، شۇنىڭ ئۈچۈن كېچىلىرى قورقۇپ، ئۇخلىماي چىقاتـ تى. ئۇ ئېرىگە ئون ئىككى بالا تۇغۇپ بەردى، لېكىن ھەممىسى ئۆلۈپ كەتتى، ئۇلارنىڭ بەزىسى تۇغۇلۇش بىلەن، بەزىسى ئالتە ئايلىق، يەنە بەزىلىرى ئون ئايلىق، بەزىسى بىر ياشقا تولۇپ ئۆلۈپ كەتتى. بىچارە ئايال ئەلەم بىلەن يەپ تويماس تۇپراقنى تويدۇرۇشقا ئەھىدە قىلدى: ئۇ، بويىدا قالدى دېگۈچە، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش چارىسىنى ئىزدەيتتى. بۇ قېتىممۇ شۇنداق قىلدى: قەستەن ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈردى. ئايالارنىڭ بەزمىلىرىدە تاڭ ئاتقۇچە ئۇسسۇلغا چۈشتى، ھەر خىل زىيانلىق دورىلارنى ئىچتى. لېكىن ھەممىسى كار قىلمىدى.

جالالدىننىڭ بۇنىڭدىن خەۋىرى بار ئىدى. ھامىلە تۆتىنـ چى ئايغا يۈزلەنگەندە كېلىننى قۇۋۇۋەتلەندۈرۈشنى نىيەت قىلـ دى. ئۇ كېلىننىڭ ئۆزىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلەتتى، ئىشەنچ بەدەندىكى تەبىئىي قۇۋۇۋەتلەرنى قوزغاشقا قادىر.

ئۇ ھۈرمەتلىك مۇرىتى تاتارىي ئارقىلىق پاتمە خېنىمغا ئامانلىق تىلەش سالىمى يوللاش بىلەن بالىنى ئاسراشنىڭ زۆرۈرـ لۈكىنى، چۈنكى غايىبتىن ئىشارەت بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئامانـ ئېسەن تۇغۇلۇپ، ساقـ سالامەت ۋايىغا يېتىدىغانلىقىنى، جالالـ دىن ئۆز كۆزى بىلەن نەۋرىسىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى يەتكۈزدى.

قېيىن ئاتىسى ۋە ئۇستازىغا چەكسىز ئىخلاس قىلىدىغان، تەكرىگە ئىشەنگەندەك ئۇنىڭ بېشارىتىگە ئىشىنىدىغان پاتمە خېنىم تۇغۇش نىيىتىگە كەلدى. كەمبەغەللەرگە سەدىقىلەر بەردى. قوي سويۇپ نەزىر قىلدى. سەۋرـ تاقەت، مېھرـ مۇھەببەت

بىلەن پەرزەنت كۆيىدا بولدى. ئۇنى كېچىلىرى قورقۇنچ باساتتى، لېكىن ئۇ شۇ قورقۇنچنى يېڭىشكە تىرىشاتتى ۋە ھېچكىمگە سىرىنى ئايان قىلمايتتى.

ۋەلەدمۇ ئۆلۈپ كەتكەن بالىلىرىغا ئېچىناتتى. لېكىن ئۇ پاتمە خېنىمغا ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئەۋلادىنى ئازاب ئىچىگە سالغان قىسمەت ئالدىدا مۆمىن ۋە سەۋر-تاقەتلىك بولۇپ كۆرۈنگەن ۋەلەد پۇتۇن ئەلمىنى ئايالىدىن ئېلىش كويىغا چۈشتى.

تەڭداشسىز گۈھەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، بىر تۈل خوتۇنىنى ئېلىپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان جالالىدىن بۇنى سېزەتتى ۋە ئازابلىناتتى. ئوغلىمۇ ئىككىنچى خوتۇن، بولمىغاندا چۆرە قىزلاردىن بىرىنى ئېلىش كويىغا چۈشكەندەك قىلاتتى. بۇ شەرەتكە زىت كەلمەيتتى. شەرىئەتتە تۆت خوتۇن ئېلىشقا يول قويۇلغان. مۇبادا چۆرىلەر تۇغمىسا، ئۇلار بۇ سان ئىچىگە كىرمەيتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى ھەر بىر مۇسۇلمان ئۆچۈن پەرز بولغان ھەممىگە ئايان قانۇنلار بويىچە ئەمەس، ھەقىقەت ئىشقىدا يانغانلار-ئاشىقلار ئۆچۈن مۇقەددەس دەپ تونۇلىدىغان قەلب قانۇنلىرى ئاساسىدا ئىش كۆرۈش كېرەك ئىدى.

جالالىدىن ھۇجرىسىغا قاراپ كېتىۋاتقان ۋەلەدنىڭ ئارقىسىدىن قارىغىنىچە ھەسرەت بىلەن ئويلاندى: يۇمشاقلىق ۋە ياخشىچاقلىق، رەھىمسىز تەرسالىققا نىسبەتەن نەچچە ھەسسە شەپقەتسىزدۇر. شۇ چاغدا، ئوغلۇم مېنىڭ ئىزىمنى بېسىپ قالارمىكىن، دېگەن ئۇمىدكە يەنە بىر قېتىم دەز كەتكەندەك بولدى. پاتمەدەك خوتۇنىنى چۈشەنمەي، ئۇنىڭغا دىل ئازار قىلغان كىشى ئاتىسىنى چۈشىنەمتى؟ پەقەت ئەقىل-ئىدراكى بىلەنلا ئەمەس، پۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن، سۆزلىرىنى ئەمەس، ئۇنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلەمتى!؟

شۇ تاپتا شاگىرتى ۋە كېلىنى ئۇنىڭغا ئوغلىدىنمۇ يېقىن راق بىلىندى، چۈنكى ئۇ ئۇستازىدىن ياخشىچاقلىق ۋە قېرىلار- غا خاس ياۋاشلىقنى ئەمەس، ئەك مۇھىمى ــ ئىسيانكارلىقنى مىراس قىلىۋالغانىدى. ئەگەر پاتمە خېنىم، ئۇ بىر چاغلاردا ئانچە كۆزگە ئىلمايدىغان دوستى، ئۆمۈر قۇياشنى يوقىتىپ، پۈتۈن ئالەمگە ئىسيان قىلمىغانمىدى؟

بېسىپتۇكى زۇلمەت شۇنداق، تىلەرمەن بولسا ئايمۇ پىنھان، گادايۇ پېقىر بولدۇمكى، شاھقا باشلىدىم ئىسيان.
ئەجەب گۈزەل جاھان، چىللار مېنى لۈتپى ـ كەرەم ئەيلەپ، مەن بارماسمەن ئۇنىڭغا، يۈرسەممۇ گەرچە سەرگەردان.
يار مېنى ئىلماي كۆزگە، پۈتۈن ئالەمگە خار ئەتسۇن، غېرىبدۇرمەن ۋە لېكىن چەكمىگەيمەن زەررىچە ئەپغان.
يېلىنىپ ـ يالۋۇرۇش، ئاھۇ پىغانغا ئاچتىم ئۇرۇش، كېرەك ئەمەس ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئۇنىڭدىن ماڭا نە شىپا، نە دەرمان.
گەر بولسا قۇم ـ تۇپراق، كۆتۈردۇم ئوتقا قوزغىلاڭ، رەقىبدۇر بىزگە سۇ ۋە تۇپراق، ھاۋا، بەش سەزگۈ، تۆت مىزان.
نېمىدى ماڭا ئۇ تۆت مىزان، گەرچە زەررە تۇپراق بولسام- مۇ مەن،
كۆتۈردۇم ئىسيان ـ غۇۋغا رەقىبىم خالىقۇل رەھمان.
بۇ سۇدىن ئىچمىگەن بولساڭ، بەس، سۆزۈم سىرىن بىلمەسسەن، بىرسىنى ئوخشاتسا قۇياشقا، مەن قىلۇرمەن ئىسيان...

جالالىدىن ھاياجانلانغىنىدىن ئەندىكىپ، كۆزلىرىنى يۇمدى. ئۇ بىردەم، بەلكى تازا تىنجىپ، پىكىرلىرى ئاۋۇالقى ھالىتىگە چۈشۈپ راۋان ئاقمىغۇچە قىمىرلىماي ئولتۇرىۋەردى.

ئوغلى ۋەلەد ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ تەمىنى تېتىپ، ئۇنىڭ ئىسيانكارلىق مەنىسىگە يەتمىسە، ئەيىبدار بولامتى؟ «كىمكى بىزگە مەھبۇب ئەمەس، ئۇنىڭ ئەڭ ئېغىر گۇناھلىرىنىمۇ كەچۈرۈش كېرەك، كىمكى بىزگە مەھبۇبدۇر ئۇنىڭ قىلچە گۇناھىنىمۇ كەچۈرۈشكە بولمايدۇ»دەپ بىكارغا ئېيتمىغان.

«ئايال پەقەتلا مەشۇقلا ئەمەس، پەقەت بەندىلا ئەمەس، بەلكىم ياراتقۇچىنىڭ ئۆزىدۇر. ھەممەيلەن ياراتقۇچىسىنى چۈشىنەمدىكىن؟ ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسلا ئايالىنى چۈشىنەمدىكىن؟

قاراڭغۇلۇقتا كۆنۈكۈپ قالغان كۆزلەر قۇياش نۇرىغا چىدىيالمايدۇ. ئۆز كىتابلىرى ئارىسىغا قۇرتتەك بېكىنىۋالغان بىلىمدانلار «ئايالار يۈزلىرىنى ياپسۇن،ئۇلارنى ھەرەملەرگە قامىغىلار، سۆزلىرىگە قۇلاق سالماڭلار، ھەتتاكى ئۇلارنىڭ ئىسىملىرىنى قەبرە تاشلىرىغا يازماڭلار» دەپ يۇرۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى سەۋەب ئاشۇ زۇلمەت ۋە جاھالەت بەندىلىرىنىڭ ئايالالار قەلبىنىڭ شولىسىدىن قورقىنىدىن ئەمەسمۇ؟ ئۇلار يەنە قۇرئان سۆزلىرىگە تايىنىپ: «ئەرلەر ئايالالاردىن يۇقىرى تۇرمىدۇ» دېيىشىدۇ. ئەمما بىرىنىڭ سۆزىنى تەكرارلاش ئۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىگە يەتتى دېگەنلىك ئەمەس. مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىدا ئايالالار يۈزلىرىنى ياپمايتتى، ئۇلارنىڭ ئاۋىسىدا سۆز ئەمەلىي ئىشلىرى بىلەن شان ـ شۆھرەت قازانغان ئايالالار ئازمىدى؟ ئۇلار ئەر بولۇپ تۇغۇلمىغان بولسىمۇ، ئەر بولۇپ يېتىشكەن. كۆپلىگەن ئايالالار پەزلى ـ كامالەت ۋە زور جاسارەتتە ئەرلەردىن يۇقىرى تۇرۇشىدۇ».

ئايال مۇھەببىتىنىڭ تەمىنى تېتىغان ۋەلەد ئۆزىنى ئايال ئورنىغا قويۇپ بېقىش، قەنت يەپ، ئەينەكنى قاراپ ئىنسان تىلىنى ئۆگەنگەن تۇتىدەك، كۆكۈل گاچىلىقى بىلەن خوشلىشىپ، كۆكۈل تىلىنى ئۆگىنىشى لازىم ئىدى.

لەرىنەبدە ئاكسى ئالاھىددىن دەسلەپكى قېتىم ساقسىزلىنىپ قالغاندا، ئانسى مۇمنە خېنىم نەدىنىدۇر بىر ئاجايىپ قۇش تاپتۇرۇپ كەلدى: ئۇ قانات ـ پەيلىرى ياپيېشىل، تۇمشۇقى قىزغۇچ، كۆزلىرى قاپقارا تۇگمىدەك سۇنەيچى تۇتى ئىدى. بۇنداق تۇتلار خۇراسانىنىڭ بەلخ ۋە باشقا شەھەرلىرىدە ھەرمەم ئەھلى ۋە بالىلارنىڭ سۆيۈملۈك ئاۋۇنچۇقى ئىدى.

بېشىنى بىر ياققا ئېگىپ، غەلىتە بىر جىددىيىلىك بىلەن ئادەملەرگە، ھەر خىل نەرسىلەرگە قىزىسىنىپ قارايدىغان، تىنىمسىز چىرقىراپ تۇرىدىغان بۇ قۇش ھەمىشە ئانا يۇرت ۋە قەدىردان ئۆيىنى ئەسلىتىش ئارقىلىق، كىپسەل كىشىنىڭ كۆڭلىگە بىر ئاز ئارام بېرەتتى. ھەممىدىن مۇھىمى، ئۇ بالىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايتتى. تۇتى ياش، ئۇنى سۆزلەشكە ئۆگىتىش مۇمكىن ئىدى.

بۇنىڭ ئۈچۈن تۆمۇر ئەينەك① تېپىپ قەپەسكە ئورنىتىش، ئاندىن ئەينەك كەينىگە مۆكۈنۈۋېلىپ مەلۇم بىر سۆزنى دەپ ئۇنى تەكرارلاۋېرىش لازىم ئىدى. تۇتى ئۆز سۆرىتىگە قاراپ ئۇنى ئۆزىگە ئوخشاش بىر قۇش دەپ ئويلاپ، ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشمەكچى بولۇپ، ئۇ چىقارغان ئاۋازلارنى تەكرارلاشقا تىرىشاتتى. بۇنداق قىلىش ئۈچۈن تۇتىغا قەنت بېرىلەتتى، مۇكاپاتنىڭ شېرىنلىكىدىن تۇتى ئەينەكنىمۇ ئۇنتۇپ، ئۆزى مۇستەقىل قەنت سوراشقا مەجبۇر بولاتتى.

بالىلارمۇ شۇنداق قىلىشتى. لېكىن تۇتى تولىمۇ ئەخمەق ياكى تولىمۇ ئەقىللىكمۇ، ئەينەككە قىيا كۆزىنىمۇ سالمىدى. بالىلارنىڭ تاقىتى ـ تاق بولۇپ، ئاخىر ئۇنىڭ بىلەن كارى بولۇشمىدى. لېكىن ئۇ بىر چاغدا مۇمنە خېنىمنىڭ قولىدىكى

① تۆمۇرنى سىلىقلاپ پارقىرىتىپ ياسىلىدىغان كۆزەينەك.

قەنتنى كۆرۈپ، راۋۇرۇسلا: «قەنت بەر!» دەپ سۆزلىۋەتتى. ئالاھىددىن تازا كۈلۈپ كەتتى.

ئاردىدىن كۆپ ئۆتمەيلا بۇ قارا كۆز مۆجىزە قۇش تاتلىق نەرسە بەرگەندە «رەھمەت!» دەيدىغان، سۇ سورايدىغان، ئاياغ تۈشى ئاڭلانسا، «كىم ئۇ؟» دەپ سۆزلەيدىغان بولدى. ھەتتا كەچقۇرۇن ئۇنىڭ قەپسىنى بۆز رەخت بىلەن يېپىپ قويۇشنى ئۇنتۇپ قالغاندا «ئۇخلايمەن!» دەپ تەلەپ قىلىشنىمۇ ئۆگەندى. گويا ئۇ پارس تىلىنى ھەقىقەتەنمۇ بىلىدىغاندەك قىلاتتى.

قىش كىردى. ئالاھىددىن بىرئاز ياخشىلاندى. تۈتى ئۆيىنىڭ ئەتىۋارلىق ئەركىسىگە ئايلاندى. ھەممىسلا ئۇنىڭغا كۆنۈكۈپ قېلىشتى. شۇڭا ئۇنىڭغا ئانچىلىكمۇ پەرۋا قىلىپ كەتمەيتتى. تۈتى ئاڭلىۋالغان سۆزلىرىنى بىر باشتىن يادلىۋالاتتى.

ئۇ بىر كۈنى يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئاياغ شەپىسىنى ئاڭلاپ، ئۆز ئادىتى بويىچە «كىم ئۇ!» دەپ تۇۋلاپ قالدى. ئۆيگە جالالىددىننىڭ ئاتىسى كىردى. تۈتى بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئۇ قاناتلىرىنى پىرىلدىتىپ، ئاۋازىنىڭ بارىچە ۋارقىرىدى:

— گىرخاھەر! گىرخاھەر!

ھەممەيلەن ھەيران بولغىنىچە ئورۇنلىرىدا تۇرۇپلا قالدى. تۈتى سۇلتانۇل ئۆلىمانى ئېغىزغا ئالغىلى بولمايدىغان سۆز بىلەن ھاقارەت قىلىۋاتاتتى! باشقىلار: بۇ قۇشقا ئەتەي شۇنداق ئۆگەتكەن بولۇشى كېرەك، دەپ ئويلاپ قالمىغىدى!...دەپ ئەنسىرەشتى. لېكىن ئاتىسى بېشىنى لىڭشىتىپلا قويدى. چۈنكى ئۇ تۈتىنىڭ سۆزىدىنمۇ ساۋاق ئېلىشنى بىلەتتى.

تۈتىنى دەرھاللا جالالىددىننىڭ يۇنانلىق خۇمدانچى تونۇشىغا سوۋغات قىلىپ ئەۋەتىۋەتتى، ئەمما ئۇنىڭ ئۆيىدە پارسچىنى بىلىدىغان ئادەم يوق ئىدى. لېكىن بۇ سۆزنى سۇلتانۇل ئۆلىما بىر قېتىم ئاچچىقى كېلىپ ئاغزىدىن چىقارغان كايىش

ئورندا ئىشلەتكەن سۆز ئىدى.

سۆزنى تۇتىغۇ ئۆگىنىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ماھىيىتىگە پەقەت ئادەملا يېتەلەيدۇ، لېكىن ھەممىلا ئادەم ئەمەس.

ئون يەتتە يېشىدا گۆھەرگە بولغان مۇھەببىتى جالالىدىننى روھىي گاچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ كۆڭۈل تىلىدا ئۇنىڭغا دەسلەپكى سۆزلەرنى ئۆگەتتى. ئاشۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا ئۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىگە يېتەلىدىمۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن ئىسيان ئوتىدىن بۆسۈپ ئۆتۈش، ئۆزىدىكى ئۆزۈمچىلىك كېسىلىگە خاتىمە بېرىش لازىم ئىدى.

لېكىن ھەربىر مەھرۇمىيەتتە① ــ مۇيەسسەرىيەت②، ھەربىر مۇيەسسەرىيەتتە مەھرۇمىيەت مەۋجۇت. ئۇ ئەنە شۇ كۆرەشتە گۆھەردىن ئايرىلدى!

ۋەلەد ئاتا نەسىھىتىنى قۇلاقتا تۇتمىدى، مۇھەببەت سىنىقىدىن ئۆتەلمىدى. شۇڭلاشقا ئۇ توي كۈنىدىكى مەكتۇپىدا ئىشارەت قىلغان سىرــجالالىدىننىڭ سىرى بولۇپ قېلىۋەردى. ئۇمۇ «گۆھەر» دەپ ئاتىلاتتى.

ھىجرىيە 623 ـ يىل ياكى مىلادى 1226 ـ يىلى گۆھەر خېنىم ئامان ـ ئېسەن ئوغۇل تۇغدى.

جالالىدىن ئۆزىنىڭ گۆھەرگە بولغان سۆيگۈسىدىن دۇنياغا كەلگەن يېڭى مېھمانىنى بىرىنچى قېتىم كۆكۈچ چايشاپ ئۇستىدە قىزغۇچ پومىزەكتەك ياتقاندا كۆردى. ياش ئاتا ــ ئۇ ئەمدىلا ئونبەش ياشقا تولغانىدى ــ خۇشال لىقىدىن ۋە خىجىل بولغىنىدىن يۈزلىرى ھۆپپىدە قىزىرىپ، ئوغلىدىن كۆز ئۈزۈپ ئېرىگە قارىدى. شۇ چاغدا جالالىدىن

① يوقلۇق. ئايرىلىش ــ ت.

② بارلىق. ئىگە بولۇش ــ ت.

ئۇنىڭ بىرنەچچە سائەت ئازاب چېكىپ ئاجايىپ ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرىگە قاراپ ھەيران قالدى.

مۆمىنە خېنىم كېلىنىگە قارىغاچ، نەۋرىسىنىڭ ئۇستىگە ياپقان چايشىپىغا قەدىمكىي تىللا تەڭگە قادىماقتا ئىدى. بۇ تىللا تەڭگىلەر ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كېلىۋاتاتتى. بۈگۈن سۇلتانۇل ئۆلىما دۇنيا بەرگەچكە، بەخت كەلتۈرسۇن دەپ ئۇنى كېلىنىگە ھەدىيە قىلغانىدى.

مۆمىنە خېنىم يىپىنى چىشى بىلەن كىرتتىدە قىلىپ ئۈزدى-دە، بوۋاقنى يۆگىكىگە ئوراپ، ئانىسىغا بەردى، شۇ چاغدا غايىبانە بىر قوشاقنىڭ سىرلىق پەردىسىدەك گۈھەرنىڭ قولىدىكى بىلەزۈكلەر بىر-بىرىگە تېگىپ جىرىڭلاپ كەتتى. ئۇ تىرىسىتە تۇرغان ئەمچىكىنى چىقىرىپ، بوۋاقنىڭ قىزغۇچ، چىشسىز ئاغزىغا تەڭلىدى. بوۋاق تەلپۈنگىنىچە ئۇنى بىر خىلدا شوراشقا باشلىدى. ئۇ ھەر قېتىم شورىغاندا ئانىسىنىڭ تېنى يېنىك تەۋرىنەتتى. جالالىدىن ئەنە شۇ تەۋرىنىشكە مەھلىيا بولغىنىچە تىكىلىپ تۇرۇپ قالدى ۋە قەلبىنىڭ چوڭقۇر بىر يېرىدە تەنتەنىلىك بىر ناخشا تۇغۇلۇپ، ئۇ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى قامالىلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

ھازىر ئۇ يالغۇز ئۆزىنىڭ گۈھەرىنىلا ئەمەس، تەبىئەتنىڭ تۈگىمەس بەرىكەت-سىمۋولى دەپ قارىلىدىغان زۆھرە يولتۇزىنىمۇ كۆرۈۋاتقانىدەك قىلاتتى. ئۇ قەدىمكىي سۈرەتلەردە قانداق سىزىلغان بولسا، خۇددى شۇنداق ئىدى: ئۈستىدە تىللا رەڭ لىباسى، قوللىرىدا بىلەزۈكلەر، پۈتلىرىدا زەر باسقان ئاياغ. يەنە خۇددى سۈرەتتە سىزىلغىنىدەك ئۇنىڭ ئالدىدا باشقا بىر ئايال ئولتۇرىدۇ. بىراق ئۇنىڭ قولىدا تۈتۈپ ئولتۇرغىنى قەدىمكىي چالغۇ ئەسۋابى، قۇمۇز ئەمەس، بوۋاق ئىدى. ئايال ئۇنى

ساز ئەسۋابىدەك تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن پۇتۇن ئالەمنىڭ ئاھاڭىنى تاراتماقتا.

بۇرۇن ئىرانلىقلار ناھىد، رەملىقلار ۋېنىرا دەپ ئاتاشقان تاڭ يۇلتۇزى ــ زۆھرەنى ئەسلەشكە يەنە بىر سەۋەب ــ شۇ چاغدا لەرىندىدە جالالىدىن مۇنەججىملىك سىرلىرى بىلەنمۇ بىر ئاز مەشغۇل بولغانىدى.

ئۇ تېخى ئانچە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمىگەن بولسىمۇ، سەلتەنەتلەرنىڭ تۈرلۈك زاۋاللىقلىرى، مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ ھالاكىتىگە شاھىت بولغانىدى. مۇنەججىملەر ئىسنانلار ۋە ھاكىمىيەتلەرنىڭ قىسمىتى ئاسمان يۈرۈتقۇچلىرى ۋە ئۆلارنىڭ ھەرىكەتلىرىگە باغلىق دېيىشەتتى. ئۇنىڭ شۇ قانۇن ــ سەۋەبلەرنى بىلگۈسى كېلەتتى.

ئوغلى ۋەلەد جۇمە كۈنى تۇغۇلغانىدى. بۇ كۈنلەر ئىلمىي نۇجۇمدا زۆھرەگە تەۋە ھېسابلىناتتى. زۆھرە يۇلتۇزى ئاستىدا تۇغۇلغانلار خۇش خۇلق، خۇش ئاۋاز، چىرايلىق ۋە ھەقىقەتچى بولۇشاتتى. گۆھەر خېنىم شۇنداق ئىدى. ئۇ ئۆز بالىسىنىڭمۇ شۇنداق بولۇشىنى ئارزۇ قىلاتتى ــ ئەلۋەتتە...

ئەمما، قىسمەتكە ئۇمىد باغلايدىغان بولسا، ئۇ ئوغلى ئۈچۈن زېرەكلىك ۋە ئىرادە تىكلىشى كېرەك ئىدى. ئايال كىشىگە تەبىئەتتىن بەخش قىلىنغان نەرسىنى ئەركىشى پەقەت جاسارەت بىلەن قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. بىراق بۇنى يولنىڭ باشلىنىشىدا تۇرغان بالا يولنىڭ ئاخىرىدا تۇرغان بوۋايدەك پەم قىلالامتى؟

گەپنىڭ مېغىزىنى ئېيىتقاندا، ئۇ ھېچقاچان لەرىندىدىكى دەك ئىشقى بىلەن ئىلىم ــ ئىرپانغا زور قەدەم تاشلىغان ئاشۇ كۈنلىرىدىكىدەك بەختىيار بولمىغان. دۇنيا كۆزىگە يېڭىدىن ئېچىلغان، ئالدىدا يولنى يۈرۈتۈپ پارلىغان نۇر، ھالاكەتلىك

تىك داۋانلار بىلەن پۇشايمانلارنىڭ جەھەننەمدەك تەكتى يوق ئوپقانلارنى ئۇنىڭ نەزەرىدىن يوشۇرغانىدى.

يامراپ ئاققان قان دەريالىرى، پۈتكۈل خەلقنىڭ ھالاكەتگە يۈز تۇتۇشى، ۋەيران قىلىنغان شەھەرلەر ھەقىقىدە يېتىپ كەلگەن مىش ـ مىش خەۋەرلەر، ئەترابىي تاغلار بىلەن ئورالغان بۇ ياپيېشىل ۋادا قوينىدا ئاجايىپ بىر قورقۇنچلۇق چۈشەنچە ئايلىنىپ يۈرەتتى. ئۇ مېھىر ـ مۇھەببەت باغلىغان كىشىلەرنىڭ يېنىدا ساق ـ سالامەت تۇرۇۋاتاتتى. بۇ غاپىللىنىڭ سائادەتلىك كۈنلىرى ئىدى.

گۈھەر كېيىنكى يىلى يازدا يەنە بىر بالا تۇغۇپ بەردى. مۇنەججىملەر ۋە تۇغۇت ئانىلىرىنىڭ قىلغان ئىشارەت ۋە ئىمدىۋۇشلىرىغا قاردىماي، ئېغىر تولغاق ئۇزۇنغا سوزۇلدى. ئۇلار ئاتىسى ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى بىلەن ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز كۆز يۇمماي تىلاۋەت قىلىشتى. شۇ ئۈچ كېچە ـ كۈندۈز داۋامىدا ئۇ ئايالىنىڭ بەرھەر قېتىمىۋ توۋلىغان ئاۋازىنى ئاڭلىمىدى. مۆمىنە خېنىمنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ بىچارە ئازابلانغان ئاۋازىمنى جالالىدىن ئاڭلىمىسۇن، دەپ ياستۇقنى چىشلەۋېرىپ، ئۇنى تىتما ـ تالاق قىلىۋېتىپتۇ.

تېخى ئۈچ ئاي بۇرۇن جالالىدىن، قىز تۇغۇلسا ئانىسىنىڭ ئىسمىنى، ئوغۇل تۇغۇلسا ئاكىسىنىڭ ئىسمىنى قويۇشنى قارار قىلغانىدى. ئاكىسىنىڭ ئەھۋالى ئېغىر بولغاچقا ئۇزاقتا بارمايدىغاندەك ئىدى. ھېچ بولمىغاندا ئۇنىڭ ئىسمى بولسىمۇ ياشاپ قالسۇن، دەپ ئارزۇ قىلاتتى.

گۈھەر ساغلام بىر ئوغۇل تۇغدى. تۇغۇلۇپ ئاتىسىنى ئۆتكۈر كۆز نۇرىدىن، دۇنيانى ھەقىقەت مەشئىلىدىن مەھرۇم قىلغۇچە، ئۇنىڭ تۇغۇلمىغنى ياخشى ئىدى. ئۇ دۇنياغا ئاتىسىنىڭ

زېرەكلىكىنىڭ تەتۇرىنى، يەنى جاھىل ۋە ھەسەتخورلۇقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن كەلدىمكىن؟

زادى ھەر قانداق ئىنسانىي خوسۇسىيەتنىڭ تىلدا ئىككى خىل نام بىلەن يورۇتۇلۇشى بىكارئەمەس ــ قەتئىيەت ۋە قوپاللىق، قاتتىق قوللۇق ۋە زالىملىق، يۇمشاقلىق ۋە بىتايىنلىق، ئېھتىياتكارلىق ۋە قورقۇنچاقلىق. بۇ سۈپەتلەر كىمگە ۋە نېمىگە قارىتا قوپۇلىدۇ ــ ھەممە گەپ مانا شۇنىڭدا.

گۆھەر تۇغۇتتىن كېيىن ساقىيىپ كېتەلمىدى. ئۆز قەلبىنىڭ تۇغۇلۇشى بىلەن بەنت بولغان ئېرىنى ئەندىشىگە سالماسلىق ئۈچۈن، ئۆزلۇكىدىنلا كۈندىن ــ كۈنگە ئۇنىڭدىن يىراقلىشىشقا باشلىدى. جالالىدىن بولسا، ئىشنىڭ تەكتىنى چۈشەنمەي، ئايالىنىڭ بۇ پىدائىيلىقىنى دەرھال قوبۇل قىلدى.

ئۇ بۇنى نېمىشقا ئاڭقىرالمىدى؟ نېمىشقا سېزەلمىدى، چۈشىنەلمىدى؟ ئۇنىڭ سۈۋۈپ كېتىۋاتقان قوللىرىنى ئالىقىنىغا ئېلىپ تۇتۇشى يا كى ئاخىرقى نەپىسىگىچە ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تەلمۈرۈشى، ئۇنىڭ روھىدىن ئۆلۈم دەھشىتىنى كۆتۈرۈۋېتىشى لازىم ئەمەسمىدى! ئۆسۈملۈكلەرنىڭمۇ دېنى پىشىپ تۈپراقىغا چۈشسە، قايتىدىن كۆكىرىدۇ، بىز نېمىشقا ئىشقىي ــ مۇھەببەتتە پىشىپ يېتىلگەن ئىنسان قەلبى ھەققىدە باشقىچە ئويلايمىز؟

كۆكۈل ھېكمىتىدىن بۆلەك دۇنيادىكى بىرەر پەن بۇنى ئۆزگەرتەلمەس، بىرەر ھېكمەتمۇ تەسەللى بېرەلمەس. لېكىن ئۇ ياشلىقىدا يۈرەك سۆزلىرىنى خۇددى تۇتى قۇشنىڭ پارسچە سۆزلەرنى تەكرارلىغىنىدەك تەكرارلايتتى ــ خالاس.

مانا، ئوغلىغا يازغان ئاشۇ سۆزلىرىدە قانداق مەنەلەر ياتاتتى: بۇ ئۇنىڭ ــ جالالىدىنىڭ ئۆز تەجرىبىسى ئىدى. ئۇ مەكتۇپتا بۇ ھەقتە ئوچۇق ــ يورۇق بىر نەرسە دېمىدى، ئۆمرىنىڭ

ئاخىرىدىچىمۇ بىر نېمە دېمەيدۇ، شۇنداقلا ۋەلەدمۇ ئۇنىڭغا ئوخشاش مۇھەببەت سىنىقىدىن ئۆتەلمىدى. لېكىن ئۇ قىرىق يېشىدا ۋەلەد سېغىزلىمىگەننى سەزگەنىدى. بىراق ۋەلەد ئاللىقاچان قىرىقتىن ئاشتى...

ھاي ـ ھاي، ھەممە نەرسىنى بىلىپ، دۇنيانىڭ جەبىر-جاپاسىغا نەزەر سېلىپ تۇرۇقلۇق، كىچىككىنە ئۆزگەرتىش يا-كى ئازراق بولسىمۇ ياردەم قىلىشقا قۇربىڭ يەتمىسە! ئۇ يا-شىغانسېرى ئىشەنچسى ئارتاتتى: بىرىگە بىرەر نەرسىمۇ ئۆگىتىشكە بولمايدۇ. پەقەت يول كۆرسىتىشكىلا بولىدۇ. يولنى ھەر كىم ئۆزى مېڭىشى شەرت...

ئۇلار لەرىندېدە تۇرغان ئاخىرقى يىل گويا ئۆتكەن يىللارنىڭ ھۇزۇر ـ ھالاۋىتىنى سۈغۇرۇپ ئېلىۋالماقچى بولغان-دەك كېلىشمەسلىك، پالاكەتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن بىر ـ بىرىگە ئۇلىنىپ كەلگىلى تۇردى.

ئاكىسى ئەتىيازدىن باشلاپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدى. بەزىدە ئانىسى ئۇنى خىزمەتكارلىرى بىلەن قولتۇقلاپ يۆلەشتۇرۇپ باغقا ئېلىپ چىقاتتى. ئالاھىدىدىن دوملاق تەكتى ئۈستىدە ئۇرۇك دەرىخىگە يۆلىنىپ ئۇزاق ئولتۇراتتى. يازنىڭ ئىسسىقىغا قارىماي پاختىلىق چاپىنىنى كىيىۋالغان بولسىمۇ، يەنىلا مۇزلاپ تۇرغاندەك، شۇمشەيگىنىچە خۇددى قۇربانلىق قىلىدىغان قوينىڭ كۆزىدەك مەيۈس كۆزلىرى بىلەن ئېگىز قارلىق چوققىلارغا، چەكسىز سۈزۈك ئاسمانغا قاراپ، ئۇ يەردە ئۇزۇپ يۈرگەن ئاپئاق بۇلۇتلارغا تىكىلەتتى. ياق، كۆزلىرى بىلەن ئەمەس، خۇددى ئەنە شۇ تارقىلىپ كېتەي دەپ قالغان بۇلۇتلارغا ئوخشاش تۇگەي دەپ قالغان جېنى بىلەن تىكىلەتتى. لېكىن ئۇنىڭ جان ئۈزۈشى ئاسان بولمىدى. تۇيۇقسىز

قان قۇسۇپ، نەپەس ئالالماي قاتتىق بىئارام بولۇشقا باشلىدى. ئۇنى شۇنداق قىلسا ساقلاپ قالىدىغاندەك بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىۋالغان ئانىسىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئۇ جان ئاچچىقىدا قاماللاپ، مۇجۇپ تۇتقىنىچە قانغا بويىدى.

باستۇرۇپ كېلىۋاتقان كەچكى گۇگۇم قاراڭغۇسىدا مۆمىنلەرنى جىنازا نامىزىغا چاقىرغان سوپىلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

ئۇنىڭغا جاۋابەن دەھشەت ئارىلاش قاتتىق يىغلاۋاتقان ئاياللارنىڭ ئاۋازىنى مۇنار ئۈستىدىكى مەزىننىڭ كۈچلۈك ئاۋازى بېسىپ چۈشۈشكە باشلىدى.

ئاللاھۇ ئەكبەر! ئاللاھۇ ئەكبەر!

جالالىدىن گىلەمگە يۆكۈندى، ئالىقىنىنى ئېچىپ يۇقىرى كۆتۈرگىنىچە تائەت ـ ئىبادەتكە تۇتۇندى. نامازشام سۆزلىرى ئۆز تەرتىپى بويىچە بولۇۋاتقان بولسىمۇ، يۈز بەرگەن ھادىسىنى ئەقلەن چۈشەنگەن جالالىدىن قەلبىدە قوبۇل قىلالمايتتى.

«سەن پۈتۈن بەدىنىنى يارا ـ چاقا باسقان بىچارىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ھەر تەرەپكە ئېتىپ ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەنمىدىڭ؟ ــ دەپ سوراپتۇ قەدىمكى ھىندى دانىشمىنى، ــ قېرىلىقتىن قۇرۇپ قاقشال بولغان زەئىپ ناتىۋانلارنىمۇ كۆرگەنمىدىڭ؟ سەن ئۆلۈكلەرنىغۇ كۆرگەنسەن؟ ئۇلار ساڭا ئۆزۈڭ توغرۇلۇق بىرەر نەرسە دېمىگەن بولسا ـ ھە؟!»

مەزىننىڭ ئۈتكۈر ئاۋازىدىن تەقدىرگە تەن بېرىشنى ئەمەس، غەزەپ ۋە ئۆمىد ئاھاڭلىرىنى، كېتىۋاتقان ۋە كېلىۋاتقان، ئەمما ھازىر ياشاۋاتقان ئادەمزاتنىڭ سۈنىماس ئۆمىد ئاھاڭلىرىنى ئاڭلىدى. ئادەملەرنىڭ جاسارىتىگە قايىل بولۇپ، كۆزىدىن ياشلىرى ئېقىپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

ھەقىقەتەن، ئىنسانىيەتنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرغان بۇ ئالەم ئەبەدىي ۋە چەكسىزدۇر. لېكىن ئىنسان ئۆمرىگە ئاچچىقلىغان

ۋاقىت نېمە دېگەن قىسقا! ئۇنىڭ بىلەن بىر قورساقتىن چۈشكەن ئاكىسى ئۆزىنىڭ ئون توققۇز ياشلىق ئۆمرىدە نېمە كۆرەلىدى، نېمىنى بىلەلىدى، نېمە قىلالىدى؟ نېمىشقا كەلدى، نېمىشقا كەتتى؟ بۇ سۇئالغا جاۋاب بارمۇ؟

مۆمىنە خېنىم ئوغلىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇزاققا بارمىدى. قوللىرىنى بويىغان ئاشۇ قان ئۇنى گويا مەھكەم تۇتۇۋالغاندەك ئىدى: ئۇ ئۆيدىكى ئىش ـ كۈشلىرىدىن كېچىپ، كېچە-كۈندۈزلەپ تائەت ـ ئىبادەتكە بېرىلىپ كەتتى. بۇ چاغدا سۇلتانۇل ئۆلمانىڭمۇ نەسىھەتلىرى كار قىلمىدى. ئۆلگەن بىلەن تەڭ ئۆلۈشكە بولمايدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ كەينىدىن غەم ـ قايغۇغا بېرىلىپ كېتىش ئاللانىڭ غەزىپىنى قوزغايدۇ! ياق، بۇ گەپلەرنىڭ ھەممىسى مۇئەللەق تۇرغىنچە قالدى، ئالاھىددىن ـــ ئانا قەلبىنىڭ بىر پارچىسى ئىدى.

بىر كۈنى مۆمىنە خېنىم خۇپتەن نامىزى ۋاقتىدا بىردىنلا ئورنىدىن ئۆرە تۇرۇپ كەتتى، قانداقتۇر بىر غايىب ئاۋازنى ئاڭلىماقچى بولغاندەك قەددىنى رۇسلىدى، ئاندىن يۈرىكىنى چاڭگاللىغىنىچە يەرگە يىقىلدى. يۈزىنى پۈرۈشتۈرگەن ئاغرىق ئۇنىڭ لەۋلىرىدە مەغرۇر تەبەسسۇم بولۇپ قېتىپ قالدى. مانا، ئۇ ئاخىر يېتىشتى...

جالالىدىن تاۋۇتنى كۆتۈرگۈچىلەرنىڭ كەينىدىن قۇرئان سۈرىلىرىنى قىرائەت قىلىپ ماڭغان ھاپىزلارنىڭ قوڭغۇراقتەك ئاۋازلىرىغا قۇلاق سېلىپ، ئاكىسىنىڭ ئارقىسىدىن ئانىسىنىڭمۇ ئەزىز رۇخسارىنى ئۆزگە يوشۇرغان لەرىندىنىڭ سارغۇچ تۈپرىقىغا تەلمۈرۈپ ماڭغىنىچە ئارتۇقچە يىغلىمىدى.

ھەر جەھەتتىن سەممىي ۋە پاك بۇ ئايال ھەقىدە ئۇ نېمىنىمۇ بىلەتتى؟ ئۇ بىچارە ئايال ھەمىشە ئىگىلىك تەشۋىشى

بىلەن، ئېرىنىڭ دېگەنلىرىنى ھەمىشە سۆزسىز ۋە سەمىمىيلىك بىلەن ئورۇندايتتى، ئۇ سۆھبەتتە زادىلا بىرىنچى بولۇپ ئېغىز ئاچمايتتى، ئېسىل مۇسۇلمان ئاياللىرىغا خاس ئادەت بويىچە، پەقەت ئۇنىڭ سوئاللىرىغىلا جاۋاب بېرەتتى. بۇ دۇنيادا ئاياللارنىڭ ئورنى شۇنچىلىك تۇرسا، ئۇلارنىڭ سۆزى قانچىلىك بولاتتى؟

ئانىسى سۇلتانۇل ئۆلىماغا مۇناسىپ، تولىسى زاھىدلارچە تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ھەتتا بالىلىرىنىمۇ بەزى - بەزىدىلا چۆچۈپ تۇرۇپ ئەركىلىتىپ قويىاتتى. سۇلتانۇل ئۆلىما بالىلىرىنى ئانىسىنىڭ ئەركىلىتىپ ئۆستۈرۈشى بىلەن ئەركە - ناياق بولۇپ قالمىسۇن، دەپ ئەنسىرەيتتى.

ئانىسى كېچە - كۈندۈز بالىلىرىم ساقمىدۇ؟ قورسىقى توقمىدۇ، كىيىملىرى پۈتۈنمىدۇ، دەپ كۆيۈپ - پىشىپلا يۈرەتتى. بۇ ئۇلارنىڭ تېنى ھەققىدىكى غەمخورلۇق ئىدى، ئەمما ئۇ تەبىئىي بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە ئۇنچۇالا تارتىپ كەتمەيتتى.

دەرۋەقە، ئۇ ئانىسىدىن كۆرە ئاتىسىنىڭ ئىنكىئانىسى نەسىبە مومانىنى كۆپرەك ئەسلەيتتى. ئۇ بالىلارغا ھەر تۈرلۈك زالىم دۈشمەر، ئاجايىپ سۈمرۈغ قۇشلار ھەققىدە چۆچەكلەرنى ئېيتىپ بېرەتتى. ئۇنىڭ ئېسىدە قالغىنى — ئاتىسىنىڭ خەلق ھېكايەتلىرى ھەققىدىكى پەندۇ نەسىھەتلىرى ئىدى.

بىر مەھەل ئالاھىددىن بىلەن خۇدا بىلمىدۇ، نېمىشقىدۇر غەرىبلىدىشىپ قالدى. شۇ چاغدا ئاتىسى ئۇلارغا پارس، تۈرك، ئەرەب ۋە يۇنانلىق ھەققىدە بىر رىۋايەت ئېيتىپ بەرگەنىدى:

مېنىڭشقانىدى تۈرك، ئەرەب، پارس ھەم يۇنان،
شۇنداق كىمدۇر بىرى — ئىشقىلىپ بىر مېھرىبان-

سەدىقە، دەپ بىر تەڭگە سوۋغات قىلدى ئاتا،
ياق سوۋغات ئەمەس، بولدى غوۋغا ئۇ ھەتتا.
پارس دېدى: «بارايلى بازارغا دەرھال،
ئەنگۈر① ئالايلى بۇ پۇلغا ھەممىدىن ئاۋۋال!»
«قوي بۇ گېپىڭنى، — دېدى كېپسىپ سۆزنى ئەرەب،
ئەينەب② ئالساق بۇ پۇلغا، ياخشى بولمامدۇ ئەجەب!»

«تۈرك دېدى: «بىھۇدە بۇ گەپلەرنىڭ بەرى،
مېۋىلەر ئىچىدە ئۈزۈمدۇر سەردارى!»
شۇندا يۇنانلىقمۇ قىستۇردى بىر سۆز:
«قارائىلار، ستافىل③ ئالايلى بۇنىڭغا ھەممىمىز!»
بەس، ئۇلار بىر قارارغىمۇ كېلىشتى،
لېكىن چۈشەنمەي تالاشتى، غوۋغا قىلىشتى.
ھەممىسىنىڭ ئارزۇسى پەقەت ئۈزۈم ئىدى.
پەرقىلا پەقەت ئۆز تىلىدا ئۈزۈم دېدى.

لېكىن ئارىغا چۈشتى بىر شۇم جاھالەت،
چىش، قوۋۇرغا يەپ ئەدەب، بولدى جاراھەت.
غاپىلۇ غەپلەت سۆزىدىن ماجىرا
بىزنىڭكى ـ بىرلىك بىلەن سۈلھۇ سالاھ...

ئاتىسىنىڭ رىۋايەتلىرى، نەسىبە مومانىڭ چۆچەكلىرى ئۇلارغا زور روھىي ئوزۇق بولدى.
تەن ۋە روھ خۇش خەۋەر ئېلىپ ئالدىراپ ماڭغان ئات بىلەن، شۇ ئاتنى مىنگەن كىشىگە ئوخشاشتۇر. ئەمما ئاتنىڭ ئوزۇقى شۇ ئاتنى مىنگۈچىگە ئوزۇق بولمايدۇ. ھەر بىرىنىڭ

①، ②، ③ — ئۈزۈم — ت.

ئۆز يەيدىغىنى، ئۆز نېسىۋىسى بار. ئات مىنگۈچى ئاتىنى ئۆز يولىغا سالالمىسا، ئات ئىگىسىنى مەنزىلگە ئەمەس، ئوقۇرغا باشلايدۇ.

ئىنسان ئۆمرى ـ كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچىلىكلا تارىلىدىكى ۋاقىت، پەقەت ئات ئۆمرىدىن جىنىدەك ئۇزۇن. سىلاپ ـ سىيپاپ تۇرماي شىپاپ قىستاپ تۇرساك، ئالدىدا تەلمۈرۈپ قاراپ تۇرغانلارغا ئىنسان روھىي ھەقىدە خۇش خەۋەر يەتكۈزۈش مۇمكىن، بولمىسا، يەرگە قاراپ قالدىغان گەپ.

جالالدىن ئۆز جىسمىنى ئانچە ئەتىۋارلاپ كەتمىگىنى ئۈچۈن، كۈنلەرنىڭ بىرى قېرىغان چېغىدا خىجالەتچىلىك چېكىدىغانلىقىنى نەدىن بىلسۇن؟ ئۇنىڭ يادىدا: ئانىسى ئۇنىڭ جىسمى زەخمىلەنمىسۇن، دەپ بەلخنىكى ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىدىن ئۇنى قانداق چاقىرغىنى، ئۇنى ئاشۇ ئادەتتىكى بىر ئىش ئۈستىدە قىلغان زور جاسارىتىدىن قايتۇرۇشقا تۇرۇلغىنى بىلەن ئۇ ئۆلۈشكە تاسلا قالغاندى. ئانىسىغا ۋە ئانىسىغا ئوخشاش ئۆزىدىكى روھىي ئۈچقۇننى يالقۇنغا ئايلاندۇرالماي، دۇنيانى تەرك قىلغۇچىلارغا ئىچىنى ئاغرىتىپ، ئايال قىسمىنى ئالدىدا قورقۇشقا باشلىدى.

«ئايال دېگەن نېمە؟ بۇ ـ دۇنيا دېگەنگە ئوخشاش گەپ. بۇنى دېسەڭمۇ ـ دېمىسەڭمۇ ئۇ ئۆز تەبىئىتىنى تاشلىمايدۇ. سېنىڭ سەپسەتىلىرىڭ ئۇنىڭغا پەقەت زىيان يەتكۈزۈشى مۇمكىن. مەسىلەن، بىر ناننى ئېلىپ، قوينۇڭغا تىقىۋېلىپ، «ھەر قانداق چاغدىمۇ ھېچكىمگە بەرمەيمەن، كۆرسەتمەيمەن!» دەپ باق، سەن قانچىلىك خەسىسلىك قىلساڭ ئادەملەر ئۇنىڭغا شۇنچىلىك خىرىس قىلىدۇ. يېلىنىپ ـ يالۋۇرۇشقا، تەھدىت سېلىشقا، ھاقارەتلەشكە باشلايدۇ. خۇددى شۇنداقلا سەن ئايالىڭغا: باشقىلاردىن ئۆزۈڭنى قاچۇرۇپ يۈزۈڭنى كۆرسەتمە، دەپ قانچە تاپىلىساڭ، ئۇنى كۆـ

رؤش پەيتىگە چۈشىدىغانلار شۇنچە كۆپمىيدۇ، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئادەملەرگە كۆرۈنۈش كويىغا چۈشىدۇ، چۈنكى چەكلەنگەن نەرسە ئىنسانىنى كۈچەپ تارتىدۇ... سەن تىنچ ۋە خاتىرجەم تۇرۇۋاتىمەن، دەپ ئويلايسەن، لېكىن ئۆز ئەتراپىڭدا ئۆز قولۇڭ بىلەن نارازىلىق ئوتىنى ياققانلىقىڭدىن ئۆزۈڭ بىخەۋەر. ئۇنىڭ قەلبىگە ياخشىلىق ئۇرۇقى تېرىلغان بولسا، مەنئىي قىل-قىلما، ئۇ ياخشىلىق يولىدا ماڭىدۇ. بەس، بۇنىڭغا ئاۋارە بولمايلا قوي! ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا، بەربىر ئۇ ئۆز دېگىنىدىن قايتمايدۇ، سېنىڭ چەكلەشلىرىڭ ئۇنىڭ خاھىشلىرىنى كۈچەيتىدۇ، خالاس. سەن كېچە-كۈندۈز ئۇنىڭ بىلەن بەسلىشىپ، ئۇنى تۈزەتمەكچى بولىسەن. ئۆز قولۇڭ بىلەن ئۇنىڭغا چاپلاشقان مەينەتچىلىكنى سۈرتمەكچى بولىسەن. ئەمما، بۇ سىناق ساڭا سەۋەبسىز بېرىلمىگەن، ئۇنىڭ يارىدىمى بىلەن ئۆزۈڭدىكى مەينەتچىلىكنى سۈرتكىن، دەپ بېرىلگەن. ئۇنىڭ دەشنەملىرىنى قوبۇل قىل، كۆڭلىنى ئال، يارلىق مېھرىڭ بىلەن ئۇنى تۈزەت. ئىلاج بار ئەركەكلەرگە خاس رەشك بالاسىدىن خالىي بولغايسەن، قۇرئانىنىڭ 1 - سۈرە 34 - ئايىتىدە: «ئەۋلەر ئاياللاردىن يۇقىرى تۇرغاي» دېگەن سۆز بار. جاھىللار ھەقىقەتەنمۇ ئاياللاردىن يۇقىرى تۇرىدۇ، نېمىشقىكى، ئۇلار قوپال ۋە باغرى تاشتۇر. ئۇلاردا رەھىم-شەپقەت، مېھىر-مۇھەببەت، ھېسسىيات-خەيرىدىخاھلىق ئاز بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تەبىئىتىدە ھايۋانلىق ھۆكۈمران، شۇ سەۋەبتىن مۇھەببەت ۋە مۇرۇۋۋەت ئىنسانلىقتۇر، غەزەپ ۋە خىرىس ھايۋانلىقتۇر. بۇنداق ئەركەكلەردىن ئەقىللىك ۋە دىلى گۈزەل ئاياللار خىلالا ئۇستۇن».

جالالىدىن رۇمى ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا قۇرئان، پەيغەمبەر ھەققىدە شاگىرتلىرىغا شۇنداق جاۋاب بەرگەنىدى. ئەمما ئۇ دەۋرده ئاياللارنى ئەسىرلەردەك ئاسارەتتە تۇتۇشاتتى، ئۇلارنىڭ

سۆزى نه خۇدا، نه قازى ئالدىدا ئىناۋەتكە ئۆتسۇن، ئۇلار يۇزىنى ئېچىپ، ئادەملەر ئالدىغا چىقىشالمايتتى. يۇقىرى تەبىقە دىكى كىشىلەرنىڭ ھەرەمىلىرىدە ئونلاپ ئايالار، يۇزلەپ چۆرە قىزلار بار ئىدىيۇ، كەمبەغەللەر تويلۇقتا ماداري يەتمەي، ئۆمۈر بويى بويتاق ئۆتۈشەتتى. پەقەت ئىسلام ئالىمىدىلا ئەمەس، خرىس تىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان غەرب مەملىكەتلىرىدىمۇ ئايال ئادەم قاتارى سانالمايتتى.

«ئەسرار كاتىبلىرى ①» ئۇنىڭ سۆزلىرىنى «فىھى ـ مە فىھى» يەنى «بۇنىڭدا نېمىلىكى بولسا شۇ مەۋجۇت» دەپ ئاتالغان ۋەز ـ نەسىھەتلەر كىتابىغا پۈتۈشكەنىدى.

ئۇ لەرىنىدىدە ئاتىسىنىڭ قەبرە بېشىدىمۇ، ھەتتا خېلى كېيىن كونيادا قەلبىنىڭ گۆھىرى بولغان گۆھەر خېنىم كۆمۈلگەن تۇپراق ئۈستىدىمۇ بۇ سۆزلەرنى ئېيتالمىغان. لېكىن ئۇنىڭ بۇ قىممەتلىك، كارامەتلىك سۆزلىرى ـ ئۇلارنى ئۇ ئۆمۈر بويى يەر يۈزىگە ئۇرۇق چاچقاندەك چاچتى ـ كېيىن پىكىر بولۇپ، كۆكسىرىپ ئۇنۇپ چىقىشتى، خېلى يىللاردىن كېيىن شاگىرتلىرى قوللىرى تىترەپ، دەھرىلەرچە روھتىن يۇرەكلىرى پوكۇلداپ، بۇ سۆزلەرنى سەمەرقەنتنىڭ ئاپئاق قەغىزىگە يېزىشتى.

چېقمىچەلىق

لەرىنىدىدىكى سۇلتان نائىبى ئەمىر مۇسا مۇمىنە خېنىمنىڭ دەپنە مۇراسىمىغا پائال قاتناشتى. سۇلتانۇل ئۆلىمانى بىرنەچچە ۋاقىت ئوبدانراق ئارام ئالدۇرغاندىن كېيىن، بىر كۈنى بىرنەچچە يېقىن مەھرەملىرى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا باردى. «ئەگەر ھەزرىتىم ئىجازەت بەرسە، مەرھۇمنىڭ قەبرە ئۈستىگە مەقبەرە

① سىرلار كاتىبلىرى ـ ت.

ياساتساق، ئەلۋەتتە ئىسلام ئالىمى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ھۆرمەتلىك مۇھتىرەمىگە مۇناسىپ ھەشىمەتلىك قەبرە ئەمەس، بەلكى ئەمىر خەزىنىسىنىڭ قۇربى بەتكۈدەك گۈمبەز ياساتساق» دېگەن تەكلىپنى بەردى.

جالالدىن دەرھال، ئاتام تەكلىپنى رەت قىلسا كېرەك دەپ ئويلىدى، چۈنكى ئاتىسى ئۆمۈربويى ھۆكۈمدارلارنىڭ مەرھەمەت يارەملىرىنى ھارام ھېسابلايتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئويى تۇغرا چىقمىدى، ئاتىسى رازىلىق بەردى. ئەھۋالدىن قارىغاندا ئوغلى ۋە ئايالىنىڭ ئۆلۈمى سۇلتانۇل ئۆلىمانى خېلىلا ھالدىن كەتكۈزگەنىدەك قىلاتتى.

ئۆز قول ئاستىدىكى شەھەردە شۇنداق مەشھۇر ئۆلىما ۋە ۋائىزنىڭ تۇرغانلىقىدىن پەخىرلىنىپ يۈرگەن ئەمىر مۇسا بۇنداق خەيرىخاھلىقنى بىكارغا قىلمىغانىدى. ئۇ، ئەمدى سۇلتانۇل ئۆلىما بۇ ئەزىز قەبرىلەرنى تاشلاپ ھېچقاياققا كەتمەيدۇ، دەپ ئويلايتتى. لېكىن ئىش ئۇنىڭ ئويلىغىنىدىن باشقىچە بولۇپ چىقتى.

ئوردا سارايلىرىنىڭ، ھەتتاكى ئەڭ كىچىك ئوردا سارىيىنىڭمۇ ئىچكى قىسمىدا ئىغۋا ۋە چېقىمچىلىق ئەۋج ئالغان بولىدۇ.

جەڭچى ۋە ئاق كۆڭۈل تۈرك ئەمىرى مۇسا ئىغۋا ۋە چېقىمچىلىققا ئىنتايىن قارشى بولىسمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ ئوردىسىمۇ بۇلاردىن خالىي ئەمەس ئىدى. سۇلتان نائىبى پەقەت جەڭچىلا ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمدار، يەنى سىياسەتچىمۇ ئىدى. شۇڭلاشقا ھەر كۈنى «غىك» دېمەي زەھەر-زۇقۇم يۇتۇشقىمۇ تەييار ئىدى. بولمىسا، زەھەر-زۇقۇم تۇرماق ھەرقانداق بالايىبەتتەرلەرنىمۇ يۇتۇشقا تەييار تۇرغان باشقا بىر چاقىرانىڭ

ئۇنىڭ ئورنىنى تارتۇبلىشىمۇ ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى.

ئەمىر خەزىنىسىنىڭ سەل كەم يېرىمى خەجلىنىپ مۇمكىن خېنىم قەبرىسى ئۈستىدە تىكلەنگەن بۇ گۈمبەز (ھازىرمۇ بار) پايتەختتىكى ئەلا ھەزرەت نامىغا ئەۋەتىلىدىغان شىكايەتلەر ئۈچۈن ياخشى دەستەك بولدى. ئۇ باشقا شىكايەتنامىلەردەك ساۋاتسىزلارچە ئانچە ـ مۇنچىلا پۈتۈلمەي، غايەت تەۋازىرلىق بىلەن پۈتۈلگەنىدى.

«بەلخ شەھىرىدىن رۇم تۈركىلىرىغا بۇ يۇرتنى ئۆز شاراپەت نۇرى بىلەن مۇنەۋۋەر ئەيلەش ئۈچۈن، سۇلتانۇل ئۇلىما باھادىرىدىن ۋەلەد ھەزرەتلىرى بۇ يەرگە تەكلىپ بىلەن تەشرىپ قىلغانىدى. ئەمما سۇلتانۇل دەۋرانىمىز بۇنىڭدىن بەخەۋەردۇر، لېكىن ئۇ ھەزرەتنىڭ قۇلى ۋە نائىبى بولغان ئەمىر مۇسا سۇلتانۇل ئۇلىمانى لەرىندىدە زورلاپ ئېلىپ قالدى ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ مەدرىس سالدۇردى، ئۇنىڭ يېقىندا ۋاپات بولغان ئاجىزەسىنىڭ قەبرى ئۈستىگە زور خىراجەت سەرپ قىلىپ مەقبەرە ياساتتى. ئەمىرنىڭ بۇ قىلمىشى شۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇكى، ئەلا ھەزرەتنىڭ بۇ قۇلى پادىشاھ خەزىنىسىنىمۇ تەپ تارتمايدىغانىدەك».

ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى خەت ـ چەك ۋە ئەرز ـ شىكايەتنامىلەرنى ئوقۇشنى ئادەت قىلغان ئالاھىددىن كەي قۇباد I بۇنىڭدىن شۇنداق خەۋەپكە كەلدىكى، ۋەزىر ئارىغا چۈشۈپ ھايا بەرمىگەن بولسا، ئەمىر مۇسانىڭ بېشى كېتىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. ۋەزىر يوشۇرۇن تەكشۈرۈپ باقايلى، ئاندىن بىر قارارغا كەلسەك، دەپ سۇلتاننى تىنچلاندۇردى.

بىر ھەپتىدىن كېيىن نائىبنىڭ ئۆيىگە سۇلتاننىڭ چاپارمىنى كېلىپ، ئۇنىڭغا چەمدەن تىكىلگەن غىلاپ ئىچىگە سېلىنىپ

سۇلتان مۆھۈرى بىسلىغان مەكتۇپنى بەردى. ئەمىر مۇسا ئاۋۋال مەكتۇپنى- پېشانىسىگە يېقىپ ئاندىن بىسلىغان مۆھۈرنى سۆيدى، شۇندىن كېيىن ئۇنى ئوقۇشقا قازىغا بەردى. قازى مەكتۇپقا بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ، كۆزلىرى ئالاق-جالاق بولغان ھالدا ئەمىرگە قارىدى. گويا ئۇنىڭ ئالدىدا جانلىق ئادەم ئەمەس، جانسىز بىر جىسىم تۇرغاندەك ئىدى.

سۇلتاننىڭ خېتىدە: «سەن بۇنىڭغا قانداق جاۋاب قىلىدىڭ، ئەۋلىيا شەھىرىگە قەدەم تەشرىپ قىلىپ كەپتۇ يۇ، سەن بۇنىڭدىن مېنى خەۋەردار قىلماپسەن؟! بۇنداق ئۆز بېشىمچىلىقنى ئاللا ئىگەم كەچۈرمىگەي».

ئاخىرىنى مۇسا ئاڭلىمىدى. شەكسىزكى، سۇلتاننىڭ مەكتۇپىدا سۆز ئۇنىڭ ھايات-ماماتى توغرىسىدا ئىدى.

مۇسا جەڭ مەيدانلىرىدا نى-نى ئۆلۈملەرگە دۇچ كەلگەن. ئەمما جەڭدىكى جاسارەت بىلەن، ھۆكۈمدار ئالدىدىكى جاسارەت باشقىچە ئىدى. تۈرك-سالجۇقىيلارنىڭ ئادىتى بويىچە، بارلىق خىزمەتكارلار ۋە بارلىق دۆلەت ئەمەلدارلىرى ئۆزىنى شەرىئەت ھۆكۈمىگە بويسۇنغۇچى دەپ بىلگۈچى ئازاد دېھقانلاردىن پەرقلىك ھالدا سۇلتاننىڭ قۇللىرى ھېسابلىناتتى، ئۇلارنىڭ مال-مۈلكى، ئار-نومۇسى، ھايات-ماماتى سۇلتاننىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولاتتى.

كۈنۈم ئاخىرلاشتى، دەپ ئويلىغان ئەمىر مۇسا ئاخىرقى قېتىم بىر دۇئا ئېلىش ئۈچۈن سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشقا ئالدىرىمەي. چۈنكى، سۇلتاننىڭ قەھر-غەزىپىگە دۇچار بولۇشتا ئۇنىڭمۇ ھەسسىسى بار ئىدى. ئەمىر مۇسا كونىياغا خەۋەر بېرەيلى، دەپ نەچچە قېتىم ئىشارەت قىلسىمۇ، سۇلتانۇل ئۆلىما ئۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلمىگەنىدى، بۇ پانىي دۇنيانىڭ سۇلتانى ئۆزىنى ئۇ دۇنياغا پۇتۇنلەي بېغىشلىۋەتكەن ئالىلانىڭ بىر

— بەندىسى بىلەن نېمىمۇ كارى بولسۇن؟

ئەمىرنىڭ قولىدىكى مەكتۇپنى كۆرۈپلا، سۇلتانۇل ئۆلمە ئۇنىڭ كۆڭۈلسىز بىر خەۋەر ئىكەنلىكىنى پەملىدى. مەكتۇپنى ئالدىرىماي ئوقۇدى ـ دە، ئۇنى ئۆز غىلاپىغا سېلىپ خىيالغا چۆكتى.

سالجۇق سۇلتانلىرى ئۆلمە ۋە شەيخىلەرنى شۇنچىلىك ئىززەت ـ ھۆرمەت قىلىدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. يەرلىرى ئىسلام دۇنياسىنىڭ بىر چېتىگە جايلاشقان ۋىزانتىيە ۋىلايەتلىرىنى كەينى ـ كەينىدىن قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن مۇسۇلمانلارنىڭ مۇھەببىتىگە تولاراق ئىگە بولۇشقا ئېھتىياجلىق ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلام مۇسۇلمان ھۆكۈمدارى بولۇپ تونۇلۇش زۆرۈر: سۇلتان سەلتەنىتىمۇ خۇدانىڭ ئىرادىسىدىن ئىكەن، قۇرئان ۋە ھەدىسلەردە پۈتۈلگەن، بۇزرۇكۋار ئۆلمالار ئاغزىدا زىكىر قىلىنىدىغان پەرۋەردىگار ئىرادىسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشىمۇ پەرز ئىدى.

سۇلتانۇل ئۆلمە ساقلىنى بىر ـ ئىككى قېتىم سىيپاپ، ئالدىدا بېشىنى ئېگىپ، ھۆكۈم كۈتۈپ تۇرغان ئەمىرگە قارىدى.

— سۇلتان ھۆزۇرىغا دادىل بېرىڭەر! ئۇنىڭغا ھەممە گەپنى ئېيتىپ بەر!

ئەمىر مۇسا خەزىنىنىڭ قالغان ـ قاتقىنىنى يىغىپ، سۇلتانغا سوۋغات ھازىرلىدى ـ دە، چاپارمەن ئارقىلىق يازما جاۋاب ئەۋەتىش ئۈرنىغا ئۆچ ساقچىسىنى ئەگەشتۈرۈپ كونىياغا قاراپ ئاتلاندى.

ئالاھىددىن كەي قۇباد I، سۇلتانۇل ئەمرال ئىسلامىن، يەمەندىن ـ گۈرجىستان ۋە ئابلازىيىگچە، رۇس يېرىدىن ـ تارـ سۇس سەھرالىرىغچە، ئوتتۇرا يەر دېڭىز ساھىلىدىكى ئەنتالىيـ

دىن ـ قارا دېڭىزنىڭ ئۇ چېتىدىكى دەشتى قىپچاق ۋە سۈدەكـ
كىچە، ۋىزانتىيە مۇلكى، پەرەڭلەر ۋە ئەرمەنلەر ئۆلكىسىدىن ـ
كىتىزىغانىچە نى ـ نى بەگلەر ۋە ھاكىملارغا ھۆكۈم يۈرگۈز ـ
گۈچى پادىشاھ، ئۆز نائىبىنى دۆلەت ئوردىسى ئىشخانىسىدا قوبۇل
قىلدى. مۇسا تىزلىنىپ، پېشانىسىنى ئۇچ قېتىم يەرگە تەگكۈزدى.
ھۆكۈمدار ئولتۇرغان تەختنىڭ پۇتىنى سۆيدى. ئۇنىڭغا ئورنـ
دىن تۇرۇش ئىجازەت قىلىندى. سۆلتاندىن ۋە قارا تۇنلارنى
كىمىنىشكەن ئۆلىمالار، ۋاللىداپ تۇرغان تۇنلارنى كىيگەن
ئەمىرلەر، ئەمەلدارلاردىن قانداق سۆز بولۇشىنى كۈتۈپ بېشىنى
ئېگىپ، قولىنى قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى.

تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغان ۋەزىر:

ـــ گەپ قىل! ـــ دەپ بۇيرۇدى.

مۇسا يەنە تەزىم قىلىپ، ئەيىبىنى بويىنىدىن ساقىت قىلماي،
بولغان ئىشنىڭ ھەممىسىنى باشتىن ئاخىر سۆزلىدى. ئاللاھنىڭ
ئىنايىتى بىلەن سالجۇقىيلار زېمىنىغا قەدەم تەشرىپ قىلىپ، ئەلا
ھەزرەتنىڭ بۇ ئىتائەتمەن قۇلىنىڭ قەلەم رايىي ئاستىدىكى
لەرىندىي شەھىرىنى ماكان تۇتۇشنى ئىختىيار قىلغان شەيخۇل
ئەزەم، سۆلتانۇل ئۆلما شەنىگە ئاشۇرۇپ ھەمدۇ سانا ئوقۇدى.

ئوتتۇز بەش ياشلاردىكى، سىرىق ساقال ئالاھىددىن كەي
قۇباد I يېقىندا كرايېزۇندقا قىلغان يۈرۈشىدىن غەلىبە بىلەن
قايتقانىدى. ئۆزىنىڭ كۆپلىگەن ئۇنۋانلىرى قاتارىغا «ساھىلار
بويى ھۆكۈمدارى» دېگەن نامىنىمۇ قوشۇۋالغان، چىگىز
قوشۇنى خارەزمنى تارمار قىلغانلىقتىن، ئەڭ قۇدرەتلىك مۇسۇل ـ
مان پادىشاھىغا ئايلانغان سۆلتان بۇ كۈنلەردە ئۆزىگە ئىنئام
قىلىنغان ھاكىمىيەت ئۇستىدە كۆپ ئويلايتتى، دۇنياغا ھاكىم
بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. سۆلتانۇل ئۆلما ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان
شەيخۇل ئەزەم ئۇنىڭغا ـــ سۆلتانۇل مەراگە ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى.

ئەسر مۇسا ئويلىغىنىدەك بولماي، لەرىنداپكە سالامەت قايتتى. قايتقانىدىمۇ سۇلتاننىڭ سوۋغا-سالاملىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە سارايدىن قوشقان ئىككى ساقچى ۋە ئىككى مەخسۇس ئەمەلدارنىڭ ھىمايىسىدە قايتىپ كەلدى. ئۇلار بۇزرۇكۋار ئاتىمىز مەرھەمەت قىلىپ، ئۆز خاندانلىرى بىلەن كونىيا شەھىرىنى خالىسا، سۇلتان ئول ھەزرەتنىڭ پەندۇ نەسىھەتلىرىدىن بەھرە-مەن بولار ئىدىم، دېگەن ئالىي تىلىكىنى ئېيتىشتى.

جاندىن ئەزىز مەرھۇملىرى ياتقان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ھالاۋەتتە ئۆتكەن بۇ شەھەرنى تاشلاپ كېتىش قانچە-لىك ئېغىر بولمىسۇن، سۇلتان ئەمرگە بوي سۇنۇشتىن باشقا ئامال يوق ئىدى. سوۋغا-سالاملار بىلەن ساقچىلار ھەمراھلىقىدا كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ سۆزى، شەكسىزكى، ئىلتىماس ئەمەس، بەلكى ئالىي پەرمان ئىدى.

سۇلتانۇل ئۆلما يەتتە يىل ئاۋۋالقىدەك كىتابلار ۋە روزىغارلىرىنى تاشىدى. ئۆزئارا چىرايلىق سۆزلەر بىلەن خوشلە-شىشتى. قەرزلىرىنى تۆلەشتى. لەرىنداپىدە قېلىپ، ئادەمىلەرگە ھەق سۆزىنى ئۆگەتكۈچى مۇرتىلىرىغا ھەر خىل تەلىم ۋە تاپشۇرۇقلارنى بەردى.

يەنە مەدرىسە ئىشكىدە، بىر چاغدا بەلخته ئۇلارنىڭ ئۆيى ئالدىدا تۇرغانىدەك، كارۋان سەپىرگە ئاتلىنىشقا تەييارلىنىپ تۇراتتى.

تېخى ياخشى ئوڭشىلىپ كېتەلمىگەن گۆھەر خېنىم تۆگە ئۈستىگە مەخسۇس پەلەمپەي ئارقىلىق چىقىپ بالىلىرى بىلەن بىرگە ئولتۇردى. سۇلتانۇل ئۆلما كارۋاننى يولغا سېلىپ، دۇئاغا قول كۆتۈردى.

تۆتىنچى باب

قورغان

كۆزۈڭنى يۇم، كۆزگە ئايلانسۇن كۆڭۈل.

جالالىدىن رۇمى

بەسلىشىش

كۆل رەڭ ھاۋا ئاستا ـ ئاستا سۈزۈلمەكتە ئىدى. يۇلتۇزلار كەينى ـ كەينىدىن ئۆچۈپ، كۆزدىن غايىب بولۇشتى. پەقەت تاغ كەينىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېلىۋاتقان سارغۇچ شولىغا بەرداشلىق بېرىپ، زۆھرە يۇلتۇزىلا يالتىراپ تۇراتتى.

مەزىنلەر ئەزان توۋلاشتى. يۇمشاق شامال تامنىڭ كەينىدىكى يوپۇرماقلارنى شىلدىرلاتتى. دەرۋازىدۇەنلەرنىڭ ئۇيقۇلۇق، خىرە ئاۋازلىرىنى تۆمۈر شادىلارنىڭ غىچىرلاشلىرى بېسىپ كەتتى.

شەھەر دەرۋازىسى ئالدىدا ئەتراپتىكى دېھقانلار ھەيدەپ كەلگەن بۇقىلار ھۆركىرىشىپ، قويلار مەرىشىپ دېگەندەك ئەتراپنى بىر ئالدى.

ھويلىلاردا ئايالىلارنىڭ ئاۋازلىرى چىقىشقا باشلىدى. ئۇلار كەشلىرىنى «تاق ـ تۇق» قىلىشىپ دەسسەپ، سۇغا مېڭىشاتتى.

بازاردا دۇكانلار ئېچىلىشقا باشلىدى. ئوقەتچىلەر رەستىسىدە جۇتۇلار بىلەن يەر كولىغۇچىلارنىڭ گۈرسۈلدىگەن ئاۋازلىرى، زەرگەرلەرنىڭ دۇكانلىرىدا بولقىلارنىڭ يېنىك توكۇلداشلىرى ئاشلاندى.

تاغ كەينىدىن قۇياش كۆتۈرۈلدى، پۈتۈن ئەتراپنىڭ باغلىرى، باي، ئەمەلدارلارنىڭ چىمەنزار هويلىلىرى، يوللىرى، ئىبرىتقلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا خۇددى ئالتىنىدىكىدەك گەۋدىلەندى.

هەربىر هويلا، هەربىر باغ، هەربىر ساداً ئۇنىڭغا دوست ئىدى ــ چاقچاق ئەمەس، ئۇ بۇ شەهەردە يېرىم ئەسىر ياشىدى، يەنە كېلىپ قانداق يېرىم ئەسىر! هىجران يېقىن ئىدى، لېكىن ئۇ يەنە شۇ شوللار، رەڭلەر، ئەتىر پۇراقلار، هەر خىل ئاۋازلار گىرەلىشىپ كەتكەن بۇ شەهەر هاۋاسىغا تويمايتتى.

كېچىچە مۇئىنىددىن پەرۋانە ساريىدا بەزمە بولدى. جالالىدىن ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى، كونيا شەهىرىنىڭ داڭدار شەيخلىرى بەزمىگە تەكلىپ قىلىنغانىدى. مەملىكەتنى ئۇزۇن يىلدىن بۇيان باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان پەرۋانە هازىر ياش سۇلتانغا ۋاسىيلىق سۈپىتىدە ئىشنى ماڭدۇرۇپ، دۆلەتنىڭ يېگانە باشقۇرغۇچىسى ۋە تايانچى بولۇپ قالغانىدى. ئادەتتە ئېغىر ــ بېسىق بولغان بۇ ئادەم بەزىدە خىيالغا چۆكۈپ، بەزىدە ئويۇن ــ كۈلكىگە بېرىلىپ، بەزىدە ساقلىنى سىلاپ كۆزلىرىنى تامغا تىكىپ قارىغىنىچە جىمىپ كېتەتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇنىمۇ قانداقتۇر بىر ئىچكى دەرد ئازابلايتتى.

جالالىدىننىڭ سۆزلىرى ۋە شېئىرلىرىدىن مۇئىنىددىن ئۆزىگە تەسەللى ۋە ئىشەنچ ئىزدەيتتى. بۇ نەرسىلەرنى ئۇ يا يۆلەنچۈكى ــ چىڭگىزخانىنىڭ مۇڭغۇل جەڭگىۋار كۈچىدە ياكى دۈشمەنلىرى ــ ۋىلايەت بەگلىرىنىڭ ۋە ساراي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۆز-ئارا پىچاق كۆتۈرۈشۈپ، ئاخىرىدا خارابلاشقان ئەيياملىقىدا، ياكى شۇنىڭ بىلەن چىڭگىزخانغا قارشى تىل بىرىكتۈرگەن مىسىر سۇلتانلىرىنىڭ يوشۇرۇن مەدەتكارلىقىدا، ياكى پۈقرالارغا سالىدىغان قورقۇتۇش ــ سىياسەتلىرىدە، ياكى هېسابسىز كۆپ مال-دۇنياسىدا، ياكى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە چېچىلىپ سېلىنىدە-

غان مەسچىت، مەدرىس، خانىقا، كارۋان سارايلار قۇرۇلۇشىغا ئاتالغان خەيرى-ئېھسانىدا تاپالايتتى.

ساراي ۋە دېۋان ئىشلىرىدا پىشقان، تەدبىرلىك ئېسىلزادە پەرۋانىنىڭ ئاتىسى سۇلتاننىڭ يېقىن ئادىمى ئىدى. شۇنداقلا پادىشاھ خانىدانى بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقان ئەقىللىك ۋە مەلۇماتلىق كىشى ئىدى. پەرۋانە بەزىدە ئۆزى ھەققىدىكى ئاچچىق ھەقىقەتلەرنىمۇ، بولۇپمۇ، ئۇ جالالىدىن رۇمى ئاغزىدا زىكىر قىلىنسا «غىك» دېمەي ئاڭلايتتى، چۈنكى سىياسەتچى بولغانلىقىدىن قۇدرەتنى، ھەتتاكى روھىي قۇدرەتنىمۇ تەن ئېلىپ، ھۆرمەت-ئېھتىرام بىلدۈرەتتى.

چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇمىدىن كېيىن، مەملىكەتتە ئاچارچىلىق يۈز بەرگەن بىر پەيتتە، پەرۋانە ئەمرى-مەرۇپ سوراپ جالالىدىننىڭ مەدرىسىگە باردى. مەۋلانە ئىنتايىن خاپا ئىدى. پەرۋانىنىڭ ئاشلىق ساقلىرىدا ئاشلىق سېسىپ-چىرىپ ياتاتتى، ئەمما ئادەملەر بولسا ئاچلىقتىن كوچىلاردا يېتىپ ئۆلۈۋاتاتتى.

ئۇ ئالىي مېھمانىنى تىك تۇرغىنىچىلا قارشى ئالدى، ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلمىدى. ھەممە مەھرەملىرىنىڭ ئالدىدىلا ئۇنىڭدىن سورىدى:

— قۇرئاننى يادقا بىلىشىڭ، شەيخ سەدىددىن ھۇزۇرىدا ھەدىس ئۆگىنىۋاتقىنىڭ راستمۇ؟

— راست، ھەزرىتىم.

— ئۇنداق بولسا، ئەمرى-مەرۇپسىز مۇنداق: كىمكى ياخشىلىق ۋە ئىنساپ يولىغا ماڭمىغاي، شۇ زالىمدۇر. ساقا پەيغەمبەر كالامى تەسىر قىلماپتۇ، مېنىڭ سۆزۈم تەسىر قىلاتتىمۇ...

پەرۋانە قوشۇمىلىرىنى تۇرۇپ چىقىپ كەتتى. لېكىن ئۇنىڭ مەسلىھىتىنى قوبۇل قىلدى. ئىككى ساڭ ئاشلىقنى كەمبەغەللەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن ئوت ئالىمەن دەپ تەييار

تۇرغان ئىسيانىنىڭ ئالدى ئېلىندى. لېكىن پۇتۇن مەملىكەت خانىۋەيران بولغان ئەھۋال ئاستىدا ھەممىنى تويغۇزغىلى بولامتى؟

ئاخشامقى بەزمىدە تاڭ ئاتقۇچە پەرۋانە جالالىدىننىڭ سۆزلىرى بىلەن شېئىرلىرىغا قۇلاق سېلىپ، خىيال سۈردى ۋە ئاخىرى دىلىدىكى سۆزنى تىلغا ئۇزاتتى:

ــ قانداقلا بولمىسۇن، ھەزرىتىم، ئىشلىرىمىزنىڭ ئاۋۋىلى-ئاساسى ئۆزلىرىدىن!

بۇ ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى كونا دە-تالاش ئىدى. ئەمىرنىڭ شائىر بىلەن، سىياسەتچىنىڭ دانىشمەن بىلەن، ئەمەلدارنىڭ سۆز ئۇستىسى بىلەن بولغان مۇنازىرىسى ئىدى. دەللەلەر ئۆزگىرىپ، ھادىسىلەر ئۆز نۆۋىتى بىلەن ماكاتتى، شارائىت ۋە دەللەلەر ئۆتكۈنچى-ئەمما تالاش-تارتىش ئۆز ماھىيىتى بىلەن باقىيلىق قىچە قالاتتى، ئېھتىمالىم، تاكى سۆز ئەمەلىيەتنىڭ، ئەمەلىيەت سۆزدىن ئايرىلىدىكەن، ئۇ شۇنداقلىقىچە قېلىۋېرەتتى.

پەرۋانە كۆچ ئۈستۈن دېسە، جالالىدىن سۆز ئۈستۈن، دەيتتى. بەس، دە-تالاش ھەر ئىككى تەرەپ ئۆچۈن مۇھىم، ئۇلار خۇددى رەقىبلەردەك قارىمۇ قارشى تۇرۇشاتتى.

پەرۋانە مۇسەللەس تەسىردىن پارقىراپ كەتكەن ھاۋا رەڭ كۆزلىرىنى قىسىپ، بىر قولىنى بېلىگە، بىر قولىنى تىزىغا قويۇپ، بۇنىڭغا مەۋلانە نېمە دەرىكىن، دەپ كۈتۈپ تۇراتتى. مەۋلانە بولسا ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى بىر-بىردىن خاتىرىسىگە ئورنىتىۋېلىپ، جاۋاب بېرىشكە ئالدىرىمايتتى.

پەرۋانىنىڭ ئاتىسى بىر چاغدا چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ بىر لەشكەر بېشىنىڭ بارگاھىغا دادىللىق بىلەن كىرەلمىگەنىدى. بۇ ۋەقە بۇنىڭدىن يىگىرمە بەش يىل ئاۋۋال ــ سۇلتان قوشۇنلىرى

قىياستاغ ئېتىكىدىكى دەھشەتلىك ئۇرۇشتا ئېچىنىشلىق دەرىجىدە مەغلۇپ بولغانلىقىدىن كېيىن سادىر بولغانىدى. شۇ چاغدا ئۇ مەسـ خىرىلىك سۈلھەكە ماقۇل بولۇپ قايتقان: سالجۇق سۇلتانى چىڭـ گىزخان ھاكىمىيىتىنىڭ ۋاسالىغا ئايلىنىپ قالغان. لېكىن ئۇ شۇ يول بىلەن پايتەختتىنى ۋە ئۇنىڭ ئاھالىسىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالغان.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئوغلى چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ پانا-ھىدا مەنسەپىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە كۆتۈرۈلگەن. دەسـ لەپتە ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن رەقىبى ئەمىر ئىرزىنجانىنى تەختتىن غولىتىپ، ئورنىغا ئۆزى ئولتۇردى. كېيىن تەبرىزگە چىڭگىز قوشۇنىنىڭ ئېلىخانى ھۇلاگۇنىڭ ئالدىغا ببرىپ، تەختكە بىراقلا ئىككى ۋارىس — ئىززەتدىن بىلەن رۇكنەددىننى ئولتۇرغۇـ زۇشقا مۇيەسسەر بولدى. ئاكا-ئۇكا ئوتتۇرىسىدا ئەۋج ئېلىپ كەتـ كەن جېدەللەردە رۇكنەددىننى ياقلىدى. ئۇنىڭ نامىدىن سنايـ نى قايتا ئىگىلەپ ئۆز تەۋەسىگە قوشۇۋالدى. چىڭگىزخان قوشۇـ نىنىڭ ياردىمى بىلەن ساخاۋەتچىسى رۇكنەددىننى سۇلتانىي مۇتـ لەق قىلىپ ئۆستۈردى. ئۇنىڭ رەقىبلىرىنى ئۆلتۈرگۈزدى، كېيىن رۇكنەددىننىمۇ ئۆزۈپ، ياش شاھزادە نامىدىن دۆلەت بايرىقىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالدى. بەگلەر ۋە سۇلتانلارنى ئۇجۇقتۇرۇش، ئاكا-ئۇكىلارنىڭ تەخت تالىشىش كۈرەشلىرىگە قاتنىشىش پەر-ۋانە ئۇچۇن يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلۈش ۋاستىسىلا ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خەلقتىن خىراجەت ئۇندۇرۇشتە، ئۇ ئۆزىنىمۇ ئۇنتۇمىدى. لې-كىن بايلىق كۆپەيتىشتىن باشقا مەقسىتىمۇ يوق ئەمەس ئىدى.

پەرۋانە ۋاستە تاللاپ ئولتۇرمايتتى، لېكىن دۆلەتنى ئۇـ زۇل-كېپسل بۇزۇلۇپ-بۆلۈنۈپ كېتىشتىن ساقلاشقا بارلىق كۈـ چى بىلەن تىرىشاتتى. جالالىدىن ئۆز-ئۆزىدىن: بۇنىڭ ئۈچۈن

ئۇ ئۆز سۆزىگە ئىگىمىدۇ؟ دەپ سورايتتى. ئۇنى بۇگۈن بىز «ئۇنىڭ غايىسىنى ئاساسى بارمىدۇ؟» دەپ سورىغان بولاتتۇق.

پەرۋانە پەقەت شارائىت ۋە ھادىسىلەرگە قاراپلا ئىش كۆرەتتى. ئۇ بۇگۈنكى ئۆتۈپ كەتسە ئەتىكى پالاكەتنىلا بېسىق تۇرۇش چارىسىنى قىلالايتتى، ئەمما مەملىكەت ھالاكەتكە يۈز-لەنگەندى. پەرۋانىنىڭ ئۇنىڭدىن باشقىسىغا قۇربى يەتمەيتتى، ئۇ بۇرۇن قانداق بولغان بولسا شۇنداق — يەنىلا سۇلتان ئەمىر ئىدى.

مەۋلانە خۇددى ئۆز-ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك پەس ئاۋاز بىلەن:

— ماڭا ئاشۇ ئىشقا قادىر ئىنسانىنى كۆرسەتكىنە! قېنى ئۇ ئەزىمەت، ئۇنىڭغا پائالىيەت دېگەننىڭ نېمىلىكىنى كۆرسىتىپ قويايلى. ئۇ نەدە؟ دانىش دانىش بىلەن، بۇلۇت بۇلۇت بىلەن، روھ روھ بىلەن كېلىشەلەيدۇ. سەن بىزنىڭ يولىمىزدا ئەمەسسەن، بەس، بىزدە ھادىسىلەر بار دېيىلسە، ئۇنى قانداق كۆرەلەيسەن؟ — دېدى.

جالالىدىن قانداقتۇر كۆزگە كۆرۈنمەس بىر كۈچ ئۇنى كۆتۈرگەندەكلا ئورنىدىن دەس تۇرۇپ كەتتى:

— ئىش، ھادىسە ئاۋام خەلق ئويلىغانىدەك زاھىرىي بىر نەرسە ئەمەس. زاھىرىي باتىنىگە باغلانمىغان ئىنسان ئۆزىنى ھەدەپ ئىشقا ئۇرىدۇ، لېكىن ئاقىۋىتىدە يېتىدىغان جايى باش-قىچە بولىدۇ، — ئۇ ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ، — سەن سۆزىنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيسەن، ئۇنى نەزەرگىمۇ ئالمايسەن. ھالبۇكى، سۆز — ئاۋۋال ئاساستۇر. ئۇ ئىش دەرىخىنىڭ مېۋىسىدۇر. ئۇ شۇنداق مېۋىدۇركى، يېڭى ئىشنى دۇنياغا كەلتۈرىدۇ...سەن، مۇئىنىددىن پۈتۈن جىسمىڭنى قۇلاق قىلىپ، مەندىن سۆز ئاڭلاش-نى كۈتسەن. سەن ئۇنى دېمىسەم رەنجىيسەن، — شائىر ضىيالغا

چۆمگەن هالدا سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ــ مېنىڭ سۆزۈم سەن ئۇچۇن بۇيۇك بىر ئىشتۇر. سەن، سۆز ــ ئاجىز، دېدىڭ، راستىنى ئېيتقاندا، سۆزنىڭ ئاجىزلىقى توغرۇلۇق دېگەن سۆزۈڭنىڭ ئۆزى ئاجىز...

جالالىدىننىڭ ئاۋازىدا شۇنداق ئىشەنچ ۋە قەتئىيەت بار ئىدىكى، پەرۋانە ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ مەنىسى نېمىگە قارىتىلىۋاتقانلىقىنى ئويلاپمۇ ئولتۇرمىدى، ئۇ بېشىنى ئېگىپ، گەپنىڭ داۋامىنى كۈتەتتى. لېكىن مەۋلانە جىم تۇرۇۋالدى.

ئۇنىڭ شاگىرتلىرىمۇ هاياجانغا تولۇپ، كۆز ياشلىرىنىڭ ساقالىرىنى بويلاپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى سېزىمسەيتتى. ئۇلارنىڭ پائالىيىتىمۇ سۆز ئىدى. لېكىن هازىرئۇلارغا سۆز كەملىك قىلاتتى.

جالالىدىن شام، مۇسەللەس، قوي يېغى سېلىنغان ئىسرىق پۇراقلىرىغا، ئۇسسۇل ئويناپ هالىدىن كەتكەن دەرۋىشلەرنىڭ تەر پۇراقلىرىغا تولغان ئۆيدىن چاپسانراق ساپ هاۋاغا، يۇلتۇزلۇق ئاسمان ئاستىغا چىقتۇسى، قەلئە سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ئاشۇ يەردە يېڭى كۈننى قارشى ئالغۇسى كەلدى.

ئۇ ئىشىككە قاراپ ماڭدى. كەينىدىن ئەگەشمەكچى بولۇپ قوزغالغان ئەمىر-مۇلازىملىرىنى ئىشارەت بىلەن توختىتىپ قويۇپ تاشقىرىغا چىقتى.

ئۆزىنىڭ هەقلىق ئىكەنلىكىگە ئۇنىڭ ئىشەنچى كامىل ئىدى: باشتىن كەچۈرگىنى ۋە هازىرقى پۈتۈن پائالىيەت مەنىسىنى ئۆزىدە جەملەپ، ئۇنى بىر چاپارمەنگە ئوخشاش ئالدىدا كېتىۋاتقانلارغا يەتكۈزۈشكە پەقەت سۆزلا قادىر. لېكىن ئۇ كۆز ئالدىدا بارغانچە كېڭىيىپ كېتىۋاتقان ۋادىغا تەلمۈرگەنسېرى شۇنى سېزەتتىكى، هەققانىيلىقى ئۇنىڭغا خۇشاللىق ئەمەس، قايغۇ كەلتۈرۈۋاتاتتى.

هه، سۆز ـ ئىش دەرمەنىڭ مېۋىسىدۇر. لېكىن جالالىدىن پەقەت مېۋىگىلا ئەمەس، دەرەخكە جان ئاتا قىلغۇچى يىلتىز-لارغىمۇ، ياپيېشىل شاخلارنى كۆتۈرۈپ تۇرغۇچى غولىغىمۇ، ئادەملەرنىڭ بېشىغا سايە تاشلىغۇچى يوپۇرماقلارغىمۇ ئىگە بو-لۇشنى ئىستەيتتى.

هەممە نەرسىنى بىلىپ تۇرۇپمۇ بىرەر نەرسىنى ئۆزگەر-تىشكە قۇربىڭ يەتمىسە! قەلبىڭ ھەركىتى دۇنياۋى ھەر-كەتكە مۇڭاپىقلاشقان ئىنسانلارغا تەۋە بولغۇچى بۇيۇك سائادەت ئۇنىڭغا مۇيەسسەر بولمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەمىشە تىركىشىش ئىچىدە يۇرىدىغانلىقىنى بىلدى. ئۇ ئىنسان مۆجىزىلىرىگە چوڭ-قۇرراق سىڭىپ، ئۇنىڭ سىرلىرىنى بىلگەنسېرى، يەر يۈزىدە شەرمەندىلەرچە زوراۋانلىق قانات يېيىپ، ھەممە يەر قانغا بو-يالغانلىقىنى ئۇقتى. ئۇ ئۆمرىنىڭ باش سۆزىگە يېقىنلاشقانسېرى، تېخىمۇ كۆچلۈكرەك سېزىشكە باشلىدىكى، ئىنسان روھى سەف-دۇرالغان ھەممە نەرسىنى سۆز سەدۇرالمايدۇ. ھېكمەت كۆپ جايدا ـ قايغۇمۇ كۆپ.

ئۇپۇق كەينىدىن لالىدەك قىزارغان بۇلۇتلار كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ئۇلار بىر ـ بىرىگە چېتىپ قويۇلغان تۆگە كارۋانلىرى-دەك بىر ـ بىرىنىڭ كەينىدىن مېڭىشاتتى. ئۇنىڭ دۇنيانى ئۆز-گەرتىشكە ئىنتىزار بولۇپ، سۆز ئىزدەپ قىلغان ئىشلىرى ـ ئۆم-رىنى تەشكىل قىلغان ئىش ئىزلىرى بىر ـ بىرىدىن يادىغا چۈ-شۈشكە باشلىدى.

قۇياش خۇددى چۈمبەل ئارىلىقىدىن قاراۋاتقان كۆزگە ئوخشاش بۇلۇتلار ئارىسىدىن لەپىلدەپ چىقتى ـ دە، قەزەنئۇمەننىڭ قاغجىرىغان، پاكار تۆپىلىكلىرىنى يورۇتتى. شۇ چاغدا ئۇ بىر ئۆمۈر قەلبىگە نەقىشلىنىپ قالغان دەھشەتلىك كۈن ـ ئالتە يۈز ئەللىك تۆتىنچى يىل ھىجرىي زۇلقەدە ئېيىنىڭ ئاخىرقى شەنبىسىنى ئېسىگە ئالدى.

شۇ يىلى سۇلتان ئىززەتدىن چىڭگىز قوشۇنى بىلەن يە-
نە بىر قېتىم جەڭ قىلدى. لېكىن يەنىلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرە-
دى، قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمى قىرىلىپ، قالغان بىر قىسمى تار-
قىلىپ كەتتى.

چىڭگىز قوشۇنى ئادەتتە قاچقانلارنىڭ يەلكىلىرىگە مىنىپ
شەھەرگە كىرەتتى. ئەمما قورقۇپ كەتكەن سۇلتان لەشكەرلىرى
ئۆزلىرىنى كونيا شەھىرىگە ئەمەس، ئورمانزارلىق، تۆپىلىكلەرگە ئۇ-
رۇشتى. چۈشتىن كېيىن چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ ئىلغار ئاتلىقلىرى
قەلئەگە يېقىنلاشقاندا شەھەر دەرۋازىلىرى ھەم يېپىق ئىدى.

چىڭگىز قوشۇنى بىرئاز ئايلىنىپ، قانداق پەيدا بولۇشقان
بولسا، شۇنداق تېزلىك بىلەن تۆپىلىكلەرنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ
غايىپ بولدى.

چىڭگىز قوشۇنى شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىشتىن بۇرۇن پايتەخت-
تىن چىقىپ كېتىشكە ئۈمىد باغلىغان شەھەرلىكلەر، شەھەر دەرۋا-
زىسىنىڭ ئالدىغا تولۇپ كەتكەنىدى، ساقچىلار بۇ ئەسەبىيلىشىپ
كەتكەن ئادەملەرنىڭ ئالدىنى توسۇپ، قورالىرىنى ئىشقا سېلىش-
تى. خوتۇن-قىزلارنىڭ زارلاشلىرى، يىقىلىپ ئاياغ ئاستىدا
قېلىپ دەسسىلىۋاتقانلارنىڭ نالىلىرى، تۆگىلەرنىڭ ۋارقىراشلىرى،
جان ھەلقۇمىغا كەلگەنلەرنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى تىلاۋەتلىرى
ۋە تىلاۋەت ئاردىلاش خىرقىراشلىرى بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ
كەتكەنىدى.

ساقچىلارغا خەنجەر ۋە ئۇزۇن شەمشەر بىلەن قوراللانغان
ھۈنەرۋەنلەر يارەمگە كېلىشتى، ئۇلار شەھەرنى قوغداشقا قە-
سەم قىلىشقانىدى. ئۇلار بىر ئوچۇملا ئوردا ساقچىلىرى ۋە شە-

هەر دەۋازىۋەنلىرى بىلەن قوشۇلۇپ نېمىمۇ قىلالار؟ لېكىن، ھەربىي تەلىم كۆرگەن، تەجرىبىلىك بىرەر سەركەردىگە ئىگە بولمىغان بۇ پىدائىيلار چىڭگىز ئەسكەرلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىدا قويدەك قىرىلىپ كېتىشتىن كۆرە، جەڭ قىلىپ قۇربان بولۇشنى ئەۋزەل كۆرەتتى.

كەچكە يېقىن شەھەر جامەسى مەيدانىدا ئون مىڭلىغان خالايىق يىغىلدى. ئۇلار ئۇرۇق-تۇغقانلىرى، ئەل-ئاغىنىلىرى بىلەن خوشلىشىپ، ئۆلۈم ئالدىدا ئىبادەت قىلىشتى، پۈتۈن شەھەرنى يىغا-زار قاپلاپ كەتكەنىدى. ئالدىدا نېمىنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىنى ھەممەيلەن ياخشى بىلەتتى. كونيا قولدىن كەتكۈدەك بولسا، ئايالىلارنى ئازاب-ئوقۇبەت بىلەن چۆرىلىك، ئەرلەرنى-ئۆلۈم، ھۇنەرۋەنلەرنى موڭغۇل چۆللىرىدە تاكى قەبرىگە كىرگۈچە جاپا-مۇشەققەت كۈتەتتى.

مەۋلانە مۇرىتلىرى يىغىلغان خانىقا ئالدىدا كېتىۋاتاتتى. ئۇ يەردە ئادەمنى تىت-تىت قىلىدىغان ۋەقە يوق بەردى. سودىگەر قوشنىسى شەھەردىن چىقىپ كېتىشكە تەييارلانغانىدى، ئۇنىڭ گۈزەل ئايالى «شەھەر دەۋازىسى تاقىلىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۆزىنى ئېرىنىڭ پۈتىغا تاشلاپ، «موڭغۇللار نومۇسۇمنى ئاياغ-ئاستى قىلغۇچە مېنى ئۆزۈڭ ئۆلتۈرۈۋەت» دەپ زارلاپ يىغلاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ نالىسىگە چىداپ تۇرغىلى بولمايتتى. سودىگەر خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىغا تەڭلىدى. خۇددى بىرى ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋالغاندەك، خەنجەرنى كۆتۈرگىنىچە تۇرۇپ قالدى. كېيىن خەنجىرىنى تاشلۇۋېتىپ، ئاجىزانە ھۆركىرەپ يىغلىدى. خوتۇنى ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ مېھرىنىمۇ، ئاجىزلىقىنىمۇ قارغىدى-دە، خەنجەرنى قولىغا ئېلىپ ئۆز كۆكسىگە ئۇردى.

موڭغۇللار ئادەتتە شەھەرنى بۇزۇپ - چاققىنى بىلەن دىنىي ۋاتىلارغا تەگمەيتتى. جەڭچىلەرنى قىرىپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ خانىم دانىنى قىلىچلار بىلەن چاپاپ، ئايالىلار ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى قۇل قىلىپ، روھانىيلار بىلەن مۇرەسسەلىشىپ قېلىشقا ئىنتىلەتتى. مۇسۇلمان ۋە خرىستىئان مەملىكەتلىرىدە، ئىران ۋە گۈرۈجستاندا، ياۋرو-پادا شۇنداق بولغانىدى. ئىش شۇنداق بولغاچقا، مەۋلانە ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنى، گەرچە ئۇلار رەسمىي دىنىي مەنسەپتە بولمىغان بولسىمۇ، ئەجەل چەتنەپ ئۆتۈشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن شەھەرنىڭ بېشىغا چۈشكەن پالاكەت، خالايىقنى ياسقان دەھشەت - ۋەھىمىنى كۆرۈشتىن كۆرە، ئۆلۈمنىڭ ئۆزى ئەۋزەل ئىدى.

ھازىر ھەممىلا كۆز ئۇنىڭغا تىكىلگەنىدى. جالالىدىننىڭ سۆزىنى — ھەقىقەتنىڭ نىجاتلىق سۆزىنى كۈتۈشەتتى. سۆز — ئەمەلىش. ئەمما ئۇنىڭدىن سۆز چىقمايتتى. ئېنىقىنى ئېيتقاندا ئۇنىڭ سۆزى شۇنچە كۆپ ئىدىكى، ئۇ سۆزلەر ئېغىزدىن چىقسىلا ئۇلار بىر-بىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ، ھەددى-ھىسابسىز پارچىلىنىپ، بۆلۈنۈپ كېتەتتى. ئۇ ئۆز-ئۆزىنى ئۆلچەپ، شۇنى ئېنىق بىلەتتىكى، ھېچقانداق سۆز ئۇنىڭ قەلبىدە ئۆركەشلىگەن سەل ۋە دولقۇنلىنىشنى باسالمايتتى، ھەر قانداق سۆز ئاجىز ئىدى.

قىممەتلىك دەقىقىلەر سۈكۈت ئىچىدە ئۆتتى. كەچنىڭ گۈگۈم قاراڭغۇلۇقى بارا-بارا شەھەرنى كېپەنلەۋاتقاندەك ئورىماقتا ئىدى.

مەۋلانە بېشىنى ئېگىپ تەزىم قىلىپ، مۇرىتلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى. گويا ئەپۇ سوراۋاتقاندەك، ھەر بىرىنىڭ كۆزىگە ئۇزاق تىكىلىپ قارىدى.

كېيىن ئۆيگە كىردى. ئايالى، بالىلىرى بىلەن خوشلاشتى.

پەقەت ۋەلەد ۋە ئالاھىددىن سىريانۇسنى ئەگەشتۈرۈپ خانىقادىن چىقتى، غەم-قايغۇغا چۆمگەن كوچىلاردىن ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ شەرقى — ھەلقە بەگۈش دەرۋازىسى تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

كۈن بويى كىشىلەرنىڭ ھەلەكچىلىكى بىلەن ئېلىشىپ، نەق ئەزرائىلنىڭ تۇسىگە كىرگەن ساقچى باشلىقى چىراغ كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان ئۈچ كىشىنى كۆرۈپلا، ساقچىلارغا: بۇلارنىڭمۇ ئەدىپىنى بېرىپ قويۇڭلار، دەپ بۇيرۇشقا تەمشىلىپ تۇراتتى، ئۇن بېشى — ئەخمى جالالىددىننى تونۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ يېڭىدىن تارتتى. ساقچى باشلىقى خىجالەت بولۇپ، شائىرغا يول بوشاتتى.

دەرۋازىۋەنلەر تۆمۈر شادىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتى. تۆت ساقچى — ئىككى تەرەپتىن ئىتتىرىشىپ، دۇپ دەرىخىدىن ياسالغان ھەيۋەتلىك دەرۋازىنىڭ دەرچىسىنى تاقاپ تۇرىدىغان ئېغىر لۆكىدانىنى بىر ياققا سۈرۈشتى.

جالالىددىن ۋەلەد بىلەن سىريانۇسقا تاڭ ئاتقۇچە شۇ يەر-دە تۇرۇپ تۇرۇشنى تاپىلاپ، ئېگىشكىنىچە تۈن قاراڭغۇلۇقى قوينىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

تىتىلىپ كەتكەن ماز پاختىدەك بۇلۇتلار خىرە ئاي شولى-سىدا كۆزگە ئاندا-ساندا چېلىقىپ، ئالدىراشقىنىچە ئۈزۈپ كې-تىشەتتى. ئۇلارنىڭ يىرتىقلىرى ئارىسىدىن بەزى-بەزىدە يۇل-تۇزلار كۆز قىسىشىپ قالاتتى. دالا ئوت-چۆپلىرىنىڭ پۇراقلىرى-نى ئۇچۇرۇپ كەلگەن شاماللار باغلاردا ئايلىنىپ، يوپۇرماقلارنى شىلدىرلىتاتتى، قەلئە دەرۋازىسى ئۈستىدە يۈرگەن ساقچىلارنىڭ بوغۇق تووۋلاشلىرى بىلەن ۋاراڭ-چۇرۇڭ ئىچىدە ئۆتكەن كۈن-نىڭ دەھشەتلىرىنى ئۇزاق-ئۇزاقلارغا ئېلىپ كېتەتتى.

بۇ تۈن قوينىدا يالغۇز ئىدى. باغلارنى ئارىلاپ، تونۇش

چىغىر يول بىلەن موڭغۇل ئەسكەرلىرى يوشۇرۇنغان قازانئوبران تۆپىلىكلىرى تەرەپكە قاراپ ئىلدام مېڭىپ كېتىۋېتىپ، ئۆز قەلبىدە سۆز تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى.

دېڭىز دولقۇنىنى توختىتىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن ئۇنىڭغا بەرداشلىق بېرىش مۇمكىن، چىڭگىز قوشۇنىمۇ شۇنداق: ئۇلارغا قارشى كۈرەش قىلىش پايدىسىز، لېكىن ھەر دائىم خەلقىمىز ئوخشاش مەھكەم تۇرۇش مۇمكىن. ھېچنېمىسى يوق نامراتلار ئۇلاردىن چۆچۈپ كەتمىسىمۇ بولىدۇ. دۆلەتمەنلەر، بايلار تۇڭۇنلىرىنى تېڭىشىۋەرسۇن. شەخسىي مەنپەئەت يولىدا ھېچ نەرسىدىن تەپ تارتمايدىغان، زۇلۇم پاتقىقىغا پاتقان ھۆكۈمدارلار ئەندىشىگە چۈشۈۋەرسۇن. ئاللانى شېپى كەلتۈرۈپ، يالغان سۆزلىگۈچى ئۆلسۇن، قانۇنچىلار قورقۇپ-تىترەۋەرسۇن. پەقىرۇپۇقرالارغا يەنىلا شۇ ئاسارەت، يېڭىغا ئادەتلەنمىگەن بولغىنى ئۈچۈنمۇ بىرئاز قورقۇنچلۇق. بىراق ئۆلۈمنىڭ نېرىسىدا باردىغان مەنزىل يوق. ئۇنىڭدىن كۆرە ھالاكەت ۋە زاۋال تۈپرىقىدىن ئېرىپ-چىرىگەن كونا ئاساس-تەرتىپلەرنىڭ ئورنىغا يېڭىچە ئېتىقاد ۋە يېڭى ئىنسانىيەت تۇغۇلسا، ئەجەب ئەمەس.

ئۇ ئاستا-ئاستا ماڭغىنىچە تۆپىلىكىكە چىقتى. تۆۋەندە، خېلىلا يىراقتا گۈلخانلار بىلەن ئورالغان چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ قارارگاھلىرى كۆرۈندى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا لەشكەر بېشى بايجۇنىڭ كاتتا چېدىرى كۆزگە ئايرىم چېلىقىپ تۇراتتى. ئوت يالقۇنى چېدىرنىڭ ئاپئاق كىگىزلىرى بىلەن چېدىر ئەتراپىدىكى ئاتلارنى، ساقچىلارنىڭ يالتىڭاچلانغان قىلىچلىرى ۋە نەيزىلىرىنى يورۇتۇپ، چاقنايتتى. ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە كىچىك-كىچىك چېدىرلار تىكىلگەنىدى. گۈلخانلار ئەتراپىدا يانپاشلىغىنىچە غۇژمەك-غۇژمەك جەڭچىلەر ئوخلىشىۋاتاتتى.

چىڭگىز قوشۇنلىرى بۇ ئىستىلاچىلىق يولىدا تۈركىلەر، تاجىكلار، خۇراسانلىقلار ۋە خارەزمىلىكلەر قاتارلىق كۆپلىگەن قەبىلىلەر، ئۇرۇقلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالغانىدى. ھەممە خەلقلەر ئۇلارغا ئۆز قېنى - جەڭچىلىرىنى بەردى. لېكىن پەيتى كەلگەندە چىڭگىز قوشۇنى ئۆزلىرى ئىستىلا قىلغان شۇ خەلقلەر ئارىسىغا ئېرىپ - سىڭىپ كېتىشتى.

قوشۇن ھەتتا ئۇيغۇسىدىمۇ چىڭگىزخان بېكىتكەن يوسۇنلارغا رىئايە قىلغان ھالدا ياتاتتى. بايجۇنىڭ چېدىرىنىڭ ئوڭ قول تەرىپىدە قوشۇننىڭ ئوڭ قانىتى — جىرانغار، سول قول تەرىپىدە قوشۇننىڭ سول قانىتى — بىرانغار جايلاشقانىدى. تۈمەنلەر بىر - بىرىدىن ئاتلىقلار ئۆتىدىغان يوللار بىلەن ئاجرىلىپ، مىڭلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان يوللار بولسا تاراق، يۈزلەرنى ئايرىپ تۇرىدىغىنى، پىيادىلەر ماڭىدىغان چىغىر يوللارنى بولسا، ئاران پەرق ئەتكىلى بولاتتى.

شامالنىڭ ئۇچۇرتىشى ئارقىلىق كېلىپ ئاڭلىنىۋاتقان ئىگەر-جابدۇقلارنىڭ شاراق - شۇرۇقلىرى (قاراۋۇللار پاكار بويىۇق بالىلىق ئاتلارنى كېچىسىمۇ ئىگەرلەپ تەق قىلىپ قوياتتى) ۋە گۈلخان ئوتلىرىنىڭ يالقۇنجاپ كۆيۈشلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، موڭغۇل قارارگاھىنى ئۇيقۇ ئەمەس، ئۆلۈم قۇچىقىغا كىرگەن دەپ ئويلاش مۇمكىن ئىدى. ئەتراپىتا ئاجايىپ جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى. جەڭدە غەلبە قىلغانلىقتىن، ئەتىسكى تەنتەنىنى كۈتۈپ، جەڭچىلەرمۇ، مىڭ باشلىرىمۇ ئۆز ئىشلىرىنى ھەقدادىغا يەتكۈزگەن كىشىلەردەك ھۇزۇر قىلىپ ئۇخلىشىۋاتاتتى.

جالالدىن چىڭگىز قوشۇنىنىڭ شەھەرلەرنى بۇزۇپ، باغلار ۋە تېرىلغۇزارلىقلارنى پايخان قىلىشى، بۇ ئۇلارنىڭ تەبىئىتىنىڭ زالىملىقىدىن ئەمەس، بەلكى، ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاقلىرىغا ئوتلاق زۆرۈرلۈكىدىن بولغان، دېگەننى خىيالىغا كەلتۈردى.

ئۆتكەن قىرىق يىل جەريانىدا ئۇلارنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ، بەلختىن قوغلىغان باسقۇنچى زوراۋانلىقنىڭ دەسلەپكى بوران-چاپقۇنىدىن كېيىن چىڭگىز قوشۇنى خېلىلا ئۆزگىرىپ قالغانىدى. چىڭگىزخان ئاللىبۇرۇن ئۆلگەن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئەمدى كۆپىنچە چارۋا ھەققىدە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكەن يەر ھەققىدە ئويلىشاتتى: ئۇلارنى تويدۇرىدىغانمۇ، قاندۇرىدىغانمۇ مانا شۇ يەر ئىدى. شەھەرلەرنى بۇزۇش، قۇرغۇچى ئادەملەرنى قىرغىن قىلىش بىمەنىلىك ئىدى. ئەگەر ئەنە شۇ ئادەملەر پەقەت سان جەھەتتىن ئۇستۇن تۇرماي، روھىي جەھەتتىنمۇ كۈچلۈك بولىدىغان بولسا، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىمنىڭ كىمگە بېقىندىلىقى ئېنىقلا بولىدۇ. شۇ چاغدا بايجۇ نامىدىن، ھەتتاكى ئېلىخان خۇلاگۇ نامىدىن نېمىمۇ قالىدۇ؟

ئۇ تاڭ ئاتقۇچە ئاشۇ تۆپىلىكتە تۇردى. ئۇ قارار گاھىغا قارىغانسېرى ئەتە كونياغا زەخمەت يەتمىگىدى، دېگەن ئەندىشە ئېشىۋەردى. ھەتتا سەھەرلىكىمۇ دۈشمەن قارار گاھىدا جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرۈپ، جەڭ ھازىرلىقى ئالامەتلىرى كۆرۈنمەيتتى. دەرۋەقە، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇيىقى ئاستىدا چەيلەنگەن شەھەرگە ھۇجۇمنىڭ يەنە نېمە كېرىكى بار؟

جالالىدىن يېڭىلىشىمغانىدى. بايجۇ چېدىرىنىڭ بىر تەرىپىگە تىكىلگەن چېدىرلارنىڭ بىرىدە سالجۇق دۆلىتىنىڭ بولغۇسى سۇلتانى رۇكنەددىن كېچىچە كىرپىك قاقماي، يۇڭ كۆرپە ئۈستىدە ئۇيانغا، بۇيانغا ئۆرۈلۈپ چىقتى. موڭغۇل ئېلىخانى ئۇنى ئىسيان كۆتۈرگەن ئاكىسىنىڭ ئورنىغا كونيا تەختىگە ئولتۇرغۇزۇشنى بۇيرۇغانىدى. شۇ چېدىردا ئۇنىڭ بىلەن مۇئىنىددىن پەرۋانىمۇ بىللە ياتاتتى. كەلگۈسىدە جالالىدىن بىلەن قانچە يىل

لارغىچە سۆز ۋە ئەمەل ھەققىدە تىركىشىدىغان پەرۋانە شۇ ئىدى. بىر چاغلىرى ئۇنىڭ دادىسى چىگگىز قوشۇنىدىن سۈلھنامە تەلەپ قىلغانىدى ــ ئەمدى ئوغلى كونيا ئاھالىسىنىڭ ھاياتىنى سورۇپ-لىپ، راستىنلا دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارىغا ئايلانغانىدى.

لېكىن تۆپىلىكتە تۇرغان جالالىدىن بۇ ئىشلاردىن خەۋەر-سىز ئىدى. ئۇ پەقەت مۇلاھىزە قىلاتتى ۋە كۆزىتەتتى. قۇياش دەسلەپكى شەپەق نۇرلىرىنى پەلەكىكە يايغانداء، ئۇ شەھەر بۇ قېتىمۇ ئامان قالار، دېگەن قارارغا كەلدى ۋە ئىلدام-ئىلدام مېڭىپ، قۇشلارنىڭ ئەتىگەنلىك بەزمىسىگە تولغان ۋادىغا چۈ-شۈپ، ئۇ يەردىن قەلئەگە قاراپ ماڭدى.

ھەلقەبەگۈش دەرۋازىسىدا سانسىزلىغان كىشىلەر توپلان-غانىدى: دەرۋىشلەر، ساقچىلار، ئەخىيلەر، قانۇنچىلار، موللىلار كاسىپلار. ئۇلار ساق-سالامەت قايتىپ كەلگەن مەۋلانىنى كۆ-رۈپ، ھەممىسلا ھاياجانلىقتىن «ئاھ» دېيىشىپ كەتتى. بۇ بىر مۆجىزە ئىدى.

غالىب ۋە جەبدەس چىگگىز قوشۇنى ئونلىغان يىللار دا-ۋامىدا كىشىلەر قەلبىگە ئالەمچە قورقۇش-ۋەھىمىلەرنى سالغا-نىدى. بەزىدە چىگگىز قوشۇنىنىڭ بىر ئەسكىرى ئونلارچە مۇسۇلمان ئارىسىدا پەيدا بولۇپ، ئۇلارغا: «سىلەر ئاۋۇ تاشلارغا بېشىگ-لارنى قويۇپ يېتىڭلار، مەن بېشىڭلارنى كېسىۋالىمەن» دېسە، ئادەملەر خۇددى بوغما يىلان چىرمىۋالغان توشقانغا ئوخشاش، قېچىشنىمۇ ئويلىماي، ئۇنىڭغا ئەلھەۋكىمۇلىللا، دەپ بويسۇتۇپ يېتىۋېرەتتى.

مەۋلانە ئۆزى يالغۇز بېرىپ، ئامان-ئېسەن قايتىپ كەلدى! بۇ بىر مۆجىزە ئىدى ۋە باشقا مۆجىزىلەرنى باشلاپ كېلىشى مۇمكىن ئىدى.

جالالىدىن بۇنى كۆپچىلىكنىڭ ئۈمىد ۋە ئۈمىدسىزلىكىدىن

تەلمۇرۇپ تۇرۇشقان چىرايلىرىدىن بىلىپ، ئويلىمىغان يەردىن ئۆز كۆڭلىدە قانداقتۇر بىر زەئىپلىكنى ھېس قىلدى.

ئىنسان قەلبىنىڭ مۆجىزىسىدىن باشقا مۆجىزىلەرگە ئىشەنمەيدىغان مەۋلانە ئۇنىڭ سۆزىنى ئۇقۇپ، ماھىيىتىنى ئۇقمىغان، ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ خەلپىلىرى دەپ بىلىدىغان كىشىلەر تەرىپىدىن يېڭىراقتىلا ئۇزىغان تۇن ھەققىدە توقۇلغۇسى رىۋايەتنى گويا ئاڭلىغاندەك بولدى. ئەپسۇسكى، شۇ چاغدا ئۇنىڭ سۆز قىلغۇدەك مادارى يوق ئىدى.

شائىر قازانۇران ئۇستىدە ئۆتكۈزگەن ئاشۇ كېچىدىن ئاتمىش يىل كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى ــ مەۋلەۋىيلەر جامەسى باشلىقىنىڭ پەرمانى بىلەن مۆھتەرەم شەيخ ئەفلاكى ئۆزىنىڭ «تۆھپەتۇل ــ ئارىفىن»① دېگەن كىتابىدا، مەۋلانە «ئۆز ئەۋلىيالىق شاراپىتى بىلەن» كونيا شەھرىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغانلىقى ھەققىدە رىۋايەت قىلدى. شائىرنىڭ ئەنسىرىگەن تەخمىنى يۈز بەردى: پىكىر ئۇرۇقى ئىچىدىن يېيىلىپ، سۆز قاسىرىقلا ساقلىنىپ قالدى.

ھەسرەتكە چۆمگەن كۆپچىلىك، ئاچ ئادەملەر نانغا قول سۇنغاندەك، جالالىددىنغا قول ئۇزىتاتتى. ئۇلار ئۇمىد كۈتۈشەتتى، مەۋلانە بولسا جىم تۇراتتى.

ھەر بىر ئادەم ــ بىردىنبىر ۋە تەكرارلانماس بىر ئالەم، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلار. ئۇ ئۆز ــ ئۆزىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن باشقىلارنىڭ گەپ ــ سۆزلىرى، پىكىر ۋە تۇيغۇلىرىنى ياخشى ئاڭلايتتى. ئۇلارنىڭ دوزىخى ئۇنىڭمۇ دوزىخى، ئۇلارنىڭ جەننىتى ئۇنىڭمۇ جەننىتى ئىدى. شۇڭلاشقا ئادەملەرنىڭ ھېسىنى ھېس قىلۇاتقان بولسا، ئۇمۇ شۇنىڭ ھەممىسىنى ھېس قىلاتتى.

① ــ ئالەم ــ بىلىملەرنىڭ تۆھپىسى ــ ت.

جالالدىن ئىنسانىنى چۈشەنگەچكە، بۇ خالايىقنىمۇ چۈشەنەلىشى قىيىن ئەمەس ئىدى. پەقەت ئۇچقۇنلا بولسا كۆپايە قىلاتتى. خالايىق چۆلدىكى قاغجىراپ قۇرۇپ كەتكەن ئوت-چۆپلەردەك گۈرىتلا ئوت ئالىدۇ. بىرەر خان ياكى سۇلتانىنىڭ پەرمانى ياكى ئىرادىسى بىلەن يولغا سېلىنغان قورالىق قوشۇننى چۈشىنىش ئاسان ئىدى. سۇلتانلارنىڭ نىيەت ۋە مەقسەتلىرى، ئۇلار ئىگىلىگەن مەۋقە-مەرتىۋىلىرى تۈپەيلىدىن چەكلەنگەن بولىدۇ.

موڭغۇللار قارار گاھى يېپىندا ئۆتكەن ئاشۇ كېچىدە، ئۇ مۇنداق ئويغا كەلدى: قىسمەت بۇ قېتىممۇ كونيانى ساقلايدۇ. ئىلىخان خۇلاگو ئۆزىنىڭ يېقىن تۇغقىنى بايجۇنى يېڭى زېمىنلارنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس، بېسىۋېلىنغان يەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئىززەتتىن سۇلتانىنىڭ ئورنىغا ئۆز ئىنىسىنى ئولتۇرغۇزۇپ، باج-سېلىقلارنى تېخىمۇ كۆپەيتىپ، بايلىق يىغىۋېلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. شۇڭلاشقا شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىپ، ئادەملەرنى قىرغىن قىلىشنىڭ ھاجىتى نېمە؟

شۇنداقلىقىغۇ شۇنداق، بىراق بىر شەرتى بار: بايجۇدا ئادەملەرگە خاس (ئۇمۇ ھەر ھالدا ئادەم-دە) قەھرى-غەزەپ، ئەلەم ھېسسىلىرىنى قوزغىتىپ، ئۆزىنىمۇ، خۇلاگو خانىنىمۇ ئۇنتۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان بىرەر تاسادىپىيلىق ئەھۋال يۈز بەرمىسە بولاتتى. ئۇنداق بولغاندا...ئۇ چاغدا خاتالىشىپ قېلىش مۇمكىن. ئەمما ئۇنىڭ، جالالدىننىڭ خاتالىقى ئۆتكۈزۈشىگە بولمايتتى. ۋەزىر-ۋۇزرالار، ئەمىر-ئومارالار، ئەمەلدارلارغا ئەمەس-ئۇلار ئىززەتتىن سۇلتان باشچىلىقىدىكى جەڭ مەيدانىنى تاشلاپ، پايتەختىنى تەقدىرنىڭ ھۆكۈمىگە تاپشۇردى-ئۇنىڭغا، جالالدىنغا باغلىق: پۇقرا شەھەردە قالامدۇ ياكى ئۇنى تاشلاپ چىقىپ كېتەمدۇ، جەڭدە چىڭگىز ئەسكەرلىرىنىڭ كالا

177

تەكلىرى ئاستىدا قويدەك قىرىلىپ كېتەمدۇ ياكى تىرىك قېلىپ، جان بېقىش ئۈچۈن جاھاندارچىلىق قىلامدۇ...بۇ نەرسىلەر ئۇ-نىڭ بىر ئېغىزلا سۆزىگە باغلىق، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ جىم تۇ-راتتى. بىراق، سۆزلەش قانچىلىك قىيىن بولمىسۇن يەنىلا سۆز قىلىشقا توغرا كېلەتتى.

— قورقماڭلار. ئەمدى موڭغۇللاردىن قورقۇشنىڭ ۋاقتى ئۆتتى، قېچىپمۇ يۈرمەڭلار، شەھەر ئامان قالدۇ.

يۈزلىرى تاتارغان، كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتكەن، ئاۋاق ئۇزۇنتۇرا دەرۋىش بىرىنچى بولۇپ ۋارقىرىدى:

— مۆجىزە، مەۋلانە مۆجىزە كۆرسەتتى!

شائىر نەپرەتلىنىپ كەتتى. مۆجىزە؟ بۇ قانداق مۆجىزە؟ كۆزىتىش ۋە مۇلاھىزە قىلىش، كۆرگەنلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش بىر ئادەم ئۈچۈن مۆجىزە بولامدۇ؟

جالالىدىن سىريانۇس بىلەن ۋەلەدنىڭ ھەمراھلىقىدا كۆپچە-لىك ئارىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، ئىتتىك-ئىتتىك قەدەم تاشلاپ، ئۆيىگە قاراپ ماڭدى. قارا چىراغنىڭ مېيىغا ئوخشاش يېپىش-قاق ئاشۇ سۆز پۈتۈن شەھەر ئىچىگە تارىلىشقا باشلىدى: «مۆجىزە! مۆجىزە! مۆجىزە!»

ئۇ قۇلاقلىرىنى ئېتىۋېلىشتىن ئۆزىنى ئاران تۇتۇپ كېتە-ۋاتاتتى.

ھويلىغا كىرىپ، ئايالى بىلەن كېلىنىگە كۆزى چۈشۈپ قال-دى. ئۇ پەيدا بولۇش بىلەنلا ئۇلار يوشۇرۇنۇۋېلىشتى. ئۇ ئىلا-دام ماڭغىنىچە مەدرىسىنىڭ مەسچىتىگە كىردى. ئۇنىڭ كېلىشىگە ئىنتىزار بولۇپ تۇرغان دوستلىرى، شاگىرتلىرى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ تەزىم قىلىشتى. يەنىلا ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئاشۇ سۆز ئاڭلاندى:

— مەۋلانە بايجۇنىڭ ئەسكەرلىرىدىن قورقۇپ تۇرماي مەرد-

لنكنىڭ مۆجىزىسىنى كۆرسەتتى! مۆجىزە!
مەردلىكنىڭ مۆجىزىسى ئىمىش! بۇنىڭدا مەردلىك نېمە قىلسۇن!
ئۇ ئەجەلدىن ئەمەس، كۆڭۈل ۋە ئەقىلنىڭ كورلۇقىدىن قورقىدۇ. ھەي، ئۆز جاھالىتىگە ئەسىر بولغانلار! ئۆزۈڭدىن قورق، پەلەككە، ھۆكۈمدارلارغا بولغان قۇللۇق ئېتىقادىڭدىن قورق! ئالەمنى زۇلمەت قاپلارمىش، بېشىڭنى زۇلمەت ئورارمىش! بېشىمۇ، يۈزىمۇ يوق زۇلمەتكە قانداقتۇر بىرەر سۆز، نە بىرەر ئامال تەڭ كېلەلىسۇن!...
ئۇنىڭ پۈتۈن جىسمى شىددەت بىلەن سۆزگە ئايلاندى. قولى ئېگىز كۆتۈرۈلدى:

...نە ئىقلىمۇل پەلەك، نە خالىقۇل ئاللانى بىلمەسمەن!
بىكارغا ئىزدىمە يول، — دېيىشەر، — تېزرەك بۇيان كەلگىن!
ئۇيان بېرىش ئۈچۈن مەن ئۇنداق بىر روھنى بىلمەسمەن.
گاھى كۆڭلۈمنى خۇن قىلار، تۇتار ياقامنى گاھ مەھكەم.
نى زالىمدۇر، نېچۈك بىر جادۇگەر؟ مەن ئۇنى بىلمەسمەن.
گويا بىر شىر ئېمىشكىم ئالدىدا سانسىزلىغان قويلار،
شىرمۇ ئۇ ياكى قويمۇ، ئاختۇرۇپ بىر مەنانى بىلمەسمەن.
قېنى ئەنھار① مەنكىم ئاقىۋەت دەريانى بىلمەسمەن.
ۋە لېكىن مەن ئاشۇ ئەنھار ئىسلە دەريانى بىلمەسمەن.
يۈرەرمەن ھالىم خاراب، قىزار چۆرەمدە بىر بازار،
ئاداشقان بىر گۈزەكتەك نە پايدا، نە سودىنى بىلمەسمەن.
گاھى ماختاپ، گاھى قارغاپ، قىلىشار بەزىدە تەھقىر،
ئەشۇ نادان ئايان ئەمەس، ئاشۇ دانانى بىلمەسمەن.
گويا كى بىر مۇشۇكتەك، ئۆز نەسلىنى يەيدىغان يەر بىلەن ئاسمان
بۇنىڭدەك ئاتا ـ ئانا، بۇنىڭدەك ئەنقانى بىلمەسمەن.

① ئېقىن سۇلار ـ ت.

قادىلار ھەردەم ماڭا سىگلاپ نەيزىلەر يان - ياندىن،
ئاشۇ ئۇزۇن ساپلىق نەيزىلەر بورانىنى بىلمەسمەن.
گۆدەكلىك پەسلىدىن ئۆتتۈم، بېرىپ جەڭگاھلىغا يەتتىم.
ئۇرارمەن ياۋنى، لېكىن يېتەكچى كىمكىن بىلمەسمەن،
بېشىم ئەگدىم پەقەت ھەققە، خوجام - سۇلتانۇشاھقا ئەمەس،
ئاشۇ بايجۇ ۋە باتۇ، خان بىلەن توغرانى بىلمەسمەن.
يۇنانۇ تۇرككە جېنىم قۇربان، قۇچاي موڭغۇلنىمۇ ھەردەم.
كىم ئەرمىش ماڭا ئىلىخان؟ خۇلاگو پادىشاھنى بىلمەسمەن...

بەختكە يارىشا ئۇ شۇ چاغدا يېڭىلىشمىغاندى. بايجۇ لەشكىرى شەھەرگە كىرمىدى. ۋاقىت زىق بولغاچقا، خۇلاگو باغداد-قا قوشۇن تارتماقچىدى.

پەرۋانىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئەمەلدارلار، سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر، پۇتۇن شەھەر مال، پۇل، ئالتۇن - كۈمۈچ ۋە قىممەت باھالىق نەرسىلىرىدىن زور سوۋغات يىغىپ، بايجۇغا بەردى.

بايجۇ سۇلتان رۇكنەددىننى تەختكە ئولتۇرغۇزۇپ، پۇتۇن سالجۇق شەھەرلىرى ئەتراپىدىكى سىپاھلارنى بۇزۇشقا ئەمر قىلدى. ئۇلار بۇندىن كېيىن قەتئىي قارشىلىق كۆرسىتەلمەيدىغان ھالغا كېلىشى كېرەك.

پەقەت، ۋىلايەت بەگلىرىنىڭ نەزەردە ئابرويى چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈنلا كونيا بۇنىڭدىن خالىي قالدۇرۇلدى. جالالىدىن دەسلەپ كۆرگەن ئاشۇ ھەشمەتلىك كونيا سىپاھلىرى ئەمدى ئۇنىڭ ياشىنىپ قالغان، ئاجىز ئايالىرى ئاستىدا يەنىلا مۇستەھكەم تۇراتتى.

سىپاھلار

يىگىرمە ياشلىق جالالىدىن، بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر بۇرۇن جاۋزا ئىپىنىڭ بېشىدا تۆگە مىنىپ دادىسىنىڭ كەينىدىن كېلە-

ۋاتقان چاغدا بۇلارنى كۆرگەنىدى. سۇپسۇزۇك سۇ بىلەن تولغان زەيكەشلەرنىڭ ئۇستىدە چاقناپ تۇرغان مەرمەر مۇنارلار ئاجايىپ نەقىشلەر، سۇرەتلەر، ئادەم باشلىق شىرلار، بۇركۈت، غەلىتە كىيىنىپ ئۇچۇۋاتقان ئاياللار، تاش ئويمىلاردا بۇ قەلئە قۇرۇلۇشىغا قاتناشقان بەگلەرنىڭ ئىسمىلىرى، سالجۇق سۇلتانلىرى بەكمۇ ھۇرمەتلەيدىغان فىردەۋسنىڭ «شاھنامە»سىدىن پارچىلار، بۇلارنىڭ ھەممىسى، كونىيا سىپىللىرىنى ئادەم ۋە ھايۋانلار تەسۋىرىنى تەھقىقلىغۇچى ئىسلام قورغىنىغا ئەمەس، گۈزەل مەجۇسى①، بىر ساماۋى خىيالغا ئوخشىتىپ قويغانىدى.

سەرسانلىق ـ سەرگەردانلىق يىللىرىدا جالالىدىن روھانىيلارنىڭ دادىسىنى قانداق قارشى ئالىدىغانلىقىغا كۆنۈپ قالغانىدى. لېكىن، بۇگۈن ئۇ قارا پەشمەت چاپان كىيىپ، يوغان سەللە ئورىۋالغانلارنىڭ ئارىسىدا ئۇقىيا، نەيزە، قالقان تۇتقان نۆكەرلەرنىڭ ھەيۋەتلىك سەپلىرىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. ئۇلار سۇلتانىنىڭ مەخسۇس قوغدىغۇچىلىرى بولۇپ، ۋەزىر ئەزەم نىزامۇلمۇلك ئۆزىنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن كىتابىدا مەسلىھەت بەرگىنىدەك غەيرىي قەبىلىلەر ـــ گىروزىن، رۇس، كۇرد، ئافغان ۋە باشقىلاردىن تاللاپ ئېلىنغانىدى. جالالىدىن قوغدىغۇچى ساقچىلار ئارىسىدا سۇلتانىنىڭ يېشىل سايىۋىنىنى كۆرۈپ، ھەيران بولدى.

ئوھوي، سۇلتانۇل ئۇمەرا ـــ ئالاھىددىن كەي قۇبادنىڭ ئۆزى سۇلتانۇل ئۇلىمانى قارشى ئېلىش ئۈچۈن قەلئەدىن پىيادە چىقىپتۇ ـ دە؟!

سالجۇق سۇلتانىنىڭ دەبدەبىلىك ئۇنۋانى، سەلتەنىتىنىڭ شان ـ شۆھرىتى ۋە ساراي ھەشمەتلىرىگە ماسلاشقانىدى. ئۆزىنىڭ

① ئوتپەرەستلەر دىنى، شامانى دىنىنىڭ شەرقلەشكەن بىر بۆلىكىـــى.

مۇسۇلمانچە ئالاھىددىن دېگەن ئىسمىغا «شاھنامە»دە كۆرسىتىلگەن ئىران ھۆكۈمدارى كەي قۇباد نامىنىمۇ قوشۇۋالغان سۇلتان، ئۆز ساراىيىدا قەدىمكى ئىران شاھلىرىنىڭ رەسمىي - يۇسۇنلىرىنى يولغا قويغانىدى. دۆلەتنى ئىداره قىلىش ئىشلىرى قارىلىدىغان ئورۇندا سۇلتان باشقىلاردىن پەرده ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇراتتى. ھۆكۈمدارنى كۆرۈش بۇيۇك شان - شۆھرەت سانىلاتتى. تەخت ئەتراپىدا نەيزە ۋە توقماق تۇتقان ساقچىلار تۇرۇشاتتى، ئۇلار ھۆكۈمدارغا سايىدەك ئەگىشىپ، بەدنىيەتلىك قىلغۇچىلارنىڭ جېنىنى جەھەننەمگە يوللاشقا ھەمىشە تەييار تۇراتتى. ساراي پاسبانلىرى، قاراۋۇللار، قوراللىق كۈتكۈچىلەر ئۇچۇن قانۇن - قائىدە ــ سۇلتاننىڭ قارار - ئىرادىسى ئىدى.

كۆپ ساندىكى ساراي مۇلازىملىرى ۋە خىزمەتچىلىرى، ئۆي - يەر باشقۇرغۇچى، ھاممامچى، ساندۇقچى، ئىشىك باقار، قۇشچى، ئۇۋچى، بەقاۋۇل (تاماق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى - ت)، داستىخانچى، چىنە - قاچا باشقۇرغۇچى، تۇپ ۋە قىزىقچىلارغا ساراي ئەمىرى باشچىلىق قىلاتتى. بەزىلەردە مېھمانلارنى نۇپۇز ۋە مەرتىۋىلىرىگە يارىشا ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇشمۇ، قاچان توخۇ ۋە قىرغاۋۇل، قاچان قوي، كەپتەر ياكى كىيىك گۆشى تارتىشقا ئىشارەت قىلغۇچىمۇ، كۈموش كەشتىلىك كىيىملەر كىيگەن، ئاي يۈزلۈك يىگىتلەرگە مېھمانلارغا شەربەت ياكى قىمىز، قېتىق ياكى مۇسەللەس سۇنۇلسۇن دەپ پەرمايىش بەرگۈچىمۇ ئاشۇ ئەمىر ئىدى.

ساراي قائىدە - يوسۇنلىرىدىكى دەبدەبە ۋە ھەشىمەتتە قوشىنسى ئىزانتىيىنىڭ تەسىرىمۇ بار ئىدى. كۆپىنچە سالجۇق سۇلتانلىرى ھۆكۈمدار ئاكىلىرى ۋە ئاتىلىرىنىڭ ھىيلە - مىكىرلىرىدىن چۆچۈپ، تەختنى ئىگىلەشتىن بۇرۇن ئۇزۇن يىل غۇربەتتە ياشاشقا مەجبۇر بولۇشاتتى.

بۇ قىسمەتتىن ئالاھىددىن كەي قۇباد I ھۇ قۇرۇق قالمىغا-
نىدى. ئۇ ياشلىق باھارىنىڭ ئون يىلدىن كۆپرەك دەۋرىنى كو-
نستانتىنوپولدا ۋىزانتىيە پادىشاھىنىڭ ساراىيدا ئۆتكۈزدى.
ئۇ يەردە دەبدەبىلىك قوبۇل مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلۈپ، زامانە-
ۋى تېخنىكا مۆجىزىلىرى نامايىش قىلىناتتى، سۈيۇقلۇق بېسە-
مىنىڭ ياردىمى بىلەن پادىشاھنى ئولتۇرغان تەختى بىلەن تو-
رۇسقىچە كۆتۈرۈشلەر بولغۇسى سۇلتانىنى دەسلەپتە ھەيران
قالدۇردى. بىراق ئو مەلۇم ئۇسۇللارنىڭ بىرلا خىل، تەكرارلىقى-
غا، ئۆزىنى ھەر كۈنى ساختا ئۇلۇغۋارلىققا سالغۇچى پادىشاھنىڭ
ئىغۋا، پىتنە-پاسات بىلەن تولغان تۇرمۇشىغا ئوبدانراق زەن
سېلىپ، ئەرۋايى ئۇچتى، زېرىكتى.

بولغۇسى سۇلتاننىڭ بىردىنبىر ئاتىدارچىلىق قىلغۇچى
بوۋىلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى، قائىدە-يوسۇنلىرى پەقەت «ئوغۇز-
نامە» دېگەن كىتابتىلا بار ئىدى. بۇ كىتابنى ئۇنىڭغا باش پانا-
ھى ئاتابېك بەدرىددىن گۆھەرتاش تەقدىم قىلغان، ئۇنىڭدا ئۇ
ئوۋلاش، بەزمە ۋە جاسارەتلىك كۆچمەنچىلەرنىڭ ھاياتى ساددا
ۋە گۈزەل تىل بىلەن يېزىلغانىدى.

كونيا تەختىگە ئولتۇرۇش بىلەن ئالاھىددىن كەي قۇباد
چىشىنى چىشلەپ، شۇ چاغقىچە داۋاملىشىپ كەلگەن رەسمىي-
يوسۇنلارنى قوبۇل قىلدى. لېكىن ئىمكانىيەت تېپىلسىلا، سارايـ
دىن قاچاتتى. مۇبادا سەپەرگە چىقىشقا باھانە تاپالمىسا، ئىككىنـ
چى پايتەختى قەيسەرىگە بېرىشقا، باھار كېلىشى بىلەن جەنۇبقا،
دېڭىز بويلىرىغا بېرىشقا ئالدىرايتتى.

سۇلتان بوش ۋاقىتلىرىدا ئوقيا، پىچاق، ئېگەر-جابدۇق
ياساش، ياغاچچىلىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. شاھماتنى ياخ-
شى كۆرەتتى، ئۇ ئويۇندا ماھىر جەڭچى ھېسابلىناتتى. بەزىدە
ئىران شاھلىرىغا ئەگىشىپ، بېنايىغا ئوخشاش رۇبائىيلارنىمۇ

یازاتتی. لېكىن ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرگەن مەشغۇلاتى ـ ھەر يىلى ئىككى قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان مەملىكەتنىڭ ئالىي ئەمەلدارلىرى، بەگلىرى، نائىبلىرى، مەشھۇر باتۇرلىرى، شان ـ شۆھرەتكە تەشنا ياشلىرى قاتناشقان ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇۋچىلىق ئىدى.

ھەر قېتىملىق ئۇۋ ئونبەش كۈن داۋام قىلاتتى. ئاۋۋال تەرەپ ـ تەرەپتىن قاپساپ، ئاندىن ئۇۋلاشقا چۈشەتتى. ئوغۇزلارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئۇۋدا بىرىنچى بولۇپ سۇلتان ئوق ئاتاتتى، ئاندىن بەگلەر، كېيىن ئوتتۇراھال ئەمەلدارلار، ئاخىرىدا ياشلار ئوق ئېتىشاتتى. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت بەگ ۋە نائىبلارنىڭ قوللىرىدا كۈچ، كۆزلىرىدە قۇۋۋىتى بارمۇ ـ يوقمۇ، ئۇلارنى چاققان ۋە ئەزىمەت ياشلار بىلەن ئالماشتۇرۇش ۋاقتى بولۇپ قالدىمۇ، دېگەننى ئېنىقلاش ئىدى. نېمىشقىكى يەر ـ مۇلۇكلەر ئەمەلدارلارغا مۇلۇك قىلىپ بېرىلمەي، باشقۇرۇشقا بېرىلەتتى، يەنى مىراس قىلىپ بېرىلمەي خىزمىتىگە قارىلاتتى. خىزمەت ــ بۇ ھەممىدىن بۇرۇن ھەربىي خىزمەت ئىدى. بىر ئوقتا قۇشنى ئېتىپ چۈشۈرگەنلەرگە سۇلتان تەرىپىدىن بېشىغا تاقاش ئۈچۈن ئۇكە بېرىلەتتى، يولۋاس ئۆلتۈرگەنلەرگە بوينىغا ئېسىش ئۈچۈن ئالتۇندىن ئىشلەنگەن قۇتاس① بېرىلەتتى. ئۇۋ جەريانىدا ئالاھىدە دەم ئېلىش بەزىلىرى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ قويلار سويۇلاتتى. ھەر بىر كىشىگە بەلگىلەنگەن ئادەت بويىچە ئۇنىڭ نوپۇزى ۋە سۇلتانغا قانچىلىك يېقىنلىقىغا قاراپ گۆش تەقسىم قىلىپ بېرىلەتتى. ئەنە شۇ بىر پارچە گۆشنى يېيىش بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدارىغا بولغان ساداقەتلىكىنى يەنىمۇ ھەسسىلەپ ئاشۇراتتى. شۇ بىر پارچە گۆشكە قاراپ ياش جەڭچى ياكى خىزمەتكارنىڭ يېڭىدىن مەنسەپ دەرىجىسىنى ئۆستۈرگىنىنى ۋە كونا ئەمەلدار-

② ئاتنىڭ يايلىغا ئاسىدىغان بېزەك ــ ت.

نی مەنسەپتىن قالدۇرغىنىنى بىلگىلى بولاتتى.

ئالاھىددىن كەي قۇباد روھىي جەھەتتىن كۆچمەنچى - ئوغۇز-لۇقى بويىچە، ئەمما دىنىي ئېتىقادقا پەۋقۇلئاددە بىر جىددىيەت بىلەن مۇناسىۋەتتە بولاتتى. قاچاندۇر بىر چاغلاردائاتا- بوۋىلىرى - تېجىمەل مولللار قوللانغان يېزىقىقا تۇمارغا قارىغاندەك، خۇراپىيلىق بىلەن ئىشىنەتتى. ساۋاتسىز تۈرك دېھقانلىرى ھەتتا يەردە بىر پارچە قەغەز كۆرۈپ قالسا، ئۇنى قولىغا ئاۋايلاپ ئې-لىپ، بۇنىڭغا كالامى شېرىپ پۈتۈلگەن بولمىسۇن يەنە، دېگەن ئويغا كېلەتتى.

سۇلتان ئالاھىددىن كەي قۇبادنىڭ ھەر بىر يارلىق، ھەربىر پەرمانى مۇقەددەس ئاللاغا ھەمدۇسانا ئوقۇش بىلەن باشلىناتتى. ھەر قېتىم پەرمانغا قول قويۇشتىن ئاۋۋال ئۇ نامازغا تاھارەت ئالغاندەك تاھارەت ئالاتتى. تەبىئىيكى سۇلتان روھانىيلارنى ئالا-ھىدە ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇنىڭ مەرھۇم ئاكىسى يەنىلا سەلتەنەت ئىگىسى بولغانلىقتىن، مۇسۇلمان دۇنياسىدا شەيخۇل ئەزەم دەپ داڭقى كەتكەن، ئەسلىدە تەكىتى ئىسپانىيىلىك بولغان ئىبنى ئەل - ئەرەبىنى كونياغا تەكلىپ قىلغانىدى. ئۇ سوپى - ئۆلىمانى ئاتىسىدەك ئەزىز كۆرەتتى، ئۇنىڭ پەندۇ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالاتتى، ئەتراپى ناسارالار بىلەن قورشىلىپ قالغان شارائىتتىمۇ سىياسىي ھەم مەنىۋى مەسىلىلەردە ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سورايتتى.

ئاكىسىنىڭ تەختتىكى ئورنىنى ئىگىلىگەن ئالاھىددىن كەي قۇباد، موڭغۇل ئىستىلاسى يىللىرى ئۆزىنىڭ سارىيى ئەتراپىغا مۇسۇلمان ئېلىنىڭ بىرمۇنچە چولپانلىرىنى يىغقانىدى. لېكىن سۇلتانۇل ئۆلىما دەپ ئاتالغان بەلخلىك ۋائىزنىڭ كېلىشى پەۋ-قۇلئاددە ھادىسە بولۇپ، ئۇنى ئۆزى قارشى ئېلىشقا قارار قىلغانىدى.

كارۋان قەلئە دەرۋازىسىغا يېقىنلاشقاندا ئاتىسى تۆگىدىن چۈشتى. سۇلتانۇل ئۇمەرا پارقىراق كىيىملىرىنى كىيىپ، قىممەت باھالىق جابدۇقلار بىلەن قوراللانغان مەھرەملىرى بىلەن، سۇلتانۇل ئۆلسا بولسا ئاددىيتون، پۇشتى رەڭلىك ئۇزۇن يەكتەك كىيىشكەن بىر توپ مۇرتلىرى بىلەن بىر - بىرىگە قاراپ مېڭىشتى.

سۇلتان تەرىپىدىن كۆرسىتىلگەن بۇ ھۆرمەتتىن ئاتىسى پايدىلاندى.

ئارىلىقتا ئۇچ قەدەمچە قالغاندا، سۇلتانۇل ئۆلسا توختاپ تەزىم قىلدى.

سۇلتانۇل ئۇمەرا يەنە بىر قەدەم تاشلاپ ھۆرمەتلىك بۇۋاينىڭ قولىنى سۆيۈش ئۈچۈن ئېگىشتى. لېكىن بۇۋاي مەغرۇر تۇرۇپ، ئۇنىڭغا قولىنى ئۇرنىدا ياغاچ ھاسىسىنى ئۇزاتتى.

سۇلتان ئالاھىددىن كەي قۇبادنىڭ سارغۇچ كۆزلىرىدە غەزەبلىك بىر چاقناش ئەكس ئەتتى «بۇ نېمە دېگەن مەنمەنلىك!» لېكىن باشقا چارە قالمىغانىدى، ئۇ ئاچچىقىنى يۇتۇپ ھاسىغا لەۋلىرىنى تەگكۈزدى.

شۇ چاغدا سۇلتانۇل ئۆلسا شەيخ ئۇچۇن ئادەتتىكىدەك، ئەمما ساددا دىل كىشىلەرگە چاقماقتەك تەسىر قىلىش ئۈچۈن كارامەت بىر سۆز قىلدى:

ــ ھۆكۈمدار، مېنى تەكەببۇر دەپ بىھۇدە ئويلىدىڭ! مۇسەللەملىك① ــ گاداھلىق قىلغۇچى ئۆلمالارنىڭ ئىشى، ئەمما بۇ ــ دۇنيانىڭ سۇلتانلىرى بىلەن نەرسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئالله قىنىدا تۇتقۇچى دىيانەت سۇلتانلىرىغا مۇناسىپ ئەمەس!

بۇ سۆزلەر ئالاھىددىن كەي قۇبادنى گاڭگىرىتىپ قويدى، مېھمان ئۇنىڭ پىكرىنى بىلىپ قالغاندەك ئىدى. ئۇ ئېھتىرام

① تەسلىم بولۇش، خۇشامەتچىلىك ــ ت.

بىلەن مېھمانىنى سارايغا جايلىشىشقا تەكلىپ قىلدى.

ئەمما سۇلتانۇل ئۆلىما سارايدىن كۆرە، ئالتۇنپە مەدرىسىنى تاللىدى. پايتەختكە ساق - سالامەت يېتىپ كەلگەنلىك شەرىپىگە پادىشاھ تەرىپىدىن سوۋغات قىلىنغان ئىنئاملارنى كەمبەغەللەرگە تارقىتىپ بەردى. بۇ، سۇلتان ئالدىدا ۋە ئۇنىڭ سارىيىسى ئىچىدە ئۆلىمانىڭ ئېتىبارىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭ جاما-ئەتكە ۋەز ئېيتىشقا تەييارلىنىشىغا ئىلھام بەردى.

ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى خېلى ئوبدان جايلاشتۇرۇلدى، پۇختا سېلىنغان، تاغلاردىن ئېقىپ چۈشكەن، ئۆستەڭدە مەۋج ئۇرۇپ تۇرىدىغان سۇلار، باغلار، ئۈزۈمزارلار بىلەن ئورالغان كونيا شەھىرى - شاراپەتلىك پايتەختتە تۇرمۇش ئەنە شۇنداق باشلاندى.

كونيادا بازارلار ئاۋات ئىدى: ئات بازىرىدا - ئۇچقۇر ئاتلار بىلەن، ئاشلىق بازىرىدا ئارپا ۋە تېرىق بىلەن، قۇل بازىرىدا - ئادەملەر بىلەن سودا قىلىشاتتى. جوھۇت مەھەللىسىدە مۇسەللەس، يۇنان مەھەللىسىدە نەشە سېتىشاتتى. نان، ھەسەل، ماي، قوي گۆشى تولىمۇ ئەرزان ئىدى. بۇ ئەسلىدە دېھقانىنىڭ مېھنىتىنىڭ تولىمۇ قەدىرسىز بىكارغا دېگۈدەك كېتىۋاتقانلىقى ئىدى.

مىسكەرلەر، زەرگەرلەر، خام بازىرى، قورال - ياراق بازىرى ۋە ئۇلاق بازىرى بىر - بىرىدىن ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇراتتى، كەچ بولۇش بىلەن ئۇلارنىڭ دەرۋازىسى مەھكەم تاقىلاتتى.

دۇنيانىڭ بارلىق بۇرجەكلىرىدىن ئېقىپ كەلگەن ئادەملەر ھۇنەرۋەن ۋە سودىگەر جامەسى، بەدەۋلەت ئەمەلدارلار سالدۇرغان كارۋان سارايلار، مەدرىس ۋە خانىقالارغا تولۇپ كېتەتتى. شەھەردە مەخسۇس قاراۋۇل، خىزمەتكارلار قويۇلىدىغان قەبرە ۋە گۈمبەزلەر، ئەسكەرلەر بىلەن تولۇپ - تاشقان نۆكەرخانە-

لار، خەتـتاتـلار، كاتىپلار بىلەن تولـۇپ كەتكەن ئىشخانـلارمۇ ھېسابسىز ئىدى. بۇ ــ ئالىم ۋە ئۆلىمالار شەھىرى ئىدى، شۇنداقلا شاۋقۇن ــ سۇرەنلىك مەيخانىلىرى، يۇزلەپ چۆرىلىرى بار، ئەيش ــ ئىشرەتلىك بەزمىخانىلىرى بار شەھەر ئىدى.

بۇ يەردە سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئۆمـرى ئاخىرلىشـۇاتاتتى. كۆڭلىگە ياققان بۇ كونيا ــ ئۇنىڭ پانىي دۇنيادىـــكى ئاخىـرقى خۇشلۇقى، ئاخىرقى مەنزىلى بولۇپ تۇيۇلاتتى.

بىر قېتىم سۇلتانۇل ئۆلىما جالالىدىن بىلەن شەھەر سىپىـلى ئۇستىدە، ھازىر ئۇ تۇرغان يەردىن ئوتتۇز قەدەم نېرىراقتا تۇرۇپ شەھەرگە زەن سالغانىدى. شۇ چاغدا ئۇ، سۇلتان سارىيى بىلەن ئەمىر قورغىنىنىڭ ئاسمانغا تاقاشـقان گۈمبەزلىرىـگە، مەسچىت ۋە مەدرىسلەرنىڭ پەشتاقلىرى قۇياش نۇرىدا پارقىراپ تۇرىدىغان بۇ شەھەرگە قاراپ، بىردىنلا قوللىرىنى ئالدىغا سوزۇپ، مۇنـداق دېگەنىدى:

ــ ئوغلۇم، قاراپ باققىنا، بۇ سانسىزلىغان ئۆيـلەرنى! بۇ شەھەردە نەۋرىلىرىمنىڭ نەۋرىلىرىمۇ ياشاپ قالسۇن!...

سۇلتانۇل ئۆلىما ئۆمـرىـنىڭ كونيادا ئۆتـــكەن كېيىنـكى ئىككى يىلى ئەنە شۇنىڭغا ــ ئەۋلادلىرىم مۇشۇ تۇپراققا چوڭقۇر يىلتىز تارتىشسۇن، دېگەن ئارزۇغا سەرپ قىلىنىدى.

جالالىدىن تاڭنىڭ مەيىن سالقىن شامىلىدىن بىر ئاز شۇرکۈنـدى، ياشلىق چاغلىرىدا ئاشۇ مەيىن شامال ئۇنى روھلانـدۇراتتى، ئۇي ــ خىياللىرىنى ئويغىتىۋېتەتتى. ئۇ بىرئاز توڭلىدى، ئاخشام پەرۋانە سارىيىدىن چىقىشـدا يېپىنىۋالـــغان تونىغا مەھـــكەم ئورىنىۋالدى.

ئۇ قاراۋۇللارغا پەرۋامۇ قىلماي، يېنىدىكى مۇنارنىڭ دالـ

دىسىغا ئاستا ئۆتۈپ، شامالدىن دالدىلاندى ۋە شەھەرگە قاردى.

ئۇنىڭ كۆزى سۇلتان ساريىيىغا چۈشتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئۆز خانىقاسىنىڭ يېڭى كۆتۈرۈلگەن قۇياش نۇرىدا خىرە يالتىراپ تۇرغان گۈمبىزىنىمۇ بايقىۋالالىدى.

ئۇنىڭغا ۋە شاگىرتلىرىغا خىزمەت قىلىۋاتقان ئاشۇ مەدرىسىمۇ سۇلتانۇل ئۆلىما ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى كۆرسەتكەن ئاددىيلا بىر كارامەتنىڭ مېۋىسى ئىدى.

ئاشۇ جۈمە كۈنى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ۋەزىنى ئاڭلاش ئۈچۈن كونيانىڭ بارلىق ئېسىلزادىلىرى توپلانغانىدى. دەمەشىق مېمارلىرى سالغان، گۈمبىزىنىڭ ئاستىغا مىڭلاپ كىشىلەر سىغىدىغان، يېڭى مەسچىت جامەگە سۇلتان ۋە ئۇنىڭ خانىدانىمۇ قاتناشقانىدى. سۇلتانغا ئەگىشىپ ساراي ئەھيانلىرى، ئەمىرلەر، ھۆ كېلىشكەن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا دۇئان بەگلىرى، بەگلەر بېگى، سۇلتاننىڭ مەسلىھەتچىلىرى، ئەمىر كۆتكۈچىسى، ئەمىر ئىشىك باقارى، ئاتابېك، مۇھىردار، كاتىب ـ مۇنشى، قازىكالان، سودىگەر ۋە ھۈنەرۋەنلەر جامەسىنىڭ ئاقساقاللىرى بار ئىدى.

سۇلتانۇل ئۆلىما قارا ياغاچتىن ياسىلىپ، قەدىمكى نەقىشلەر چېكىلگەن مۇنبەرگە چىقىپ، ياراتقۇچىغا ھەمدۇسانا ئېيتتى، كېيىن سۇلتان ئالاھىددىن كەي قۇباد نامىغا خۇتبە ئوقۇدى. ئاندىن بىرئاز جىم تۇرۇۋېلىپ، يىغىلغان كىشىلەرگە زەن سالدى. ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە دەۋاتقاندەك:

ـــ ۋاماتەردىي نەفسۈن مازا تەكسىبۇ غەدەن ۋاماتەردىن نەفسۈن بىئاييى ئەرزىن تەمۇتۇ، ئىننەللاھە ئەلىمۇن خەبىر...①

بۇ قۇرئاننىڭ ئوتتۇز بىرىنچى سۈرىسىدىكى ئاخىرقى ئايەت ئىدى. ھەربىر ۋەز قۇرئان سۆزى بىلەن باشلىناتتى. لېكىن

① جان ئەتە نېمە بولۇشنى بىلمىگەي ۋە قەيەردە ئۆلۈشىنىمۇ بىلمىگەي ـــ ت.

ئاتىسى ئۇنى شۇنچىلىك بىرىلىپ ئېيتتىكى، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ يۈرەك - باغرىنى جىغىلدىتىۋەتتى.

ئادەتتىكىدەك ئۇنىڭ ۋەزى بۇ ئايەتنىڭ پەيغەمبەر تەرىپىدىن قانداق ۋەزىيەتتە ئېيتىلغانلىقى ھەققىدە چۈشەنچە ۋە ئۇنىڭ ئىزاھاتلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. سۇلتانۇل ئۆلىما قۇرئاننى يادقا بىلەتتى، ئۇنىڭ ساغلام ۋە مۇستەھكەم خاتىرىسىدە تومۇر - تومىي بىلەن تۇرلۇك تەلقىن ۋە ئىزاھاتلار، ھېسابسىز رىۋايەتلەر، شېئىرىي پارچىلار ساقلىناتتى. بىر ئايەتنىڭ ئىزاھاتى - مەزمۇنىدىن پېڭى - يېڭى مەزمۇن، ئىزاھاتلار بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ كېتەتتى. بۇ قېتىممۇ شۇنىڭغا ئوخشاش، ئۇ ئەقىل - ئىدراك بىلەنلا ئاڭلىماي، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئاڭلاش كېرەكلىكى ھەققىدە سۆزلىدى، پەقەت چىن يۈرىكى - قەلبى بىلەن كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاش لازىملىقى ھەققىدە سۆزلىدى.

ئۇنىڭ سۆزلەۋاتقان ۋەزى شەكلىدىن مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىدى. ئۇ ئەقىلگە، مەنتىقىغا ئەمەس، تۇيغۇغا يۆلىنەتتى. ئۇ سۆزنى كۆپىنچە ئوخشتىش ۋە تەمسىللەرنى شېپى كەلتۈرۈش ئارقىلىق خالايىق بىلەن بىۋاستە سۆزلىشەتتى.

ئۇ ئارىلاپ - ئارىلاپ ئاڭلىغۇچىلارنىڭ بىرىگە زەن سېلىپ، ئۆز سۆزىنىڭ تەسىرىنى ئۇنىڭ يۈز ئىپادىسىدىن بىلىۋالاتتى.

ئىككىنچى قاتاردا ئولتۇرغان سابىق ئاتابېك، بۇگۈن ساراي ئەمىرى بەدرىددىن گەۋھەر تاش باشقىلارغا ئوخشاش كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاۋاتاتتى. ئەمما ئۇنىڭ كۆڭلى كۆپچىلىك پىكرىدىن باشقىچىرەك ئىدى. بولغۇسى سۇلتان بىلەن كونستانتىنوپولدا سۈرگۈندە يۈرگەن يىللىرى ئاتابېك بەدرىددىن گەۋھەر تاش ئاجايىپ - غارايىپ ھادىسىلەرنى كۆپ كۆرگەنىدى. غارايىباتلار تۈپ ماھىيىتىدە كۆپىنچە تولۇق ماھارەتنىڭ بارلىقىنى بىلە-

ۋالغاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەڭجۇپلىنىشىغا ئىستېھزا ئارىلاشقاندى. «ئۆلسا ئالا ـ دە! ـ دەپ ئويلايتتى ئۇ، ـ لېكىن خۇدا ئۇنىڭغا ھاپىزلىق ماھارىتىنىمۇ يەتكۈچە بېرىپتىكەن: شۇنچە ھېكايە، رىۋايەتلەر، شۇنچە تەھلىل ۋە تەلىقىنلەرنى يادقا بىلىدىكەن! ئۆزىمۇ بىر قېتىم ۋەز ئېيتىش ئۈچۈن سائەتلەپ كىتاب كۆرسە كېرەك».

ئۇ شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ نەزەر سېلىڭ ۋاتقانلىقىنى بايقاپ قالدى ۋە ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىدى:

ـ ئەمىر بەدىددىن قۇرئان سۈرىسىنى ئوقۇ!

ۋائىز ئەمەلدارلار ئىچىدە ئەڭ بەدەۋلەت ھېسابلىنىدىغان، سۆلەتلىك ئەمىرگە كۆزىنى تىكىپ، ئۇنىڭ يۈزىدە بىردەملىك شۆبھە ـ ئەندىشە ساپىسىنى كۆردى ۋە ئۇقتى.

قويۇق ساقاللىق، ئېغىر مىجەزلىك ئاتابېك، چاتاق ئىش قىلىپ قويغان بالىدەك لىككىدە ئورنىدىن تۇزدى. تەمتىرەپ، «مۆمىنلەر» سۈرىسىنىڭ بىرىنچى سۈرىسىدىن ئۇياقتا ئۆتەلمىدى.

ـ قەد ئەفلەھەل ـ مۆمىنۇ نەللەزىنە ھۇم فى سەلاتىھىم ھاشىنۇن...①

ـ ئەمىر بەدىددىن ئەمدى سۆزۈمنى ئاڭلا، ـ دەپ ئۇنى توختاتتى ۋائىز، ـ بىرلا شۇ «قەد ئەفلەھەل»گە مەن تەييارلىق سىزلا، پىكىر ـ مۇلاھىزە يۈرگۈزمەي، قانچىلىك تەھلىل قىلىپ بېرەلەيمەن...

ئاتابېك مۇنبەر پەشتىقىغا يۈگۈرۈپ چىقتى، سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ قولىنى سۆيۈپ، خىيالىدىن ئۆتكەن شۆبھە ـ ئەندىشىگە كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئىقرار بولدى. ئاندىن پەسكە چۈشۈپ،

① تائەت ـ ئىبادەت ۋاقتىدا تەۋازى بىلەن ئاللاغا بويسۇنغانلار جەننىتى بولغۇسى... ـ ت.

جامائەت تەھسىنى ئاستىدا مۇنبەرنىڭ سۈپىسىنىمۇ سۆيىدى. شۇ ـ نىڭ بىلەن ئۇ سۇلتانۇل ئۆلىمانى پىردىم دەپ ئاتىدى.

ـــ بەس، ئۇنداق بولسا، ـــ دەپ ئۇنلۇك ئاۋازى بىلەن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ۋائىز، ـــ ھەق يولىغا قايتقانلىقىڭ ئۈچۈن ياراتـ قۇچىغا شۈكـۈر دەپ، ماڭا مەدرىسە قۇرۇشقا ئەمىر قىل!...

مانا، ئاشۇ گەۋھەرتاش مەدرىسى قەد كـۆتۈرۈپ تۇرماقتا. ئاتابېك تەرىپىدىن ئىنئام قىلىنغان قارا ئارسـلان يېـزىسىمۇ ئۇنىڭ ۋەقپى ھېسابلىنىدۇ. پەرۋانـىنىڭ چاقۇسى بىلەن چـىگىلگەن ئەسكەرلىرى بوغۇپ ئۆلتۈرگەن ئاتابېكمۇ، سۇلـتانۇل ئۆلـمامۇ ئاللىقاچان دۇنيادىن كۆز يۇمۇشقان. تەڭرى ئۇلارغا رەھـمەت قىلغاي. ئەمما ئۇلار تىكلىگەن ئاشۇ قورغان ھازىر يەنـىلا قەدـ دىنى كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

دەرۋەقە، ئاتـىسى: «ساخـاۋەت ئۇچـۇن قورغان قۇرغان، دۇنيا بىلەن تەڭ ياشىغاي» دەپ ئېيتمىغانمىدى!

بۇ سۆزنى سۇلتانۇل ئۆلىما ئاۋۇ يەردە، سۇلتان دەرۋازـ سىنىڭ مۇنارلىرىنىڭ يېنىدا ئالاھىدىدىن كەي قۇبادقا ئېيتقانىدى، شۇ چاغدا پادىشاھ يېقىندا سېلىنىپ بولغان قورغاننى كۆرسىتىپ، ۋائىزنىڭ ماختىشىنى ئاڭلاشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەنىدى.

ـــ شاھىم كۆركەم ۋە مۇستەھكەم قورغان سالدۇرۇپسـەن، بۇ قورغان شەھەرنى باھار تاشقىنلىرى ۋە دۈشمەنىنىڭ ھـۇجۇمـ لىرىدىن قوغدىغۇسى، ـ دېگەنىدى سۇلتانۇل ئۆلىما، ـــ ئەمما ئۆـ زۈڭنى مەزلۇملارنىڭ ئاھىدىن، ئۇلارنىڭ دۇئايىبىتىدىن① قانداق مۇھاپىزەت قىلارسەن؟! ئۇ ئوقلار تاشنىمۇ، تۆمۈرنىمۇ، تەنىنىمۇ تېشىپ ئۆتىدۇ. ئاللا مەدەتكارىڭ بولغاي، ياخشىلىق ۋە ئادالەتتىن قورغان قۇرغايسەن، ئۇ يۇز مىڭ تاش قورغاندىن مۇستەھكەمرەك بولۇر،

① قارىغىدىن ـــ ت.

چۈنكى رەئىيەتنىڭ ــ پۇقرانىڭ ئۈمىدىمۇ، پاناھىمۇ شۇ قورغاندۇر!
قارۇنمۇ قارا تۇپراققا بولدى پىنھان،
قالدى پەقەت ھېسابسىز مالۇ بىسات.
ئەل ئىچرە ھامان ھاياتتۇر نۇشىروان،
كەتكەچكە قالدۇرۇپ ياخشى نام ـ ئاتاق.

كىچىك ئاسىيانىڭ سالجۇق سۇلتانلىرى ئارىسىدا ياخشى نام قالدۇرغان يالغۇز ئالاھىددىن كەي قۇباد I بولدى. شۇڭغىچە يەرلەر ھېچقاچان شۇنچىلىك ئۇنۇمدار، يوللار شۇنچە بىخەتەر، كونيادا سوقۇلغان تەڭگىلەر شۇنچىلىك قىممەتلىك، ھۇنەرۋەنچىلىك شۇنچىلىك راۋاج تاپقان، شەھەر شۇنچىلىك ھەشەمەتلىك بولمىغانىدى.

ئالاھىددىن كەي قۇباد ئۇرۇشلارنى قىلىپ، يەرگە يەر قوشتى، ئەمما بېسىۋالغان يەرلىرىنى خانۇەيران قىلمىدى، غەيرىي دىنىدىكىلەرنى قىرغىن قىلمىدى، ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇلارنى دۆلەت قۇرۇلۇشىغا جەلپ قىلدى.

مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ قورقماس، قەيسەر ئوغلى جالالىدىن چىڭگىزخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن خۇراسان شەھەرلىرىدە كۆتۈرۈلگەن ئىسيانىدىن پايدىلىنىپ، موڭغۇللارغا قارشى كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ھىندىستاندىن قايتىپ كەلدى. چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ توسۇشلىرىغا قارىماي، خارەزم بەگلىرى ۋە قايتا توپلانغان قوشۇنى بىلەن شىرۋاندا ئۇرۇنلاشتى. گۈرجىستانىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، سالجۇق دۆلىتىنىڭ چېگىرىلىرىغا قەدەم تاشلىدى. ۋەن كۆلىنىڭ ساھىلىدىكى ئاخلەت قورغىنىنى ئىگىلىدى. سۇلتان ئالاھىددىن ئۇمۇمىي دۇشمەن ــ چىڭگىزخان قوشۇنى بىلەن توقۇنۇشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى بىلىپ، جالالىددىنغا ئۇرۇشۇشنىڭ ئورنىغا ئىتتىپاق تۈزۈشنى تەكلىپ قىل-

دى. ئەپسۇسكى، ئاتىسىنىڭ مىجەزىنى شۇ پېتى ئۆزىگە سىڭدۈ-
رۈۋالغان خارەزمشاھ جالالىدىن ئۇرۇشنى تاللىدى ۋە ئەرزىنە-
جانىنىڭ يېنىدىكى ياسسىچەمەمەندە بولغان بىرنەچچە كۈنلۈك
جەڭدە تارمار بولدى. ئالاھىددىن كەي قۇباد دۈشمەنلىرىنى
مەرھىمىتىنى ئايىمىدى: خارەزم بەگلىرى، ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى
ۋە ئەسكەرلىرىگە ئۆز دۆلىتى دائىرىسىدە يەر ئاجرىتىپ بەردى.

مىسىر پادىشاھلىرى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن كونياغا باس-
تۇرۇپ كەلگەندە، ئالاھىددىن كەي قۇباد ئۇلارنى تارمار قىل-
غان بولسىمۇ، لېكىن تەقىپ قىلىپلا، خارپۇتدىن نېرىدا ئۆتمە-
دى، چۈنكى مەملىكەتنىڭ خەۋپسىزلىكى كاپالەتلەندۈرۈلگەنىدى.

شائىر مۇئۇلارنى ئۇيلىدى: مەملىكەتنىڭ سائادىتىگە ئەمەس،
باشقىلارنى بويسۇندۇرۇش، بېسىۋېلىش شۆھرىتىگە بېرىلگەن سۇلتان-
لار تاياقتىن قورقۇپ يۈگۈرگەن ئېشەككە ئوخشايدۇ، ئېشەك
بىچارىمۇ ھارۋا تارتىۋاتقانلىقىدىن خەۋىرى يوق ياكى كۆزى
باغلاقلىق ئاتقا ئوخشاش، ئۇمۇ بىر دائىرىدە ئايلىنىۋېرىدۇ، بىراق
ئۇ چاقپەلەكنى چۆگىلىتىپ چوڭقۇرلۇقتىن سۇ، كۈنجۈتتىن ياغ
تارتىۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ.

كىمكى دۇنيانىڭ غېمىنى يېمەي، ئۆز مەنپەئىتىنىلا ئويـ-
لىسا، بىر ئۆزى ئۈچۈنلا كۆيۈپ ـ پىشسا، ئۇ ئىنسان ئەمەس،
بەلكىم بىر قورالدۇر، پەرۋانە غىڭ دەپباقسۇنچۇ! شۇنداق ھۆ-
كۈمدار، ئېشەك تاياقنى ئويلىغىنىدەك، ئۇرۇشنىلا ئويلايدۇ. ئۇلار-
نىڭ يۈكى نېمىگە ئەرزىيدۇ؟ نېمە مەنە بولسۇن ــ بۇنى پەقەت
ۋاقىت كۆرسىتىدۇ.

سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئېيتقانلىرى سۇلتان ئالاھىددىن كەي
قۇباد I نىڭ كۆڭلىدىن ئورۇن ئېلىشىغا سەۋەب ــ ئۇ ئۆز شان-
شۆھرىتىنى پەقەتلا ئىستىلا ردىلا ئەمەس، دۆلەتنىڭ گۈللەپ ـ ياشنـ-
شىدىمۇ كۆرۈپ، ئادىل پادىشاھ، دەپ نام قازىنىشنى ئارزۇقىلاتتى.

ئەمما ئالاھىددىن كەي قۇباد ئۆزى ئانچە يارىتىپ كەتمەسمۇ، ساراي ھەشمەتىدىن ۋاز كېچەلمىگىنىدەك، پەندۇ نەسىھەتلەرگىمۇ تولۇق ئەمەل قىلالمايتتى. ئۇ ئۆز نىيىتىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن پەقەت ھاكىمىيەت كۈچىگلا يۆلىنەتتى.

جالالىدىن كۆلۈپ قويدى. سۇلتان ھاكىمىيەتنى يۈرگۈزۈۋاتقاچقا، ھاكىمىيەتمۇ سۇلتانىنى ئىشقا سالىدۇ! سۇلتان ھاكىمىيەتى قانچىلىك قۇدرەتلىك بولسا، سۇلتان ئۈستىدىكى ھاكىمىيەت قۇدرىتىمۇ شۇنچىلىك قورقۇنچلۇق بولىدۇ. ھاكىمىيەت ئاۋۋال پۇل تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جاپاكەشلەرگە سېلىق، ئالۋان سېلىنىدۇ. يا بولمىسا، ئادىل پادىشاھ دەپ نام ئالماقچى ئىكەنسەن، ئۇلۇغ بەگلەرنى قىستاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ خەتەرلىك، چۈنكى بەگلەر پەقەت دۆلەتمەنلا ئەمەس، شۇنداقلا قۇدرەتلىكمۇ بولىدۇ، سۇلتانىنى شۇلار سايلىشىدۇ، ئۇنى قوللىرىدا كۆتۈرۈپ، پەشتاقتا چىقىرىدۇ، بىراق ئۇنى پەشتاقتىن ئاغدۇرۇشمۇ ئۇلارنىڭ قولىدىن كېلىدۇ.

ئالاھىددىن كەي قۇباد I ئادىل پادىشاھ دەپ نام قازىنىش ئۈچۈن ئۆزىنى شۇنداق خەتەرگە ئۇردى. كۆپ ئۆتمەي، ئۆزىگە قارشى پىتنە تەرگەن ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كونا دوستى ئەمىر سەيفىددىنمۇ بار ئىدى، ۋاپات بولغان پادىشاھ ئاكىسىنىڭ بارمىقىدىن سۇلتانلىق ئۈزۈكىنى ئېلىپ، ئالاھىددىنغا سۇنغان، شۇنداقلا ئالاھىددىننىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىنى ئالدىنئالا تەستىقلىغان ئاشۇ ئەمىر سەيفىددىن ئىدى. ئالاھىددىن كەي قۇباد I ئۇنىڭغا ئۆز قولى بىلەن يارلىق يېزىپ، ھەرقانداق چاغدا ئۇنىڭ مال، جېنىغا دەخلى قىلماسلىققا قۇرئان نامىدىن قەسەم ئىچكەنىدى.

ئاتىسى قاتارىدىكى بۇ پېشقەدەم ئەمىر تىز چۆكۈپ، ۋەدە

هىم ـ شەپقەت سوردى. تونىنىڭ ئەستىرىنى تىتىشتۇرۇپ، تىتـ رەپ تۇرغان قولـى بىلەن ئاشۇ يارلىقنى تېپىپ سۇلتانغا سۇنـ دى. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىھۇدە ئىدى. ساقچىلار ئۇنى بىر تاغار ئاشلىقتا ئوخشاش سۆرىگىنىچە تاشقىرى ئېلىپ چىقتى.

جالالىدىـن ئاشۇ چاغدا خۇداغا سادىق ئۇ سۇلتانىنىڭ قۇـ لىقىدىن قەدىردان دوستىنىڭ يالۇۋرۇش ۋە قارغىشلىرى ئۇزاققـ چە كەتمىسە كېرەك دەپ ئويلىغانىدى. نېمىشقىدۇر ئارىدىن كۆپ ئۆتمەيلا ئۇ ئېلىق ـ سېلىقنىمۇ، خىيانەتـكارلارنى جازالاشـنىمۇ ۋەزىرى كۆبەككە تاپشۇردى، كۆپلىگەن ئاقـل پادىـشاھـلارەك رەھىم ـ شەپقەت قىلىش، مەرھەمەت كۆرسىتىشنى ئۆزىگە قالدۇرـ دى. بويى بىر غېرىچ، زۇلۇم ـ زەھىرى مىڭ غېرىچ بولغان بۇ ۋەزىر كۆبەك ئادەملەرگە ئەزرائىلدەك ۋەھـىمە سالـدى. ئۇنىڭ ئۆز شەنىگە قىلچە داغ چۈشۈرمەي، ئىشـنى ئالاھىددىـن كەي قۇباد نامىدىن يۇرگۈزىدىغانلىقىنى ھەممە ياخشى بىلەتتى!

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، نېيىتىـگە قارشى ئەمەل يـولـدا قويغان ھەر بىر قەدىمى سۇلتان ئالاھىددىننى قورقۇش ئاستىدا ھارۋا سۆرەۋاتقان، ئەمما ھارۋىدىكى يۈكنىڭ نـېمە ئىـكەنلىكـ دىن ئۆزى بىخەۋەر ئېشـەكـكە ئايـلانـدۇرماقـچـىدى. بۇ بىر بەدەۋىينىڭ ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەتكە: تەختتە ئولتۇرۇپ ھەقـ قەت ئىزدەش ـ چۆلدە يوقاتقان تۆگىنى ئوردا ئۆيلىرىدىن ئىزـ دىگەنـدەك ھاماقەتلىكتۇر، دېگـنىدەك بىر ئىش ئىـدى. ئىلاھا مۇئىنىددىن پەرۋانىنىڭ گېپىغا زىيادەتتە ئۇستىخان تەقلىغاي.

ھارۋىسىدىكى يۈك نېمە ئىدى، سۇلتان نېمە ئۈچۈن شۇنـ چىلىك تىرىشىپ، تىرمىشىدۇ؟ مۇرتەد كۆبەكنىڭ كـۆچ يـىغىشى ۋە نوموس قىلماي پادىشاھنىڭ ئوغلى شۇنداقلا ۋارىس بولمىش غىياسىددىننى ئاتىسىغا زەھەر بېرىشكە دەۋەت قىلىشى ئۈچۈنمۇ؟ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگۈچى قاتىل تەختتە ئولتۇرۇپ، ئاتىسى تەرەت

ئېلىپ قول قويىدىغان پەرمانلارغا مەست ـ ئەلەس ھالدا ئىمزا قويۇشى ئۇچۇنمۇ؟ قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان پاراسەتسىز ئوغلىنىڭ سەكسەن مىڭ قوشۇننىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرۇپ، موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇز مىڭ قوشۇنىدىن قورقۇپ، جېنىنى قولغا ئېلىپ توشقاندەك قېچىشى، ئاتىسى ئالاھىددىن كەي قۇبادنىڭ ياخشى نامىنى بۇلغاش ئۈچۇنمۇ؟ ئىلاھا، ئەمەل ھەققىدە گەپ ساتقان مۇئىنىددىن پەرۋانىنىڭ گېپىغا يەنە بىر قېتىم ئۇستىخان تىقىلسۇن!

ھەقىقىي ھاكىمىيەت ئادەملەر ئۈستىدىن ئەمەس، ئۇلارنىڭ قەلبى ئۈستىدىن قارار تاپىدۇ: «ساڭا قانداقلا پەتۋا بېرىشىمسۇن، ئۇ كىم توغرىسىدا بولمىسۇن، ئاۋۋال قەلبىڭ بىلەن كېڭەش!» دەپ بىكار ئېيتىلمىغان.

ھۆكۈمدار بىلەن ئۇچرىشىش خەۋپلىك، ھالاكەتلىك، بۇنىڭ سەۋەبى، ھە دېمەيلا بېشىڭدىن ئاجراپ قېلىشىڭدا ئەمەس ـ ئاخىر بىر كۈن ئۆلىدىغانلىقىڭنىڭ مۇقەررەرلىكىدە. ئاساسىي سەۋەب شۇكى، پادىشاھنىڭ دۆتلۈكى ئەجدىھاغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ تەرىپىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۇچۇن نېمىلا ياخشى بولسا شۇنى ياخشى دەپ قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىسەن. ئېھتىرام يوزىسىدىن، ئۇنىڭ بولمىغۇر گەپلىرىنىمۇ قارشىلىقسىز قوبۇل قىلىۋېرىسەن. ئاستا ـ ئاستا ئۆز ئىمانىڭ، ئۆز ئېتىقادىڭدىن ئايرىلىسەن، ھۆكۈمدارغا قانچىكى يېقىنلاشساڭ، قەلبىڭدىن، ھەقىقەتتىن يىراقلىشىسەن. ئەڭ ئادىل پادىشاھنىڭ كۆز ـ قۇلىقى بولۇشتىن كۆرە، ئىشىق بىلەن مۇنەۋۋەر ئازاد قەلبىگە قۇل بولغىنىڭ مىڭ مەرتە ئەۋزەل...

كۈچلۈك پەرۋانە قورغىنىنى ئۆز ۋاقتىدا تاشلاپ چىققىنىدىن خۇرسەن بولغان جالالىدىن، 1270 ـ يىلى ياز ئايلىرىنىڭ بېشىدىكى بىر ئەتىگەنلىكى مۇشۇنداق ئويلىغانىدى. ئۇ قەلئەنىڭ تۆت بۇرجەك شەكىلدە سېلىنغان سەكسەن مۇنارىسىدىن بىرىگە

يۆلىنىپ، بۇنىڭدىن يىپرىم ئەسىر ئاۋۋال دادىسى بىلەن قاراپ تۇرغاندەك، شەھەرگە تىكىلىپ قارايتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئەمەلدار ئىسىلزادىلەرنىڭ قەسىرلىرى، موڭغۇللارنىڭ ئىگىلىۋېلىشلىرىغا قارىماي، سودىگەرلەرنىڭ قورغانلىرى ئۇستىدىن، سودىگەرلەرنىڭ قورغانلىرى بولسا، بايلىق، پۇل كۆچىگە ئەمەس، بەلكى قول كۈچىگە يۆلەنگۈچىلەرنىڭ ئۆيلىرى ئۇستىدىن مەغرۇر كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ئۇ ھەر بىر ئۆي، ھەربىر پۇقرا بىلەن باغلىنىشلىق ھېس قىلاتتى، ئەينى چاغدا يالغۇزلۇقنىڭ ئېغىز قارلىق چوققىسى بىلەن ئۆلۈمدىن ئايرىلغانمۇ ئىدى.

ئۇنىڭ خىيالىنى تۆمۈرنىڭ «تاراق ـ تۇرۇق» قىلغان ئاۋازى بۆلۈۋەتتى: كىچىچە جېسەكتە تۇرغان چالا مەست ساقچىلارنىڭ ئورنىغا كۈندۈزى جېسەكتە تۇرىدىغان دەرۋازىۋەنلەر ئالمىشىۋاتاتتى. ھەمىشە ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ ھەسەل ھەرىلىرىنىڭ غۇڭۇلدىشىنى ئەسلىتىدىغان بۇ تاۋۇش ئۇنى مۇنارىنىڭ گۈگۈم قاراڭغۇ تار يول تەرىپىگە ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلدى.

ئۇ تىك پەلەمپەينى بىردىن ـ بىردىن دەسسەپ پەسكە چۈشتى ـ دە، تۆپىلىكتىكى چېغىدىلا ئۆزى مۆلچەرلەپ قويغان، مۇنارى كەمبەغەللىكنىڭ شامىدەك ئىنچىكە، كونىرىغان، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان سىنجەرى مەسچىتى تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

شەھەردە ھايات ئادەتتىكىدەك ئۆز يولى بىلەن كېتىۋاتاتتى. پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىدىغان چىگگىز ئەمەلدارلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مالايلىرى، ئەتىسىنى ئويلىمايدىغان پەرۋانە تەرىپىدىن ئاياغ ئاستى قىلىنغان ھايات...ھارۋىلارغا كۈنجۈت شادىلىرى ۋە قاپ ـ قاپ ئارپا بېسىۋالغان ھارۋىكەشلەر، ھەر خىل ئىشلارنىڭ تەشۋىشلىرى بىلەن قاتىرىشىپ يۈرگەن خەلىپىلەر، چۈشكۈنلارنى ئات قىلىپ مىنىپ چېپىشىپ يۈرگەن ئوششاق بالىلار شائىرنى

تونۇپ قېلىپ سالام بېرىشەتتى. ئۇ سالاملارغا سالام قايتۇرۇپ، ئۆز يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ كېتىۋاتاتتى، ئەمما ئۇنىڭ بېشىدا بىر چاغلاردا يازغان مۇنۇ مىسرالار چۆگىلەيتتى:

ماڭا ھەر دەم قىلما تەنە مەلامەتىدىن،
مەلامەت شۆھرىتىمگە بىر شاراپەتتۇر.
بۇيرۇما شۆھرىتىڭنى تۆت، دەپ ھالاكەتىدىن،
مېنىڭ شانۇ شۆھرىتىم كانى مەلامەتتۇر...

نە ئاشقلار، نە «كاتىبۇل ئەسرار»① ھېسابىتىدىن كۆرۈنمەيتتى. لېكىن ئۇ بىلەتتىكى، ئۇلار مۇشۇ ئەتراپتا، ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلمەسلىك ئۈچۈن يىراقتىن كۆزىتىپ يۈرۈشەتتى. ئۇنىڭ ھالىدىن ئۈيدىكىلەرنى خەۋەردار قىلىشقا، ئىلاج قىلىپ خىزمىتىنى قىلىشقا، سۆزلىرىنى يېزىۋېلىشقا تاقىمۇ تاق تۇرۇپ شاتتى. ئۇ، ئۇلار تېخى كېرەك بولىدۇ، ئەمما ھازىر ئەمەس، دەپ قارايتتى.

يان كوچىدىن ئۇنىڭغا قاراپ قارا رىدا② كىيگەن پراۋسلاۋ پوپى چىقىپ كەلدى. جالالىدىن ئۇنى تونۇدى: بۇ سىللادىكى دانىشمەن پلاتون موناستىرىنىڭ مۇتەۋەللىسى دىمىترى ئىدى. مەۋلانە ئۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە كۈن سۆھبەتلىشىپ ھۆزۈر قىلغانىدى.

پوپ دىمىترى ئېگىلىپ سالام بەردى، خرىستىئان دىنىدىكى يەھۇدىي روھانىيلىرى مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنى كۆرگەندە شۇنداق تەزىم قىلىش رەسىم ئىدى. ئۇلار جاۋابەن باش قىمىرلىتىپلا قويۇشاتتى.

① شاھزادىنىڭ ئەسەرلىرىنى يېزىپ توپلىغۇچى — ت.
② ئۇزۇن قارا پېرىچە — چاپان — ت.

پوپ قانداق ئېگىلگەن بولسا، جالالىدىنمۇ ئۇنىڭغا شۇنداق ئېگىلدى. پوپ دىمترى تېخىمۇ ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ مەۋلانە بىلەن گەپلەشكۈسى بار ئىدى. ئەمما مەۋلانىنىڭ سۆھبەتكە مەيلى يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ ئۇيان-بۇيان ئۆتۈۋاتقان كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرۇپ، پوپقا ئوخشاش ئېگىلىپ تەزىم قىلدى-دە، ئۆز يولىغا ماڭدى.

ئۇ ئۆزىنى بەند قىلىۋالغان ئەرسىدىن باشقا ئەرسە توغرىسىدا گەپلىشىشنى خالىمايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ كۆچ، قۇۋۋىتىمۇ، پۇرستىمۇ ئاز قېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلاتتى. ئۇ «مەسنەۋى»نىڭ بەش جىلدى ئاخىرلاشتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز ئادىتى بويىچە يېڭى كىتابنى باشلاشتىن بۇرۇن ئۆز قەلبىي بىلەن خالىي بىر جايدا يالغۇز تۇرۇشى كېرەك ئىدى.

كونىراپ قالغان سىنجەرى مەسچىتى بۇنىڭغا قولاي جاي ئىدى. بۇ يەردىكى تاشلاندۇق ھۇجرىلاردا ئۇ قەلبىي بىلەن خالىغىنىچە مۇڭدىشالايتتى. ھەممىدىن مۇھىمى — بۇنىڭدىن قېرىق يىل بۇرۇن ئاشۇ مەسچىتتە ئۇ ھېكمەتلىك سىرلار يولىغا ببرىلگەن. بۇ يولغا ئۇنى بىر چاغلاردا بەلخته زاھىرىي ئىلمىلارنى ئۆگەتكەن ئۇستازى، ئاشۇ تىنىم تاپماس سەئىد بۇرھانىددىن باشلىغانىدى.

ئۇ ئالدىرىغىنىچە ھالسىراپ پۇتلىرىنى سۆرەپ، قورغان سارايلىرى ۋە ئاشلىق بازىرى يېنىدىكى ھۈنەرۋەنلەر مەھەللىسىنى ئارىلاپ، بالىخانلارنىڭ ئايۋانلىرىدىن چۈشكەن سايىلەر بىلەن ئاپتاپتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ماڭدى. كوچا تار، يانمۇ يان سېلىنغان ئىمارەتلەر شۇنچىلىك زىچ ئىدىكى، ئۇلارنىڭ بىرىدە تۇرۇپ، ئىككىنچىسىگە قول سوزسا بىمالال يېتەتتى. بۇ يەردىكى ھەر بىر تام، يولدىكى ھەر بىر ئويمان - چوڭقۇر ئۇنىڭغا تونۇش ئىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۆمرىنىڭ كونىيادا ئۆتكەن

ئەڭ ئېغىر يىللىرى ئۆتەتتى، شۇ چاغدا تاتىسى ئۆلۈپ كېتىپ ئۆزى مۇرىتلارغا ئۇستاز ۋە گەۋھەر تاش مەدرىسىگە ۋائىز بولۇپ، بىرىنچى قېتىم ئىختىيارلىقى ئۆزىدە پولغانىدى.

لەرزە

شۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە تۆت ياشقا كىرىدۇ. ئۇنىڭ قىزغۇچ ساقال ـ بۇرۇت باسقان ئورۇق يۈزىدە خىيال ـ تەپەككۇر ئەكىس ئېتىپ تۇراتتى. قەدەملىرى ھازىرقىدەك ئېغىر ئەمەس بولۇپ، ئورۇق گەۋدىسىنى يەڭگىللا ئېلىپ ماڭاتتى.

ئۇ ياشلىقىغا قارىماي، كاتتا ئالىم سانىلاتتى: بەلخىتكى چېغىدىلا قۇرئاننى ۋە كۆپلىگەن ھەدىسلەرنى يادلىۋالغان، ئۇلارنى يېزىلغان باب ـ باب تەلقىن ۋە تەھلىللەرنى ئوقۇپ بىلىۋالغان، ئىران شاھلىرىنىڭ تارىخىنى، تەسەۋۋۇپ ئىلمىنىڭ ئۇلۇغ سىمالىرى ـ سابىت بايەزىد بەستامى، دانىشمەن جۇنەيد، زىرەك ئەل ھەللاج تەرىقەتلىرىنى ياخشى بىلىۋالغان، سوپىيە شائىرلىرى ۋە ئالىملىرى ياقلىغان سەۋۋالىۋق ئىشارەتلەردىن ئوبدان خەۋەردار ئىدى.

دەمەشق ۋە ھەلەبنىڭ مەشھۇر مەدرىسلىرىدە ئۇ داڭدار ئۆلىما ۋە شەيخىلەرنىڭ سۆھبىتىنى ئاڭلىغان، ئىلمىي نۇجۇم، ئىلمىي خىمىيە، ئالگىبرا، ئىلمىي ھەندەسە①، ئىلمىي تىبابەت ئاساسلىرىنى ئۆگەنگەن، پارس تىلىدىن باشقا ئەرەب ۋە يۇنان تىللىرىنى بىلەتتى.

سۇلتانۇل ئۆلىما ئوغلىنى پەتۋا تۈزۈش، ۋەز ئېيتىش سەنئىتىنىڭ سىرلىرىدىن خەۋەردار قىلغانىدى. جالالىدىن يىگىرمە تۆت يېشىدا ۋەز ئېيتىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھەممە نەرـ

① گېئومېتىرىيە ـــ ت.

سىگە، ئىلمۇ مەلۇمات، كۆچلۈك ھاپىزلىق ماھارىتى، خىيال-تەسەۋۋۇر ۋە ناتىقلىق ماھارەتلىرىگە ئىگە ئىدى. ئۇ نۇرغۇنلىغان خەلق ھېكايە، رىۋايەتلىرى، قوشاق، ناخشىلىرىنى يادقا بىلەتتى ھەم پەيتى كەلگەندە ئۇلارنى ئۆز ئورنىدا ئىشلىتىشنى بىلەتتى. ئۇنىڭ تىلغا ئاتەشتەك رابىيە، شىددەتلىك سەنايى، جانسىجان پەرىدىددىن ئەتتارنىڭ شېئىرلىرى ئېقىپ كەلگەندەك كېلەتتى. ئۇلارنىڭ ھېكمەت داستانلىرىنى قايتا-قايتا ئوقۇپ ھاياجانلانغان، ئۇلار بىلەن بىرگە روھىي چوققىلارغا قانچىلاپ پەرۋاز قىلغان، ئۇلارنىڭ پىكىرلىرى، تەمسىللىرى، سۆزلىرىنى دىلىغا سىڭدۈرۈۋالغانىدى. شۇڭا، ئۇ زۆرۈر بولسا، ئۇلارنىڭ روھىغا كىرىپ، ئۆزى شېئىر توقۇيالايتتى.

لېكىن ئىلىم باشقا، تەجرىبە باشقا، ئۆگىنىۋاتقان تالىپچاق بىلەن باشقىلارنى ئۆگەتكۈچى ئۇستازنى باراۋەر قويۇشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە كونيادا ئۇنى ئوبدان بىلىدىغان، ئاتىسىنىڭ مۇرىتلىرىدىن پەرق قىلىدىغان، ئۇنىڭغا ھەسەت قىلىدىغان ئۆلىمالارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. ئۇلار ياش ئالىمنىڭ ئىقتىدارىدىن شۆبھىلىنەتتى. گەرچە ئۇ سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى ۋە ۋارىسى بولسىمۇ، قولىدا ئۇستاز-شەيخلەرنىڭ يازما شاھادەتنامىسى ئىجازىتى يوقلۇقىنى پەش قىلىشاتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئاتىسىنىڭ قىرقىنى ئۆتكۈزۈپ، مەسچىت جامەسى ئالدىدا مەرھۇمنىڭ خاتىرىسىگە ئاتاپ بىرنەچچە قېتىم ۋەز ئېيتىپ، ئاندىن يولغا راۋان بولدى.

ئۇنىڭ يولى يەنە مۇبارەك شەھەرلەر-ھەلەب ۋە دەمەشقە چۈشتى. شۇ ئەسىر دانىشمەنلىرى بىلەن بولىدىغان ئۇچرىشىشلاردا ئۆزىنى ۋە بىلىمىنى يەنە بىر قېتىم سىناپ بېقىش-تەك مۇشكۈللۈكنى گەدىنىگە ئالدى. ھەلەبتىكى مەشھۇر ھەلەۋىيە مەدرىسىدە بۇيۇك ئەرەب ئالىمى، قازى ۋە ۋەزىر كامالىددىن

ئىبنى ئەل ـ ئەدىم بىلەن توققۇز قەۋەت ئاسمان، ئۆزئارا كىـ رىشىپ، زاھىرىي دۇنيانى پەيدا قىلغان كۈچ ـ ئوت، ھاۋا، توپـ راق ۋە سۇ ھەققىدە سۆھبەتلەشتى. ئۇلار تامچىلاردىن پەيدا بولغان دەريادەك كۆز يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بولغان دەملەردىن ياردىلـ دىغان ۋاقىت ـ زامان ھەققىدە سۆزلەشتى. دەريادا سۇ دائىم ئاقىدۇ. ئاققان تامچىلار قايتمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا يېڭىسى كېلىدۇ. لېكىن بىز تولۇق بايقىمايمىز، چۈنكى ئېقىمنىڭ دائىمـ لىقى ئۇنىڭ ھاياتلىدىن دالالەتتۇر.

ئەل ـ ئەدىم ياراتقۇچى ئىگەم ۋۇجۇد، بارلىق ئالەم مەۋـ جۇد بولۇپ ياشمايدۇ، دولقۇن دېڭىز ماھىيىتىنىڭ كۆرۈنۈشى بولغىنىدەك، ئالەم پەقەت قادىرۇل ھەق ھاياتنىڭ نامايەنىدۇر، دېگەن قاراشنى ياقلايتتى.

دەمەشقنىڭ مەرىپەتلىك، دۇنياغا مەشھۇر مەقدەسىيە مەدـ رىسىدە جالالىدىن ئالىملار بىلەن بىرلىك، يەكىنلىك، يەنى ۋاھدى مۇتلەق ھەققىدە مۇنازىرىلەشتى. دەرەخ ئۇرۇقىدا بىر پۈتۈن دەرەخ يىلتىزلىرى، تېنى (غولى)، پۇتاقلىرى، مېۋىسى بىلەن قوشۇلغان ھالەتتە بولغىنىدەك، ئاشۇ ۋاھدى مۇتلەقتە كۆپلۈك ئۇرۇقى قوشۇلغان بولىدۇ.

پەلسەپە، مەنتىق، ئىلاھىيەتنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ مەسىلىلـ رى ئۇستىدە مەشھۇر ئۆلىمالار بىلەن مۇھاكىمە قىلىپ، جالالـ دىن ئۆزىنىڭ ئىدراكى ئۈچۈن قاراڭغۇ نەرسە قالمىغانلىقىنى سەزدى، ئۆلىما ۋە شەيخلەر ياش ئالىمنىڭ زېرەكلىكىدىن ھەيـran بولۇشۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ ئادىتىگە خىلاپ ھالدا بىرـ نەچچە ئاي بولغاندىن كېيىن ئىجازەت بېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن، سۇلتانۇل ئۆلىما نامى بىلەن مەشھۇر باھاۋىددىن ۋەلەد بەلخىنىڭ ئوغلى جالالىدىنغا «بىز باشقا ھېچ نەرسە ئۆگىتەلمەيمىز» دەپ ئىبتىراپ قىلىشتى.

1232 - يىلنىڭ كۈزى ئۇ ئاتسىنىڭ ئىككى مۇرىتىنىڭ ھەمراھلىقىدا كونياغا قايتقانىدى. ئاتلىرىنىڭ ئايىغى ئاستىدا شام سەھرالىرىنىڭ تىكىنەك باسقان قۇملىرى ئاقاتتى، قۇم كىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن يۈز - قوللىرىنى ئورىشۇالغان بەدەۋلەر ئىنچىكە پۇتلۇق تۆگىلىرىنى ھەيدىشىپ كېتىپ باراتتى، يىراقتا قاغجىرىغان، قىزغۇچ دۆڭلۈكلەرنىڭ يانباغىرلىرىدا يۈمشاق يۇڭلۇق قوي پادىلىرى ئوتلاپ يۈرەتتى.

ئالدىدا قىزغۇچ ئېگىز تاغلار كۆتۈرۈلۈپ تۇراماقتا.

چۈشتىن كېيىن كۆكۈچ - قارامتۇل بۇلۇت كۆتۈرۈلۈپ ئاسمانىنىڭ يېرىمىنى قاپلىدى. ئۇ ھەممىلا ياقتا ھەيۋە قىلىپ، شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ، گويا يەرۇ ئاسمانىنى زۇلمەت قاراڭغۇلۇقتا ئايلاندۇرىۋەتكەندەك ئىدى. لېكىن بۇلۇت ئاسمانىنىڭ يېرىمىنى بېسىپ بولغاندا بىردىنلا شىمال تەرەپكە قاراپ سۈرۈلدى. ئاسمانىنىڭ غەربىي قىسمىدا قۇياش يەنىلا چاقناپ تۇراتتى. بۇلۇت جالالىدىنغا چېگىزخان قوشۇنىنى ئەسلەتتى. ئۇلارمۇ ئۇنىڭ يۈرتىنى ئايىغ - ئاستى قىلىپ، ھازىر شىمالغا قاراپ بۇرۇلغانىدى. قۇياش پەقەت ساڭجۇق سۇلتانلىقى دۆلىتىدە نۇرىنى چاچاتتى، لېكىن بۇ ھال ئۇزاققا سوزۇلارمۇ؟

يوللار ئۇلار ئاتىسى بىلەن بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى ئۆتكەن ۋاقىتتىكىگە قارىغاندا خېلىلا مەمۇرچىلىق ئىدى. ئىككى قېتىم دەپسەندە قىلىنغان خۇراساندىن قاچقۇدەك ئادەم قالمىغان، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن شەھەرلەرنىڭ كۆلى كۆكىكە سورۇلغان، چېگىزخان قىسىملىرى ھەممە يوللاردا پىستىرمىلار قويۇشقانىدى... مۇھەممەد خارەزمشاھنىڭ ئوغلى سۇلتان ئالاھىددىنكەي قۇباد تەرىپىدىن ياسسىچەمەمەن جېڭىدە يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن، كۆپ ئۆتمەي ئۇنىڭ ۋەيران بولغان بەگلىرى خارەزمنىڭ

203

تەكلىنىشىدىن ئۈمىد ئۈزۈپ، سالىجۇق ھۆكۈمدارى ئاجرىتىپ بەرگەن يەرلەرگە ئىلاجسىز ئورۇنلاشقانىدى.

جالالىدىن جىممىدە كېتىپ باراتتى. ئەقىل - ئىدراكى يېتۈك ۋە روشەن، كۆچلۈك ئەستە تۇتۇش قۇۋۋىتى ھېسابسىز بىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرگەن، ئۇلۇغ ئالىملار تەرىپىدىن بېرىلگەن ئىسپاتلارنى نەيچە قېلىپ ئوراپ، مەخسۇس خۇرجۇنلاردا ساقلا - ۋاتقانلىقى شۇنىڭدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. ئەمما نېمىشقىدۇر كۆڭلى غەش ۋە پاراكەندە ئىدى.

ئىنسان نېمىشقا ئازاب ئىچىدە تۇغۇلۇپ، قورقۇش ئىچىدە ياشاپ، ئەپسۇس - ناداممەت چېكىپ ئۆلىدۇ؟ نېمىشقا ئەقىل - ئىدراك ئەھلىدىن بىر چىشلەم ناننى ئاياپ بېرىشكە كۆزى قىيمايدۇ يۇ، جاھىللارنى بولسا، مال - مۈلۈككە كۆمۈۋېتىدۇ؟

ئۇ شەيخلەر، ئۆلىمالارنىڭ جاۋابلىرىنى ياخشى بىلەتتى، ھەتتا بەزىلىرىنى ئەقلەن قوبۇل قىلاتتى، ئەمما ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىنى قەلبىدە قوبۇل قىلالمايتتى.

نامازشامغا يېقىن ئۇلار قېيا تاشقا ئويۇپ ياسالغان كونا گەمە ئۆينىڭ ئالدىدا توختاشتى. بۇ يەردە ئون يىل ئاۋۋالقى - دەك سوپى، زاھىدلار ياشايتتى. جالالىدىن قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇپ، ئۇلارنى تاماقنى بىللە يېيىشكە تەكلىپ قىلدى.

زاھىدلار ئۆلىما، فەقىھ ۋە رەسمىي روھانىيلارنى رىياكار ھېسابلاپ، ئۇلارغا نەپرەت بىلەن قارايتتى. ئەمما تەكلىپنى ئۇلار قوبۇل قىلىشتى، ئون يىل بۇرۇن ئۇلارغا ياخشى گەپلەرنى قىلىپ، پۈل ئىنئام قىلغان سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلىنى تونۇپ قېلىشتى. لېكىن ئۇلار تەڭرى تائالا بەندىلىرىگە جائىز بولغىنىدەك، ۋەلىنېمەتكە بېرىلگەن سوۋغاتلارغا رەھمەت ئېيتىشمىدى: سۇلتانۇل ئۆلىمامۇ، ئۇنىڭ ئوغلىمۇ، باشقىلارمۇ ئۇلارغا بىرلا ۋاستە ئىدى. ھەقىقىي ۋەلىنېمەت خۇدا بولۇپ،

پەقەت ئۇنىڭغىلا شۇكرانە ئېيتىشتى.

قاش قارايدى. ئىككى شام چىراغ غارنى يورۇتۇپ تۇراتتى. زاھىدلار نامازغا تۇرۇپ، يولۇچىلارنى، پۈتۈن ئالەمنى ئۇنتۇشتى. چۈنكى، ئۇلار ئۇچۇن دۇنيا يوق ئىدى، ئۇلار ئۇچۇن پەقەت ئاللالا بار ئىدى. ئۇلار پۈتۈن پىكىر - زىكرىنى شۇنىڭغا بېغىشلىشاتتى، ئۇلار ئاشۇ بىردەملىك ئىبادىتى بىلەن كۆز ئالدىمىزدا ھەقىقەت يورۇتۇلۇپ قالار، دەپ ئۇمىد قىلىشاتتى.

ئۇچ رەكەت نامار ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەن، يول مېڭىپ ھارغان جالالىدىننى ئۇيقۇ باسقىلى تۇردى.

ئۇ كۆزىنى ئاچقاندا تاڭ سۈزۈلۈپ قالغان، زاھىدلار بامداتنى ئەمدىلا ئوقۇپ بولۇشقانىدى. جالالىدىن ئۇلارنىڭ جىددىي، خىيالچان يۈزلىرىگە قاراپ، ئۇلاردىن سوئال سورىغۇسى كەلدى. بۇ زاتلار ھەقىقەتەنمۇ روھىي كامالەتكە يېتىشكەن بولسا، بەلكى ئۇنى قىينىغان مەسىلىلەرنى ئېيتىپ بېرىشەر. ئۇ جۇلدۇر كىيىم كىيگەن زاھىدلارغا تىكىلدى. ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلار تەننىڭ تەشۋىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ، تەكرى ھەققىدىكى ئويلىرىنى بۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن يۇيۇنۇش، چاچ - ساقاللىرىنى ئالدۇرۇشتىن پۈتۈنلەي ۋاز كەچكەنىدەك ئىدى، جالالىدىن ئۇلارنىڭ كۆزى بىلەن كۆزى ئۇچرىشىپ قالسا، سوراپ بېقىشنى جەزم قىلدى:

— ھەزرىتىم، سوراپ بېقىشقا بولارمۇ؟ نېمىشقا كۆڭۈل ھەسرەت چېكىدۇ؟

بۇۋاي ئۇنىڭغا ھەيران بولۇپ قارىدى: ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلگەن بۇ — كىم بولىدىغاندۇر؟ ئۇ جىم تۇراتتى. جالالىدىننىڭ نەزىرىدە ئۇ سورىلىۋاتقان بۇ سۆزگە گويا ئۇزاق جايلاردىن كەلگەن ئەكىس ساداغا قۇلاق سېلىۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇ

يىلـلاپ سـۆز قىلـمـىغانـدەك، بوغۇلۇپ ـ خىـرقىراپ ئاخىـر سۆزلىدى:

ـ كۆپلىگەن قەلبلەردىن قايـغۇ ساداسى چىقىـدۇ، بەزىلـەر ئىدىن داقا ـ دۇمباق ئاۋازى. قەلبىمـگە ھەرقانـچە ئىھتـىيات بىلەن قۇلاق سالسام، يەنىلا ئاڭلىغىنىم ـ قايغۇ ئاۋازى، داقا ـ دۇمباق ئاۋازىدىن ئەسەر يوق!

ـ بەندىسىنىڭ تىرىشىشى، ھەرىكىتى بىلەن بىرەر نەرسىگە ئېرىشكىـلى بولامـدۇ؟ ـ دەپ سورىـدى جالالـدىن يەنە، زا ـ ھىـدىنىڭ قايـتا ئوي ـ خىـيـال دەريـاسـىغا غـەرق بولۇشـىدىن ئەنـسىرەپـرەك.

ـ ياق! لېكىن، تىرىشىپ، ھەرىـكەت قىـلـمايـمۇ بىرەر نەرسە رويـاپقا چىقمىغاي! بىراۋنىڭ ئىشىكىدە بىر يىل ئولتۇر ـ ساڭ، ئىھتىمال ئۇ: «ئۆيگە كىـرىپ خالـىغىنىڭنى ئال!» دەر، ئەگەر ئىشىكىدە ئەللىك يىـل ئولـتۇرۇپ باقـمـىـا ـ مانا مەن كېپىل!

زاھىد جىم بولۇپ قالدى. جالالىدىن ئۇنىڭ دەرەخ يىلـ ـتىزىدەك قاپقارا قولىنى سۆيىدى. پىشقەدەم بۇ گاداھ ساخاۋەتـ ـلىك ئىدى: ئۇ كاپالەت ئۈچۈن ھەممە نەرسىنى بەلكىم ئۆزىنى بېغىشلىدى.

زاھىدنىڭ بۇ سۆزلىرى مۇجمەل ئىدى. لېكىن جالالىدىن ئۇلاردىن ئۆز قەلبىنىڭ ئەكس ساداسىنى ئاڭلىدى. بىر چاغلار ـ دا ـ بالىلىقىدا، كېيىن لەرزىدىدە ياڭرىغاندەك، خۇشال ۋە بەخـ ـتىيار داپ ساداسى ئۇنىڭ قەلبىـدە يەنە ياڭـرىـشى لازىم. ئۇ ئەللىك يىل ئەمەس، يۈز يىل كۈتۈشكىمۇ رازى. پەقەت قايسى ئىشكىتە كۈتۈش كېرەك؟ قانداق كۈتۈش كېرەك؟

جالالىدىن كونياغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىـلـدىـكى، مۇشۇ ئاردىلىقتا گۆھەرنىڭ ھايات شېمى ئۆچۈپتۇ، قانداق ياشـ

غان بولسا، شۇنداق زارلاپ ـ قاقشماي، ئۇنىڭ يوللىرىغا تەلـ
مۇرۇپ، دۇنيادىن كۆز يۇمۇپتۇ. ئۇنىڭ گـۆھەرى، قەلـبـىنىڭ
ئاپئاق، نۇرلۇق چىرىغى. ئۇنىڭ قىياپىتىنى باللىرىغا كۆچۈر ـ
گەنمۇ شۇ ئىدى: ئايال كىشىنىڭ سۆيگەن ياردا بولغان ھەم ـ
مىتى بۇنـڭدىنمۇ ئارتۇق بولارمۇ؟ ئۇ ئەنە شۇ گـۆھەرنىڭ
سەۋەبى بىلەن دۇنيانى بىلـگەن، ئۆز قەلـبـىدە بىر مەزگـىل
دەريا شاۋقۇنىنىڭ ساداسىنى ئاڭلىغاندەك بولغانىدى!

ئەرزىمەس گۇناھى ئۈچۈن ئۇنىڭ قەلبىدە قايغۇ ساداسى
شۇنداق قانات يايدىكى، ئۇنىڭ قىلغان ۋەزلىرى، پەنـدۇ نەسـ
ھەتلىرىگە قۇلاق سالمىغان كىشىلەر ئۇنى ئاڭلايدىغان بولـدى.
دانىشمەنلەر: «دىل ــ دېگىز، تىـل ــ قىرغاق. دېگىز دولـقـۇن
كۆتۈرسە، ئۆز قوينىدا بارىـنى قـىرغاققا سـۈرۈپ چىـقـىرىـدۇ»
دېگەنىدى.

جالالىددىنغا دەمەشـق ۋە ھەلەبدىن ئەۋەتىلگەن ئىجازەتنى
كۆرۈپ، ئاغزىلىرىنى يۇمغان ھەسەتـخور ئـۆلـمالار قايـتـىدىن
يىلاندەك كۈشۈلدىشىپ قالدى. ئۇلارنىڭچە، ئاللانىڭ ئىرادىسىگە
خىلاپلىق قىلىپ، ئۇنىڭ بەندىسـىنىڭ ئۆلۈمـىگە، يەنە كېـلـىپ
ئايال كىشىنىڭ ۋاپاتىغا شۇنچىلىك داغدىنىپ كېتىش ئـۆلـمـاغا
مۇناسىپ ئەمەسمىش! سۇلـتانۇل ئـۆلـمانىڭ ۋاريـسى تـبـخى
كامالەتكە توشمىغان، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئورنىنى بېسىشقىمۇ ياش ـ
لىق قىلارمىش.

قايغۇ ئۇنىڭ قەلبىنى قاتتىق ئازابلىدى. راست، ئۇ تېخى
كامالەتكە توشمىدى، ئۆزى توغرۇلۇق ھېساب بەرمەي تۇرۇپ،
باشقىلارنى ئويلىيالمايتتى.

ئۇنىڭ گۆھەرىنى يۇتۇۋالغان يەر پۈتلىرىنى كۆيدۈرۈشـكە
باشلىدى. شەھەردە تۇرۇشقا تاقىتى تۈگەپ، بىر چاغلىرى ئۆزى
بەختكە چۆمگەن يەرگە قاراپ يالغۇز پىيادە ماڭـدى. ئۇ يەتـ

كۆچه قايغۇروپ ئۆلۈش ياكى لەرىندىنى قورشاپ تۇرغان قارلىق تاغلار قوينىدا، ساپ، سالقىن ھاۋالىق جىلغىلاردا روھىي جەھەتتىن تىرىلىش ئۈچۈن ماڭدى.

دەرۋىش ئۇنىڭغا ھېلىقى نەيچە قىلىپ ئورغان مەكتۇپنى شۇ يەردە، قارا تاغ يايلىقىدىكى سۇزۇك بۇلاق بويىدا تاپشۇردى.

بىرئاز ئالدىراپ يېزىلغان، زىرۇ زىۋەرسىز، چوڭ ھەرپلەر ئۇنىڭغا قانداقتۇر قەدىردان ئەمما ئاللىقاچان ئۇنتۇلغان بىر ئىشنى ئېسىگە سالدى. بۇنى ھېلىقى تاقەتسىز سەئىد بۇرھانىددىن يازغانمىدۇ؟ ئۇنىڭ بۇنداق ھۆسن خەتنى كۆرمىگەنىگە ئون يىلدىن ئاشتى... مەكتۇپ چىڭگىزخان قوشۇنى ئاللىقاچان بىسۇئالغان تېرمىزدىن ئالەمنىڭ بۇ چېتىگە قانداق-مۇ يېتىپ كەلگەندۇ؟ سەئىد بۇرھانىددىن تىرىكمىدۇ، ياكى بۇ ئۆچكەن يۇلتۇزنىڭ شولىسىمىدۇ؟

سەئىد بۇرھانىددىن مۇنداق يازغانىدى: ئۇستازى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ۋاپاتىنى تېرمىزدا ئاڭلاپ، زارۇ زار يىغلاپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپتۇ، مەرھۇمنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇپتۇ، كېچىلىرى ئۇخلىماي، قىرىق كۈن ماتەم تۇتۇپ، نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈپتۇ.

سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى، ئۇنىڭ شاگىرتى ۋە سۆيۈملۈك تالىپى يالغۇز قالغان-ھازىر سەئىد بۇرھانىددىن ئۇنىڭغا ئاتا بولۇشى لازىم ئىدى، چۈنكى ئۇستاز ئۇنى خەلىپە ئورۇنباسار دەپ ئاتايتتى. قانداقلا بولمىسۇن، ئۇ جالالىددىننى تېپىشى، ھەقىقەتنىڭ خەتەرلىك ۋە جاپالىق يوللىرىدا ئۆز ھالىدىن كەتكەن مىنۇتلىرىدا يۆلەنچۈك بولۇشى كېرەك. لېكىن ئۇ چۆلەرنى، دەريا ۋە تاغلارنى ھالقىپ، كونىياغا يېتىپ كەلگۈچە، ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەنىدى. مانا ئەمدى سەئىد ئۆز شاگىرتى ۋە شەيخزادىسىنى

سۇلتان پايتەختىدە، سىنجەرى مەسچىتىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا كۆتۈپ ئولتۇرماقتا.

جالالىدىن مەكتۇپنى ئاۋۋال كۆزىگە، كېيىن پېشانىسىگە ياقتى. ئۇنىڭ ئۇستازىنى سىرداش دەپ بىكارغا دېمىگەنىكەن. جالالىدىن ئۆزى تېخى ئانچە ـ مۇنچە تاللىغان يوشۇرۇن ئىچ ـ سىياجىنى ئۇ قانداق سېزىپ، قانداق بىلىۋالغاندۇ؟ مۇشۇ يورۇق ئالەمدە ئۇنىڭ ئالدىدا قەلبىدىكىنى تۆكۈپ، قەلبىگە قۇۋۋەت بېرىدىغان كىشى ـ پەقەت ئاشۇ سەئىد ئىدى.

جالالىدىن مەكتۇپنى ئېلىپ كەلگەن دەرۋىش بىلەن شۇ زامانلا لەرىندېگە قاراپ ماڭدى. ئاتلار تەييار ئىدى. ئۇلار شۇ كېچىسىلا كونىياغا قاراپ ئالدىراش يۇرۇپ كېتىشتى.

سەئىد ئۇنى مەسچىتتىن چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلار قۇچاقلىشىپ، بىر ـ بىرىنى باغرىلىرىغا بېسىپ ئۇزاق تۇرۇپ قېلىشتى. بۇ ياش، مەيۈس، خۇش پېئىل ئۆلىما بىلەن، قەيسەر قالغان، ئۇستىگە جەندە چاپان كىيگەن سوپى ئىدى. جالالىدىن بۇ قاراڭغۇ كېچىدىمۇ ئۇستازىنىڭ جۈدەپ قۇرۇق ئۇستىخان بولۇپ قالغىنىنى سەزدى. ئۇنىڭ يۈزىگە تىكىلدى: گۈشلىرى ئۇستىخىنىغا چاپلىشىپ، قاڭشارلىق بۇرنى تېخىمۇ چوقچىيىپ چىقىپ كېتىپتۇ، ئاغزىدا چىشلىرى قالماپتۇ. ئەمما ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆزلىرى، ھۇرپەيىپ تۇرغان ئاپئاق قاشلىرىنىڭ ئاستىدا يەنىلا چاقناپ تۇراتتى.

ئۇ سەئىدنى ئۆز ئاتىسىدەك ھۆرمەتلەپ، گۈھەر تاش مەدرىسىگە باشلىدى. ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ھۈجرىسىنى بوشىتىپ بەردى.

سەئىد دەرھاللا جاۋابنى قويۇپ سوئالغا ئۆتتى: شەرىئەت قانۇنلىرى، ھەدىس تەلىملىرى، ئىسلامىي نۇجۇم ۋە تىبابەت

ئىلمىگە دائىر سوئاللارنى ياغدۇرۇۋەتتى. ئۇ تىبابەت ئىلمىدە يۇقىرى پەللىگە چىققان، شۇنـا اقلا ئابۇ ئەلـى ئـىبنـسىنانىڭ شاگىرتلىرىدىن ساۋاق ئاڭلىغانىدى.

جالالىدىن ھېچقاچان بۇنداق ئېغىر ئىمتىھانىدىن ئۆتمىگەنىدى.

شاگىرتنىڭ بەرگەن جاۋابلىرىدىن سوپىنىڭ رەڭگى ئېچىلىشقا باشلىدى. ئاخىـر ئۇ ئورنىـدىن سەكـرەپ تۇرۇپ، ياش ئۆلىماغا ئېگىشىپ تۇرۇپ، ئالدىرىغىنىچە دېدى:

ــ ئىلمىي ئىمان ۋە ئىلمىي زاھىرىدا ئاتاڭـدىنمۇ زۇل ـ جالال① ئىكەنسەن. لېكىن پەدەرى بۇزرۇكۋارىڭ ساھىبى ئىلـ ـمىي ئەسرار② ئىدى. مەن ئۇل زاتنى شەرىپىنىڭ شاراپىتـىدىن ئەنە شۇ ئىلىمگە ئىگە بولدۇم، ئۇمىدىم شۇكى، ئەمـدى سېـنى ئۇ يولغا باشلىغايىمەن تاكى ئىلمىي ئەسرارىدىمۇ ئاتاڭغا ۋارىس، بەلكى باراۋەر بولغايسەن ...

جالالىدىن خۇشاللىق ۋە قەتئىيەت بىلەن تىزلىنىپ تىۋۇا قىلدى. كامالەت يولىغا باشلىغاي، دەپ ئۆزىنى ئۇستاز قولىغا تاپشۇردى.

ئۇنىڭ يولى ئەنە شۇنداق باشلاندى.

بىلىش ۋە ياشاش

ئېگىز كۆتۈرۈلگەن قۇياشنىڭ نۇرلىرى قۇمتاش ياتقۇزۇلـ غان كوچىلارنى بارغانچە قىزدۇرماقتا ئىدى. جالالىدىن ھاسىرىـ غىنىچە سىنچەرى مەسچىتىگە يېتىپ كەلدى ـ دە، تېرىدىن ياسالـ غان ئىشىك پەردىسىنى قايرىپ ئىچكـرى كىـردى. نەمـخۇش

① ئۇلۇغۋار، بىلىملىك ـــ ت.

② سىر ئىلىق ئىلىملار ئىگىسى، بىلىمدان ـــ ت.

هاۋا، غۇۋا يورۇقلۇقتا ئۇنىڭ كۆزلىرى بىر مەھەل ھېچ نەرسىنى كۆرەلمىدى. ئۇ ئۆزىنى توختىتۇۋلىپ تەپسىنى رۇسلىدى، قۇياش نۇرىنىڭ تەپتى ئۇنىڭ گەجگىلىرىنى كۆيدۈرگەنلىكىدىن خۇشال بولۇپ، يەڭگىل نەپەس ئالدى. بىر چاغلاردا سەئىدنىڭ سۆزلىرىنى خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالغىنىدا مانا شۇنداق نەپەس ئالغانىدى، بۇنداق بولۇشى، شۇ چاغدا ئۆز ئۈستىگە يۇكلىگەن مەسئۇلىيەت يەنە ئۇستازىنىڭ ئۈستىگە كۆچكەنىدى. ئەمدى قېرىنغان چېغىدا ھەق تائالادىن باشقا ھېچكىمنىڭ ئالدىدا جاۋابكار ئەمەس.

جالالىدىن گۈگۈم قاراڭغۇلۇقىغا تىكىلىپ قاراپ، تاپ-تاقىر گىلەم ئۈستىدە ئۇخلاۋاتقان مۇساپىرنى تونۇدى. ئۇ كىيىملىرىنى بېشىغا ياستۇق قىلىپ قويۇپ، تۆگۈلۈپ يېتىپ قاتتىق ئۇيقۇغا كېتىپتۇ.

مۇنبەرگە يېقىن يەردە قېرى دەرۋىش بەداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بارماقلىرى ئالدىدىكى ئوچۇق تۇرغان كىتاب قۇرلىرىدا سۈرۈلەتتى، لەۋلىرى ئۈنسىز شۇۋىرلايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا ساۋاق يادلاۋاتقان بىر-ئىككى تالىپمۇ بارئىدى.

شائىر سەلىق بوراڭ ئۈستى بىلەن مېڭىپ ئوڭ تەرەپتىكى دەھلىزگە يېقىنلاشتى. ئۇ يەردىن ھوجرىلارغا ئۆتكىلى بولاتتى. سەئىد بۇرھانىددىن كونياغا كەلگەندە ئەنە شۇ ھۇجرىلارنىڭ بىرىدە ئىستىقامەت قىلغانىدى.

جالالىدىن ئىشىكنى ئىتتەردى. ئىشىك ئېچىلمىدى، ئىشىك ئاچقۇدەك ماغدۇرىمۇ قالمىغانمۇ نېمە. ياق، ئىشىك مىخلىنىپ، ئېتىۋېتىلگەنىكەن. ھەي ھۇجرىلارمۇ ئاللىقاچان بۇزۇلۇپ كەتكەن ئوخشايدۇ. بۇنىڭدىن قىرىق يىل بۇرۇنلا بۇ ھۇجرىلار بىر يەرگە بىرىپ قالغانىدى. ئۇ ئېچىنغان ھالدا ئويلاندى، ئۇمۇ ھەممە بوۋايلارغا ئوخشاش ئاللىقاچان تۇغۇشىپ كەتكەن نەرسىلەرنى بار

دەپ ئويلاپ، كېيىن سۆرۈشتۈرۈپ، تاپالمىغاندا ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قالاتتى.

مەيلى مانا مۇشۇ دالان ئۆيىمۇ بولۇۋېرىدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ تىنىچلىقىنى ھېچكىم بۇزمايدۇ، ئۇ ھېرىپ قالغان ئاتقا ئوخشاش ئاخىرقى داۋان ئالدىدا بار كۈچىنى يىغىپ، ھاردۇق يەتكەن يولۇچىدەك ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن يوللارنى؛ سوقماقلارنى، ئاۋات كوچىلارنى خىيال قىلدى، ئەگەر مەنزىلىنىڭ يېقىنلىقىغا ئىشەنچ قىلالمىسا ئۇ مۇشۇ يەردە قالىدۇ.

ئۇ ئاستا تىزلىنىپ ئولتۇردى.

كېلىڭ كىتابخان، پېشقەدەم شائىرنى 1270 - يىلى يازغۇنلۇرنىڭ بىرىدە كونيادىكى سىنجەرى مەسچىتىدە خالىي قالدۇرايلى، ئۇ ئۆزى بىلەن ئۆزى ئوبدان سۆزلىشۋالسۇن. چۈنكى ھېكايىنى داۋاملاشتۇرۇشتىن بۇرۇن سوپىلار ئىلمىي ئەسرار، دېگەندە نېمىنى كۆزدە تۇتۇشقان، ئۇستازى سەئىد بۇرھانىددىن ياش جالالىددىننى قايسى يولغا باشلىۋىدى دېگەن نۇقتىلارنى ئېيتىپ ئۆتۈش لازىم.

تەسەۋۋۇپ ئۆز - ئۆزىنى ئىدراك قىلىش ۋە ئۆز - ئۆزىنى كامالەتكە يەتكۈزۈش يولىنى ئۇچ ئاساسىي باسقۇچقا بۆلەتتى. بىرىنچى باسقۇچ — شەرىئەت، يەنى قۇرئان ۋە مۇھەممەت پەيغەمبەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن قانۇن - قائىدىلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش دەۋرى، ئېنىقراقى، تەييارلىق باسقۇچى. لېكىن بۇ تېخى يولغا چۈشتى دېگەنلىك ئەمەس، چۈنكى ئۇلارنى قىلىش ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن پەرز. سوپىلار ئۆچۈنمۇ شۇنداق. پەقەت ئىسلام قانۇن - قائىدىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەندىلا، ئاندىن ئالغا بېسىشقا ئىككىنچى باسقۇچ — تەرىقەتكە ئۆتۈشكە مۇمكىن بولىدۇ.

بىرىنچى تەيياركەرلىك باسقۇچ ــ شەرىئەت، سوپىلاردا مەنتىقىي بىلىملەرگە ئوخشاپ كېتىدىغانلارنى ئىلمىي زاھىرى، دەپ ئاتىلاتتى، سوپىلار مەنتىقىي بىلىملەرنىڭ ئەھمىيىتىنى رەت قىلغان ئەھۋالدا، ئۇنى مەھدۇد ــ چەكلەنگەن دەپ قارىشاتتى. چۈنكى، ئۇ پەقەت ئالامەتلەر، يەكۈنلەر، خۇسۇسىيەتلەرنى تاللايدۇ، ئۇلارنىڭ تەبىرىچە جەۋھىرى زاتقا ئەمەس، سۈپەتكە قارىلىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ مەھسۇلى «ھەقىقەت ئەمەس، بىلىھەقىقەت» ئىدى. مەنتىقىي بىلىم پۈتۈننى بۆلەكلەرگە بۆلۈش ــ تەھلىل ۋە ئۇششاق پارچىلارغا بۆلۈپ تەكشۈرۈش بىلەن بارلىقنا كېلىدۇ. ئىلاھىي ھەقىقەت بولسا، ئۇنى ماھىيىتىنىڭ مۇتلەق بولۇش ئىبتىبارى بىلەن تەھلىل ۋە ئۇششاق پارچىلارغا بۆلۈپ تەكشۈرۈشكە يول قويمايدۇ، پەقەت ئۇنى مەنتىقىي يوسۇندا ئىدراك قىلىش مۇمكىن.

سوپىلار ئەقلىي كۆزىتىش ئارقىلىق يەنە بىر كۆزىتىش بار دەپ ھېسابلىشىدۇ، ئۇلار ئۇنى ئىلمىي غايىب دەپ ئاتىشىدۇ. پەقەت ئىلمىي غايىب ۋاستىسى بىلەن سىرلار ئېچىلىدۇ، شۇ يول بىلەن قولغا كىرگەن نەرسە ئىلمىي ئەسرار دەپ ئاتىلىدۇ. تاشقى تۈيغۇ ۋاستىسىدە مەنتىقىي قانۇنلارنى بىلگىلى بولمىغىنىدەك، ئىلمىي غايىپ ئاچىدىغان نەرسىلەرنى مەنتىقە ئاچالمايتتى.

سوۋېت ئالىملىرى، بولۇپمۇ ئاتاقلىق ئىرانشۇناس ئې. ئە. بېرتېلىسنىڭ تەتقىقاتلىرى① شۇنى كۆرسىتىدۇكى، سوپى ــ شەيخلەر ئەسلىدە ئىلمىي تەجرىبىگە ئائىت پىسخولوگىيە بىلەن شۇغۇللىنىشقان. ئۆزىنى ئۆزى قاتتىق چەكلەش ــ قېيىن ۋە ئۆزىنى ــ ئۆزى كۆزىتىش ــ ھېسابلاش يولى بىلەن مەقسەتكە مۇنتىزىم ئىنتىلىش ئارقىلىق، ئۇلار ئۆزلىرىدە سۇنماس ئىرادە،

① ئې. ئە. بېرتېلىس. تالىلانما ئەسەرلىرى. سوپىزم ۋە سوپىزم ئەدەبىياتى. م. 1965.

ئۆلۈمگىمۇ كۈلۈپ تۇرۇپ قارايدىغان جاسارەتكە ئوخشاش سۈپەتـ
لەرنى، باشقىلارنىڭ «ئوي ـ خىيالىنى ـ بىلمۈيلىش»، ئۆزىدە ۋە باشقـ
لاردا گىپنوتىك① ھالەتلىرىنى يارىتىش خۇسۇسىيەتلىرىنى تەربىيـ
لەشكەن. شەكسىزكى، بۇ نەرسىلەر ئاشۇ دەۋر كىشىلىرى نەزەردە
غەيرىي تەبىئىي ۋە غارايىپ بولۇپ كۆرۈنگەن ۋە شەيخ ـ سوپـ
لارنىڭ مۆجىزىكارلىق شۆھرىتىنى ئەل ئارىسىدا كەڭ تارقاتقا ـ
نىدى. سوپىلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا ئىدراكتىن سىرت يەنى
يۈزەكى ئاڭ ھادىسىسى بولۇپ كۆرۈنگەن نەرسە ئەسلىدە ئىدراك
دائىرىسىدىكى، يەنى ئاڭنىڭ ئاساسىي ھادىسىسى ئىدى. تەرىقەت،
سوپىلارنى ھازىرقى زامان ئىلمىي ئىبارىسى بىلەن ئېيتقاندا،
ئۆزىدە ۋە باشقىلاردا كۆرۈلىدىغان ئاڭسىزلارچە قاراش جەريانلـ
رىنى باشقۇرۇشقا يارىدەم بەرگەن.

ياش جالالىدىننى ئۇنىڭ ئۇستازى ئەنە شۇ يولغا باشلـ
ىغانىدى.

ئې، ئە. بېرتېلىسنىڭ قارىشىچە، ھەقىقەت تەرەپكە
باشلىغۇچى يول مەسىلىسى، قاتمۇ قات مەسىلەرنى كەلتۈرۈپ
چىقارغان، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى يولنىڭ ئاشۇ باسقۇچىدا يولۇـ
چىغا خاس بولغان كۈچلۈك بىر روھىي ھالەتنى ئەكس ئەتـ
تۈرىدۇ.

يول بېشىدىكى بىرىنچى مۇقام ــ «توۋا» ھېسابلىنىپ، بۇ
روھىي ھالەت يۆنىلىشىنى تامامەن ئۆزگەرتىدۇ، يولغا كىرگۈچى
ئەمدى پۈتۈن خىيالىنى پەقەت ھەقىقەتكە، مۇتلەقلىككە قارىتـ
ىدۇ. بىگىرمە بەش ياشلىق جالالىدىن ئۇستازى بىلەن كونىيادا
دەسلەپكى ئۇچراشقان كۈنى يۈكۈنۈپ تۇرۇپ ئەنە شۇنداق
توۋا قىلغانىدى.

«توۋا» مۇقامىدىن كېيىن «ۋەرەئى» ــ ھوشيارلىق مۇقامى

** غايىباتنى بىلمۈيلىش، سېھرىي كۈچ ــ ت.

كېلىدۇ، ئۇ هارام بىلەن هالالنى قەتئىي ئاجرىتالايدىغان بو-لۇشتا كۆرۈلەتتى. ۋەرەئى، ئاۋۋال تاماغا مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

هوشيارلىقتىن — ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، يەنى «زۇهد»① گە ئۆ-تۈلدۇ. هارامدىن هەزەر قىلغان يولۇچى ئەنە شۇ قائىدىگە قاتتىق رىئايە قىلىپ، زىبۇ زىننەت هېسابلىنىدىغان ياخشى كىيىم، ياخشى تائام، يېغىپ ئېيتقاندا ئۇنىڭ دەققەت ـ ئېتىبارىنى هەقىقەتتىن چالغىتىدىغان هەر قانداق پانىي ۋە مەڭگۈلۈك بولمىغان نەرسىلەردىن ئۆزىنى تىيىدۇ، تىيىش دا-ئىرىسى شۇ يوسۇندا كېچىسىپ، هەر قانداق تىلەكتىن ۋاز كې-چىشكە بېرىپ تاقىلاتتى.

«زۇهد» يولۇچىنى «پەقىر»لىك مۇقامىغا يېتەكلەيتتى. بۇ دۇنياۋى نېمەتلەردىن ۋاز كېچىشتىن ئىبارەت بۇنداق پەقىرلىك ئۆزىنى تىيىش قائىدىسىگە ئىزچىل رىئايە قىلىشتىن كېلىپ چىققان. لېكىن كېيىنرەك پەقىر پەقەت ماددىي پەقىرلىك ئەمەس، ئاڭ ـ ئىدراكلىرىنىمۇ هېسابقا ئالىدىغان، پۈتكۈل ئاڭ ـ ئىدراك، روهىي ـ هالەتلىرىگىچە، ئۇ يولۇچىنىڭ شەخسىي بىساتى هېسابـ لانمايتتى.

پەقىرلىك ۋە ئۆزىنى تىيىشنى بىلىش يېقىمسىز ئۇي ـ خـ-يالىلار بىلەن باغلىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ «سەۋر» مۇقامى كىرەتتى. بۇ يەردە سوپى مۇشەققەتلەرگە چى-داشقا ئۆگىنەتتى. تەسەۋۋۇر ئۇلىغىرىدىن بىرى جالالىدىنىڭ تەبرىچە: «سەۋر ـ قىلچە پەرۋا قىلماي قەلەمپۇرنى يۈتۈشقا باراۋەر» ئىدى.

يولۇچى «سەۋر» مۇقامىدىن «تەۋەككۇل» مۇقامىغا قاراپ ماڭاتتى. ئۇنىڭدا ئۆمۈر بىر كۈن، هەتتا بىر نەپەس ئېلىش دەپ تەسەۋۋۇر قىلىناتتى، ئەتىكى كۈن تەشۋىشىدىن تامامەن ۋاز

① دۇنيادىن ۋاز كېچىپ، تائەت، ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانماق — ت.

كېچىش كېرەك. شۇ بويىچە سوپىلار ئۆزلىرىنى «ھازىرچىلار»، يەنى ھازىرقى دەقىقە بىلەن ياشىغۇچىلار دەپ ئاتىشاتتى. ئۆتكەن دەقىقىمۇ، كەلگۈسى دەقىقىمۇ ھېسابقا ئېلىنمايتتى. بۇ يەردە ئالەم ھەر دەمدە يىمىرىلىپ تۇرىدۇ، دېگەن تەسەۋۋۇر بىلەن ئالاقىدارلىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

كېيىنكى ئىككى مۇقام تەرىقەتنىڭ ئاخىرقى مەنزىلى — «رىزا»غا باشلايدۇ. بۇ «تەلەي ئالدىدا خاتىرجەملىك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ شۇنداق روھىي ھالەتكى، ھەرقانداق زەربە ۋە ھەرقانداق زەپەر خاتىرجەملىك بىلەن قارشى ئېلىنىدۇ، ئۇلار يولۇچىغا خۇشاللىقمۇ، قايغۇمۇ بېغىشلىمايدۇ. شەخسىي تەلەي - تەقدىر ۋە ئۆپچۆرىدىكى ۋەقەلىكمۇ بەرەر ئەھمىيەتنى كەسىپ قىلمايدۇ. بۇ ھالەت قەدىمكى يۇنانلارنىڭ «مۇستەھكەملىك» دەپ ئاتىغان ھالىتىگە بەكمۇ يېقىن كېلىدۇ.

تەسەۋۋۇپ ئالىملىرىنىڭ پىكرىچە شۇ يەردە تەرىقەت تۈگەپ، كامالەتكە يېتىشنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى — «ھەقىقەت»، يەنى ھەقىقىي ھايات باشلىنىدۇ. شۇنىڭغا يەتكەن سوپى «ئارىف»① دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ھەقىقەتنىڭ ماھىيىتىگە گويا تەبىئىي ھېسسىيات بىلەن يېتەلەيدۇ. شۇنىڭغا بىنائەن سوپىلار ئۆزلىرىنى «ھەقىقەتكە يەتكەنلەر»، يەنى ھەقىقەتنى تەبىئىي ھېسسىيات بىلەن بىلەلەيدىغانلار دەپ ئاتىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئەنئەنىۋى تەسەۋۋۇپ، ئىدېئالىستىك تەلىمات سۈپىتىدە تەبىئىي ھېسسىيات بىلەن بولسۇن، مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىش مۇمكىن دەپ ھېسابلايدۇ ۋە شۇ جايدا دىئالېكتىكىدىن چەتنەپ يىراقلايدۇ. ئەسلىنى ئالغاندا سوپىلار ھەقىقەت باسقۇچىدا ئۆز روھىي ھالەتلىرىنى شۇنداق دەرىجىگە يەتكۈزۈشەتتىكى، ئۇلارنىڭ ئېڭى كۆرۈش ئوبيېكتى بىلەن كىرىشىپ كېتەتتى.

① ھەرىپەتلىك، بىلىمدان، دانا — ت.

يۇقىرىدا كۆزەتكەنلىرىمىز ئۇچ باسقۇچ ــ شەرىئەت، تەرىقەت ۋەھەقىقەت سوپىلاردىكى بىلىشنىڭ ئۇچ باسقۇچىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. بىرىنچىسى ــ ئىشەنچىلىك بىلىملەر، «ئىلمول ـ يەقىن». ئۇنى مۇنداق ئىزاھلىشىدۇ: «ماڭا نەچچە قېتىم ئىسپات قىلغان، گەرچە تەجرىبەمدە سىناپ كۆرمىگەن بولسامۇ ئەمما ياخشى بىلىمەن، ئۇغا زەھەرلەيدۇ، ئوت كۆيدۈرىدۇ». بۇ ئادەتتىكى مەنتىقە بىلىش باسقۇچى ئىدى.

ئىككىنچى باسقۇچى ــ تولۇق ئىشەنچ، «ئەيىن ـ ئەل ـ يەقىن». «مەن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، ئۇغا زەھەرلەيدۇ، ئوت كۆيدۈرىدۇ» بۇ تەجرىبىگە تايانغان بىلىش ئىدى.

ئەمدى ئاخىرقى باسقۇچ ــ كامىل ئىشەنچ، «ھەق ـ ئەل ـ يەقىن»، «مەن ئۆزۈم ئۇغا ئىچىپ، ئوتتا كۆيۈپ كۆردۈم. ئىشەنمىسىڭ، ئۇغا زەھەرلەيدۇ، ئوت كۆيدۈرىدۇ». ھەقىقەت باسقۇچىغا لايىق كېلىدىغان بۇ باسقۇچتا سوپىلارنىڭ قارىشىچە، سۇبيېكتىپ نىڭ ئوبيېكتىپ بىلەن، كۆزەتكۈچىنىڭ كۆزىتىلگۈچى بىلەن تولۇق بىرلىشىشى، بىرىنىڭ ئىككىنچىسىگە سىڭىپ كېتىشى كېلىپ چىقىدۇ.

ئۇچ باسقۇچنىڭ ھەممىسىلا پېئىلدىن ئىبارەت ئۇچلۇك: «بىلىش، كۆرۈش، ياشاش» بىلەن ئىزاھلىنىدۇ. ئۇچلۇكنىڭ ئىككى بېشىدىكى «بىلىش» ۋە «ياشاش» ئارىسىدىكى ئالاقىدارلىقنى دەققەت قىلايلى. كامىل ئىنسان، سوپىلارنىڭ قارىشىچە، ئۇلار بىلىملەرنى ئىگىلىۋالغاچقا، ئۆزىنىڭ مەنىۋى ۋە مەئىشى تەجرىبىسىنى ئۇلارغا ماسلاشتۇرۇشى لازىم. ئارىغنىڭ شەخسىي ئەخلاقى بىلەن بىرلەشمىگەن بىلىملەر ئېھتىمال پايدىسىز، بەلكى ھالاكەتلىكتۇر. ئۇلار ئۇنى رەسمىي ئۆلىمالار چۆككەن رىياكارلىق پاتقىقىغا باشلايدۇ.

سوپىلار شۇ يوسۇندا ئىلىم بىلەن ئەخلاق، ئەقىل بىلەن

تۇيغۇ، ھەقىقەت بىلەن ئادالەت ئوتتۇرىسىدا باغلىنىش بار دەپ قارىشاتتى.

تەرىقەتنى سۆزلەش مەخسۇس كەڭ بىلىملەرگە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلاتتى. سوپىلارنىڭ تەبىرىچە، ئۆزى بىلگىنىچە تەۋەككۇل قىلىپ، ئەڭ ئاساسىي سىرلارنى بىلمەكچى بولغانلار ۋە ئىلمىي ئەسرارلارنى ئىگىلمەكچى بولغانلار سالامەتلىك ۋە ئەقىل - ئىدراكىنى ھايىنىغا بېرىپ، ئۆزىنى ھالاكەتكە دۇچار قىلىشلىرى ھېچ گەپ ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، «پىرى يوقنىڭ پىرى - شەيتان» دېيىشەتتى.

غەيرىي سېزىم ھادىسىلىرىنى ئۆگىنىشتە ھېسسىي ھايات ئاساسلىرىدىن بىرى بولغان شەھۋانىيەتكىمۇ تايانغۇچى ھازىرقى زامان پسىخانالىتىكلىرىگە① ئوخشاش، سوپى - شەيخلەر شەرىئەتتە رەھنامە② ئەقىل بولسا، تەرىقەتتە رەھنامە مۇھەببەتتۇر دەپمۇ قارىشاتتى. سوپىلارنىڭ ھەقىقەتنى — مەھبۇب، مەشۇقە، ئۆزلىرىنى ئاشىق دەپ ئاتاشلىرىنى ئەسلىسەك، ئۇلار ئۇلارنىڭ ھېسسىياتىنىڭ مەنبۇلىككە ئۆتۈشكە ئىمكانىيەت بەرگۈچى پسىخوفىزىئولوگىيىلىك ھادىسە — سۇبىماتسىيىدىن③ نەقەدەر نەتىجىلىك ئىش قىلغانلىقلىرى مەلۇم بولىدۇ.

سوپىلار ھېسسىي - ئىنتۇئىتىۋ بىلىشنى ئومۇمەن بىلىشنىڭ ئالىي شەكلى دەپ ئويلىشاتتى. شۇ بويىچە ھەربىر سوپى - شەيخ ئۆز شاگىرتلىرىدا چېقىشتۇرما تەپەككۇر قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈشنى زۆرۈر دەپ ھېسابلايتتى.

لېكىن چېقىشتۇرمىلىق، مىساللىق تەپەككۇر سەنئەت مەيدا

① پسىخولوگىيە بىلىمى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار — ت.

② يول كۆرسەتكۈچى، ئۆگەتكۈچى — ت.

③ قانتىق جىسىمنىڭ گازغا ئايلىنىشى؛ بىر خىل جىسىمنىڭ ئىككىنچى خىل جىسىمغا ئايلىنىشى — ت.

دانى ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ سوپىيانە غايىلەر قانۇنىي رەۋىشتە ئۆز ئالىي ۋە مۇكەممەل ئىپادىسىنى شېئىرىيەتتە تاپالايتتى. پەيلاسوپلار ئۈچۈن ئۆز پىكىرلىرىنى ئومۇمىي ـ مەنتىقىي مىسالـلاردا ئىپادىلەش قانـچىلىك تەبىئىي بولسا، شېئىرىي نۇتۇقمۇ ئاتاقلىق شەيخلەر ئۈچۈن شۇنچىلىك تەبىئىي ئىدى.

ئەلۋەتتە، تەرىقەت يولىغا كىرگەنلىكى ئادەم ئاخىرىغا ئىلىپ چىقالمايتتى. سوپىلار: «نېسىۋە ھەممىگە باراۋەر بېرىلىدۇ. ئەمما ھەر كىم قۇربى يەتكۈچە ئالىدۇ» دېيىشەتتى. بىرلا يول ــ تەرىقەتنى تۇتۇش ئاقىۋىتىنى تۇرلۇك تەبىئەتلەر ئوتتۇرىغا چىقاتتى. تەسەۋۋۇپ تارىخى داۋامىدا بىز شىددەتـلىك ۋە جىمـجىت، قاتـتىق قولـلۇق ۋە يېقىنـچىـلىق، ئەسەبىي ۋە يالـغۇز ئۆزىنىڭ خۇدا بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئويلىغۇچى، ئىبغىر بېسىق ـ ۋەزمىن شەيخلەر، ناتىقلىق، ۋائىزلار ــ جەڭچى پالۋانلارنى كۆرىمىز.

بۇ ئورۇنـدا ئەلۋەتـتە، دەۋر، مۇھـىـت، سۈپى ۋە ئۇنىڭ ئوستازىغا خاس پىسـخوفىزىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر، ئىنتىلىشلەرمۇ ئەكس ئېتەتتى.

جالالىددىننىڭ ئوستازى قاتتىق قول ۋە ئەسەبىي مىجەزلىك كىشى ئىدى. بەلخته سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ بەزەن شۇنـداق ئەسەبىيـلىشىپ كېتەتـتـىكى، ئۆزى سەزمىگەن ھالدا داد ـ پەريات سېلىپ، شەيـخنىڭ سۆزىنى بۆلەتـتى، ياكى بولمىسا، پۈتىنى سەندەلدىكى ئوتـقا تـقـىۋالاتـتى. شۇ چاغـدا سەۋر ـ تاقىتى تۈگىگەن سۇلتانۇل ئۇلىما مۇرىتلىرىغا: «سەئىدنى سىرتقا چىقىرىۋېتىڭلار، يەنە مەجلىسىمىزگە دەخـلى قىلـمىسۇن!» دەپ بۇيرۇيتتى.

سەئىدنىڭ سۇلتانۇل ئۇلىمادىن پەرق قىلىدىغىنى، ئۇنىڭ سەپرا ئەمەستى. رەسمىي ئۇلىمالارغا ئوخشاش سۇلـتانۇل ئۇلىما شاراب ئىچىش ھەممە ئۈچۈن، شۇ جۈملىدىن سوپىلار ئۇچۇنـمۇ

هارام، دەپ هېسابلايتتى. ئۇ: «شاراب ئىنسانىنى غالجىر ئىت، ئېپلاس چوشقىغا ئايلاندۇرىدۇ» دەيتتى. بۇنىڭغا جاۋابەن سەئىد بىر قېتىم: «ئىچكەنگە هالال، ئىچمىگەنگە هارام» دېگەنىدى. ئۆز پىرىغا ئوخشاش ئۇ ۋائىز بولمىدى، زاهىد بولدى. گايىدا ئوي-خىيال دەريياسىغا شۇنچىلىك غەرق بولاتتىكى، بارلىق دۇنيانى ئۇنتۇيتتى. قېرىغان چېغىدا ئۇنى قەيسەرىدىكى مەسچىتلەرنىڭ بىرىگە ئىمام قىلىپ قويۇشتى. بەزىدە شۇنداق بولاتتىكى، نامازۋاقتىدا باشقىلارنى ئۇنتۇپ، ئۇ سائەتلەپ سەجدىدىن بېشىنى كۆتۈرمەيتتى. ئاخىردا ئىمامىلىقتىن ئۆزى ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى:

ــ مۆمىنلەر، ئەيىبلىمەڭلار! پىغانىم بېشىمغا چىقىپ، سىلەرنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن! ئۆزۈڭلارغا ئەقىل ـ هوشى جايىدىراق بىر ئىمام تېپىۋېلىڭلار...

سەئىد

جالالىدىن ئورنىدىن تۇردى. سەئىد ئۇنىڭغا قول ئۇزاتتى، ئۇنىڭ قولىدا خىرقە چاپان① بار ئىدى. ئۇنى ياش ئۆلىماغا كىيدۈرۈپ قويدى، بېلىنى رىدا② بىلەن باغلىدى، ئاندىن جالالىدىنىڭ قىزغۇچ، بۇدۇر ساقىلىنى قىرىپ، قاشلىرىنى تېرىپ، چاچلىرىنى چۈشۈردى. سەئىد ئۇنىڭ بېشىغا دەرۋىشلەرنىڭ قالپىقى ــ سەرپۇش تۇماق كىيدۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ ئۆلىمامۇ ۋائىزمۇ، مۇددەرىسمۇ ئەمەس، بەلكى سەئىد بۇرهانىددىن سىردانىڭ③

① قوپال رەختتىن تىكىلگەن چاپان ــ ت.

② بەلباغ، رەختتىن ياكى شويىدىن توقۇلغان بەلباغ ــ ت.

③ خىسلەتلىك، سىرلىق، سىرداش ــ ت.

كۆپ سانلىق مۇرىتلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى.

مۇرىت ــ ئۆزىنىڭ ئىختىيارىنى ئۆزگىگە تاپشۇرغان كىشى- دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇ شەيخكە هەممە نەرسىدە سۆزسىز بويسۇ- نۇشى، مەقسەتكە مۇۋاپىقمۇ-ئەمەسمۇ، زۆرۈرمۇ-زۆرۈر ئەمەسمۇ، ئۇنىڭدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ هەربىر سۆزى، هەربىر پەرمانىنى ئورۇندىشى لازىم ئىدى.

سىناق ئادەتتە مۇرىتنىڭ پىرىنىڭ ئىرادىسىگە قانچىلىك بويسۇنۇشىدىن ئىمتىهان ئېلىشتىن باشلايتتى. ئاتىسىدىكى كۆچ لۈك غۇرۇر جالالىدىنغىمۇ مىراس قالغانىدى. بۇنى ياخشى بىلە- دىغان شەيخ دەسلەپ ئۇنى ئەنە شۇ جەهەتتىن ئاجرىتىۋالماقچى بولدى.

مانا، سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى، مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ پايتەختىدە مەسچىتى جامە ۋائىزى، مەدرىس مۇتىۋەللىلىرىنىڭ هاـ جەتخانىسىنى تازىلاشقا باشلىدى. شەيخ شۇنداق بۇيرۇغانىدى. ئۇ جالالىدىننى ئاياپ ئولتۇرمىدى، شاگىرتلىدىكى تەكەببۇرلۇق- نى باشقىلارغا قارىغاندا قاتتىقراق تۇتتى. جالالىدىن بۇنىڭدىن ئالاهىدە مېهنەت ـ مۇهەببەت بەلگىسىنى كۆردى.

باهار يېتىپ كەلدى. تاغدىن ئېرىپ چۈشكەن سۇلار ئېـ رىقلار، ئۆستەڭلەرنى تولدۇردى. ئاغزى-بۇرنىنى بىر پارچە ئاق لاتا بىلەن ئورىۋالغان جالالىدىن كۆندىن ياسالغان چېلەكـ لەرده ئەخلەت توشۇۋاتاتتى. ئەخلەتخانىلار خۇددى تۈۋى يوقـ تەك تۈيۈلاتتى. نېمىشقىكىن بۇگۈن تازىلانغان خەندەكلەر ئەتـ گىچە ئەگىز سۇلار بىلەن لىق تولۇپ قالاتتى. ئۇ كېچىسى هامـ مامدا ئۇچ قېتىم چۆمۈلۈپ، تاكى تاڭ خورازلىرى چىللىغۇچە، ئاتىسىنىڭ «مائارىپ» دېگەن كىتابىدا يېغىنچاقلانغان مەسىلەرـ نى ئوقۇيتتى. پىرى ئەنە شۇ كىتابنى بىر يۈز بىر قېتىم ئوـ قۇشنى بۇيرۇغانىدى.

جالالدىن ساۋاقلىرىنى خۇشاللىق ۋە قەتئىيلىك بىلەن ئۇزگىنەتتى. ئۇ ئۆز جىسمىنى تاشلىغان ئاشۇ قىينىچىلىق ۋە مەھرۇم بولۇشلار ئۈنۈك قەلبىدە گۈلەرنىك ئۆلۈمىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قوزغالغان ئوتنى پەسەيتكەندەك بولدى. لېكىن، باھاردا قەلبىنىك چوڭقۇر يېرىدە ئاشۇ شەيخنىك «ئەمدى بەس، كۆپايە» دېيىشىنى كۈتەتتى. ئەمما سەئىد گەپ قىلمايتتى.

جالالدىننى دائىم ئاچلىق قينايتتى. بىراق دىمىقدا تۇرۇۋالغان بىر خىل بەدبۇي پۇراقتىن ئۇ ئاغزىغا چىمدىم نەرسە سالمايتتى. ئۈنۈك كۆزلىرى جاپا-مۇشەققەت، ئۇيقۇسىزلىقتىن ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنىدى.

ئەتىيازنىك قىيان ۋە ئەگىز سۇلىرى بېسىققاندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىنىك ئىشىنى ئادا قىلىپ بولغانلىقىنى ھېس قىلدى، لېكىن پىرى يەنىلا بىر نېمە دېمەيۋاتاتتى. جالالدىن كۈندۈزى يىغىلىپ قالغان ئەخلەتلەرنى كېچىچە توشۇشتىن بوشىيالمايتتى. يەنىلا ئىشنىك يېنىك بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلغان سەئىد ئۈنىگا يېڭى ساۋاق بەردى: جالالدىننى يەنە ئىككى مۇنەت بىلەن شەھەرگە كىرىپ سەدىقە تىلەشكە بۇيرۇدى.

بۇ ھاجەتخانا تازىلاشتىن قىيىن ئىدى. ساۋاقنى ئۆز ئاۋدەملىرى ئالدىدا ئورۇنداش باشقا گەپ، چۈنكى ئۇلار بۇ شەيخنىك بۇيرۇقى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. لېكىن ياتلار ئالدىدا، يەنە كېلىپ، ئاۋۋالقى مۇخلىسلارنىك ئالدىدا ئىككى پۈكلىنىپ تىلەمچىلىك قىلىش نېمە دېگەن قىيىن.

ھەممىدىن قىيىنى شەيخلەر، فەقىھلەر، ئۆلىما ۋە قارىلاردىن سەدىقە سوراش ئىدى. ئۇلار ھەمىشە ئۈنىگا يوشۇرۇن زەھەرخەندىلىك بىلەن سەدىقە بېرىشۇاتقاندەك تۇيۇلاتتى. ئەمما ساقال-بۇرۇتى چۈشۈرۈلگەن ئاۋاق بۇ دەرۋىشنىك سۇلتانۇل ئۆلىمانىك ئوغلى ئىكەنلىكىنى ھەممىلا كىشى بىردەك تونۇپ كېتەلمەيتتى.

كېچىدىكى ئۇيقۇسىز ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى يوقىتىش لار تۆپەيلىدىن جىددىيلىشىپ قالغان سەزگۈسى ئۇنىڭغا ئادەم لەرنىڭ سۆزى، قارىشى، كۆزگە كۆرۈنەر-كۆرۈنمەس قىلقىدىن ئۇلارنىڭ ئادىتى، مەيلى ۋە تەبىئىيتىنى بىلىۋېلىشنى ئۆگىتىش كە باشلىدى. ئۇلار بارغانسېرى ئۆز ھاۋايى-ھەۋەسلىرىنىڭ جانسىز قورالى بولۇپ تۇيۇلاتتى، ئۇلار خۇددى تاش ئاتىدىغان مەنچانا قا① ئوخشايتتى: تاشنى قويۇپ تەپكىنى باسالا، بولدى، تاشنى قارسىلدىتىپ ئېتىۋېردىۋ. ھەمىشە مەلۇم تەسىر، مەلۇم نەتىجە بېرەتتى.

ئۇ شۇنداق مەھەللىدە بولدىكى، بۇرۇن ئۇنداق يەر-لەرنىڭ بارلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى. مەيخانىلاردا مەئ-شەتكە دۇم چۈشكەنلەر خۇددى ئىتقا ئوستىخان تاشلاپ بەر-گەندەك ئۇنىڭ خۇرجۇنىغا پارچە پۇللارنى تاشلايتتى. قىمارخا-نىلاردا بولۇشچە قاشلىق ۋە پەرداز قىلىپ نايناقلاپ يۈرىدىغان، ئارفا② چالىدىغان ئايالالار ئۆز گۈناھلىرىنىڭ يېنىكلىشى ئۈچۈن سەدىقە بېرىشەتتى. كارۋانسارايلار ۋە سودا دۇكانلىرىدا سەدىقە بۇرۇندىنلا ھېسابلىق بولاتتى — بۇ يەرلەردە كۆپىنچە كەسپىي تىلەمچىلەر تۇراتتى. شەرىئەت بويىچە دارامەتنىڭ ئوندىن بىر ئۇلۇشى خەيرىيەت ئىشلىرىغا بېرىلىشى لازىم ئىدى. ئۇ بىردە بولسا سودىدا زىيان تارتقان كۇنلىرى، بىردە بولسا، شەرىئەت بويىچە ئوندىن بىرى تارقىتىلىپ بولغاندىن كېيىن كېلەتتى. سودىگەرلەر ھەر ھالدا سۈتخور ۋە ئىلىپ ساتارلارغا قارىغاندا سېخىيراق ئىدى: ئۇلار ھۈنەرنىڭ سەدىقىسى ۋە دەرۋىشلەرنىڭ

① قەدىمكى زامان ئۇرۇشلىرىدا ئىشلىتىدىغان تاش ئېتىش قورالى — ت.

② بىر خىل چالغۇ ئەسۋابى — ت.

دۇنياسى مال-مۈلكىنى ۋە ئۇزاق يولدىكى كارۋانلارنى بالا-قازادىن ئاسرىغاي، دەپ ئۇمىد قىلىشاتتى.

ئۇنى نامرات-كەمبەغەللەرنىڭ قەلبى ئۆزىگە تارتاتتى. بەزىدە ئۇلارمۇ ياخشىلىقنى بۇ دۇنيادا كۆرمىسەم، ئۇ دۇنيادا كۆرەرمەن دەپ سەدىقە بېرەتتى. كۆپىنچە ئورۇق تىلەمچى دەرۋىش بىلەن بىر ئوچۇم گۈرۈچنى تەڭ تالىشىپ يېيىشەتتى. بەزىدە بۇ ئىشنى بىرئاز تارتىنىپ-قورۇنۇپ يۇرۇپ قىلىشاتتى. توپىلاڭ يەردە، چىرىپ كەتكەن بوردا يېتىپ، كوچا-كوچىدىكى ۋەيرانلىقلاردا، ياق، قىش، ياز پاسكىنىچىلىق ئاقىدىغان زەيكەشلەرنىڭ بويىدا ياتقۇچىلارنىڭ سەمىمىيىتى ۋە كۆڭۈلچەكلىكى ئۇنى پات-پاتلا شەھەرنىڭ چېتىدىكى مەھەللىرگە باشلايتتى. ھۇنەرۋەنلەرنىڭ مەھەللىرىگە بېرىشقىمۇ كۆڭلى مايىل ئىدى: خەلىپە-ئەخمىلەر بىر داستىخان ئەتراپىغا يىغىلىپ بىرلىكتە تاماق يېيىشەتتى، دائىم تىلەمچى دەرۋىشكە تاماقنى باشقىلارغا ئوخشاش بۆلۈپ بېرىشەتتى.

ئىمتىيازلىق كىشىلەرنىڭ ئەھۋاللىرى باشقىچە ئىدى. بايلار ۋە ئەمىلى يۇقىرىلارنىڭ خىزمەتكارلىرى تولىمۇ يۇزسىز ۋە تەكەببۇر ئىدى. پىچىۋېتىلگەن قۇللارنىڭ ئۆز پادىشاھىنىڭ ئەۋرىتى بىلەن ماختانغىنىغا ئوخشاش، ئۇلارمۇ ئۆز خوجايىنلىرىنىڭ سەدىقىسىنى «ھەمىن قەدەر»① دېيىشىپ ئاغزىلىرىنى كۆپىتۈرۈشەتتى. بۇ جالالىددىننىڭ ھەۋىسىنى ئەمەس، ھايۋانلىق تۇيغۇسىنى قوزغايتتى.

جالالىددىن بۇ يىلنىڭ باھار ۋە ياز ئايلىرىدا شەھەر ۋە ئۇنىڭ پۇقرالىرىنى ئۆتكەن يىللارغا قارىغاندا ياخشىراق بىلىۋالدى. بەزىدە بىر كۈن ئىچىدە شۇنداق بۇزۇقچىلىقلارنى كۆ-

① مانا شۇ قەدەر، شۇنچىلىك — ت.

رەتتىكى، خانىقاغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھاجەتخانىلارنى شۇنداق ئالدىراپ-تېنەپ تازىلىغىنىغا پۇشايمان قىلاتتى: ئەگەر ئۇ ئىشنى تۈگىتەلمىگەن بولسا، ھەر گەپنىڭ شەھەرگە كىرمىگەن بولار ئىدى.

سەئىدنى بىكارغىلا سىرلىق دەپ ئاتاشمىغان: جالالىدىن شۇنداق پىكىرگە كەلگەندە ئۇنى ھاجەتخانىلارنى تازىلاشتىن توختاتتى.

— سەن ساۋاقنى ئاخىرىغا يەتكۈزدۇڭ، لېكىن يادىڭدا بولسۇن: كۆڭۈلنى تازىلاش ھاجەتخانىنى تازىلاشتىن مۇشكۈلرەك.

ئۇنىڭ پىرى، كۆپلىگەن زاھىدلارغا ئوخشاش، ئاچلىقنى ھېكمەت خەزىنىسىنىڭ ئاچقۇچى دەپ بىلەتتى. دۇنيادا روزا تۇتمايدىغان خەلق يوق، لېكىن ئۆزىنى بىلىشنى خالايدىغان ئادەم، شەيخلەرنىڭ پىكرى بويىچە، ھەر كۈنى روزا تۇتۇشى لازىم.

— بەل گۈرجەك تۇپراق قەۋىتىنى كولاپ سۇ چىقارغىلى بولىدىكەن، ئاچلىق ئىدراك ۋە پاراسەت بۇلىقىنىڭ كۆزىنى ئاچىدۇ، — دەيتتى سەئىد بۇرھانىددىن، — ئاچلىق-يولۇچىنى ئاداشماي مەنزىلگە يەتكۈزگۈچى ئات. لېكىن ئۇنى ئاز-ئازدىن مىنىپ، ئاستا-ئاستا ئۆگىتىش كېرەك.

كېچە-كۈندۈز دىمىقىغا ئۇرۇلۇپ تۇرىدىغان بەدبۇي پۇراقتىن قۇتۇلغان جالالىدىن ئۆزىنى قېلىن قار ياغقان قىش كۈنى ئۇۋىدىن چىققان ئاچ بۆرىدەك ھېس قىلدى. لېكىن پىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۇچ، تۆت كۈنلەپ ئاغزىغا سۇ ۋە بىر چىشلەم قۇرۇق نان، بەزىدە خام ياكى قېيرىق چامغۇردىن باشقا ھېچ نەرسە سالمايتتى. شەيخ بۇنى كۆزىنى روشەن قىلىدۇ، دەپ ئويلايتتى.

ئاچلىق ئازابى ئۇنىڭ مادارىنى تۈگەتتى، شۇ كۈنە

لەرنىڭ بىردىدە پىرى ئۇنى شەھەرگە باشلاپ كىردى.

ئۇلار سۇلتان ساريىي جايلاشقان دۆڭلۈكنى يانداپ، ھەيۋەتلىك تاۋات رەستىلەردىن ئۆتتى. ئۇ تەرەپتىكى بازارغا بۇرۇلۇپ، قاسساپلىق رەستىسىنى بويلاپ مېڭىشتى، كاللا ـ پاقالچاق ساتىدىغان دۇكاننىڭ ئالدىدا توختاشتى. دۇكاننىڭ ئالدىدىكى پېشايۋاندا قوي ۋە قوشقار كاللىرى، جىگەر، بۆرەك، يۈرەك ۋە قېرىنلار ئېسىقلىق تۇراتتى. يوغان ياغاچ تۈۋىدا ئىتلارغا دەپ تاشلاپ قويغان ئۈچەي ـ قېرىن تاشلاندۇقلىرى تۇراتتى.

قاسساپ ھەيرانلىق ۋە ئېھتىرام بىلەن شەيخنى قارشى ئالدى. ئۆلىمالار بۇياقلارغا ئايلاغ باسمايتتى. پەقەت قازى سىراجىددىن ۋە شەيخ سەدىرىددىن كۇنارۋى خىزمەتكارلىرىنى ئەۋەتەتتى. سەئىد جالالىددىننى ئىشارەت بىلەن توختاتتى. ئۈچەي ـ قېرىن تاشلانغان، ئۇستىدە يېشىل، كۈل رەڭ چېۋىنلار غۇژۇلداپ يۈرگەن تۈۈنى كۆرىستىپ، ئۇنىڭغا دېدى:

ـــ سەۋر ـ تاقىتىم تۈگىگەندە، مەن مانا مۇشۇ يەرگە كېلىپ، ئۆز ـ ئۆزۈمگە: «ھەي كۆزى كور نەپس! مەن ساڭا ئەنە شۇ ئىت يېمىدىن باشقا ھېچ نەرسە بېرەلمەيمەن، خالىساڭ، ئال، يە!» ـــ دەيتتىم، ـــ دېدى.

جالالىددىننىڭ خىيالىغا دەرھالا، تۆت پۇتلاپ تۇرۇپ، خىرقىراشقان ئىتلارنى ئۇيان ـ بۇيان قوغلاپ، باشتىن ـ ئاياغقىچە قانغا مىلىنىپ، ئەنە شۇ بوتقىغا ئايلانغان ئېپلاس يۈندىنى يالاش كېرەكمۇ، دېگەن ئوي كەلدى.

ئۇنىڭ ئۈچ كۈنگىچە كۆڭلى ئاينىپ، گېلىدىن ھېچ نەرسە ئۆتمىدى...

كۆز كۆنلىرى كەلگەندە ئۇ ئاچلىققا خېلىلا كۆنۈپ قالدى. شەيخنىڭ مەسلىھىتى بىلەن قورساققا تاش باغلاپ، ئاچلىقنى تىزگىنلەشنى ئۆگىنىۋالدى. ئەنە شۇ چاغدا پىر يەنە بىر

ساۋاق بەردى. ئاتا مۇلاقەتلىرى دېگەن كىتاب يۈز بىر قېتىم تەكرار ئوقۇلغانىدى. ئەمدى شەيخ ئۇنىڭغا ئەڭ تەس شەكىلدە ئولتۇرۇپ: مۇكچيىپ، بىر پۇتىنى سوزۇپ، ئىككىنچىسىنى يىغىپ، ئۇخلىماي، سائەتلەپ قۇرئاننىڭ گاھ ئۇ، گاھ بۇ سۈرىسىنى ئو-قۇشنى بۇيرۇدى. تاكى شېئىرىي ئاھاڭ ۋە سادا تەسەۋۋۇرىدا تىمسال - سۈرەت پەيدا قىلمىغۇچە، سۈرىنى تەكرارلاۋېرىشى شەرت ئىدى.

شەيخ مۇرتىنىڭ ئىرادىسىنى چېنىقتۇرۇپ، بۇنىدىن كېيىن دىققىتىنى بىر نۇقتىغا يىغىشقا ئۆگىتەتتى.

بىر قېتىمقى سۆھبەتتە بىر مۇرىت سەئىدتىن سورىدى:

— كىم ئۆزىنى ئاللاغا بېغىشلىغان دەپ ئېيتالايدۇ؟

— بۇرنىدىن چىققان ھەر نەپەس «ئاللاھ! ئاللاھ!» دەپ گۇچى زات، — دەپ جاۋاب بەردى شەيخ.

كېيىن ئىلاھى ئىسىم ئاللاھنىڭ يوشۇرۇن مەنىسىنى چۈ-شەندۈردى: دەسلەپكى ئەرەبچە «ئەلىف» ۋە «لام» ھەرپلىرى ھەممىسى بىرلا شەكىل - ئىسىمنىڭ ماھىيىتىنى ھەربىر جانلىق نەپەس ئېلىپ، نەپەس چىقارغان چاغدىكى «ئاھ» بىلەن ئىزھار قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەربىر نەپەس خۇداغا ھەمدۇ-سانادۇر، دەپ ئەمرۇ-مەرۇپ قىلدى شەيخ، مەشق قىلىپ شۇنداق يەرگە يې-تىش لازىمكى، ھەر بىر نەپىسىمز ئىبادەت بولسۇن.

پىرنىڭ سۆزلىرى بارغانچە مەۋھۇم تۇس ئېلىپ كېتىپ ۋاتاتتى. مۇرىتلار كېچە-كۈندۈز باش قاتۇرۇشى جائىز بول-غان رەمزۇ ئىشارىلەر ئارقىلىق ئۇ ئىنسانىنىڭ كەشپ قىلغان قۇدرەتلەر تەسۇرىنى سىزىپ بېرەتتى. سەكسەن يىلدىن كېيىن دانىتېنى جەھەننەمنى سەيىر قىلدۇرغان ۋېرگىلىيىگە ئوخ-شاش، سەئىد سىردان بولغۇسى بۇيۇك شائىرنى سىرلار ئالىمى، ناباتات ۋە ھايۋانات دۇنياسىدىن - ئەقىل - ئىدراك ۋە ھەقىقەت

مەنزىلى تەرەپكە يېتەكلەيتتى. ئۆسۈملۈك دۇنياسىنى ئۆزىنىڭ ئۇنۇپ ئۆسۈشىدىن ئىختىيارسىز راھەتلىنىدىغان مايسىغا ئوخشىتاتتى. ھايۋانات دۇنياسىنى سەنائى ئۆزىنىڭ «سەيرال ـ ئىباد» دېگەن داستاندا تەسۋىرلىگىنىدەك، سىرتى گۈزەل، ئىچى خۇنۇك شەھەرگە قىياس قىلاتتى. پەقەت ئۆزىنىلا ئويلاپ كۆن كۆچۈرىدىغان ئادەملەرمۇ ئەنە شۇ دۇنياغا مەنسۇپ ئىدى. ئۇلارنىڭ ياشاشتىن مەقسىتى ـ ياشاش ۋە نەسىل قالدۇرۇش. ئۇلارنىڭ ئۆلۈمىگىمۇ شۇ كېپىل، پەقەت، ھايات ئادالەتتە ئىدى. بۇ شەھەردە قوش ھۆكۈمدار ـ قاراڭغۇلۇق ۋە كۆلەڭگە بولۇپ، ئۇ كۆڭۈلنىڭ قاراڭغۇلۇقى ۋە ھاۋايى ـ ھەۋەسلەرنىڭ كۆلەڭگىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاق ۋە قارا بىر جۇپ تۈلپارى بولۇپ، بۇ ـ كېچە ۋە كۈندۈز ئىدى. شەھەر ھۆكۈمدارلىرى نوقۇل ئۆز پايدىلىرىنى ئويلىشىدۇ، ئەمما ئاخىردا ئۆزلىرىنىڭ شۇ ئاتلىرىغا يەم بولىدۇ.

جالالىدىن ئۇستازى ئۆز پىكىرلىرىنى ئېيتقاندا، كۆپىنچە سەنايى ۋە ئەتتارغا مۇراجىئەت قىلغىنىنى پات ـ پاتلا بايقاپ قالاتتى. ئەمما ئۇنىڭغا ھەيران قالمايتتى، بەلكى ئىچىدە مەمنۇن بولاتتى. چۈنكى، بۇ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇ دېگەندەك يادلايتتى ۋە ئۇستازىنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى ئايرىۋالاتتى. ئەمما سەئىد بۇرھانىددىن سىردانىنى نوقۇل باشقىلارنىڭ پىكرىنى تەكرارلايدىغان تۇتى، دەپ ئويلاش توغرا بولمايتتى. ياۋروپا پېنى ئۇچۇن پەلسەپە ئاتالغۇلىرى قانداق خىزمەت قىلسا، سەئىد بۇرھانىددىن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەيخلەر ئۇچۇن سوپى شائىرلارنىڭ مىسال ۋە ئوخشىتىشلىرى شۇنداق خىزمەت قىلاتتى. بىز مەزكۇر تېرمىنلارنى ئىشلەتكەندە، ئۇلارنىڭ مۇئەللىملىرىگە يۈلەنمەيلا ئىشلىتىۋېرىمىزغۇ.

شەھەرنىڭ ئاساسىي ئىللىتى بولغان ئاچكۆزلۈكنى شەيخ بىر كۆزلۈك، يەتتە يۈزلۈك،

تۆت ئېغىزلىق دەھشەتلىك ئەجدىھا قىياپىتىدە تەسۋىرلەيتتى. ھەسەت ـ كۆزى بويىندا، تىلى يۇرىكىدە بولىدىغان دۈشمەن سۈرىتىدە، ھايۋانىي ھېسلارنى بولسا، ئىس ـ تۈتەك قاپلىغان سازلىقلاردا تەمتىرەپ يۈرىدىغان ياۋايى مەخلۇقلارغا ئوخشاش گەۋدىلەندۈرەتتى. ئۇلار ھەمىشە تەمتىرەپ يۈرۈشەتتى، باشلىرى بىرلا كۆزدىن، تەنلىرى ھەددى ـ ھېسابسىز قوللاردىن ئىبارەت ئىدى.

شەيخ ئۆز مۇرىتلىرىنىڭ تەپەككۇرىنى مەجاز يولىغا باشلايتتى. ئىنسان بېشىدىن كەچۈرۈش مۇمكىن بولغان ھەممە نەرسىنى كەچۈرۈپ بولغاچقا، ئۇلارنى ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانات، مەۋھۇم ئېتىراس ۋە تىلەكلەر روھىغا كىرىشكە مەجبۇرلايتتى. خىيال ـ تەسەۋۋۇرى چەكسىز بولغان جالالىدىن ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى.

قىش ئۆتتى، باھار يەنە يېز بىلەن ئالماشتى. جالالىدىننىڭ چېچى ئۆسۈپ، ساقىلى يەنە كۆكسىگە چۈشتى. ئەمدى ئۇ بۇدرە ئەمەس، بەل گۈرجەكتەك ياپىلاق ۋە يىرىك ئىدى. ئېگىز بويلۇق، قاتما گەۋدىلىك جالالىدىن ھەمىشە ئوي ـ خىيالغا چۆكۈپ، ئەتراپىدا نېمىلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەرسىزدەك كۆرۈنەتتى. لېكىن ئۇ كېچىسى توساتتىن قورۇغا چىقىپ، يۇلتۇزلۇق ئاسمانغا قارايتتى، ياكى باھار شامالىرىنىڭ ئۇنى سىپاپ ئۆتۈشى خۇددى قۇياش نۇرىنىڭ ئەتىگەنده تام تۈۋىدىكى تاشقا چۈشكىنىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى بىر خىل ئەندىشە، ھاياجان ياكى بىر خىل ئالدىراش ـ ئىنتىلىشقا ئوخشاش بىر نېمە ئوراپ، ئاجايىپ بىر خىل تىترەك ئىچىده قالاتتى. بۇ نېمىدۇ؟

بۇنداق دولقۇنلىنىشلار هه دېگەندە ئۇنىڭ زوهد، پەقەت ۋە سەۋر مۇقاملىرىدا كۆرۈلدى. تەرىقەتنىڭ ئىككىنچى يېرىمى- تەۋەككۈل ۋە رىزا مۇقاملىرى روهىي ئاسايىش ۋە مۇشاهەدەكار- لىق① بىلەن ئۆتتى. ئۇ هەيرانلىق قىياپەتلەرگە كىرىپ، بەزىدە تەبەسسۇم كۆرۈنۈشلىرى، بەزىدە ئۆزگەشلەپ تۇرغان دېڭىز، بەزىدە يالقۇن، بەزىدە قاتار تىزىلغان چىراي قىياپەتلەرنىڭ تۇسىنى ئالاتتى. ئەمما باشقا مۇرتلارغا كۆرۈنىدىغان باشتىن- ئاخىر ئاپئاق كىيىنگەن نۇرانە مويىسپىتلار ئۇنىڭغا كۆرۈنمەيتى. پىر شاگىرتىنىڭ مۇقامدىن مۇقامغا شىددەت بىلەن ئۆتۈشىنى يوشۇرۇن بىر قانائەت بىلەن كۆزىتەتتى. ئۇنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ كەچۈرمىشلىرى ۋە هالەتلىرىنىمۇ دۇنياۋى ئۇلۇغ ئىشلار تەرىقىسىدە تەسۋىرلەش قابىلىيىتىگە هەيران قالاتتى.

شەيخ بىر كۈنى ئاخشىمى مۇرتلىرى بىلەن بولغان سۆھبەتتىن كېيىن، خىيالغا چۆكۈپ قالدى. سىرتتا ئىزغىرىن شامال چىقۇاتاتتى، ئىچكىرى ئۆيدە ئوت يالقۇنجاپ يانماقتا ئىدى.

شەيخ ئوتتىن كۆزىنى ئۈزمەي، تۇيۇقسىزلا بۇيرۇدى:

— زىياغا كاۋاب ئەكىلىپ بېرىڭلار! — دېدى. زىيا- هەمىنىڭ كەينىدە ئولتۇرغان ياش مۇرىت گۈناھ قىلىپ قويۇپ قولغا چۈشكەندەك ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ تىزلىنىپ ئولتۇردى. ئۇ سەندەلدە كۆيۈۋاتقان ئوتقا تىكىلىپ، قانداق قىلىپ شەيخنىڭ كۆڭلىگە بۇ ئوي كېلىپ قالدىكىنە؟ دېگەنلەرنى خىيالىدىن كەچۈردى.

مىسىردىن كېلىپ مەدرىسىگە چۈشكەن، سىردانىڭ سۆھبىتىنى ئاڭلاۋاتقان دەۋرىش تەكەللۇپسىزلا بۇنىڭ سىرىنى سوراپ قالدى.

①قاراپ تۇرۇپ تەكشۈرۈش، كۆزىتىش — ت.

— بۇنىڭدا سىر يوق، — دەپ جاۋاب بەردى سەئىد، — مانا يىگىرمە يىلدىن بېرى ھەرقانداق تىلەكتىن خالىيمەن. كۆڭلۈم پاك ۋە بوپسىزلۇق بىر ئەينەكتەك. ئۇنىڭ يۈزىدە بىرەر تىلەك پەيدا بولىدىكەن، بۇ — باشقىلارنىڭ تىلىكىنىڭ ساياسىدۇر. ئۇ كىمنىڭ تىلىكى، بۇنى بىلىش قىيىن ئەمەس. بۇلار مېنىڭ مۇرىتلىرىمغۇ!

جالالىدىن شەيخنى بىرقانچە قېتىم ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ پىكرى ۋە روھىي ھالىتى كۆپىنچە پىرغا تېپىشماق بولۇپ قالاتتى. سۇلتانۇل ئۇلىمانىڭ ئوغلى ئۇز تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن تۇيغۇلارغا ئۆزىنى بېغىشلىغان مىسالار شەيخنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمەستى.

بۇ — جالالىدىننى باشلاپ كېتىۋاتقان يولنىڭ ئاخىرى كۆرۈنۈپ قېلىۋاتقانلىقتىن بېشارەت ئىدى. ئۇ ھېسابلاپ باقتى، دەرۋەقە، ھە، دېمەيلا سوپىنىڭ سىناق يولىغا كىرگىنىگە بىر مىڭ بىر كۈن توشقانىدى.

ئۇچىنچى يىلى باھاردا سەئىد جالالىدىننى ئالدىغا چاقىردى.

— ئۆمرۇم ئاخىرلىشىپ قالدى، — دېدى ئۇ، — كۆزۈمنىڭ ئوچۇقىدا سېنىڭ يالغۇزلۇقىڭغۇ سىنىقىدىن ئۆتۈشۈڭنى ئۈمىد قىلىمەن. غارايىبات دېگىزىغا چۆمۈلۈپ، ئىلھام دۇردانىلىرىنى سۈزگەيسەن ...

جالالىدىن بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن بۇ سۆزلەرگە قانداق خۇش بولغان بولارئىدى. تەنھالىق - يولۇچىنا ئاخىرقى سىناق. ئەمما ئارىلىقتا ئۆتكەن ئىككى يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت بىھۇدە ئۆتمىدى. ئۇ ئەمدى بۇ يولنىڭ ئاخىرى يوقلۇقىنى بىلەتتى. ھەقىقەتلەرنى ئىزدەپ ئالغا ئىنتىلسەن، لېكىن ھەقىقەتلەرگە

قاچان يېتسەن، ئومۇمەن يېتەلمەيسەن، بۇنى بىلمەيسەن. بىراق ئاۋۋالقى ھالىتىڭگىمۇ ئەمدى قايتالمايسەن.

ئۇ رازىلىق ۋە قايىللىق مەنىسىدە بېشىنى ئەگدى.

سەئىد ھۇجرا ھازىرلاپ، گىلەم سېلىشىنى، بىر كوزا سۇ ۋە ئارپا نان ئەكىرىپ قويۇشنى بۇيرۇدى. ئىككىنچىسى كۈنى ئەتىگەندە ھۇجرىغا جالالىدىننى ئۆزى باشلاپ كىردى. دۇئا بەردى ـ دە، ئىشىكنى مەھكەم قىلىپ ئېتىپ، ئۇنى يالغۇزلا قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى.

تەنھالىق سىنىقى قىرىق كۈنگە سوزۇلدى. بۇ جەريانىدا شەيخ ئىككى قېتىم كىرىپ، كوزىنى ئالماشتۇردى. ئاستا كىرىپ، مۇرىتىغا قارىماسلىققا ھەرىكەت قىلىپ ئاستا چىقىپ كەتتى، جالالىدىنمۇ بۇنى بايقىمىدى.

بىرىنچى قېتىم ئۇ ئوي ـ خىيال بۇلۇڭىدا تاشتەك قېتىپ، سوپىلارنىڭ تەبىرى بويىچە، بېشىنى ھەيرانلىق ياقىسىغا تىقىپ ئولتۇردى. شۇ چاغدا شەيخنىڭ يادىغا ئىختىيارسىز قۇرئانىنىڭ ئايىتى چۈشتى: «سىزگە بۇ دەرستۇر، لېكىن سىز بۇنىڭدىن خەۋەرسىز.»

ئىككىنچى قېتىم شەيخ جالالىدىننى كۆزلىرى لىق ياشقا تولغان ھالدا كۆردى. ئۇ يۈزىنى تامغا قارىتىپ تۇراتتى. كۆز ياشلىرى ئۇنى قىستايتتى. شەيخ ئۇنى ئاۋارە قىلمىدى، دەردمەنلەرنىڭ ئاھى ئاللاغا يېتىدىغان بولسا، يەرۇ ئاسمانمۇ قانلىق ياشلارنى تۆكۈپ، يىغلىغان بولار ئىدى.

ئاخىر مۇھلەت تولدى. شەيخ مۇرىتىنى ئويلاپ، ئاخىرقى كېچىنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزدى. ئەتىگەندە ئىشىكنى بۇزدۇرۇپ، ھۇجرىغا بىرىنچى بولۇپ ئۆزى كىردى.

جالالىدىن ئوتتۇرىدا تۇراتتى. ئۇستىدىكى تۈگۈلۈكتىن

چۈشكەن نۇر ئۇنى يېپردم ـ ياتا يورۇتۇپ تۇراتتى، ئۇنىڭ لەۋلىرىدە بىلىنەر ـ بىلىنمەس، مەيۇس تەبەسسۇم ئوينايتتى.

هېچ نەرسە يوقكى، غەيرىي بىر ئالەم ئىزۇر،
هەرنە ئىستەرسەن، ئۆزۈڭدە جەم ئىزۇر...

جالالىدىننىڭ قىرىق كۈن ئىچىدە ئېيتقان ئەنە شۇ دەسلەپكى سۆزى پىرنى ئىنتايىن ھاياجانلاندۇردى. قوللىرى قانات تەك سىلكىنىپ، كۆك سەللىسىنىڭ دەستى يەلكىسىدىن كۆكرىكىگە، كۆكرىكىدىن يانا يەلكىسىگە ئىرغىدى. كۆكسىدىن بوغۇق بىر پەرياد ئېتىلىپ چىقتى. ئۇ جالالىدىننى قۇچاقلىدى.

شەيخ دەسلەپ ھۇجرىغا كىرگەندە ئۇنىڭ يادىغا چۈشكەن قۇرئاننىڭ سۆزىگە مۇرىتى جاۋاب بەرگەندى. شەيخنىڭ پىكرىنى بىلىۋالغان مۇرىتى ــ مۇرىت ئەمەس، ئارىق سانىلاتتى.

ــ سەن ھەممە بىلىملەر ــ ھەم ئىلمىي زاھىرى، ھەم ئىلمىي باتىنىنى ئىگىلىدىڭ، ــ دېدى شەيخ ئۆزىنى بىرئاز بېسىۋېلىپ، ــ ئىككى ئالەم سەرۋەرىگە ھەمدۇ شۈكرانىكىم، مەندەك پەقىر ۋە ئاجىز بىر بەندىسىنى ئۆز كۆزى بىلەن سېنىڭ كامالىتىڭنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر قىلدى. بۇندىن كېيىن ئۇنىڭ نامى بىلەن قەدەم باسقايسەن، ئىنسانلارنىڭ يولىنى مۇنەۋۋەر ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى شەۋكەت ۋە ھالاۋەتكە تولدۇرغايسەن...

شۇ كۈنى شەيخ جالالىدىنغا ئۆلىمالىق دەستۇرىنى ئوراپ، دەستىسىنى ئۇنىڭ ئوڭ يەلكىسىگە ئارتىپ قويدى. ئارىقلار كېيىدىغان يەڭلىرى كەڭ تون ــ خىرقە كىيدۈردى. ئۆزىنى پىرى مۇرشىدلىكتىن ئازاد قىلىپ، بۇ ۋەزىپىنى سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئارزۇلۇق ئوغلىنىڭ ئۈستىگە يۈكلىگەنلىكىنى مۇرىتلىرىغا ئېيلان قىلدى، ئاندىن كونىياغا كەلگەندە جالالىدىن ئۇنى دەس

لەپ ئورۇنلاشتۇرغان ھۆجرىغا كۆچۈرۈپ چىقتى.

جالالدىن يەنە گۆھەرتاش مەدرىسىدە مۇدەررىس ۋە خانىقا پىرى بولدى. يەنە ئۇ مۇرىتلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ۋەز ئېيتىپ، شاگىرتلىرىغا پەندۇ نەسىھەت قىلىپ، ئۆلىمالار بىلەن بەس-مۇنازىرىلەر قىلىشىپ، ئىشكى ھەممە خالايىقنى ئۆز چۈق مەجلىسلەرنى ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى.

ئۇنىڭ نەزەرىدە ئادەملەر روشەنلىشىپ قالغان، ئۇ، ئۇلارنىڭ قەلبىنى كىتاب ئوقۇپ بىلگەندەك بىلىدىغان بولدى: پەقەت، ئۇلارنىڭ بېشىدىن كۆچۈرۈش مۇمكىن بولغان ھەممە نەرسىنى كۆچۈرگەن، بىلگەنىدى. ئۆز تەسەۋۋۇرىدا ئىنسان ئىنسان بولغۇچە بىسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بولغان بارلىق يولنى بېسىپ ئۆتكەنىدى. ئۇنىڭ نۇتقى ئىخچام ۋە ئىشەنچلىك جاراڭلايتتى، ئەڭ مۇھىمى، ئۇنىڭ نۇتقىنى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ يادىدا قالاتتى، مەجلىسلەردە مۇخلىسلار، خانىقادا مۇرىتلار بارغانچە كۆپەيىشكە باشلىغانىدى.

قايغۇ ساداسى

ئاردىدىن يەنە بىر يىل ئۆتتى. جالالدىن ئۇستازى بىلەن ھەر كۈنى كەچتە يولۇقۇپ، سۆھبەتلىشەتتى، شۇ بىر كۈن ئىچىدە تۇغۇلغان نۇرغۇنلىغان ئويلار، كۆرۈلگەن ئەھۋاللار ئۇستىدە ئۇنىڭ بىلەن پىكىرلىشەتتى، مۇزاكىرە قىلىشاتتى. كېيىنرەك بۇنداق سۆھبەتلەر كېيىنىشكە باشلىدى. سەئىد بۇرھانىددىن كەچلىرى ياكى تائەت-ئىبادەت بىلەن بەند بولاتتى، ياكى ئوي-خىيال دەرياسىغا غەرق بولۇپ ئولتۇراتتى. ئاخىردا ئۇ ئۇچرىشىشلار بىراقلا توختىدى.

سەئىد ئاخىر قۇشقا ئوخشاش قانات چىقاردى، شاگىرتىنى

نىڭ ھەمىشە ئۇستازىنىڭ ئالدىدا بولۇشى ئۇنىڭ پەرۋاز قىلىشىغا دەخلى قىلىدۇ، دېگەن ئەندىشە بولدى.

بىرنەچچە قېتىملىق سۆھبەتتە ئۇ جالالدىنغا قەيسەرىگە كېتىش نىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئېيتتى. لېكىن جالالدىن ئۇنىماي‌تتى. ئۇنىڭ ئۇستازىدىن ئايرىلغۇسى كەلمەيتتى. ئۇستازىنىڭ ھېكمەت ۋە تەجرىبىسىگە تايىنىش، كۆڭلىدە نېمە بولسا شۇنى ئۇستازىنىڭ ئالدىغا تۆكۈپ، ئەينەككە قاراپ ئۆزىنى كۆرگۈش ئىمكانىيىتى ئۇنىڭ كۆچىگە كۈچ قوشاتتى. چۈنكى، جەڭچىنىڭ كەسىرىدىكى شەمشەر غىلابىدا ئۇرۇپمۇ ئۇنىڭغا كۈچ بېغىشلايدۇ.

يازنىڭ ئىسسىق كۈنلىرىنىڭ بىرىدە مۇرىتلار بۇ‌ۋاينىڭ كۆڭلىنى ئالماقچى بولۇپ، ئۇنى قېچىرغا مىندۈرۈپ، شەھەر سىرتىدىكى بىر باراقسان باغقا ئېلىپ مېڭىشتى. ئۇلار شەھەرنىڭ شەرقىدىكى ھەلقەبەگۈش دەرۋازىسىدىن ئۆتۈشتى. بۇ جالالدىن ئون يەتتە يىلدىن كېيىن موڭغۇللار بار جايغا چىقىدىغان دەرۋازا ئىدى. يول مەملىكەتنىڭ ئىككىنچى پايتەختى قەيسەرىگە تۇتىشاتتى. سەئىد بۇرھانىددىن تەسەۋۋۇرىدا كىشىلەر ئېغىزىدا دەر-ئۇل-فەتھ («غەلبە ئۆيى») دەپ ئاتىلىدىغان، ھەر دائىم سۇلتان قوشۇنلىرى يۈرۈشتىن بۇرۇن يىغىلىدىغان ئاشۇ شەھەر كۆرۈندى. ئۇ بۇ شەھەردە قانداق ئىستىقامەت قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ئويغا چۆمۈلۈپ كەتتى. قېچىرنىڭ يول يېقىسىغا چىقىپ، ئوتلاشقا باشلىغانلىقىنىمۇ سەزمەي قالدى. قېچىر يول ياقىسىدىكى بىر ئېرىقتىن سەكرەپ ئۆتۈشى بىلەن، سەئىد بورھانىددىن يانپېشچە قاتتىق يىقىلىپ چۈشۈپ ھوشىدىن كەتتى.

مۇرىتلار ئۇنى ئاران ھوشىغا كەلتۈرۈپ، قېچىرغا مىندۈرۈپ، ئەسىرلەشكەر ئىسىملەرنىڭ بېغىغىچە ئېلىپ باردى. بۇ يەردە شەھەر سېپىلىدىن يېرىم پەرسەخ بېرىدا شەيخنى قې-

چىردىن چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولۇشتى. چۈنكى چامدالغان ھەر-بىر قەدەم ئۇنىڭغا چەكسىز ئاغرىق ـ ئازاب كەلتۈرەتتى.

ۋەقەنى ئاڭلاپ، جالالدىن يېتىپ كەلدى. ئۇ پىچاق بىلەن شەيخنىڭ مەسىسىنى تىلىپ پۈتىدىن چىقاردى. بوۋايىنىڭ پۈتى سۇنغانىكەن. ئۇنىڭغا ئاغرىق باسىدىغان مەلھەم سۈرۈپ، ئۇستىخاننى توغرىلاپ دورىلىق ئۆسۈملۈكنى ئۇنىڭغا ئوراپ، سىرتىدىن قارىغاي قوۋزىقى قويۇپ تېڭىپ قويدى.

سەئىد بۇرھانىددىن ھەممىسگە غىڭ قىلماي چىدىدى. لېكىن ئاخىردا تەنە گەپ قىلىشتىن ئۆزىنى تىيەلمىدى:

ــ بارىكاللا مۇرىت! ئاۋۋال شەيخنىڭ ئىشتىياقىنى سۇنـ دۇرۇڭ، ئاندىن ئۇ تىلىكىگە يېتەلمىسۇن دەپ ئايىغىنى! ...

جالالدىن خىجالەتچىلىكتە قىپقىزىل قىزىرىپ كەتتى: شەيخ-نىڭ ئۆزى سەپەرگە چىقىشنى قارار قىلغانىكەن، ئۇنى توختىتـ ۋېلىشقا ئۆزىنىڭ نېمە ھەددى بار ئىدى!

شەيخ پۈتى تۇزىلىپ، ھاسا تاييىنىپ، ھۇجرىدىن سىرتقا چىقىپ يۇرەلىگۈدەك بولغاندا، جالالدىن ئۇنىڭ قېشىغا بېرىپ:

ــ شەيخىم، نېمىشقا مېنى ئۇستازدىن مەھرۇم قىلماقچى بولىسىز؟ كەمىنىڭىز بىلەن بىرگە بولۇش ھەزرىتىمگە خوپ كەلـ مىدىمۇ يا؟ ــ دېدى.

ــ بىر غاردا ئىككى ئارسىلان بىرگە تۇرالماس، ــ دەپ جاۋاب بەردى سەئىد بۇرھانىددىن، ــ سېنىڭ پات ئارىدىلا دوستـ لىرىڭ كۆپىيىدۇ!

جالالدىن بوۋاي بىلەن يۇرىكى مۇجۇلغان ھالدا خوشلاشـ تى، ئۇنىڭغا گويا قايتا دىدار كۆرۈشۈش نېسىپ بولمايدىغاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. سەئىد خىلىلا ئاجىزلاپ قالغانىدى.

راستىنلا ئاندىن كۆپ ئۆتمەي قەيسەرى شەھىرىدىن كۆڭۈلسىز خەۋەر كەلدى: سەئىد بۇرھانىددىن سىردان پانىي ئالـ

لەمدىن باقمي ئالەمگە سەپەر قىلغانىدى.

جالالىدىن شۇ كۈنىلا زەرگەر سالاھىددىننى ئەگەشتۈرۈپ، قەيسەرىگە قاراپ ماڭدى. سالاھىددىن ئۇنىڭ بىلەن بىرگە مەرھۇمنىڭ پاناھىدا تەربىەت سىنىقىدىن ئۆتكەن، بۇرھانىددىننىڭ ياخشى كۆرىدىغان مۇرىتى ئىدى.

«پىردىم سۇلتانۇل ئۆلىمادىن، ــ دەيتتى سەئىد بۇرھانىددىن، ــ ئىككى بىباھا خەزىنە ئىنئام ئالدىم ــ بىرى پاساھەت، بىرى ئىلھام. پاساھەتنى جالالىدىنغا بەخش ئەتتىم، چۈنكى ئۇنىڭدا ئىلھام ھەددىدىن زىيادىدۇر، ئىلھامنى بولسا سالاھىددىنغا».

ئالەمدىن گۆھەرمۇ، سۇلتانۇل ئۆلىمامۇ ئۆتۈپ، ئەمدى نۆۋەت سەئىد بۇرھانىددىنغا كەلگەچكە، ساقلىغا بۇرۇنلا ئاق كىرگەن ئوتتۇز ئۈچ ياشلىق جالالىدىن بۇ دۇنيادا ئۆزىنى ھېچكىمى يوق، يېتىم، ھايات بازىردا ئادىشىپ قالغان بالىدەك ھېس قىلىدى.

قىش شىپىقاپ كېلىۋاتاتتى. تاغ داۋانلىرى تورالغان. ئالدىدا ــ ئەگسىر ــ توقاي مۇشەققەتلىك يول. بۇ يولدا شامالغا ئۇچرىغان شامدەك ئۆچۈپ قالماسلىق ئۈچۈن ئۇ سالاھىددىنغا، ئۇ يەردىكى جىمجىتلىق ۋە خاتىرجەملىككە موھتاج ئىدى.

كونيا ۋادىسىنى ئارىلاپ، ئالدى تەرەپتىن ئۇرۇۋاتقان يامغۇر ئارىلاش قاتتىق شامالنى كېسىپ، ئىككى ئاتلىق كىشى كېتىۋاتاتتى. بىرى ئورۇق، يېنىپ تۇرغان كۆزلىرى خىيالغا تولغان، ئىسسىق تون كىيىپ، ھەيۋەتلىك دەستار ئورىغان، دەستارنىڭ پېشى شامالدا ماتەم تۇغدەك يەلپۇنۇپ كېتىۋاتقان جالالىدىن، يەنە بىرى، يوغان گەۋدىلىك، قويۇق ئاق ساقاللىق، پاختىلىق قارا چاپان كىيگەن سالاھىددىن ئىدى. ئۇ يېغىۋاتقان يامغۇرغا پىسەنت قىلماي، ئىگەردە قەددىنى راۋۇرۇس تۇتۇپ

تىك ئولتۇراتتى. ئاپئاق ئۆسۈك قاشلىرى ئاستىدا مەسۇم بالىلارنىڭكىدەك كۆزلىرى بىلەن ئەتراپقا خاتىرجەم قارايتتى.

ئۇلار نەگە ئالدىراپ كېتىۋاتقاندۇ؟ ئۇلارنىڭ پىكرى سەئىد بۇرھانىددىن توپراق ئاستىدا ئەمەسمىدى؟

كەچكە يېقىن تاغقا تۇتاش تۆپىلىكلەرگە ئورناشقان يېزا كۆرۈندى. ئۆيلەر خۇددى يان باغرىلاردىن تۆۋەنگە قاراپ يۈگۈرۈپ چۈشۈۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ھەربىرى قىزغۇچ لاي سۈۋاق كۈمىلاچ تاملىرى بىلەن دۇنياغا تەتۈر قاردىغان بىر مۆجىزدەك قورغان. سول تەرىپىدە قومۇش ئۆسكەن كۆل كۆزگە چېلىقاتتى. چاتقاللىق ئىچىدە ئۇزۇن تۇمشۇقلىرىنى سىلكىپ ئاپئاق قاقىرلار سەيلە قىلىپ يۈرۈشەتتى. يېزا ئەتراپىدا ئۈزۈمزارلىق، يوپۇرماقلىرى سولىشىپ خازان بولغان تاۋۇز پېلەكلىرى، شالاڭ زەيتۇنزارلىقلار سوزۇلۇپ ياتاتتى.

بۇ زەرگەر سالاھىددىن تۇغۇلۇپ ئۆسكەن كامىل يېزىسى ئىدى. بۇ يەردە ئۇ ئاتىسى بىلەن تور توقۇيتتى، كىچىدىن بېلىق تۇتۇپ ساتاتتى. ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇ ھۈنەرۋەنلەر توپىغا كىردى، ئۇ يەردىن زەرگەرچىلىكنى ئۆگىنىشكە شاگىرت بولۇپ شەھەرگە كىرىپ كەتكەن، بۇنىڭغا خېلى ئۇزۇن بولغان.

ئۇلار زەيتۇن يېغىدا پىشۇرۇلغان مەزىلىك نانىنىڭ پۇرىقى بىلەن تېزەك ۋە نەم تارتىپ كەتكەن يۇڭنىڭ پۇرىقى بىر ئالغان، ئۇ يەر-بۇ يەردە ئىتلار قاۋاۋاتقان كوچىلاردىن ئۆتۈپ، ئەخمىلەر شەيخىنىڭ خانىقاسى ئالدىغا يېتىپ بارغاندا، دۆڭلۈك لەرنىڭ ئۈستىدە يولتۇزلار كۆرۈنۈشكە باشلىغانىدى.

بۇ يەردىكىلەر ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرۇشقان بولسا كېرەك، دەرۋازا بىردىنلا يوغان ئېچىلىپ، ئىككى خىزمەتكار ئۇلارنىڭ

ئېتىنىڭ تىزگىنىدىن تۇتۇپ مېھمانخانىغا باشلىدى. خانىقانىڭ ئىچكىرىسى چوڭ ـ كىچىك بىرنەچچە ھويلىغا بۆلۈنگەنىدى. تاغ سۈيى ئېقىپ كېلىدىغان ئېرىق ھەممە ھويلىلاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ھېلىقى قومۇشلۇق كۆلگە چۈشەتتى.

خانىقا سالاھىددىنغا ياخشى تونۇش ئىدى. بىر چاغلاردا شەيخ ئۇنى شۇ يەردە ھۈنەرۋەنلەر جامائەسىگە قوبۇل قىلغانىدى.

يۈز ـ كۆزلىرىنى يۇيۇپ، ئۆزلىرىنى بىرقۇر تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن ئۇلارنى تاماققا ئېلىپ مېڭىشتى. قېرى ئاشپەز، سېمىزلىكىدىن لىغىرلاپ تۇرىدىغان ئەرەب مومای ـ سالاھىددىننى تونۇپ، خۇش‌خۇي تەبەسسۇم قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ئالدىغا بىر دەستە نان بىلەن تاش تاۋاقتا تەرخانە ـ ئۇن ۋە قېتىقتىن تەييارلانغان تۇرکچە تائام ئەكىلىپ قويۇشتى.

مېھمانلار يول ھارغۇقىنى چىقىرىپ، تاماق يەپ بولۇشقاندىن كېيىن ئۇلارنى شەيخ قېشىغا كىرىشكە تەكلىپ قىلىشتى.

ئۇلارنى كۆلچىكى بار ھويلىدىن ئېلىپ ئۆتۈشتى. بۇ يەردە ئېگىز ئۆسكەن چوڭ چىنار دەرىخى بار بولۇپ، ئەھۋالدىن قالغاندا شەيخ ھاۋا ياخشى كۈنلىرى مېھمانلارنى ئەنە شۇ چىنار سايىسىدە كۈتسە كېرەك. خىزمەتكار ئىشىك ئالدىدا توختاپ، مېھمانلارغا يول بەردى. ئۇلار كېپىشلىرىنى يېشىپ، يېنىك مەسە بىلەن بوسۇغىدىن ئاتلاپ، ئىچكىرى كىرىشتى. قول قوۋۇشتۇرۇپ تەزىم قىلىشتى.

سالاھىددىننى ئەخىلەر جامەسىگە قوبۇل قىلغان شەيخ ئالدىغاچان ئالەمدىن ئۆتكەن، لېكىن يېڭى شەيخ ئۇ مەرھۇمغا شۇنچىلىك ئوخشايتتىكى، بۇ ھال سالاھىددىنغا بىرقانچە يىل ئالدىغا ئەمەس، ئارقىسىغا كەتكەندەك تۇيۇلدى. شەيخ كونىا ئۆلىمالىرىغا ئوخشاش قارا ئەمەس، سۆسەر ياقلىق يېشىل چاپان كىيىپ، تاغ ئۆشكى

سى تېردىسىنىڭ ئۈستىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ ساقـ
لىنى سىپاپ، مېھمانلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى ۋە تەزىيە
بىلدۈردى:

ــ مەرھۇملارنىڭ ئارقىسىدىن بىرگە كەتكىلى بولمايدىكەن!
دۇنيا پانىي، خۇدايىم سىزگە سەۋر ـ تاقەت بەرگەي.

بۇ يەردىكىلەر ئۇلارنىڭ پىرى سەئىد بۇرھانىددىن ۋاپاـ
تىنى ئاللىقاچان ئاڭلاشقان، خەۋەردارلىق خىزمىتى بۇ يەردە
سۇلتان ساريىددىكىلەردىن قېلىشمايتتى. خىزمەتكار ئاستا كىرىپ،
ئوتتۇرىغا بىر شەربەتى قاچىلانغان كوزىنى قويدى.

ــ مەرھەمەت! ــ دەپ تەكلىپ قىلدى شەيخ، ئۆزى پىيالـ
لىنى قولىغا ئېلىپ ۋە خىزمەتكارنىڭ ئىشىكتىن چىقىپ كېتىشـ
نى كۈتۈپ، داۋام قىلدى، ــ بۇگۈن كەچقۇرۇن جامائەگە بىر
دېھقانىنى قوبۇل قىلىمىز. ئىشتىراك ئەيلەپ، خۇش قىلغايسىز.

سالاھىددىن ئىلاج بارىچە يۇمشاقلىق بىلەن سورىدى:

ــ ئەجەبا، جامائەگە دېھقانلارمۇ قوبۇل قىلىنامدۇ؟

شەيخ تەبەسسۇم بىلەن:

ــ مۆھتەرەم ئۇستا، سىز بىر چاغلاردا دېھقان بولغان بولـ
سىڭىز، ئۇمۇ شۇنداقلا دېھقان. بىزنىڭ ئېتىز ـ ئېرىقلىرىمىزدا
ئىشلەپ، بېلىق تۇتۇپ، قىشلىقى تەر تۆكۈپ، تىرىكچىلىك
قىلىدۇ.

شەيخ ھەممىدىن خەۋەردار ئىدى.

جالالىدىن بۇ كېچىسى يالغۇز ئارام ئېلىشنى ئىستەيتتى.
لېكىن مېھماندوستلۇق ۋە ئېھتىرام بىلدۈرگەن شەيخنىڭ تەكـ
لىپىنى رەت قىلالمايتتى.

ئۇلار ھويلىغا چىقىشقاندا، جامائەت جەم ئىدى. مەشئەل
بىلەن يورۇتۇلغان سەھنىدە ئەخمىلەر تام ياقىلاپ يېرىم دائىرە
بولۇپ، ئوك تىزلىرىنى قۇچاقلاپ ئولتۇرۇشاتتى. ھويلا ئىشىكى

ئالدىدا قوللىرىنى ئۆز يەلكىلىرىگە گىرەلەشتۈرۈپ ئىككى جارچى قېتىم تۇرۇشاتتى. شەيخ پەشتاقتا چىقىپ، مېھمانلارنى ئىككى تەرەپىگە تەكلىپ قىلىپ، باشلاڭلار، دەپ ئىشارەت قىلدى. جارچىلار يۇگۈرۈشۈپ ئەخمىلەر ئاقساقلىنىڭ يېنىغا كېلىشتى: بىرىنىڭ قولىدا بىر پىيالە سۇ، يەنە بىرىنىڭ قولىدا چەمدە ياسالغان تۇزلۇق قاچا بار ئىدى. ئاقساقال سۇغا تۇز سېلىپ، پىيالىنى ئېگىز كۆتۈردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم! ھەققىي شاگىرتلار! ئەسسالامۇئەلەيكۇم ھۇنەرۋەن كاسپلار!

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام! — جاۋاب بەردى شەيخ.

— ئارىڧ ۋە زاھىدلارنى رەھمەت قىلسۇن، كېلىپ كەتكەنلەرنى رەھمەت قىلسۇن، جۇملە مۆمىنلەرنى رەھمەت قىلسۇن!

ئەخمىلەر ئاقساقلى شەيختىن باشلاپ، ھەممىسگە قولىدىكى پىيالىنى بىر-بىردىن تۇتتى. ئۇلار پىيالىنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ، ئاز-ئازدىن ئىچىشەتتى. ئاخىردا ئاقساقال پىيالىنى جارچىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقتى.

— ھەزرىتىم، بىر بۇرادىرىمىز ھۇنەرۋەنلەر يولىغا كىرمەكچى!

— ئىسمى نېمە؟ — سورىدى شەيخ.

— ئەلى، مۇھەممەد ئوغلى.

— ئۇستازى كىم؟

— بۇرادەر فەخرى.

— ھەمراھلىرى كىملەر؟

— ئاكا-ئۇكا پەررۇھ ۋە كامال!

— مۇناسىپ كىشىلەر! ئېلىپ كېلىڭ!

ئۆچ ئەخمى ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشىكە قاراپ ماڭدى.

جارچىلار بوسۇغا ئالدىغا بىر جۇپ گىلەم سېلىپ، ئۇنىڭ بىرىنىڭ ئۈستىگە قىزىل كەمەر ۋە خەنجەر قويۇپ قويۇشتى.

ئىشىكنى ئۇچ قېتىم تاقىلداتتى.

ــ كىرىڭ! ــ دەپ ئىجازەت بەردى شەيخ.

ئىشىك ئاستا ئېچىلىپ، ئۇستازىنىڭ كەينىدىن ئېگىز بويلۇق، ئورۇق، ئېگىكىدە مېڭى بار بىر يىگىت كىردى. ئىككى بۇرادەر ــ ھەمراھلار ئۇنىڭ ئېتىكىدىن تۇتۇۋېلىشقانىدى.

ئۇلار كاتتا يېقىنلاشقاندا، ئۇستازى جارچىلارغا ئوخشاش قوللىرىنى بوينىغا گىرەلەشتۈرۈپ تۇتۇپ، تەزىم قىلدى ــ دە:

ــ ئەخىيلەر شەيخى ۋە ئاقساقلى، بۇرادىرىمىز ئەلى پۇتىگىزغا باش قويۇشقا ئىجازەت قىلىشىڭىزنى سورايدۇ. ئۇنىڭ نىيىتى ــ كارۋىنىمىزغا قوشۇلۇپ، ئەخىيلەر يولى بىلەن مېڭىش، بىلىنى بۇرادەرلىك كەمىرى بىلەن باغلاشتۇر. پەرمايىشىڭىز نېمىدۇ؟ ــ دېدى.

ــ قائىدە بويىچە سىناق قىلىنسۇن!

ئۇستاز تىزلاندى. ئەخمى ھەمراھلار قورقۇپ ــ چۆچۈپ قالغان دېھقانىنى ئىككىنچى گىلەمگە ئۆتكۈزدى. ئۆزلىرىمۇ ئۇنىڭ بېشىدا تىزلىنىشتى، ئۇلار ھامان ئۇنىڭ ئېتىكىنى تۇتۇپ تۇرۇشاتتى.

ئەخىيلەر ئاقساقلى سۆزلەشكە باشلىدى:

ــ بىزگە مەلۇم بولۇشچە، سەن ئەخىيلىك يولىغا كىرمەكچىسەن، ئايا، قەلبىڭ قۇلىقى ھوشيار تۇرغاي، مەلۇمىڭ بولغايكى، ئەخىيلىك يولى ئېغىر ۋە مۇشەققەتلىكتۇر. قەلبى ۋە قولىنىڭ قاتتىقلىقىغا ئىشەنمىگەنلەر بۇ يولغا كىرمىسۇن، ئىلا، زىيادە① ئەمەس، زەبۇن② بولغايلار. بىزنىڭ يولىمىز ــ رېئايە،

① باي، بەختىيار، كەڭچاشا ــ ت.

② ئاجىز، زەئىپ، مەغلۇب ــ ت.

ئىمان ۋە ئىرپان يولى. كۆڭلۈڭ نېمە دەيدۇ! ئەقىدىلەرگە رېئايە قىلىشقا قۇربىڭ يېتەرمىكىن؟

سۇر بېسىپ، تەمتىرەپ قالغان دېھقان مۇشتۇمى بىلەن بۇرنىنى ئېرىتتى، ئەخمىلەر ئوتتۇرىسىدا غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى.

— يېتىدۇ! — دېدى ئۇ ئارانلا بوغۇق ئاۋاز بىلەن.

— سىناشقا رازىمۇسەن؟

— رازىمەن!

— ئۆزۈڭ «رازىمەن» دېدىڭ. ئىللا، بىزدىن گۇناھ ساقىت. خۇدا ھەققى، ئېيتقىنا، ئەخمىدە يېپىق ۋە يۇمۇق نەچچە؟

— ئۈچ.

— قايسىلار؟

— تىل، كەمەر، كۆز.

— كۆز نېمىشقا يۇمۇق بولۇر؟

— باشقىلارنىڭ گۇناھى، باشقىلارنىڭ ئۇياتلىق ئىشلىرىنى كۆرمەسلىك ئۈچۈن.

— ئەخمىدە ئوچۇق بولۇش قانچە؟

— تۆت!

— قايسىلار؟

— قول، يۈز، داستىخان، كۆڭۈل.

— تائام ـ يېمەك قائىدىسىچۇ؟

— ئون ئىككى.

— قايسىلار؟

— سول پۇتىنى بېسىپ ئوڭ پۇتىنى تىزدىن پۈكۈپ، سەل ئۇزىتىپ ئولتۇرۇش. تاماقنى چاينىاپ يۇتۇش. ئاۋۋال ئېغىزنىڭ ئوڭ تەرىپى بىلەن چاينىاش، قولىنى مايغا چىلىماسلىق... شۆلگەيمىنى ئاققۇزماسلىق... باشقىلارنىڭ نېمىسىگە قارىماسلىق. بېشىنى قاشلىماسلىق. كۆلمەسلىك... تاماقنىڭ ئەگ ياخشى يېمىرىنى

مېهمانغا قويۇش. تاماقتىن كېيىن قولىنى يۇيۇش.

ــ توغرا يۇرۇش قائىدىسى قانچە؟

ــ بەش.

ــ قايسىلار؟

ــ ماڭغاندا كىبىرى ـ هاۋا قىلىپ ماڭماسلىق. ئەتراپىغا هاڭۋېقىپ قاراۋەرمەسلىك... ئاشقىلارنىڭ كەينىدىن ماڭماسلىق... ياشقا چوڭلارنى يانداپ ئۆتۈپ كەتمەسلىك... شېرىك لىرىنى كۆتتۈرۈپ قويماسلىق...

ئۇستاز شەيخكە بۇرۇلۇپ قاراپ:

ــ داۋاملاشتۇرايمۇ؟ ــ دېدى.

ــ بولدى، كۆپايە! ــ دېدى شەيخ.

ــ مۇناسىپ! يارايدۇ! ــ دېگەن خىتابلار هەر تەرەپتىن ئاڭلاندى.

شەيخ ئورنىدىن تۇردى. ئۇستاز ئەلنىڭ قولىنى قىيىقچە ياغلىق بىلەن ياپتى. بۇرادەر ـ قېرىنداشلار ئۇنىڭ ئېتىكىنى قويۇپ بېرىپ، قىيىقچە ياغلىق ئۇستىدىن ئالىقانلىرىنى يېقىشتى.

ــ ئەزىز ئوغلانىمىز! هۆرمەت ئەيلەكىم، هۆرمەتكە نائىل بولارسەن. مېنىڭ گېپىمنى ئاڭلاڭلار دېمەكچى بولساڭ، سۆزۈڭنىڭ سالمىقى بولسۇن. بۇندىن كېيىن هەسەتخورلۇق، هاكاۋۇرلۇق، چېقىمچىلىق، تەنبەل ـ پەسەندە، نەپرەت ساڭا يات بولغاي. هەممىدىن ئۈياتلىقى ــ باشقىلارنى ئېزىپ ـ خورلاش ۋە سۆزىدىن تېنىۋېلىش. بېلىڭگە باغلىنىدىغان كەمەرنىڭ شەرىپىنى ئۇلۇغ بىلگەيسەن! پەيغەمبەر شەمشەردەك شەمشەر، ئارىغلار ئەقلىدەك ئەقىل يوق! شۇلارنىڭ كامالىغا يەتكەيسەن! قېنى، تۇر!

ئەلى ئورنىدىن تۇردى. مەشئەل خىرە يورۇتۇپ تۇرغان گۈگۈم قاراڭغۇلۇقىدىمۇ ئۇنىڭ يۈزى هاياجاندىن قىزىرىپ، يۈزـ

دىكى مېڭىنىڭ كۆيجۈپ كەتكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى.

— بۇرادەرلەر ئېيتىڭلار، ئۇ بۇ كەمەرنى باغلاشقا لايىقمۇ؟— دەپ سورىدى كۆپچىلىكتىن شەيخ.

— لايىق! بولىدۇ!

ئۇستاز كەمەرنى گىلەمدىن ئېلىپ، ئۇنىڭغا دەم سېلىپ سۈپكۆچىلەپ دۇئا ئوقۇدى.

شۇ چاغدا ئەلى ئىشىنى رەسۇا قىلىشقا تاس قالدى. ھاياجاندىن هودۇقۇپ، ئۇ يەنە مۇشتۇمىنى بۇرنىغا ئېلىپ باردى، قارىغاندا بۇ ئۇنىڭ ئادىتى ئىدى. لېكىن ئۇستازنىڭ كۆزىگە كۆزى چۈشۈشى بىلەن شاپىلدە توختۇالدى ۋە قولىنى تۆۋەن چۈشۈردى.

ئۇستازى كەڭ، ئۇزۇن كەمەر بىلەن ئۇنىڭ بېلىنى سىقىپ باغلىدى. ئۇچىنى تۈگۈپ قويدى. گىلەمدىن خەنجەرنى ئېلىپ كەمەرگە قىستۇردى.

— ھەق يولىغا كىرىڭ، بۇرادەر ئەلى مۇھەممەد! ئىلاھا، بۇ ئەستايىدىللىقىڭ قوبۇل بولغاي! ئىلاھا، مۇرادىڭغا يەتكەيسەن! شەرەپكە يار، ئەخمىلەرگە مەدەتكار بولغايسەن! — دەپ ئېلان قىلدى ئەخمىلەر ئاقساقلى.

ئەخمىلەر بىردەك: «ھۇ ـ ئۇ ـ ۋا» دەپ توۋلاشتى، ئۇلار ئاللانى ئەنە شۇ نام بىلەن ئاتىشاتتى.

جالالىدىن ئەخمىلەرنىڭ كونيانىڭ ھۈنەرۋەنلەر رەستىلىرىدە بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇلاردىكى ئاددىيلىق ۋە ئادىللىقنى ھۆرمەت قىلاتتى. لېكىن بۇ جامائەنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ قۇتلۇق مەربىسى ـ قوبۇل مەربىسىگە بىرىنچى قېتىم قاتنىشىشى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئەخمىلەرنىڭ ئۆز ئادىمى، مۆھتەرەم زەرگەرنىڭ شاراپىتى بىلەن بولۇۋاتقانلىقىنى ياخشى چۈشىنەتتى.

ئاشۇ ئاخشىمى چارسىلداپ يېنىۋاتقان مەشئەلىنىڭ يورۇ-

قىدا دېيىلگەن سۆزلەر جالالىددىننىڭ پىغانلىق كۆڭلىدە ئاجايىپ بىر ئىز قالدۇردى. ئاشۇ تور توقۇپ، بېلىقچىلىق قىلىدىغان، ساۋاتسىز، ئەمما ئومۇمەن ئەمگەك ۋە ئومۇمىي بۇرادەرلىك بىلەن بىرلەشكەن كىشىلەر ئارىسىدا، ئىرادىسى مۇستەھكەم، لېكىن ئادالەت ئۈچۈن كۆكسىنى كەرگەن ئاشۇ سالاھىددىننىڭ يېنىندا، ئۇ ئۆزىنى قايغۇ بىلەن ئادىشىپ قالغاندەك، يالغۇزلۇقتا قالغاندەك ھېس قىلمايتتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە ئۇلار يېزىنىمۇ، ئەخىلەرنىمۇ پىنھان تۇتقان دۆڭلۈكلەرنىڭ يېنىدىن ئاتلىرىنى يۈگۈرتۈپ ئۆتۈۋېتىپ، جالالىددىننىڭ كۆڭلىگە ئۆزى بىلەن يانداشىپ كېتىۋاتقان مۇشۇ ساددا، لېكىن دانىشمەن ئۇستا مېنى ئاشۇ يار لېۋىدىن يانداۋرالايدۇ، دېگەن خىيال كەلدى. ئۇ يەنىلا ئويلايتتى، ئەجاba، ئۇلار سەئىد بۇرھانىددىننىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىشقا كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى. بۇلار ئەمدى ئۆزلىرى تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقاندەك.

شائىرنى ئۆزىنىڭ سەزگۈسى ئالدىمغانىدى. ئۇ ئۇستازىدىن ئايرىلدى. ئەمما ئۇنىڭ قەبرى تەرەپكە بارىدىغان يولدا ئۆزىگە دىلداش، ئۆمۈرلۈك ساددىق دوستى بىلەن دوستلۇقى تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئەخىلەر ئارىسىدا مېڭىلاپ ئىخلاسمەنلەرگە ئىگە بولدى. لېكىن شۇ چاغقىچە ئۆزى خېلى يول مېڭىشى لازىم ئىدى.

قەيسەرىدىكى سۇلتان نائىبى ساھىپ شەمشىددىن شەخسەن ئۆزى سەئىد بۇرھانىددىننىڭ دەپنە مۇراسىمىنىڭ ئانچە ھەشەمەتلىك ئەمەس، ئەمما مەرھۇمنا لايىق ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن ئۆتۈشىگە كۆز ـ قۇلاق بولۇپ تۇردى. شەيخ ئۆمۈر بويى ھەر تۇرلۈك تاشقى، ناماپىشكارانە ھەرىكەتلەردىن ھەزەر قىلىپ، ئىنە

تايين تەشنالىق بىلەن ھەققەتكە ئىنتىلگەنىدى.

جالالىدىن ئۇنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە ئۇنىڭغا يۆلەنچۈك بولغان نائىبىقا خاتىرە ئۈچۈن پىرىنىڭ بىر - ئىككى كىتابىنى بەردى - دە، قالغانلىرىنى ئېلىپ سالاھىددىن بىلەن كونىياغا قايىتتى.

سەئىد بۇرھانىددىننىڭ ئۆلۈمى جالالىدىن ئۈچۈن شۇنچىلىك زەربە بولدىكى، ئۇنىڭ تەرىقەت يوللىرى شۇنچە جاپا - مۇشەققەت بىلەن تىكلىگەن قانائەت قورغىنى، يەر تەۋرەپ ئۆرۈلۈپ چۈشكەندەك، بىردەمدىلا يىمىرىلىپ، غۇلاپ چۈشتى. كۆڭۈل خاتىرجەملىكىنى ساقلاپ تۇرغان قورغانلارنىڭ توپىسى ئاسمانغا توزۇدى: ئۇنىڭدىن قاربغاندا، ئۇنىڭ قەلبى بىلەن ئارام ئاسايىشلىق ئەزەلدىن دۈشمەن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتەتتى.

سەئىد نەچچە قېتىم: «مەن بىر سارائدەك ئادەم. خوتۇن، بالا - چاقىلار ھەققىدە ئەنسىرەشكە زادىلا ۋاقتىم يوق. لېكىن سەن ئۇنتۇمىغىنكى، ئىسلام دىنىدا ئائىلە ۋە نىكاھ ۋاجىپ» دېگەنىدى.

بىرئاز تەسەللى تېپىش ۋە پىرىنىڭ پەرمايىشىنى يەردە قالدۇرماسلىق ئۈچۈن جالالىدىن ئۆيلىنىش نىيىتىگە كەلدى.

ئۇ سودىگەر مۇھەممەت شاھنىڭ تۇل قالغان ئايالى كىرە خېنىمنى تاللىدى. ئۇنى بىر چىنە سۇ بىلەن نىكاھ قىلىدۇرۇپ، ئۆيىگە ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ بەش ياشلىق ئوغلى يەھيانى ئۆزىگە ئوغۇل قىلىۋالدى.

ئەسلى تەبىئىتى سىلىق ۋە خۇش خۇي كەلگەن كىرە خېنىم مەۋلانىنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيتتى، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالال جۈپ ئىدى.

ئۇ بىر قىز، بىر ئوغۇل تۇغۇپ بەردى. لېكىن بۇ نىكاھ

لەربندىدە ئۇتىڭ گۆھەر بىلەن ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىگە ئوخشىتىمايتتى.

جالالدىن كېچىلەرنى شام يورۇقىدا ئاتىسىنىڭ ئىشلىرى ۋە سەئىد بۇرھانىددىننىڭ سۆزلىرىنى ئوقۇپ ئۆتكۈزەتتى. كۈندۈزلىرى ئىلاھىيەت ئەسەرلىرى، سەنايى ۋە ئەتتارنىڭ دىۋانلىرى، ئىنسان ئۆمرىنىڭ پاكلىقى ۋە پارچە-پۇرات تەشۋىشلەر بىلەن تولۇپ كەتكەنلىكى ئۈستىدىن مەسخىرە قىلىپ كۈلگەن ئەرەب شائىرى مۇتەنەببىنىڭ شېئىرلىرىنىڭ مۇتالىئەسىگە بېرىلەتتى. لېكىن يا كېچىسىدىكى ئۇيقۇسىزلىقلار، ياكى جىسمىنى جاپا-مۇشەققەتلەرگە سېلىشلار، ياكى ئاچلىق، ياكى نىكاھ، ياكى كىتابلار ئۈنىڭ قەلبىدىكى قايغۇنى باسالمايتتى.

پەقەت ئۇنىڭ مەسچىتتە جامائەتكە دەيدىغان ۋەزلىرىگە ئاۋۋال يۈزلەپ، كېيىن مىڭلاپ كىشىلەر يىغىلىدىغان، مەدرىسە، خانىقالار شاگىرتلار بىلەن مۇرىتلارغا تار كېلىدىغان بولۇپ قېلىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، ئۆز قەلبىدە ياڭرىغان قايغۇ-ئەلەمنىڭ باشقىلارنىڭ قەلبىدە ئەكس ساداسى بېرىۋاتقانلىقىنى ئۆزىلا بايقاپ قالدى. بۇنىڭ سەۋەبى ئۇ تولىمۇ ئۆزى بىلەن ئۆزىلا بولۇپ كەتكەن يىللىرى خانىقا قورۇسىنىڭ سىرتىدا بولۇۋاتقان ۋەقەلەر سالجۇق دۆلتى پۈقرالىرىنىڭ قەلبىنى ھەسرەت-نادامەتكە تولدۇرۇۋەتكەنىدى.

سۇلتان ئالاھىددىن كەي قۇباد I ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكەنىدى. ئۇنى ئوغلى غىياسىددىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەنلىكىنى ھەممە بىلەتتى. ئەمما كىشىلەر بۇ ھەقتە ئىما-ئىشارە بىلەنلا سۆزلىشەتتى. قورقۇش، تەھلىكە پايىتەختىنى خۇددى زەھەرلىك تۇمانىدەك ئورىۋالغانىدى. ۋەزىر كۆبەك يېڭى سۇلتانىنى قورچاق تەك ئوينىتاتتى. يېڭى سۇلتان ئالاھىددىننىڭ يېقىنلىرىنى ۋە ئۆزى خەۋپلىك دەپ سانىغان ئادەملەرنى ئىنتايىن رەھىمسىز-

لىك بىلەن ئۆلتۈرۈۋەتتى. بەزىلەرنى ئۆز ئۆيىگە قاماپ، ئەتراپىغا ئوتۇن دۆۋىلەپ ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتەتتى، بەزىلەرنى زىيانكەشلىك قىلىپ ھەرخىل ئۇسۇلدا ئۆلتۈرەتتى، بەزىلىرىنى خىيانەتچى دېگەن قالپاق بىلەن قىلىچ بىلەن چاناياتتى. يېڭى سۇلتان ئۆز سەلتەنىتىدىن مەست بولۇپ، مەي، مۇسەللەس ئىچىپ، ھۇرلىقالار بىلەن بەند ئىدى. كۆبەك ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى قەتلى قىلىنغانلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرىنى تالان-تاراج قىلاتتى. سودىگەرلەرگە ئېغىر سېلىقلارنى سالاتتى، ھۈنەر-ۋەنلەرنى سەكىپ قېنىنى شورايتتى.

ئادەملەرنى بىرىنچى قېتىملىق چېقىمچىلىق تۈپەيلىدىنلا كوچا-بازارلاردا تۇتۇۋېرەتتى، ئۆيلەردىن سۆرەپ ئاچقىپ دارغا ئاساتتى. كۆبەكنىڭ بۇ قاباھەتلىك قىلمىشلىرىغا پەتۋا چىقىرىپ بېرىدىغان ئۆلىمالارمۇ تېپىلىپ قالاتتى. بۇ زاتلارنى كۆبەك ئەلۋەتتە قۇرۇق قول قويمايتتى.

سەئىد يۇرھانىددىن ۋاپاتىدىن ئىككى يىل كېيىن، كونيادا ئۇزۇندىن بېرى قورقۇپ تۇرغان ۋەقە يۈز بەردى. بۇ خۇددى مەملىكەتتە ئەۋج ئالغان قاباھەتكە تىغمۇ-تىغ قارشى يۈز بەرگەندەك قىلاتتى: چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇزمىڭ قوشۇنى گىروزىن ۋە ئەرمەنلەرنىڭ يالالانما قوشۇنلىرىنىڭ يارىمى بىلەن سالجۇق دۆلىتىنىڭ چېگرىسىغا باستۇرۇپ كىردى. ئەرزىرۇم شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، ئاھالىسىنى قىرغىن قىلدى.

مەرھۇم سۇلتان ئالاھىددىن كەي قۇباد يۈز بېرىش ئىھتىمالى بولغان ئەنە شۇ ۋاقىتقا قارشى ئۆمۈر بويى تەييارلىق قىلغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قاتىلى بولغان ئوغلىغا مىراس قىلىپ مۇستەھكەم قورغانلارنى، ئون يىللاپ مەغلۇبىيەتنىڭ نېمىلىكىنى بىلمىگەن چىڭگىزخاننىمۇ ئەندىشىگە سالغان مىڭلىغان قۇدرەتلىك قوشۇننى قالدۇرغانىدى.

يەتمىش مىڭ جەڭچىدىن ئىبارەت بۇ قوشۇن چىڭگىز قوشۇنىغا قارشى چىقىپ سۈەس شەھىرىنىڭ يېنىدا دۈشمەننىڭ يولىنى توستى. تەجرىبىلىك سەركەردىلەر تېخى ياش غىياسىددىنغا تاغ داۋانلىرىنى ئىگىلەپ، دۈشمەننىڭ يولىغا نۇرغۇنلىغان پىستىرمىلارنى قويۇش، ئۇنىڭ ئاساسىي كۈچى — چىڭگىز ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىكەت قىلىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەي، ھەربىر تاش، ھەربىر قىيانى مۇداپىئە قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە مەسلىھەت بېرىشتى. بۇ ئاقىلانە مەسلىھەت ئىدى. لېكىن غىياسىددىن بۇنى قوبۇل قىلمىدى. كۆبەككە ئەگىشىپ سارايىغا تولغان خۇشامەتچىلەر ھەربىي ۋە ئۇرۇش ئىشلىرىدىن خەۋىرى بولمىسمۇ، سۇلتاننىڭ يوشۇرۇن نىيەتلىرىنى بىلۈپلىشقا ئىنتايىن ئۇستا ئىدى. ئۇلار ھۆكۈمدار يالغۇز مەي ـ مۇسەللەس تىنلا ئەمەس، جەڭگىۋار شان ـ شۆھرەت ئارزۇسىدىنمۇ مەست ئىكەنلىكىنى بىلىشەتتى. شۇڭا ئۇلار ئۇنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان: «ئىسلام سۇلتانىغا ياۋايى كۇردلارغا ئوخشاش تاغدا پىستىرما قۇرۇپ، چىڭگىزخاننىڭ ھۇجۇمىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇش مۇناسىپ ئەمەستۇر. جەڭ مەيدانىغا چىقىپ، ئۇنى تار مار قىلىش كېرەك» دېيىشتى.

تاجۇ تەختىنى چىرمىغان خۇشامەتگۆيلۈق زەنجىرى بىلەن سالجۇق دۆلىتىنىڭ ئىشىمۇ تۈگەشتى.

1243 - يىلى 23 - ئىيۇن كۈنى كۆسەتاغ ۋادىسىدا ئىككى بايراق توقۇنۇشتى: سالجۇق ـ ئاببا سىيلارنىڭ قارا بايرىقى بىلەن چىڭگىزخان قوشۇنىنىڭ قىزىل بايرىقى.

ئۇلارنىڭ ھەربىي ئادەتلىرى بويىچە، چىڭگىزخان قىسمىدىكى ئوق قاناتقا گىروزىدىن ۋە ئەرمەنىيلەرنىڭ خىللانغان باتۇرلىرىنى قويۇشتى. سالجۇقلار دىمۇ گىروزىن دەرلەن شەرۋەنزادە ۋە ئەرمەن شاھزادىسى ۋەن باشچىلىقىدا خرىستىئان يالانما

كۆچلىرى بار ئىدى. لېكىن شەۋكەتلىك گروزىن سەركەردىسى ئۆزىنى بىرىنچى بولۇپ دۈشمەن سېپىگە ئۇرۇپ، شۇ زاماتلا ھالاك بولدى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى پاراكەندىچىلىكىگە چۈشۈپ قالدى.

روھىي جەھەتتىن ئاجىز كىشىلەرگە خاس بولغىنىدەك سۇلتان غىياسىددىندىكى كۆرەڭلىك بىردەمدىلا قورقۇپ تىترەش بىلەن ئالماشتى. قوشۇننىڭ ئالدىنقى سېپىدىكى پاراكەندىچىلىك ئۇنىڭغا مەغلۇبىيەت بولۇپ تۇيۇلدى. ئۇ جاننى قولغا ئېلىپ، قوشۇننى ئۆز ھالىغا تاشلاپ، ئاددىي جەڭچى كىيىمىنى كىيىپ تاقەت دېگەن تەرەپكە قاراپ قاچتى. قوشۇننى تەھلىكە باستى. تېخى قىلىچىنى قىنىدىن چىقارماي تۇرۇپلا، تۇش - تۇشتىن قېچىشقا باشلىدى. چىڭگىز ئەسكەرلىرى قاچقانلارنى ئىزمۇ - ئىز قوغلاپ، قارارگاھقا باستۇرۇپ كىرىشتى. ئۇلارنى مول نازۇ نېمەت، ھېسابسىز قورال - ياراق، ئوتقاشتەك گىلەملەر، ھەشەمەتلىك چېدىرلار كۈتۈۋالدى.

سۇلتاننىڭ چېدىرگاھى ھەشەمەتكە تولغاندى. ئۇنىڭ ئالدىغا سەلتەنەت ۋە قۇدرەتنىڭ مىسالى سۈپىتىدە شىر، يولۋاس ۋە قاپلان باغلاپ قويۇشقاندى. توشقان يۈرەك پادىشاھقا شاھانە ئىشارەت، تىمسالالارنىڭ نېمە پايدىسى بولسۇن؟

شۇنداق بولسىمۇ موڭغۇللار قاپقانغا چۈشۈش ياكى پىسخىرمىغا دوقۇرۇپ قېلىشتىن چۆچۈپ، ئۇچ كۈنگىچە جايلىرىدىن قوزغىلىشمىدى، سۈرەس قەلئەسى بېخىندا ئۇلارنى مول سوۋغا - سالاملار بىلەن قازى نەجمىددىن قارشى ئالدى. بىر چاغلاردا ئۇ خارەزمدە موڭغۇللاردىن يارلىق بىلەن ئالتۇن تاختا - قوغدىنىش تاختىسىنى ئالغانىدى. ئۇ تاختا ۋە سوۋغا - سالاملار موڭغۇل ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆڭلىنى يۇمشاتتى: ئۇ شەھەرنى ئۇچ كۈنگىچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا بۇيرۇپ، ئاھالىلەرنىڭ جېنىنى ئامان قالدۇردى.

چارەك ئەسىرلىك باسقۇنچىلىق داۋامىدا چىڭگىزخان ئە-
مەلدارلىرى بىرئاز چۈشىنىپ قېلىشقانىدى: قاتتىق دەھشەت -
ۋەھىمە سېلىشنىڭ ئۆزىلا كۆپايە، شەھەر تەسلىم بولسىلا، ئۇ-
نىڭغا ئاز - تولا شەپقەت - مەرھەمەت قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى
ئۆلۈشتىن سېلىق ئۇندۇرەلمەيسەن - دە، لېكىن دەر - ئۇل - پەتە
ئاتالمىش — قەيسەرى تەسلىم بولمىدى. ئۇنىڭ قىسمىتىمۇ باشقىچە
بولدى. يەنى چىڭگىز ئەسكەرلىرى ئەرلەرنى قىلىچ بىلەن چاناپ
ئۆلتۈردى، زەخىم - ناتۇۋانلارنى توقماق بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈ-
رۈشتى. ئاياللار، بالىلار ۋە ھۈنەرۋەن ئۇستىلارنى قۇل قىلىپ
ئېلىپ مېڭىشتى. يولدا ھېرىپ هالىدىن كەتكەنلەرنى ساقچىلار
ئۇدۇللۇق ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

موڭغۇللار ئۇچ ئاي دېگەندە مەملىكەتنى خانۇ ۋەيران
قىلىپ، قىشلىق قارارگاھلىرى — كافكازغا چېكىنىشتى. ئۇلار
ئۆز ئولجىلىرىغا ئاشۇ يەردىن بۇ ياقلارغا كۆز تىكىپ قاراپ
تۇرۇشتى. پۈتۈن سالجۇق دۆلتى ئۇستىدە چىڭگىز قوشۇنىنىڭ
يايرىقى لەپىلدەپ تۇراتتى.

زىرائەت تېرىلمىدىغان يەرلەر دەشت - جەزىرىگە ئايلاندى.
ھۈنەرۋەنلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا ھەيدەپ كېتىلدى، قالغان - قاتـ
قان ئاھالىگە ئېغىر سېلىقلار سېلىندى. دالالار ھۆۋلاپ، باغلار
ئۆزۈمزارلار قاقاسلىققا ئايلاندى. بىر چاغلاردا باي، پاراۋان بول-
غان مەملىكەتتە ئاچارچىلىق، قەھەتچىلىك باشلاندى.

باسقۇنچىلار ئۆزلىرىنى مەملىكەتنىڭ خوجايىنى بىز دەپ
ھېس قىلىشاتتى. جالالىدىن قازانۇرەن تۆپىلىكىدە تۇرۇپ،
كونيا ئاھالىسىنىڭ ئامان قېلىشىنى كارامەت قىلىشى ئۇچۇن
يەنە ئون بەش يىل ئۆتۈشى زۆرۈر ئىدى.

ئەمما ئاشۇ بىرىنچى قېتىملىق يۈز بەرگەن ئاچارچىلىق-
تىن ھەپسلى قۇرۇغان ئادەملەر توپ - توپ بولۇپ غەربكە، ۋىزان-

تىيە چېگىرىلىرىغا قاراپ كېتىشىۋاتاتتى. ئۇلار بىر چاغلىرى قاچقان خارەزىلىك ۋە خۇراسانلىقلارغا ئوخشاش، يوللارغا سىغىشماي كېتىشىۋاتاتتى. تۈركلەرنىڭ ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرى، يىپەك مالىرى، قىممەتلىك نەرسىلىرى ۋىزانتىيىلىك كېنەز ۋە سودىگەرلەرنىڭ قولىغا ئەرزانلا چۈشۈپ كېتەتتى. چۈنكى بىر سەقىم بۇغداينىڭ باھاسىمۇ ھەيران قالارلىق دەرىجىدە يۇقىرى ئىدى.

ئېغىر، مۇشەققەتلىك يىللار باشلاندى. چىڭگىزخان ئەمەلدارلىرى قارشىلىق كۆرسىتىشىنىڭ يىلتىزىنى تۈپ ئاساسىدىن قومۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن مەملىكەتنى پارچىلاپ، ھۆكۈمدارلار ئارىسىدا نىزاھ ـ تەپرىقىچىلىك ئۇرۇقىنى چېچىشتى. كۈنيادا بىر قېتىمدىلا ئۈچ سۇلتان ــ غىياسىددىننىڭ ئۈچ ياشلىق ئوغلى تەخت ۋارىسى ئىدى. ئۇلار چىڭگىزخان ھۆكۈمرانلىقىغا ۋاسسال ــ قارام ئىدى. ئۆزبىنى سۇلتان ئالاھىددىننىڭ ئوغلى دەپ ئېلان قىلغان تۈركمەن باسمىچىلىرىنىڭ توپىي پايتەخت ئەتراپىنى ئاھۇ زارغا تولدۇرغانىدى.

ھېچقانداق چىقىش يولى يوق، ھېچكىمدىنمۇ مەدەت كۈتكىلى بولمايتتى.

ئېغىر ۋە داۋالغۇش يىللىرىدىكىگە ئوخشاش پۇقرالار ئۆزلىرىنىڭ ئۈمىدىنى خۇداغا قاراتتى. ئۇلار تەسەللى ۋە روھىي تۈرغۇنلۇقنى رەسمىي روھانىيلاردىن ئەمەس، سوپى، شەيخلەردىن، ۋائىز ۋە زاھىدلاردىن ئىزدەشتى. ئۆلىما ۋە فەقىھلەر ئەمەلدار، بەگلەرگە ئوخشاش، سالجۇقىيلار پاناھلىقىدىمۇ، موڭغۇللارنىڭ قول ئاستىدىمۇ ئوخشاشلا بايلىرىغا ياشاۋەردى. سوپىلار بولسا، ئۆزلىرىنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن تۈرلۈك تەجرىبىلەردىن ئاچچىقلىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇلار نەپرەت ۋە نىزاھلار ئالدىدا بىر ـ بىرىنى ئاسراشقا دەۋەت قىلىشاتتى، زوراۋان

لىق ۋە ئەجەلدىن جېنىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش قىيىن بولسا، ئىلاج بار كىشىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي قەدىر-قىممىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۈندەيتتى. مەلۇمكى، سوپى، شەيخىلەرنىڭ نىيىتى ئۇ دۇنياغا باشلاش ئىدى. ئەمما ئۇلار شۇنداق پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىدىكى، بۇنداق پەزىلەتلەرگە ھېچكىم ھەتتاكى موڭغۇللارمۇ تەڭ كېلىشەلمەيتتى.

ئەنە شۇ يىللىرى جالالىدىن كونيانىڭ ئەڭ مەشھۇر، ئەڭ قەدىرلىك سوپى ۋائىزلىرىدىن بىرىگە ئايلاندى.

ئۇ دۇنيا ھەققىدە بىلىش مۇمكىن بولغان كۆپ نەرسىنى بىلەتتى، ئەقىل-ئىدراك ئېرىشكەن ھەممە نەرسىگە ئۇمۇ ئېرىشكەنىدى. ئەمما ئۇ ئۆز يۈرەك ھاياجىنىنى تىزگىنلىيەلمىسە قانداق قىلىدۇ؟

ئۇ ئۆز-ئۆزىنى چۈشەندى، باشقىلارنىمۇ چۈشەندى، لېكىن بۇ ئۇنىڭغا خۇشاللىق كەلتۈرمىدى.

بىلىمدان كىشى، تاماق ئىزدەپ ئۈۋىسىدىن ئۇچقان، لېكىن ئوزۇق تاپالمايۋاتقان ئائىلاج قايىتماقچى بولغاندا، خۇددى يولىدىن ئېزىپ ئاربىسالدىلىقتا قالغان قۇشقا ئوخشايدۇ.

ئۇ دەمەشقتىن قايتقاندا يولدا ئۇچرىشىپ سۆھبەتلەشكەن ئاشۇ زاھىدنى پات-پاتلا ئېسىگە ئالاتتى: چۈنكى، ئۇنىڭ قەلبىدە خەلق قايغۇسىمۇ قوشۇلۇپ، ئۇ بارغانچە كۆچىيىپ، نادامەتكە تولۇپ جاراڭلايتتى. ئەمما داپ سادالىرىدىن ئەسەر يوق ئىدى. تەبرىزدىن چىققان قۇياش كونيا ئۈستىدە نۇر چاچقان ئاشۇ ئۇلۇغ كۈنگىچە، ئۇستازى سەئىد سىردانىڭ «سەن پاتلا دوستلىرىڭنى كۆپەيتەلەيسەن» دېگەن كارامىتى ئەمەلدە كۆرۈلمىگۈچە داپ سادالىرىنى ئاڭلىمىدى.

ئۇ ئەنە شۇ كۈنگە ئاتاپ ياندۇرۇشقا تەق قىلىپ ئېسىپ قويغان چىراغدەك تەييارلىنىدى. پەقەت تۇتاشتۇرغۇچى، ھايات

بېغىشلىغۇچى ئۇچقۇنىلا كۆتەتتى.

ئەنە شۇ كۈنلا ئۇ مەڭگۈ ئۆچمەس بولۇپ يانىدۇ. ئەگەر ئۇ كۈن كەلمىسە، ئۇ ئۆزى نېمە بولىدۇ؟ ئۆزىنىڭ ئاتىسى سۇلتانۇل ئۆلىماغا ئوخشاش مىڭلىغان ھەتتا ئونمىڭلىغان شەيخ-لەرنىڭ بىرى، مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى دانىشمەن ۋە سەۋدايى، ئالىم ۋە جاھىل، ئەسەبىي ھەم سالماقلىق ئونمىڭلىغان ئاشۇ شەيخلەرنىڭ بىرىلا بولىدۇ.

ئاشۇ كۈنى ئۇ تائەت ـ ئىبادەت، ۋەز ـ نىياز، زاھىدلىق-جاپاكەشلىك، ئىلمۇ ئىلاھىيەت ـ ھەممىسىنى تەرك ئەتتى. ئىشقىدىن باشقا، ئىنسانغا مۇھەببەتتىن باشقا ھەممىسىدىن ۋاز كەچتى.

ئاھ، ماڭا مەشرۇق نەدۇر، مەغرۇپ نەدۇر،
بەلكىم كۆككە ئۇچارمەن، بەربىردۇر.
گەر ئۇندا بولمىسا سېنىڭدىن نىشان،
نە كېرەك ماڭا ئۇنداق جەننىتى رىزۋان.
ساھىبى تائەت ئىدىم، زاھىت ئىدىم.
ساھىبى مۇنبەر ئىدىم، ۋائىز ئىدىم،
ئەمىرى دىل بولدى، قۇيۇندەك پىرقىراپ،
قالدىم ئاخىر بىر ساڭا ئاشىق بولۇپ ...
قوللىرىمدا دائىما قۇرئان ئىدى،
ماڭا ھەمراھ ھەر نەپەس، ھەر دەم ئىدى.
تىللىرىمدا دەمۇ دەم زىكرى خۇدا،
ئەمدى بولسا قوللىرىمدا دائىما
مەھبۇبىم ـ يارىم جاراڭلىق راۋاب ئىرۇر،
شېئىرۇ رۇبائىي ماڭا ئاپتاپ ئىرۇر ...

جالالىدىن ئورنىدىن تۇردى. ئاشۇ كۈن گويا ئارىدىن چا-

رەك ئەسىر ئۆتمىگەندەك، كۆز ئالدىدا شۇنداقلا نۇرلىنىپ تۇراتتى.

ئۇ خىزمەتكارنى ياڭراق ئاۋازدا چاقىردى:

— ھېسامىتدىن چەلەبىينى چاقىرىڭە!

ئۇ تەييار تۇراتتى. مۇھەببەت قۇياشىنىڭ شەرىپىگە ئۆز-مۇر كىتابىنى تۇڭىتىشكە تەييار ئىدى.

خىزمەتكار ئۇيقۇلۇق كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ، سەنجەرى مەس-چىتىگە كاتىبۇل ئەسرار ھېسامىتدىننى باشلاپ كىردى. شەھەرنى يەنە كېچە قاراڭغۇلۇقى باسقان، ئىككى ئوچى كۆككە قادالغان يېڭى ئاي ئۇپۇقتىن نەيزە بويى كۆتۈرۈلگەنىدى.

ھېسامىتدىن مەسچىتكە قەدەم قويۇپلا، سالام ـ سائەت ئورنى-غا مۇنۇ سۆزلەرنى ئاڭلىدى:

— ھەي، ھېسامىتدىن ھاياتبەخش! ئالتىنچى كىتابنى باشلاشنى قانچىلىك ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتسەن...

«مەسنەۋى»نىڭ ئاخىرقى جىلدى باشلانغانىدى.

بەشىنچى باب

قۇياش بىلەن ئۇچرىشىش

ئاھ، يەر ئۈستىدە يۈرگەن بەزى ئادەملەرنى بىز تېرىك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۆلار ئۆلۈك. يەر ئاستىدا ياتقان بەزى زاتلارنى ئۆلۈك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۆلار تېرىك.

ئابدۇللەھ سەن ھەرەكانى

يولۇچى

ھېجرىيە، ئالتە يۈز قىرىق ئىككىنچى يىل ئەقراپ ئىبىسنىك جۇمادۇل ئاخىرى ياكى مىلادى بىر مىڭ ئىككى يۈز قىرىق تۆتىنچى يىل، يىگىرمە بەشىنچى نويابر كۈنى قەيسەرىدىن كونيا تەرەپكە بارىدىغان يولدا يالغۇز بىر يولۇچى كېتىۋاتاتتى. ئۇ پاكىنەككىنە كەلگەن، كۆل رەڭ ئىشىكىنىك مېڭىشىغا چىداپ، بىر قېلىپتا چايقىلىپ، ئىللىق كۆز قۇياشىدىن نۇر ئېمىپ ياتقان ۋادىغا سىنچىلاپ قاراپ كېلىۋاتاتتى.

ئۇ سالجۇق دۆلىتىنىك قانچىلىگەن شەھەرلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇلارنىك ھەممىسى بۈزۈلۈپ، خانۇ ۋەيران بولۇپ ياتاتتى. ئادەمسىز، چۆلدەرەپ كەتكەن يولىلارنىك چېتىدە ئادەملەرنىك ئۇستىخانلىرى دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى. سەمرەپ كەتكەن قاغا ـ قۇزغۇنلار يولۇچىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ ئۇركۈپ

قويماي، ئېرىنچەكلىك بىلەن سەللا ئارقىغا چېكىنىشىپ قويياتتى.

ھاۋادا قۇرغۇيلار، سارلار ئۇچۇپ يۈرەتتى. ئارىلاپ ئوقيالىرىنى ئاسقان ساقچىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئارقىسىدا بىر غۇلاچ ئۇزۇنلۇقتىكى ئۆرۈمە چاچلىرىنى ئويناتسىپ، يۇمۇق كۆزلۈك چاپارمەن ئۆتۈپ قالاتتى. ئۇنىڭ بىرەر مەخپىي خەۋەرنى ئېلىپ، قاياقتىن قاياققا كېتىۋاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. چىن تەرەپتىن كەلدىمۇ ياكى سەھرالار ئارىسىدىكى قاراقۇرۇم تەرەپتىنمۇ، قەدىمكىي مەراقى تەرەپتىنمۇ، ياكى رۇسلارنىڭ چەكسىز ئورمانلىرى ئىچىگە يوشۇرۇنغان، گۇگۇم قاراڭغۇلۇقى ئىچىدىكى ياغاچ ئۆيلەر بىلەن تولغان شەھەرلىرىدىنمۇ، بۇنى بىلگىلى بولمايتتى.

كارۋان سارايلارنىڭ تاملىرى ئۆرۈلگەن، كېچىلىرى يېقىن ئەتراپتىكى ئېدىر ـ تاغلار ئەتراپىدا بۆرىلەر گويا غالىب موڭغۇللارغا ھەمدۇسانا ئوقۇغاندەك ھۇۋلىشاتتى.

يولۇچى ئەرزىرۇمدا بىرنەچچە يىل باللارغا ساۋاق ئۆگىتىپ يۈرگەن بولسىمۇ، بىرەر تونۇش چىراي كىشىنى كۆرەلمىدى. ۋەيرانىلىقلار ئارىسىدا قورقۇش ـ ۋەھىمىدىن چىرايلىرى تاتىرىپ كەتكەن كىشىلەر سۆرىلىشىپ يۈرۈشەتتى. ئاخشاملىرى ئاشۇنداق مەيدانلاردا تىكىلگەن ئوتاۋ①لاردا قىمىز ئىچىپ، شىركەيىپ بولغان موڭغۇل جەڭچىلىرىنىڭ قانداقتۇر بىرخىل سوزۇپ ئېيتىلىدىغان مۇڭلۇق ناخشىلىرى ئاڭلىناتتى.

ھۆبادا ئىخلاسمەن ھۇنەرۋەنلەر، ئۇلارنىڭ مەسلىھەت ۋە مەدەتلىرى بولمىغان بولسا، يولۇچىمىزنىڭ بۇ ۋادىغا يېتىپ كېلەلىشى دەرگۇمان ئىدى. شۇلار ئۇنى تەبرىزدىن بۇ ياققا قولدىن قولغا ئۆتكۈزۈپ ئەكىلىشكەنىدى.

بۇ يەرلەردە، كونىا ئەتراپىدا، دەسسەپ ـ چەيلەنگەن

① ئادەتتىكى كىگىز ئۆي، چېدىر، كەپە ـ ت.

بولسمۇ، هەرهالدا يەنىلا مېۋىلەر، مول هوسۇللۇق باغلارۇ ئۇچرايتتى، ئېزىپ ــ تېزىپ كېلىپ قالغان، ئەمما تېخىچە ئەنسىزچىلىكتىن قۇتۇلۇپ كەتمىگەن دېھقانلار ئېتىزلىقلاردا بۇرۇنقىدەك تىرىشىپ ــ تىرمىشىپ ئۆمىلەپ يۈرۈشەتتى. ئارپا سوقۇپ، ماللارنىڭ تېزەكلىرىنى قۇرۇتۇشۇپ يۈرەتتى. ئەتراپ تىكى ئېدىرلىقلاردا بۇرۇنقىدەك بولمىسمۇ، هەرهالدا يەنىلا نۇرغۇنلىغان قوي پادىلىرى ئوتلاپ يۈرەتتى. يولدا ئات تۇياقلىرىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭلار ئۇرلەيتتى.

چۈشتىن كېيىن ئاۋۇال مۇنارلار، كېيىن كونيا قەلئەسىنىڭ سېپىللىرى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. شىر ۋە پەرىشتىلەرنىڭ سۈرىتى بىلەن بېزەلگەن مەرمەر گۈمبەزلەر پارقىرىغىنىچە كۆزگە چېلىقاتتى. قەلئە ئەتراپىدىكى خەندەكلەر سۇ بىلەن تولۇدۇرۇلغانىدى. بۇ سۇدا ئاسمان ئەكس ئېتەتتى. گويا هەممە يېڭى مەمۇرچىلىق دېگەندەك، سۇ تولدۇرۇلغان خەندەكلەر ئۇسۇتىدىكى زەنجىرلىك ئاسما كۆۋرۈكلەر چۈشۈرۈلۈپ قويۇلغانىدى.

پۈتۈن مەملىكەت بويلاپ قاپلىغان دەهشەتلىك بوراندىن بۇ شەهەرنى قانداق كۈچ ساقلاپ قالدىكىن؟

يولۇچى يوغان، قېرى چىنار دەرىخىنىڭ سايىسىدە ئېشەكنى توختاتتى. شەهەرگە كىرىشتىن بۇرۇن ئۇستىبېشىنى بىر قۇر تۈزەشتۈرۈپ، پىكىرىنى بىرئاز يىغىنچاقلاپ ئالماقچىدى. ئۇ ئىگەرگە ئېسىقلىق تېرە خۇرجۇنىنى يېشۈۋېتىپ، چىنار سايىسىدە خۇددى ئۆزىنىڭ پاكار ئېشىكىگە ئوخشاش ئېشەكنى يېتىلەپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقان دېھقانىنى كۆرۈپ قالدى. ئېشەكىكە ئىككى دانە سوغا سېۋەت ئارتىلغانىدى. ئۇنىڭدىن نېرىراقتا ــ قوغۇنلۇقنى، ئۇنىڭ بىر چېتىگە خامان قىلىپ دۆۋىلەنگەن تاۋۇز لارنى كۆرۈپلا، يولۇچى ئېشەكنىڭ بېشىنى شۇياققا بۇرىدى.

ئېشەكنىڭ تۇياق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، دېھقان خۇدۇكسىرەپ

كەينىگە بۇرۇلۇپ قاردى ۋە ھەيران بولغىنچە تۇرۇپلا قالدى. ئۇ شالۋۇرى سۆڭگىچىگە چۈشۈپ تۇرغان، كەك، قىزىل كەمەر باغلىغان بىر تۇرك ئىدى. ئۇنىڭ يۈزى كونىيانىڭ توپىسىغا ئوخشاش جىگەر رەڭ بولۇپ، گويا ئۇنى ئاپتاپقا قاقلاپ قاق قىلىپ قۇرۇتۇپ قويغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ ياڭىقىدا يىرتىق، تۇغما مېڭى قاپىرىپ چىقىپ تۇراتتى. يولۇچى يېقىنراق كېلىپ ئۇنىڭدىن تاۋۇز سوردى.

دېھقان دۆۋىلەنگەن تاۋۇز تەرەپكە يۈگۈرۈپ بېرىپ ئىككى دانە قوزۇقاي تاۋۇزنى تاللىدى-دە، ئۇلارنى سالماقلاپ، شاپىلاقلاپ ئۇرۇپ كۆرۈپ، ئىشەنچ قىلغاندىن كېيىن، ئەكىلىپ يولۇچىغا ئىككى قوللاپ تۇتتى. لېكىن پۇل ئالمىدى ۋە ئۇزۇن يول يۈرۈپ كەلگەن مۇساپىردىن پۇل ئېلىش مۇسۇلمان ئادەمگە ياراشمايدۇ، دېدى.

يولۇچى رەھمەت ئېيتىپ ئېشىكىنى چىنارغا باغلىدى. سايىگە بورنىنى سېلىپ، خالتىسىدىن ئارپا نان، بىر كىچىك كومزەك ۋە بىر پىچاقنى ئالدى. شۇ ئارىلىقتا ئارقا تەرەپتىن دېھقاننىڭ:

— ئىسسىپ قېلىۋىدى، سوۋۇتۇش كېرەك ئىدى! قۇدۇق مانا بۇ يەردە! — دېدى ئۇ ئېشەكىكە تاۋۇز ئارتىۋېتىپ. ئۇ يولۇچىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرۇۋاتاتتى، — شۇغىنسى قۇدۇققا سالىدىغان بۇ چېلەك بەكمۇ كېلەڭسىز، ئاسانلا ئاغدۇرۇلۇپ كېتىدۇ! — دېدى ئۇ ئۆز-ئۆزىگە سۆزلەۋاتقاندەك.

— بۇنىڭ يولى ئاسان! — دېدى يولۇچى. ئۇ خالتىسىدىن ئۇزۇن تاننى ئېلىپ، تاۋۇزلارنى چىرماپ باغلىدى-دە، ئاندىن بىر ئۇچىنى تۇتۇپ، ئۇنى سالماقلاپ كۆرۈپ دېھقانغا بەردى.

— پەمىگىزگە قايىلمەن! — ماختاشتىن ئۆزىنى تىيەلمىدى دېھقان. يولۇچى گەپ قىلمىدى.

ئۇ تاۋۇزلارنىڭ قۇدۇق ئىچىدە سوۋۇشىنى كۆتۈپ، چىنارغا يۆلەنگىنىچە زوكزىيىپ ئولتۇردى. ئۇ كۆزلىرىنى يۇمۇۋالدى. ئېھتىمال ئۇنى يول ئازابى ھاردۇرغان بولسا كېرەك.

ئۇنىڭ يېشىنىڭ قىرىقتا ياكى ئەللىكتە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى. يۈزى قارامتۇلراق كەلگەن، شالاڭ ساقاللىق، بۇخاراچە ئالا بالداق تون كىيگەنىدى. ئايىغىدا يۇمشاق ئۆتۈك، بىر ئەنلىك سەللە ئورىغان. ئۇنى بۇ سىرتقى قىياپىتى بىلەن ئوتتۇراھال بىر سودىگەر دېيىشكە بولاتتى. لېكىن كۆز قارىشى سودىگەرنىڭ كىنگە ئوخشىمايتتى. ئۆلچەپ ئىش قىلىدىغان، تەشۋىشلىك، كىبىرى يوق، نەزەرى ئۆتكۈر بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ھېلىراقتا تانىنى ئېلىۋاتقاندا، دېھقان ئۇنىڭ خالتىسىدا شەيخىلەرنىڭ ھاسىسىغا قادىۋالىدىغان تۆمۈر قۇببىچاق ــ ئەلەم ۋە مۇقەددەس ئايەتلەر يېزىلىپ، قېيىققا ئوخشىتىپراق تىكىلگەن قالپاقنى كۆرۈپ قالدى. ياكى ئۇ دەرۋىشمىدۇ؟

ياق، ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ ــ ئۇنىڭ قولى دەرۋىشلەرنىڭ قوللىرىغا ئوخشمايدۇ، ئەمگەك سۆيەر قول، تىرناقلىرى قوپال ۋە ياپىلاق. ئۇ تاۋۇزلارنى كۆزنى يۇمۇپ ــ ئاچقۇچە ئەپچىل چىرماپ باغلىدى. ھەي، بىلىش تەس. ھازىر بۇ يوللاردا كىملەر تەمتىرەپ يۈرمەيدۇ دەيسىز.

يولۇچى يەنىلا كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ خىيالىدا خىلمۇ خىل ئىشلار بىر ــ بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن قويۇق ساقاللىق، ھىيلىگەر، جاھىل، باغرى تاش، ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ قىياپەتلىرى، چىرايلىرى ئۆتەتتى. شەھەرلەردىكى كوچا ــ كويلار، ۋەيران قىلىنغان قەسىرلەر، قورۇلار، يول ــ رەستىلەر ئۆتەتتى. ئۇنىڭغا ھاردۇق يەتكەنىدى. لېكىن پىكرىنى يىغۇۋېلىش قانچىلىك زۆرۈر بولسىمۇ، ئۆزىنى ئۇنىڭغا زورلىمايتتى: ئاشۇ بىر ــ بىرىگە

كىرىشىپ كەتكەن ئېقىمدىن كېرەكلىك سۆز، كېرەكلىك مىسال لارنىڭ ئۆزلۈكىدىن چىقىپ كېلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. روھنىڭ ئۇچقۇر ئاتقا ئوخشايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. ئۇ ئاتنى ياخشى ئۆگەتسە، مەنزىلگە ئۆزى يەتكۈزىدۇ، ئۇنى قىستاش، بىقىنداش ھاجەتسىز ـ زىيانلىق.

ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تەبرىز كوچىلىرى نامايان بولدى. خان خۇلاگۇ ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۆز قارار گاھىغا ئايلاندۇرغان ھازىرقى تەبرىز ئەمەس، خۇشال، شوخ بالىلىق چاغلىرى ئۆتكەن تەبرىز. ئۇ ئاددىي سېۋەت توقۇيدىغان ئاتىسىنى كۆردى ــ ئۇنىڭ ئاتىسى رەھىمسىز ۋاباغا كېسىلى تارقالغان يىلى ئانىسى بىلەن بىرگە قازا قىلغانىدى.

ئەنە ئۇ يەتتە ياشار بالا ئاتىسى بىلەن كۆل بويىدا ئولتۇراتتى. بىچارىدە ئىشتانمۇ يوق، يېڭى جاراھەتنى غاجاپ قويمىسۇن دەپ باشتىن بويى بىرلا ئۆزۈن خالتا كۆڭلەك كىيگەن. ئۇنى تونەك كۇنى سۈننەت قىلىشقانىدى. شۇ چاغدا ئۇ ھەتتا «ئىبە» مۇ دېمىگەنىدى. مانا ئەمدى ئۆزىنى يېتىلگەن ئەرلەر قاتارىدا كۆرۈپ، ئاتىسى بىلەن بىللە مەغرۇر ئولتۇرىدۇ.

كۆلدە ئۆردەك بالىلىرى ئۇزۇپ يۈرۈشەتتى، ئۇلار تېمىز رەك يەرلەردە باش چۆكۈرۈپ، تۇمشۇقلىرىنى شاپىلدىتىپ پاتقاقلارنى سۈمۈرۈشەتتى. قىرغاقتا بولسا، ئۇلارنى توخۇمدىن چىقارغان ئانا توخۇ قانات قېقىپ پالاقلاپ يۈرەتتى. ئۇ بالىلىرىنى روكۇلداپ چاقىراتتى، قاناتلىرىنى قېقىپ باقاتتى...

مانا كۆتكەن بىر ئەمەلىيەت توغرا كەلدى... ئۇ ئۆمۈر بويى، تاكى چاچ ـ ساقىلى ئاقارغۇچە ئۆزىنى توخۇ بىسىپ چىقارغان ئۆردەك بالىسى دەپ ھېس قىلاتتى. يىراق قىرغاقلاردا قانات قېقىشىپ، ئۇنىڭغا ھاياتلىق بەرگەن ئاتىسى بىلەن بىلىم بەرگەن شەيخ ئەبۇبەكرىلا قالغانىدى.

ئۇستازى ئەبۇ بەكرىمۇ سېۋەت توقۇپ، تىرىكچىلىك قىلاتتى. ئۇ ئادەتتىكىلا ئۇستا بولماي، ھۈنەرۋەن ئەخمىلەر جامەسىنىڭ ئاقساقىلى ئىدى. ئەبۇبەكرى ئۇنىڭغا نۇرغۇن نەرسە ئۆگەتتى. ئۆزى نېمىنى كەشپ قىلسا، باشقىلاردىن نېمىنىلا ئۆگەنگەن بولسا، شۇنىڭ ھەممىسىنى: ئەخلاق ئاساسىنى، ئالەم ۋە ئادالەت تەسەۋۋۇرىنى، ئىقبال ۋە ھەقىقەت ماھىيىتىنى ئۆگەتتى. ئاشۇ ساددا دىل دېھقانىنى ھەيران قالدۇرغان ھۈنەرنىمۇ شۇ ئۆگەتكەنىدى.

ئەمما ئۇنىڭدا ئەبۇبەكرى ئاجرىتالمىغان، بىلەلمىگەن بىر نەرسە بارئىدى. ھېچكىم ھازىرغىچە ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن ئوتنى بايقىمىغانىدى. ئۇنى زامان گويا توخۇلار ئارىسىدا ياشايدىغان كۆرۈمسىز ئۆردەك بالىسىنىڭ قىسمىتىگە مەھكۇم قىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ شەيخ ئەبۇبەكرىنى تاشلىدى. ئۆزىنى چۈشىنىدىغان دوست، ئۇستاز ئىزلىدى. قەدىردان جامائەت، ئانا شەھىرىنى تاشلاپ چىقتى. ئۇ قانچىلىگەن يوللارنى بېسىپ، قانچىلىگەن شەيخلەر بىلەن ئۇچراشمىدى. لېكىن ھېچكىم ئۇنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرەلمىدى، ھېچكىم ئۇنىڭ ئىسيانكار روھىنى بايقىيالمىدى. ئۇنىڭ مۇرەسسەسىز پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرىنى سەۋر ـ تاقەت بىلەن ئاڭلىمىدى. ھەتتاكى ئۇ ئالدىدا خېلى ۋاقىت ساۋاق ئالغان ئالىم ۋە دانىشمەن ئىبنى ـ ئەل ـ ئەرەبىمۇ بايقىيالمىغانىدى. ئۇ ئۆز ئىلمى، زېرەكلىكى بىلەن ئۆز يولىدا ئۆستۈن تۇراتتى. ئۇ ئەلۋەتتە ئۇنىڭدىن يۇز ئۆرۈمىدى. بىراق پەن ۋاستىدىن مەقسەتكە ئايلانغانىكەن، ئۇ ھەقىقەت يۇزىگە پەردە تارتىدۇ. ئۇ شۇ توغرۇلۇق ئىبنى ـ ئەل ـ ئەرەبىگە ئېيتقاندا ئۇ بېشىنى ئېگىپ:

ـ ئوغلۇم، سۆزلىرىڭ قامچىغا ئوخشاش شەپقەتسىز!...ـ دېگەن.

باغدادتا مەشھۇر شەيخ ئەھمەددىن كىرمانى بىلەن ئۇچراشقاندا:

— نېمە قىلۋاتىسىز؟ — دەپ سورىدى.

— سۇ قاچىلانغان كۈپتە ئايىنى كۆرۈۋاتىمەن!

ئاربىلارنىڭ گۈڭگا تىلى ئۇنىڭغا مەلۇم ئىدى. شەيخ ھەر قەتىرە سۇ، ھەر زەررە تۇپراقتا ھۆسنى مۇتلەق، ھۆسنى ۋەھدەتنى كۆرسەن دېمەكچىدى. يەنى ھۆسنى ئىتكاسنى كۆرسەن دېمەكچىدى.

— مۇبادا بويتۇڭغا چىقان چىقمىغان بولسا، بېشىڭتى كۆتۈر! — دېدى يولۇچى، — ئاسمانغا قارا، نېمىشقا شۇ ئايىنى ئاسماننىڭ ئۆزىدىلا كۆرمەيسەن؟

بۇنى ئىبنى ـ ئەل ـ ئەرەبىيمۇ چۈشىنەلمىگەن، كىرمانمۇ ئاڭلىمىغانىكەن، باشقىلاردىن نېمە كۈتۈشكە بولىدۇ؟ لېكىن، مۇشۇ يورۇق ئالەمدە ئۇنى چۈشىنىدىغان، ئۇنىڭ كۆڭلىگە ئارام بولىدىغان بىرى بولۇشى كېرەك. بەلكى ئۇ ئىمارەتلىرى چىڭ گىزخان قوشۇنى كېلىشتىن ئاۋۋالمۇ، ھازىرمۇ مۇستەھكەم تۇرغان ئەنە شۇ شەھەرلەردىدۇر. دۇنيانى قۇپقۇرۇق، ھېچ نەرسە يوق دېيىش ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئۇ خۇددى توخۇنىڭ قويىنىدىن ئۆمىلىگىنىچە چىقىپ، ئۆزىنى سۇغا ئاتقان ئۆردەك باچكىلىرىدەك ئۆزىگە ئوخشاشلارنى ئۇچرىتالماي سەرسان بولۇپ يۈرىدۇ. ئاخىرىدا ئۇنىڭ قەلبىنى غاجىغان ھەقىقەت دۇنيا يۈزىنى كۆرمەي، پىنھانلىقچە قالىدۇ...

— مەرھەمەت!

يولۇچىنىڭ ئالدىدا، ئۇ ئاللىقاچان ئۇتتۇپ قالغان دېھقان، سۈيى تەپچىرەپ تېمىپ تۇرغان تاۋۇزنى تۇتۇپ تۇراتتى. ئېشەككە ئارتىلغان، يەرگە تېگەي ـ تېگەي دەپ تۇرغان سېۋەتلەرمۇ تاۋۇزغا لىق تولدۇرۇلغانىدى.

— مەن بىلەن بىللە ناشتا قىل بۇرادەر، — دېدى يولۇچى ئارپا نېنى بىلەن كوزىنى كۆرسىتىپ.

دېھقان رازى بولدى. بوردىنىڭ بىر چېتىگە يەكتىز بولۇپ ئولتۇرۇپ، بىر بۇردا نانىنى ئىنتايىن ئېھتىيات بىلەن ئالدى، يولۇچى ئۆز نېسۋىسىنى چىشلىمىگۈچە، ئۇنى ساقلاپ كۈتۈپ ئولتۇردى. كېيىن بىرئاز تارتىنىپ، لېكىن ئەستايىدىل چاينا‌شقا باشلىدى.

ئۇنىڭ ئولتۇرۇشى، نانىنى چاينىشىغا قاراپ (ئاۋۋال ئوڭ قوۋۇزى تەرەپتە چاينىاپ، تاماقتا باشقىلاردىن بۇرۇن قول ئۇزاتمايتتى) يولۇچى ئۇنىڭ ئەخمىلەر جامەسىنىڭ بىر ئەزاسى ئىكەنلىكىنى بايقىدى، بىر چاغلاردا ئۆزىمۇ شۇنداق قىلغانىدى.

يولۇچى تاۋۇزنىڭ ساپىقى تەرەپتىن بىر پارچىنى كېسىپ ئېلىۋېتىپ، ئاندىن تىلىم-تىلىم قىلىپ تىلىپ، ئۇنى بورا ئۈستىگە بىر-بىرلەپ تىزدى. دېھقان بەلبېغىدىن پىچقىنى ئالدى («راست! ئەخمىلەرنىڭ تىغى»). ئۇنى شىمىغا سۈرتۈۋېتىپ، تىلىنغان تاۋۇزنى كېسىپ-كېسىپ پارچىلىدى-دە، ئۇنى بىر-بىردىن ئاغزىغا سېلىپ، نان بىلەن قوشۇپ چاينا‌شقا باشلىدى.

ئۇلار گەپ-سۆز قىلىشماي غىزالاندى. دېھقان بىرئاز ئەدەب ساقلاپ، ئاندىن سورىدى:

— جانابلىرى ئۇزاق يول بېسىپ كېلىۋاتقان ئوخشايلا، دۇنيادا نېمە گەپلەر بار؟

— دۇنيادا سەۋر-بەرداشلىق تۈگىگەن، مەستلىك-سەرمەستلىك① چېكىگە يەتكەن، — دەپ جاۋاب بەردى يولۇچى، — ياكى سىلەردە باشقىچىرەكمۇ؟ — ئۇ ئەترابىنى ئىشارەت قىلدى.

— بىزدىمۇ توپتوغرا ئىككى يىل ئاچارچىلىق بولدى، — دېدى دېھقان ئەدەب يۈزىسىدىن سۆھبەتدىشىنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ

① ئېغىر مەست بولماق. مەستلىكتىن ھوشىنى يوقاتماق — ت.

قارىماي، ــ بىزنىڭ كامىل دېگەن بۇ يېزىدا بار ـ يوقى ئون ئىككىلا جان تىرىك قالدۇق، قالغانلىرى قازا تاپتى. ئاللانىڭ مەرھىمىتى بىلەن بۇ يىل خېلى ياخشى كەلدى.

ــ ئالـلا مەرھەمەتلىك، لېكىن ئادەملەر غاپىل!

دېھقان سۆھبەتدىشىنى باشقىچە كىيىنىۋالغان سوپى دەپ ئويلىدى، نېمىشقىكى، سۆزلىرى دەرۋىشلەرگە ئوخشاش مەجھۇل ئىدى. دېھقان يولۇچىنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن:

ــ توغرا، غاپىل، لېكىن ھەممىلا ئادەم ئۇنداق ئەمەس. كونيادا خۇدانى بىر دەپ تونۇيدىغان شەيخۇ قەلەندەرلەرنىڭ ھەددى ـ ھېسابى يوق!

يولۇچىنىڭ يۈزىدە ئاۋۋال ئۆچمەنلىك ئالامىتى كۆرۈندى. شەيخلەر ئىمىش! ئۇ يول بويى قانچىلىگەن شەيخلەرنى كۆرمىدى. ئۇلار بازاردىكى جارچىلارغا ئوخشاش ۋارقىراشقىنى ۋارقىراشقان: «ھاي، بۇ ياقتا كېلىڭ، چېچىگىزنى قىرىپ، ساقلىڭىزنى يۇلۇڭ، مېنىڭ قولۇمدىن مۇبارەك جەندىنى ئېلىڭ!» نوقۇل ئۆزلىرىنىڭ شۆھرىتى، ئۆزلىرىنىڭ كارامەتلىرىنىلا ئويلىشىدۇ! زاھىدلار ئىمىش! ئۇلارنىڭ دۇنيا بىلەن ئىشى يوق، نوقۇللا ئۆزلىرىنى، ئۆزلىرىنىڭ پاكلىقىنىلا ئويلىشىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ تەقۋادارلىقلىرىنى بارلىق كۈچى بىلەن كۆز ـ كۆز قىلىشىدۇ. تەقۋادارلىقنىڭ تەقۋاسىدىنمۇ ئىبرەتراق ئىللەت يوق!

ــ شەيخلەر ۋە سوپىلار دىن بىلەن دىيانەتنىڭ ئۇلۇغ سەپىرى يولىدىكى قاراقچىلاردۇر! ــ دېدى يولۇچى كەسكىن ئاھاڭدا، ــ ياخشىسى مۇنۇ سۇداندىن مەي سۈمۈر!

دېھقان يۈزىدىكى تەبەسسۇم بىلەن قېتىپلا تۇرۇپ قالدى. مۇشتۇمى بىلەن بۇرنىنى سۈرتتى. شەيخلەر ھەققىدە شۇنداق گەپنى قىلغانمۇ بارمۇ! تېخى ئۆزى دەرۋىش ئىمىش! تېخى مەي ئىچىشنى تەكلىپ قىلىشچۇ...

بەلكى، ئەخمەت سەربازدۇر؟ شۇلار مەي ئىچىشىدۇ. سوپىلارنى ياخشى كۆرۈشمەيدۇ. نېمىشقا ئۇ يەردە ئەخمەتسىگە ئولتۇرمايدۇ، تاماقنى ئوك قوۋۇزى بىلەن چاينىمايدۇ؟

ــ ھېچ بىلەلمىدىم... لېكىن بىزنىڭ سالاھىددىن زەرگەر تەقۋادار شەيخ، مەدەتكار. ئۇ بولمىغان بولسا، ئاللىقاچان ئاچ لىقتىن ئۆلۈپ كېتەر ئىدىم. بىز ئۇنىڭ بىلەن بىر يېزىلىق...

زەرگەر سالاھىددىن يېزىدا تۇغۇلغان. بەلكى ئەخمىلەرنىڭ شەيخىدۇر. ھەي بۇرادەر، بۇرادەر! شەيخ، دەرۋىشلەر ئىككى قوللاپ سۆزەتكە يېپىشىپ، مەزمۇننى كۆرمەيدۇ. ھەتتا بۇ دۇنيادىن قاچماي، مۇشۇ دۇنيادا ياشايدىغان، ئۆزىنى ئادەملەردىن چەتتە قويماي، خەلق بىلەن بىللە ئەمگەك قىلىدىغان ئەخمىلەرمۇ، ھۇنەرۋەنلەرنى بەگلەر ۋە ئۇلارنىڭ يۆلەنچۈكى موڭغۇلىلارنىڭ ئەلمىدىن ھمايە قىلىدىغان، ئۇلارغا بىردىنبىر يۆلەنچۈك ئاشۇ ئەخمى بۇرادەرلەرمۇ ۋاستىنى ــ مۇراسىم، مۇقەددەس كىتابلار، ئەنئەنىلەرنى مەقسەتكە ئايلاندۇرۇۋېلىشقان، ئۇلارنىڭ جامائەسى بولسا، بىر يەردە بولۇپ، ھەقىقەت يۈزىنى توسۇپ تۇراتتى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ ئەخمىلەردىن ئايرىلىپ كەتكەنىدى.

دېھقان بىرئازدىن كېيىن قوشۇمچە قىلدى:

ــ سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى مەۋلانە جالالىدىنمۇ ھەقىقەتچى شەيخ.

يولۇچىنىڭ يۈرىكى قىنىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولدى. ئۇ ھاياجىنىنى سەزدۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن سۇداننىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىن مەي ئىچكەن بولۇپ تۇرۇۋالدى.

ــ ئۇلارنى سەن بىلىسەن! بىز بولساق مانا بۇ ئابىي زەمزەمنى ئىچمىز، شۇنىڭ بىلەن كەيپىياتىمىز دەررۇ ئۆز جايىغا چۈشىدۇ. قانمۇ، تاۋۇز شەربىتىمۇ، مۇسەللەسمۇ ــ بىزگە بەرسىلا!

ئۇ بېشىنى ئارقىغا تاشلىدى.

نامەشرۇ ئىچىملىكنى سۈدەك غۇرتۇلدىتىپ ئىچىۋاتقان يولۇچىغا قاراپ: ئۇ سودىگەرمۇ، سوپىمۇ، ئەخمىقمۇ ئەمەس، دېگەننى ئويلىدى دېھقان. ئۇنىڭ ئالدىدا بابا ئىسھاقنىڭ قىرغىنچىلىقىدىن ئامان قالغان مۇرىت ئولتۇراتتى.

چېگىزخان قوشۇنى كېلىشتىن بەش يىلچە بۇرۇن تەقۋادارلىق بىلەن كۆن كۆرۈپ يۈرگەن بابا ئىسھاق دېھقانلارنى ئاسىي سۇلتان، ئۆز ئاتىسىنىڭ قاتىلى غىياسىددىنغا قارشى تۇرغۇشقا قوزغىدى. ئۆزىنى رۇسۇللىلا ــ ئالىنىڭ ئەلچىسى دەپ ئاتىدى. داڭدار بەگلەرنى قىلىچلار بىلەن چاندى، سەلتەنەتنى قولغا ئېلىشقا تاسلا قالدى. جەڭچىلەر، مۇرتەد ۋە كاپىر بابا ئىسھاقنى ئەمەسيا قەلئەسىنىڭ مۇنارىغا ئېسىپ ئۆلتۈردى، دەپ قايتا ـ قايتا جار سېلىشسىمۇ، ئادەملەر ئىشەنمەيتتى. ئالىنىڭ پەيغەمبىرىنى ئاسقىلى بولاتتىمۇ!

دېھقان يەنە باشقا خىيالغا چۆشتى: شەيخىلەرگە قارشى غەزەپ، قان ۋە مەي ھەققىدىكى سۆزلەر ــ يوشۇرۇن ئىشارەت. ئۇنىڭ سۆھبەتدىشى پايتەختە ئەتراپلىرىنى ۋەيران قىلىپ، «ئالاھىددىن كەي قۇبادنىڭ ئوغلى، ھەقىقىي سۇلتان بىز بىلەن!» دەپ ۋارقىراپ يۈرگەن تۈركمەنلەرنىڭ مەخپىي ئادەملىرىدىنمىدۇ؟

دېھقان تۈيۈقسىز بۇنداق خىيالنىڭ يادىغا كېلىپ قېلىشى بىلەن بىرئاز تېتىكلىشىپ قالدى. ئۇنىڭ يۈزلىرى قىزاردى، چېكىسىدىكى مېڭى بىلەن قوشۇلۇپ يۈز ـ كۆزلىرى ھۆپپىدە ئوت ئالغاندەك بولدى. ئۇ سۇدانغا قولىنى سۇندى.

ــ كىم بىزگە دوست بولسا ــ شۇ ئولجىغا شېرىك!

بۇ ــ بابا ئىسھاق ئىسيانچىلىرىنىڭ شوئارى ئىدى، ئۇلار شۇ شوئار بىلەن مەلەتيا، سۋەس، تاقەت، ئەمەسيا شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلىپ، غىياسىددىن قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىشقان، ئۇنىڭ

بايرىقنى تارتىۋېلىشقانىدى. غىياسىددىن شۇ چاغدا، ھازىر موڭغۇللار بىلەن بىرلەشكەنىدەك، پەرەڭلەر بىلەن بىرلەشمىگەن بولسا، سۇلتان ۋە ئۇنىڭ بەگ ـ ئەمەلدارلىرىمۇ ساق قالمايتتى. قىر شەھەر يېنىدىكى جەڭدە ئىسيانچىلارنىڭ قاتارىدا ھەتتا ئاياللارمۇ جەڭ قىلىشقانىدى، پەقەت ياللانما پەرەڭلەرنىڭ يارىمى بىلەنلا غىياسىددىن غەلىبە قازانغان. ياش باللاردىن باشقا، بارلىق دېھقانلار قىلىچلار بىلەن چاناڭغان، خۇددى غەيرىي دىنداشلىرىگە ئوخشاش ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنىڭ بەشتىن بىر قىسمى ھۆكۈمەت خەزىنىسىگە ئېلىنغانىدى، قالغان قىسمىنى، ئاياللارنىمۇ قوشۇپ ئەسكەرلەرگە بۆلۈپ بېرىشكەنىدى.

شۇ چاغدا ئەخىلەر دېھقانلارنى قوللىماي خاتا قىلغانىدى. شەيخكە تېزرەك خەۋەر قىلىش كېرەك. ئەگەر بابا ئىسھاقنىڭ دېھقانلىرى، ھەقىقىي سۇلتان (مەملىكەتنى ياتلارغا ئاياغ ئاستى قىلدۇرغان ئۇلار ئەمەس) ۋە ئەخمىي بۇرادەرلەر بىرلىشىدىغان بولسا، موڭغۇللاردىن نام ـ نىشانمۇ قالمايتتى!...

يولۇچى خۇشمۇ بولمىدى، ئەجەبلىنىپمۇ كەتمىدى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئاۋۋالقى بىپەرۋالىقى بىلەن سۇدانىنى دېھقانغا بەردى. ئاق كۆڭۈل دېھقان ئۇنى باسمىچىلارنىڭ ئايغاقچىسى ياكى بىرەر دېھقانلار سەركەردىسىنىڭ يوشۇرۇن ئەلچىسى، دەپ ئويلىدى. بىراق ئۇ پەقەتلا ئۆز قەلبىنىڭلا ئەلچىسى ئىدى.

ئۆتكۈر خورما شارابىغا كۆنۈكمىگەن دېھقان بىر ئوتلاپ يۇتۇپلا، چىرايىنى پۈرۈشتۈردى. ئۇنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان يولۇچى:

ـــ يىگىتگە ئولجا ـــ ئۇنىڭ يۈرىكىلا بولدى. بۇ ئولجا شېرىكچىلىكنى خالىمايدۇ، ئۇ پەقەتلا دوستىغا بېغىشلىنىدۇ، ـــ دېدى.

شۇ سۆزلەرنى دەپ سۆھبەت تۇغدىدى دېگەندەك، ئورنىدىن تۇردى ۋە ئاستىغا سېلىپ ئولتۇرغان بوردىنى يىغىشتۇردى. قۇدۇقتا

يېقىنلىشىپ قالغاندا ئۇستىبېشىنى قېقىشتۇردى. قوللىرىنى يۇدى. دېھقاندىن شەھەردىكى كارۋان سارايلارنى سۈرۈشتۈرۈپ، ھەلقەبەگۈش دەرۋازىسى تەرەپكە ــ ئۆز قىسمىتى تەرەپكە قاراپ ماڭدى.

مەرجە ــ ئەل ــ بەھرەيمەن

يولۇچى كۆزىنى ئاچقاندا، قۇياش گۈرۈچ سودىسى قىلىنىدىغان كارۋان سارىيىنىڭ گۈمبىزىدىكى تۆڭلۈكتىن مارىلاپ قاراپ تۇراتتى. ھويلىدىن سۇنىڭ شىرىلدىشى، «تاق ــ تۇق» قىلغان ئاياغ تىۋىشلىرى، سەررافلارنىڭ سۆزلىشىۋاتقان ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى. شەنبە كۈنى ئىدى. لېكىن يېڭى سودا ھەپتىسىنىڭ بىرىنچى كۈنى بولۇشىغا قارىماي، كارۋان ساراي خېلىلا جىمجىت ئىدى. مېھمانلار ئاز، ھۈجرىلارنىڭ يېرىمى بوش تۇراتتى.

ئۇ خانىقا، مەدرىسلەرگە كۆنەلمەيتتى. خانىقالاردا شەيخ تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرتىپلەرگە بويسۇنۇش، يېغىنلارغا قاتنىشىشقا توغرا كېلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەركىنلىكىنى بوغۇشنى خالىمايتتى، بىرەر سوپىلىق ئېتىقادىغا چېتىشلىق يېرىمۇ يوق ئىدى، ئۇ ئۇلارنىڭ ئادىمى ئەمەس ئىدى.

مەدرىسدە كۆتكۈچىلەر ئۆز ھوقۇقلىرىغا تاينىپ، ئۇنىڭغا سوئال بېرىپ، ئىلاھىيەت يۈزىسىدىن بەسلىشىشكە مەجبۇرلىشى مۇمكىن ئىدى. ئۇ بەزى ئۇلىمالارغا ئوخشاش، خالىغان چاغدا، خالىغان سوئالغا جاۋاب بېرىشنى ياقتۇرمايتتى، بەلكى جاۋابىمۇ بېرەلمەيتتى. ئەگەر ئويلىغانلىرىنى ئۆز سۆزى، ئىبارىسى بىلەن ئېيتىدىغان بولسا، ئۇنى كاپىر ۋە دەھرىگە چىقىرىۋېتىشلىرى مۇمكىن ئىدى. بۇ توغرىدا ئۇنىڭ تەجرىبىسى بار، ئۇ بىر جايدا ئۇزۇن تۇرماي، كۆپلىگەن مۇسۇلمان شەھەرلىرىنى كېزىپ چىقـ

قانىدى، ئۇنى بىكارغىلا «ئۇچار» دەپ ئاتىمىغانىدى.

بۇنىڭ ئۈستىگە، خانىقا ۋە مەدرىسلەردە ئۇنى تونۇپ قېلىشلىرىمۇ مۇمكىن ئىدى، بۇنداق بولۇشنى ئۇ زادىلا خالىمايتتى. ئۇ ئەركىن يۈرۈشنى، ئاتاق ۋە شان-شۆھرەتتىن، مەرتىۋە ۋە تەرتىپ-قائىدىلەردىن، قۇرۇق گەپ سېتىش ۋە مەۋھۇم ئۈچرىشىشلاردىن خالىي بولۇشنى ئىستەيتتى: ئۇ سەييياھ ئىدى، سەييياھلارغا ئەڭ قولاي قونالغۇ—كارۋان ساراي ئىدى.

ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئولتۇردى. ساقىلىنى تارىدى. بەلبېغىنى باغلىدى. ھەم داستىخان، ھەم كۆرپە ئورنىدا خىزمەت قىلىدىغان بوزىنى يىغدى. باش تەرەپتىكى خالتىدىن دەمەشىق كىمخاب تونىنى ئېلىپ كىيدى. خالتا ئىچىنى ئىزلەشتۈرۈپ، كاشكۈل ۋە ئاللانىڭ ئىسمى يېزىلغان ئەلەم بىلەن بىللە لاتا قالپاق تۈرغانلىقىغا ئىشەنچى كامىل بولدى. ئۇنىڭ ئىچىدە تەبرىزلىك ئەخمىلەر شەيخىنىڭ كونىالىق ئەخمىلەر شەيخىگە يوللىغان مەكتۇپىمۇ بار ئىدى. ئۇ ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغاندا ئەخمىلەردىن يارەم سورايتتى.

ھەممە نەرسىنىڭ جاي-جايىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، قولىتۇقىدىكى كىچىك خالتىدىن بىر دانە ئالتۇن پۇل، بىر كۈمۈش تەڭگە ئېلىپ بېلىگە تۇگىدى. يەنە خالتىنى ئاختۇرۇپ، زەر ۋە نۇقرا① بىرلەشمىسىدىن ئېشىلگەن ئۈزۈن يىپنى ئېلىپ، ھويلىغا چىقتى. سۇيى ئېتىلىپ چىقىپ تۇرىدىغان جۇمەڭ قېشىغا بېرىپ تەرەت ئالدى. ئاندىن ياتقىنىڭ ئىشىكىگە قۇلۇپ سالدۇرۇش ئۈچۈن خوجايىننىڭ قېشىغا باردى. خوجايىن ئۇنىڭ ئۈستىدىكى دەمەشىق كىمخاب تونىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ دېگىنىنى شۇ زامات ئورۇندىدى، ساندۇقتىن قىممەت باھا قۇلۇپلارنى ئېلىپ، بىردەمدىلا ئالدىغا تىزىۋەتتى. بۇ ھەلەب ۋە گېنۇيا

① كۈمۈش—ت.

ئۇستىلىرى ياسىغان، ئەرمەنچە، گروزىنچە، سەمەرقەنتچە، بۇخاراچە ئۇسۇللاردا ئىشلەنگەن ياپىلاق، يۇمىلاق، ئىلمەكلىك ۋە راۋان، ئىككى تىللىق قۇلۇپلار ئىدى. ئۇ ئەڭ ئېغىر، ئېچىلىپ ئېتىلىشى قىيىن، ئاچقۇچى ئۇچ چىشلىق قۇلۇپنى تاللىدى. خوجايىن بىر تىللا سورىدى. ئۇ سودىلىشىپ ئولتۇرماي، ئالتۇننى ساندۇق ئۈستىگە تاشلىدى ـ دە، ئاشقىنىغا بىر بورا بېرىشنى ئېيتىپ، ئاچقۇچىنى ئالا ـ بۇلماچ بىر يېپقا ئوتكۇزۇۋېلىپ ماڭدى. ئۇنىڭ ھازىرقى تۇرقىدىن بەدەۋلەت دەمەشىق سودىگەرلىرىدىن قېلىشمايتتى. ئۇنىڭ دەرۋىشلەرنىڭ ھۇجرىسىغا ئوخشاش خانىسىدا كاشكۈل، قۇرئان، كىچىككىنە بورا ۋە چاپاندىن باشقا ھېچقانداق نەرسىنىڭ يوقلۇقىغا كىمنىڭمۇ يادىغا كەلسۇن؟

دەرۋازا ئالدىدا سەرراپلار ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلاردا ھەر قانداق تەڭگىنى ـ مىس تومپۇرلار، ئالتۇن دىنارلار، مىسىر ياكى ھەلەب يۈسۈپىيلىرى، گېنۇيا فلارىنلىرى، ۋېنىتسىيە دوكاتلىرى①، كۈموش تەڭگىلەرنى سۇلتان ئاقچىسىغا تېگىشۈرۈلۈش مۇمكىن ئىدى. سۈتخورمۇ، دەللالمۇ، كۆپىنچە جەللاپمۇ يەنىلا شۇ سەرراپلارنىڭ ئۆزى ئىدى. ئۇلارغا خالىغانچە پۇل بېرىلىپ، پەقەت سەرراپلار ۋە ئۇلارنىڭ شېرىكلىرىلا چۈشىنىدىغان، سىرلىق بەلگىلىرى بار بىر پارچە چەمدىن ئىشلەنگەن بېلەت ئېلىناتتى. كېيىن بۇ بېلەتكە قاھىرە ياكى بۇخارا، دەربەند ياكى گېنۇيادىكى خالىغان بىر سەرراپتىن شۇ مەبلەغنى قايتۇرۇۋېلىشقا بولاتتى.

يولۇچى سەرراپنىڭ گېلىمىنىڭ ئۈستىگە كۈموش دەرھەم تاشلاپ، ئۇنىڭدىن ئون ئاقچا ئالدى ـ دە، بېلىگە تۈگدى، ئاندىن پېشايۋان ئاستىغا بوردىسىنى يېيىپ، يۆكۈنۈپ ئولتۇردى.

ئۇ ئالدىرىمايتتى. ئۇزۇن پاراكەندىچىلىك يىللىرىدا بىرەر ئىش باشلاشتىن بۇرۇن بىر كۈننى ئەنە شۇنداق كوچىدا ئولتۇ-

① پۇل، تەڭگە، ئاقچا ئىسىملىرى ـ ت.

رۇپ، ئىككىنچى كۈننى بازار ئارىلاپ ئۆتكۈزۈش ئۇنىڭغا ئادەت بولۇپ قالغانىدى. ئەنە ئاشۇ ئىككى كۈن داۋامىدا كۆپىنى كۆرگەن سەييياھنىڭ سىنچى نەزەرىگە ئاساسىي نەرسە — بۇ شەھەر نېمە بىلەن، قانداق تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىدۇ — بۇ ئايان بولاتتى. كۆتمىگەندە بەزىدە ئاللىكىملەرگە ئۇچرىشىپمۇ قالاتتى.

سودىگەرلەر جامەسى بىرلىشىپ سالغان گۈزۈچىپۇرۇشلۇق كارۋان سارىيى ئىككى چوڭ كوچا كېسىشكەن جاي — چارسۇغا يېقىن يەردە ئىدى. دەرۋازىنىڭ دەل ئۇدۇلىدا ھەشىمەتلىك مەدرىس قەد كۆتۈرگەن، ئۇنىڭدىن سەل نېرىراقتا يەنە باشقا بىر مەدرىس ئۆزىنى كۆز-كۆز قىلغاندەك تۇراتتى. يان كوچا تەرەپتىن ھاممام-نىڭ گۈمبەزلىرى كۆزگە چېلىقاتتى، يەنىپ ئېيتقاندا بۇ يەر تازا ئاۋات بىر جاي ئىدى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن كوچا-كويىنى مەدرىسە تالىپلىرى قاپلىدى. بىرلىرى قارىنىنى تويدۇرۇش غېمىدە بازار تەرەپكە — كۆپلىرى ئاشخانا ۋە يېمەكلىكلەر سېتىلىدىغان جايلارغا، ئايرىم-لىرى بولسا، سىلىق-سىپايىلىك بىلەن مۇدەررىسلەرگە ئەگىشىپ، مەخسۇس يىغىلىشلار، دۇئاخانىلارغا قاراپ مېڭىشاتتى.

مۇساپىر سودىگەرلەر بازاردىن ئانچە رازى بولۇپ كەتمەسمۇ، ھەر ھالدا ئۇچۇق چىراي قايتىشاتتى — ھەپتىنىڭ بىرىنچى سودا كۈنى زادىلا كېپلىشمىگەندەك ئىدى. ھە-ھۇچىلار، جەلالاپلار، كارۋان بېشىلار، سەرراپلار بىلەن بىر قەپەس غىژىلدىشۋاتاتتى. دەرۋىشلەر ئەگرى تاياقلىرىنى توكۇلدىتىپ، كاشكۇللىرىدىكى مىس پۇللارنى شاراقلىتىپ، ئۇلارنىڭ ئۇستىگە يوپۇرۇلۇپ كېلىشىپ، ئالدىغانلىرىنى ئېلىپ، ئۆز يولىغا راۋان بولۇشاتتى.

كوچا-كويىنى تولدۇرغان توپ-توپ كىشىلەرنى ئارىلاپ، ئوتۇن-سامان، خالتا-سېۋەت، بۇلاق سۇيىي لىق تولدۇرۇلغان تۇنىكە تۇگىلار ئارتىلغان ئېشەكلەر غىرقىرىشىپ ئۆتۈشمەكتە ئىدى.

سۇ توشۇغۇچىلار، ھالۋا ياساپ ساتقۇچىلار، تەنبۈكەشلەر خەبەردار-لارنى توۋلاپ چاقىرىشاتتى. ئومۇمەن تىرىكچىلىك ئۆز قىنىدا ئاقماقتا ئىدى. ئەگەر شۇ ئالدىراشچىلىق ئىچىدە كىشىلەرنىڭ چىرايىدىن چېقىپ تۇرغان بىر خىل مەيۈسلۈكنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ يەردە چىگگىزخان قوشۇنىنىڭ ئاپىتىمۇ، ئاچارچىلىقنىڭ پالاكىتىمۇ بولمىغاندەكلا ئىدى. سودىگەرلەر روھلۇق ھالدا ئەمەس، ئانچىكى پەس ئاۋازدا توۋلاپ قويۇشاتتى، سەرراپلارمۇ ئادەت بويىچە، ئالىقانلىرىنى بىر-بىرىگە سۈركەپ قويۇشاتتى. ئايىرىم ئوتۇنچىلارنىڭ چىرايلىرىدا كۆپرەك قايغۇ-ھەسرەت ئالامەتلىرى بار ئىدى.

توساتتىنلا كىشىلەر ئارىسىدا غۇلغۇلا باشلاندى. قومۇشلۇق ئۈستىدىن شامال ئۇرغاندەك، ھەممە باشلار بىر تەرەپكە بۇرۇلدى. يا سۇلتان، ياكى مۆتىۋەل ئەمەلدارى، ياكى باشقا بىر ئەمەلدار كېلىۋاتقانغا ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدى يولۇچى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ قۇلىقىغا:

— مەۋلانە جالالىدىن كېلىۋاتىدۇ! — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

ئۇ بۇ نامنى بۇندىن ئون يىلچە بۇرۇن دەمەشقىتە ئاڭلىغانىدى. كېيىن، بەزىدە ھەلەبتە، بەزىدە ئەرزىرۇمدا، بەزىدە قەيسەرىدە ۋە تەبرىزدە بۇ نام پات-پاتلا ئۇنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ تۇرغانىدى. مانا مۇشۇ نام ئۇنى سەپەرگە چىقارغانىدى.

ئۇ ئورنىدىن قوزغىلىپ، يول ئوتتۇرىسىغا قاراپ ماڭدى.

كېلىشكەن يوغان قېچىر مىنگەن ئۆلىما، خۇددى پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ قورشاۋىدا كېلىۋاتقان داڭلىق چەۋەندازدەك، ئوڭ-سول تەرىپىگە لىق تولغان مۇرتىلار، شاگىرتلار بىلەن تۆت كوچىغا يېقىنلىشىپ قالغانىدى. ئۇ قويۇق قارا ساقالى كۆكسىگە چۈشكەن، بېشىغا ئوردىغان دەستارىنىڭ ئۇچى ئوڭ مۇرىسىگە ساڭگىلىغان، ئۇزۇن يەڭلىك خىرقە چاپان-پېرىدجەكسىگەن بۇغدايئۆڭ لۇك كىشى ئىدى. ئۇ كىشى ئۆزىگە تىكىلگەن كۆزلەرنى كۆرمەيۋاتـ

قاندەك، ئۇنىڭ نامىنى ئاتاپ ۋارقىرىشۋاتقان ئاۋازلارنى ئاڭلىمايۋاتقاندەك، كۆزىنى يەرگە تىككىنىچە كېلىۋاتاتتى. ئۇ ياكى راستتىنلا چوڭقۇر خىيالغا پاتقان ياكى ئادەملەرنىڭ بۇنداق قىلىشلىرىدىن خىجىللىق ھېس قىلۋاتقاندەك قىلاتتى.

يولۇچى ئادەملەرنى جەينەكلىرى بىلەن نېرى-بېرى ئىتتىرىپ، ئېتىلغىنىچە ئۇنىڭ ئالدىغا چىقتى. قولىنى قېچىرنىڭ تۇمشۇقى ئالدىدا پۇلاڭلاتتى، ئۇنىڭ چاپىنىنىڭ يەڭلىرى جەينەكلىرىگىچە سۈرۈلۈپ، تومۇرلىرى ئېشىلگەن يىپلاردەك چىرمىشىپ كەتكەن قولى كۆرۈندى — ئۇ قېچىرنىڭ تىزگىنىنى مەھكەم تۇتتى.

ئاشۇ خەيرلىك شەنبە كۈنى جالالدىننى پاختا سودىگەرلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن قۇرۇلغان پەمبە فۇرۇشان مەدرىسىگە يەنە مۇنازىرىگە تەكلىپ قىلىشقانىدى.

مۇنازىرە ماۋزۇسى ئىككى ھەددىس ئىدى. مۇھەممەد پەيغەمبەر مۇنداق دېگەن: «ئالىلا ئاۋۋال ئاق گۆھەرنى يارات<u>تى</u>». يەنە: «ئاللانىڭ ئاۋۋال يارات<u>قىنى</u> ئەقىلدۇر» دېگەن.

«ئاق گۆھەر» ئىبارىسى ئەرەب تىلىدا «ئەل-ئەقىل-ئەۋۋەل» دەپ يۈرگۈزۈلىدىغان ئاشۇ بىرلەمچى ئەقىلگە باراۋەرمۇ؟ مۇنازىرە ئەنە شۇ ھەقتە قىزىپ كېتىۋاتاتتى. مۇتلەقلىك، ئۇنىۋېرسالىلىق، پوتېنسىئاللىق① «ئەل-ئەقىل — ئەل-ئەۋۋەل» نى ئۇچ جەھەتتىن شەرھىلىگۈچى ئۇچ جەھەتمۇ ياكى ئۇنىڭ نۇرلۇق چىرايىمۇ؟

ئىككى ھەپتىدىن بۇيان داۋام قىلىۋاتقان مۇنازىرە جالالدىننىڭ زېتىغا راسا تەگكەنىدى. بۇ مۇنازىرە ئىشتىراكچىلىرى — ئالىم ۋە ئۆلىمالار بىر-بىرىنى چۈشىنىش، باشقىلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاش، ئۇنىڭ مەنىسىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس، ئەكسىچە

① ناماياەن بولماق، كۆچ - قۇۋۋەت دەرىجىسى - ت.

رەقىبىنىڭ بىرەر خاتالىقى - كەتكۈزۈپ قويغان جايىنى تۇتۇۋېلىش، شۇ ئارقىلىق ئۇنى مات قىلىپ، ئۆز ئۆلىمالىقىنى كۆز - كۆز قىلىش ئۈچۈن يىغىلىشاتتى. سۆزلەۋاتقان ئۆلىمانىڭ سۆز ئارىسىدا نەپىسىنى رۇسلۇۋېلىش ئۈچۈن بىردەملا توختاپ قالسا، باشقا بىرى شۇئانلا سۆزنى ئەپقاچاتتى، ھەدىس ۋە ھېكمەتلەرنى ياغدۇرۇۋېتەتتى. بۇ جاننى تىكىپ، ھەقىقەت ئىزدەش ئەمەس، بەلكى ھەر كىم بىلىمدانلىقى، مەنتىق كۈچى ۋە ئۆتكۈر زېھنى بارلىقى بىلەن ماختىنىدىغان بىر مەيدان ئىدى.

بۇ نەرسە جالالىدىننىڭ تاقىتىنى تاق قىلاتتى، لېكىن مۇنازىرىنى مەدرىسنىڭ مۆتىۋەللىسى، بىر چاغلاردا ئۇنىڭ ئەشەددىي رەقىبى بولغان سەيفىتتىن ئۈيغۇشتۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا قاتناشماسلىققا ئىلاج يوق ئىدى. سەيفىتتىن ئاخىر پەسكويغا چۈشۈپ، جالالىدىنغا تەن بەرگەنىدى، شۇڭا ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلماسلىق قىساسكارلىق ياكى تەكەببۇرلۇق بولۇپ كۆرۈنۈشى مۇمكىن ئىدى.

جالالىدىن كوچىدا كېتىۋېتىپ، ئۆز - ئۆزىدىن خىجالەت بولاتتى. بۇنداق ھالەت كېيىنكى يىللىرى پات - پاتلا يۈز بېرىپ تۇراتتى. مىڭلىغان ئادەملەر ئالىم ۋە ئۆلىمالارغا ئۈمىد بىلەن كۆز تىكىپ، ئۇلاردىن تىرىكچىلىك مۇشەققىتى ئالىدىدا رىغبەت ۋە مەدەت كۈتۈپ تۇرغاندا، ئاق گۆھەر نېمە، ئۇ ئەل - ئەقىل - ئەل - ئەۋۋەلگە تەڭمۇ، دەپ بەس - مۇنازىرە يۈرگۈزۈشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ ئۇ ھەر كىشىگە ئۆلچەپ بېرىلگەن ئەزىز ئۆمۈرنى نېمىلەرگە سەرپ قىلىۋاتىدۇ؟

ئۇ خىجالەتچىلىكنى ئاشۇ كۈزنىڭ ئىللىق ئاپتاپلىق كۈنى شاگىرتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەمبە فۇرۇشان مەدرىسىدىن قايتىۋاتقان چاغدىكىدەك كۈچلۈك ھېس قىلمىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئادەملەر مىغىلدايدىغان تۆت كوچىغا مەنىلاشقانچە ئۇنىڭ بېشى

تېخىمۇ تۆۋەنگە ساڭگلىماقتا ئىدى.

قېچىر چىپچىدە توختىدى. جالالدىن بېشىنى كۆتۈردى. ئۇ سودىگەر لىباسىنى كىيگەن سەييياھنىڭ قېچىرنىڭ تىزگىنىنى مەھكەم تۇتقان، جەينەككىچە يەڭلىرى تۇرۇلگەن قولىنى، تال-تال ساقلىنى كۆردى، ئۇنىڭ تىكەندەك سانجىلىدىغان نەزەرىگە دۇچ كەلدى.

1244-يىلىنىڭ 26-نويابىرى. كۈزنىڭ ئادەتتىكى بىر كۈنى. بۇ كۈنى سەلتەنەتلەر تەقدىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن چوڭ قوشۇنلار مەيدانغا چۈشمىدى. مىليونلىغان كىشىلەرنى ئۆز ھۆكمىگە ئالغان سۇلالىنىڭ ئاساسچىسى تەختكە چىقمىدى. يېڭى قىتئە ئېچىلىپ، يېڭى بىر قۇدرەت كەشپ قىلىنمىدى. ئارىدىن ئۆزۈن كۈنلەر ئۆتكەندىن كېيىنمۇ ئادەملەرنى ھەيران قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ يۈرەكلىرىدە بىر ئۆمۈر نەقىشلىنىپ قالىدىغان پەۋقۇلئادە بىر ھادىسىمۇ روي بەرمىدى. پەقەت ئىككى ئىنسان ئۈچراشقانلىقى، خالاس.

لېكىن ئۇ كۈن يىراقلىشىپ، ئەسىرلەر زۇلمىتىگە قوشۇلغانسېرى بۇ ئۈچرىشىش نەتىجىسىنىڭ ئۇلۇغۋارلىقى تېخىمۇ روشەن بولۇپ كۆرۈندۇ.

ئىككى ئىنسان ئۈچرىشىپ، بىرى ئىككىنچىسىدە ئۆزىنى كۆرۈپ، بىر-بىرىنى چۈشىنىپ، بىر-بىرىنى ياخشى كۆرۈشسە — بۇ ھەممىدىن ئالامەت ھادىسە، ئېھتىمالكى، دۇنيادىكى ئەڭ ئاجايىپ مۆجىزىلەردىن بىرى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۈچرىشىدىغان كۈنى پەقەت شۇلارنىڭلا شەخسىي قىسمىتىدە ئۇلۇغ كۈن بولۇپلا قالمىدۇ.

بۇنىڭدىن يەتتە يۈز يىلدىن كۆپرەك بۇرۇن كونىا شەھىرىدە ئۈچراشقان ئىككىيلەن بىرى ئىككىنچىسىدە يالغۇز ئۆزىنىلا ئەمەس، بەلكى يەنە بىر بۈيۈك ھادىسىنى — ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئىنسانىنى

كەشپ قىلدى. ئەنە شۇ ئۇچرىشىش بولمىغان بولسا، شىمالدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ — جەنۇبتا ئەرەبىستانغىچە، شەرقتە ھىندۇنېزىيەدىن تارتىپ — غەربتە تاكى شىمالىي ئافرىقىغىچە بولغان مەيداندا ياشىغۇچى ئادەملەر ئۆزلىرىنى باشقىچە ھېس قىلىپ، باشقىچە تەپەككۇر قىلىشاتتى.

ئۇ كۈن «مەدەنىيەتلىك» ئاتىلىدىغان ئىنسانىيەتنىڭ ئىككىنچى تەبىئىتى ئۇچۇن سوقرات ۋە ئەپلاتۇن ،گىيوتې ۋە شىللېرنىڭ ئۇچرىشىش كۈنلىرىدەك ئەھمىيەتكە ئىگە بىر كۈن بولدى.

شۇ كۈنى ناھايىتى چوڭ مەيداندىكى خەلقلەرنىڭ ئىشەنچ - ئېتىقادلىرىنى، ھېس - تۇيغۇلىرى، ھېكمەت - رىۋايەتلىرىنى ئۆز شېئىرىيىتىدە گەۋدىلەندۇرۇپ، ئىنسان روھىنى، ئۇنىڭ كامالەتكە يېتىشكە ئىنتىلىشىدىكى ئۇلۇغۋارلىقىنى ئاجايىپ بىر قۇدرەت بىلەن ئىپادىلەپ بېرەلىگەن جالالىدىن رۇمى دۇنياغا كەلدى.

شۇنىڭدىن بۇيان نى - نى ئۇلۇغ ۋەقەلەر، نى - نى شاۋكەتلىك نامايىشلار ئۇنتۇلدى. زامان تاشلارنى ئۇۋۇتۇپ، كۈل قىلىپ كۆكىگە سورىدى. بىز ھەتتا ئاشۇ كۈنى ئەتىگەندە جالالىدىن قاتناشقان پەمبە فۇرۇشان مەدرىسى نەدە ئىكەنلىكىنمۇ ئېنىق بىلمەيمىز. لېكىن جالالىدىن رۇمى بىلەن شەمشىدىن تەبرىزى ئۇچراشقان جاي ئىنسانلارنىڭ قۇتلۇق خاتىرىسىدە ساقلىنىپ قالدى.

ئەگەر كونياغا بارىدىغان بولۇپ قالسىڭىز، مەركەزگە يېقىن لا يەردىكى «سالجۇقبەلەس» مېھمانخانىسىنى ئىزدەپ تېپىڭ. ئۇنىڭ مائارىپ نازارىتىگە ئۇدۇل چۈشكەن بۇرجىكىگە بېرىپ تۇرۇڭ. ئادەملەر بۇ جاينى «مەرجە - ئەل - بەھرەيىن» — «ئىككى دېڭىزنىڭ قوشۇلۇشى» دەپ ئاتاشقان. بۇ ۋەقە 1244 - يىلى 26 - نويابىردا يۈز بەرگەنىدى.

ئىنسان ئەينەك بولمىسا (ئۇ سىلىقلانغان تۆمۈرمۇ ياكى

سۈنىڭ يۈزىمۇ، بەرىبىر) ئۆز چىرايىنى كۆرەلمەيدۇ. ئۇ باشقا بىر كىشىسز ئۆزىنىمۇ بىلەلمەيدۇ، چۈنكى جامائەت ۋەكىلى ھېسابلىنىدىغان ئىنسان ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بىلىدۇ، ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن چۈشىنىدۇ.

ئەمما ئىنسان ئەينەك ئەمەس. ئۇ ئەكسىمۇ ئەتتۈرىدۇ ھەم يورۇتىدۇ. سۈبيېكتىمۇ ئۆزى، ئوبيېكتىمۇ ئۆزى. دېمەك، ئىككى ئىنسان، بولۇپمۇ، جالالىدىن ۋە ئۇنىڭ يېڭى دوستىغا ئوخشاش كىشىلەر ئارىسىدا مۇناسىۋەت ئۆز-ئۆزىنى بىلىشنىڭ غايەت مۇرەككەپ پسىخولوگىيىلىك جەريانىدۇر.

شائىرنىڭ دوستى بىلەن مۇتەلەق ئوخشاشلىقى، ئۆزىنى ئېرىتىپ ئۇنىڭغا سىڭدۈرۈۋېتىشكە ئىنتىلىشى ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ ئۆز تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا ئىلاھىي ھەقىقەتنى بىلىشكە ئىنتىلىش ئىدى. لېكىن بىر شەخسنىڭ ئىككىنچى شەخس بىلەن قوشۇلۇپ — كېرىشىپ كېتىشىگە يەتكىلى بولمايدىكەن، ھەقىقەتنى بىلىشمۇ نىسپىي بولىدۇ. ئوخشاشلىق-ئوخشىماسلىق ئارىسىدىكى زىددىيەت، دېمەك، ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشقا قارىتىلغان ئىنتىلىشىمۇ قېلىۋېرىدۇ.

قېچىرنىڭ تىزگىنىنى تۇتقان سىرلىق سەييياھ بىلەن دوستلىشىش جالالىدىن رۇمى ئىنسانپەرۋەرلىك دىنىالېكتىكىسىنىڭ رېئال ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

لېكىن باشقا كىشىدە بىزنىڭ، بىزنىڭ كەلگۈسىمىزنى، ئەنئەنىۋى تەبىر بىلەن ئېيتقاندا، روھىي بۇرادىرىمىزنى ئېچىپ بېرىدىغان سۆز غەلىتە، بەزىسى ئەرزىمەس بىر سۆز بولۇشى غەلىتىلىك ھېس قىلدۇرمامدۇ؟! ئۇلار كۆپىنچە پەقەت بىر بەلگە، سىرتتىن قارىغاندا كۆزگە چېلىقمايدىغان بىر نىشانە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ. «سۆز — لىباس، — دېگەنىدى جالالىدىن رۇمى، — مەنە — ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىر».

ئاشۇ 1244 - يىل 26 - نويابر ئۇلار دەرھال تۇپ مەسىلە ھەققىدە گەپ باشلاشتى. بىراق ئۇلار ئۇچۇنمۇ، بىز ئۇچۇنمۇ غايەت مۇھىم بولغان سوئال شۇنداق سۆز لىباسىدا بېرىلدىكى، ئاردىدىن ئۆتكەن يەتتە يۈز يىل مابەينىدە ئۇ ئۇپراپ - توزۇپ، مەنە يۈكىنى كۆتۈرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىكى سىرنى ئاجرىتىۋېلىش ئۈچۈن ئالاھەزەل ئاشۇ دەۋر تەپەككۇرىنىڭ ئۇسلۇبىنى بىرقەدەر تەسەۋۋۇر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئاشۇ چاغدا يولۇچى قېچىرنىڭ تىرگىنىنى مەھكەم تۇتۇپ، جالالىددىندىن كۆزىنى ئۈزمەي تۇرۇپ:

— ھەي، ئۇ دۇنيا ۋە بۇ دۇنيا ماھىيەتلىرىنىڭ سەررافى①! ئېيتقىنا، كىم ئۇستۇن — مۇھەممەد پەيغەمبەرمۇ ياكى بايازىد بەستەمىيمۇ؟

ئەسىردە ياشىغان سوپى بايازىد بەستەمىي تەسەۋۋۇپ ئەلـ لامىلىرىدىن بىرى ئىدى. ۋەھدەتۇل ئىلاھى② ھەققىدە چوڭقۇر ئوي - خىيالغا پېتىش، ئاشىق بىلەن مەشۇقنىڭ قوشۇلغىنىدەك، شەخسنىڭ تامامەن يوقىلىپ كېتىش ھېسسىنى تۇغدۇرۇشنى بىرىنچى بولۇپ ئاشۇ بايقىغانىدى. ئۇ: «يىلان پوستىنى تاشلىغىنىدەك، مەن ئۆزۈمنى ئۆزۈم تەرك ئەتتىم. بىر چاغدا ئۆز ماھىيىتىمگە قارىسام...ئاھ، مەن ئۇنىڭغا ئايلىنىپتىمەن!» دېگەنىدى. بۇ ھالەتنى بايازىد فەنا③ دەپ ئاتىغان. كېيىنچىرەك كۆپلىگەن سوپىلار ئۇنى تەرىقەتتىن مەقسەت، دەپ ئېتىراپ قىلىشقانىدى. مۇتەئەسسىپ روھانىيلار بايازىدنىڭ سۆزلىرىنى ئىلاھىيلىقنى دەۋا قىلغانلىق، دېيىشىپ، ئۇنى

① سەرراف — پۇل ئالماشتۇرغۇچى. بۇ يەردە سىر يەشكۈچى ئۇلۇغ ئالىم مەنەسىدە ئىشلىتىلگەن — ت.

② ئاللانىڭ بىرلىكى. — ت.

③ يوق بولماق، يوقالماق. ئۆزىدىن ۋە پۈتۈن بارلىقتىن كېچىپ، ئىلاھىيەتكە سىڭىشىش — ت.

كاپىر، دەپ ئىبلان قىلىشقان ۋە ئۆز شەھىرىدىن قوغلاندى قىلىغاندى. ئەمما سوپىلار ئۇچۇن بەستەمى ئىنتايىن پاك، نوپۇزلۇق بولۇپ، «سولتانۇل ئارىفىن» ئۇنۋانىغا ئىگە بولغانىدى.

شۇنىڭغا قارىماي ناتونۇش سەيياھنىڭ ئادەملەر مىغىلداپ تۇرغان يول ئۈستىدە ئاشۇنداق سوئال بېرىشى يولسىزلىق ئىدى. سۇلتانۇل ئارىفىن بولغان سوپى كىم، خۇدانىڭ رۇسۇلى بولغان مۇھەممەد كىم! جالالىدىن باشقا ھەر قانداق تەقۋادار شەيخ ياكى ئۆلىماغا ئوخشاش جاۋاب بەردى:

— بۇ قانداق سەپسەتە؟ ئەلۋەتتە مۇھەممەد ئۈستۈن!

شەمسىددىن شەكسىز شۇنداق جاۋابنى كۈتكەنىدى. لېكىن ئۇنىڭ قىلتىقىمۇ ئەنە شۇ سوئالدا ئىدى. ئاخىر ئۇنىڭ لەۋلىرىدە بىر خىل نازۇك تەبەسسۇم ئوينىدى.

— دۇرۇس، — دېدى ئۇ، — ئۇنداقتا نېمىشقا مۇھەممەد: «دىلىمنى غەم بېسىپ، ئىگەمنىڭ ئالدىدا ھەر كۈنى يەتمىش قېتىم توۋا قىلىمەن» دەيدۇ، بايازىد بولسا: «مەن ئۆزۈمدىكى ھەر قانداق قۇسۇرلاردىن قۇتۇلدۇم، جىسمىمدا خۇدادىن بۆلەك ھېچ نەرسە قالمىدى. ئۇلۇغمەن، ئۇلۇغمەن شانۇ شەرەپكە تولۇقمەن!» دەپ ھۆركىرەيدۇ؟

جالالىدىن تۇيۇقسىزلا زەربە يېگەن كىشىدەك قەددىنى رۇسلىدى. بۇ ناتونۇش كىشى قوپاللىقىغۇ قوپال، ئەمما ھاماقەت-نادانلاردىن ئەمەس. قارىغاندا، ئۇمۇ جالالىدىن باش قاتۇرۇۋاتقان مەسىلىدە باش قاتۇرغاندەك تۇرىدۇ، يەنى ھەقىقەتنىڭ مۇتلەقلىكى ۋە بىلىملەرنىڭ نىسپىيلىكى توغرىسىدا.

جالالىدىن جاۋاب بېرىشتىن بۇرۇن، ئۆز ھاياجىنىنى يوشۇرماي، ناتونۇش كىشىنىڭ كۆزلىرىگە ئۇزاق تىكىلدى. ئۇنىڭ ھاياجانلانغىنىنى يولۇچىغىمۇ ئۆتتى. كېيىنرەك شەمسىددىن مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇ مېنىڭ سۆزلىرىمدىكى بالاغەتنى① دەرھال بايقـ

① بۇ يەردە «تولۇق، يېتۈكلۈك...» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن — ت.

ۋالدى، مەن بولسام ئۇ سۆزىنى تۈگەتمەيلا، ئۇنىڭ دىلىنىڭ ساپلىقىدىن مەست بولدۇم».

ــ مۇھەممەد ھەر كۈنى يەتمىش خىل يولنى بېسىپ ئۆتەتتى، ــ دەپ جاۋاب بەردى جالالدىن، ــ ۋە ھەر قېتىم يېڭى باسقۇچقا بېرىپ، ئالدىنقى باسقۇچتا ئېرىشكەن بىلىملىرىنىڭ ھېسابىغا تەۋرىدى. بايازىد بولسا، پەقەت بىرلا باسقۇچقا ئولىشىپ، شۇنىڭ مەرتىۋىسىدىن بېشى ئايلىنىپ، گاڭگىراش ئىچىدە شۇنداق سۆزلەرنى قىلغانىدۇ...

كىم يۇقىرى، مۇھەممەدمۇ ياكى بايازىدمۇ؟... بۇ سۆزلەرنىڭ تۆپ ماھىيىتىدىكى يوشۇرۇن مەنا ئۇقۇلمىغانلىقتىن سوئال خىرىسى تىئان دىنىنىڭ پېشۋالىرىنىڭ، يېڭىنىڭ ئۇچىدا نەچچە پەرىشتە تۇرالايدۇ، دېگەن ياكى مۇسۇلمان ئۆلىمالىرىنىڭ شۇ كۈنى جالالدىن قاتناشقان ئاق گۆھەر ۋە ئەل ــ ئەقىل ــ ئەۋۋەل ھەقىقىدىكى مۇنازىرىلىرىگە ئوخشاش، مەنەسىز تۈيۈلۈشى مۇمكىن. ئەمما ئەسلىدە، شەمسىددىن باشقا نەرسىنى سورىغانىدى: مۇتلەق ھەقىقەتنى بىلىشكە قارىتىلغان داۋالار توغرىسىدا ياكى ھەر قانداق بىلىم نىسپىي بولۇپ، ھەربىر يېڭى باسقۇچ ئالدىنقىسىنى ئىنكار قىلىشتىن ئىبارەتمۇ؟ ئۇ بەرگەن سوئالنىڭ مەنەسى، ھازىرقى زامان تىلىغا كۆچۈرگەندە، ئەنە شۇنداق ئىدى. مانا بۇ سوئالغا جالالدىنغىچە ھېچكىم تۇتاملىق بىر جاۋاب بېرەلمىگەنىدى.

جاۋابنى ئاڭلىغان شەمسىددىن، بىر ئاھ ئۇردى ــ دە، ھوشىدىن كېتىپ يەرگە يېقىلدى.

ھەرھالدا، قەدىمكى سالنامىلاردا شاھىدلارنىڭ سۆزلىرىگە تايىنىپ، ئاشۇنداق يېزىشىدۇ.

ئادەتتە «ھوشىدىن كېتىپ يېقىلدى» ئىبارىسى ئانچىكىملا بىرەر ۋەھىمە ياكى ھاياجانلىق ئىشلار شائىرنىڭ روھىي قۇدرىتىنى

تەشكىللەپ كۆرسەتكۈچى بىر ئوبدان مۇبالىغە ئورنىدا قويۇل قىلىندۇ.

لېكىن ئويلىساق، ھەقىقەتەنمۇ شۇنداق بولغان. ئۇ زامانلاردا كىشىلەر سۆيۈپ، سۆيگۈدىن كېسەل بولۇپ، شۇ كويدا ئۆلۈپ كېتىشكەن. دوستى بىلەن ھەپتىلەپ سۆھبەتلىشىپ تويۇشمىغان چوڭقۇر مەنىلىك پىكىر ياكى ئۆتكۈر بىر ماقال ئاڭلىغاندا، كۆز يېشى تۆكۈشكەن، داد-پەريات چېكىشكەن. بىز ھازىر ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمەيدىغان ھاقارەتلەر ئۈچۈن ئۇلار ھەتتا شۇ ھاقارەت قىلغۇچىنى ئۆلتۈرۈشكە، ياكى ئۇنىڭ قولىدا ئۆلۈشكە تەييار تۇرۇشقان. ئادەتتىكىدىن سەل غەيرىيرەك بىرەر ھادىسىنى كۆرسە، ئۇنىڭدىن قورقۇپ، ئۇنىڭغا باش ئۇرۇشقان. ئۇلار بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مۇنداقلا مۇھەببەت، غەيرىي مۇبالىغە دەپ بىلمىسە كېرەك.

سۆزلىزاتسىيە① ئىنسانلارنى ھېس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەشتە ئېغىر-بېسىق بولۇشقا ئۆگەتتى. ئەمما شەكىلنى مەزمۇندىن ئاجراتقىلى بولمايدۇ. بىزنىڭ ئەسىرىمىزدىكى كىشىلەر ھەددى-ھېسابسىز كۆپ نەرسىلەرنى بىلىدۇ. ئېھتىمال بۇلارنىڭ تەپەككۇرىدا مەنتىقىلىق ۋە مەۋزۇنلۇق② نەچچە ھەسسە ئۇستۈندۇر. لېكىن بۇلار ئاشۇ ئون ئۇچىنچى ئەسىردىكىلەرگە ئوخشاش كۆچلۈك ھېس قىلالامدىكىن؟ «ھەر قانداق مەھرۇمىيەت③—مۇيەسسەرىيەت④، ھەرقانداق مۇيەسسەرىيەت — مەھرۇمىيەت» دېگەنىدى جالالىدىن رۇمى.

---

①مۇئەييەن نىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچىدا ئېرىشكەن مەدەنىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت باسقۇچى. مەدەنىي تەرەققىيات—ت.

② ئۆلچەملىك، ۋەزىنلىك... — ت.

③ يوقتىش، ئايرىلىپ قېلىش، مەھرۇم بولماق—ت.

④ مۇيەسسەر بولماق، ئىگە بولماق، ئېرىشمەك — ت.

ئۇ يەرگە سەكرەپ چۈشۈپ، يولۇچىنىڭ ئالدىدا ئېگىلىپ، ئۇنىڭ بىلەكلىرىنى سىلاپ، قوللىرىنى بىرنەچچە قېتىم كۆكسىگە يېقىپ ـ ئېچىپ ھەركەتلەندۈردى.

شەمسىددىن كۆزىنى ئاچتى. ھوشىغا كېلىپ، ئورنىدىن تۇردى. ئۇلار قۇچاقلىشىپ كېتىشتى. خالايىق، ئالىم ـ ئۆلىمالار، جالالىددىن ئىكى مۇرىتلىرى ھېچنېمىنى چۈشەنمەي، ھەيران بولغىنىچە تۇرۇشاتتى.

جالالىددىن يولۇچىنى يۆلەپ، زەرگەر سالاھىددىننىڭ ئۆيىگە باشلىدى. ئۇلار سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن ئاشۇ يەرگە، خالىي جايغا قايتىشتى.

ئەنسانىي كامىل

جالالىددىن رۇمى بىلەن شەمسىددىن تەبرىزنىڭ سۆھبىتى توختىماي ئۈچ ئاي داۋام قىلدى. بۇ ئايلار ئۆتۈپ، كونيادا دەسلەپكى باھار شامالىرى ئۇچۇشقا باشلىدى، جالالىددىننى بىلىدىغانلار ئۈچۈن ئۇ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ قىياپىتىدە باشقا بىر ئادەم تۇرەلگەنىدەك تۇيۇلدى.

«قاچانكى شەمسىددىن پەيدا بولدى، ــ دەپ ئەسلىگەنىدى كېيىنچىرەك شائىرنىڭ ئوغلى ۋەلەد، ــ ئۇنىڭ بىلەن بىرلەشتى، ئۇنىڭ شولىسىدىن مەۋلانىنىڭ سايىسى يوقالدى... ئۇ شەمسنىڭ سىياقىغا قاراش بىلەن، يېشىلمىگەن سىرلار كۈنىدەك ئاشكارا بولدى. ئۇ ھېچكىم كۆرەلمىگەننى كۆرۈپ، ھېچكىم ئاڭلىيالمىغانىنى ئاڭلىدى. ئۇ شەمسنى: «شاھىم، دەرۋىشنىڭ سۆزىنى ئاڭلا. مېنىڭ ئۆيۈم ساڭا لايىق بولمىسمۇ، مېنىڭ ساڭا بولغان كۆڭلۈم ئۈچۈن بولسىمۇ بۇ ئۆيىنى ئال. قۇلنىڭ بىساتى ئۇنىڭ خوجايىنىغا تەۋەدۇر، شۇڭا بۇگۈندىن ئېتىبارەن بۇ سېنىڭ ئۆيۈڭدۇر!»

دېدى. مەۋلانە ئۇنىڭ سىماسىغا، تەڭداشسىز پاكلىقىغا، جەۋھەر دېڭىزىغا ئوخشاش سىرلارغا كان نۇتقى بىلەن ئادەمگە جان بېغىشلىغۇچى سۆزلىرىگە ئەسىر بولغانىدى... ئۇ ئۇنىڭسىز ھېچقاچان ياقا بارالمايتتى. ئۇنىڭ يۈزلىرىگە قارىمىسا، گويا نۇر مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قالغاندەك بولاتتى... كېچە-كۈندۈز ئۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا تاقەت قىلالمايتتى. گويا ئۇ بىر بېلىق ئىدىكى، شەمسى بولسا — دېڭىز ئىدى. شەمسىدىن ئۇنى بىر دۇنياغا باشلىدىكى، ئۇ يا تۇرك، يا ئەرەبنىڭ چۈشۈگىمۇ كىرمىگەنىدى. ئۇ ھەر كۈنى ئۇنىڭغا ساۋاق بېرەتتى، يېڭى بىلىملەرنى ئېچىپ بېرەتتى. مەۋلانىمۇ باتىنى① بىلىملەردىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. لېكىن شەمسى يېشىپ كۆرسەتكەن نەرسە باشقىچە، پۈتۈنلەي يېڭىچە ئىرفان② ئىدى...»

جالالىدىننى سىرلىق دوستى باشلىغان دۇنيا — قانداق دۇنيا، ئۇ بەرگەن بىلىملەر — قانداق بىلىملەر ئىدى؟

ئۇلار خالىي جايغا چېكىنىپ، نېمىلەر توغرىسىدا سۆزلەشكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدىن ھەتتا شاگىرتنىڭ ئوغلىمۇ خەۋەرسىز. ئەمما جالالىدىننىڭ پەرمايىشى بىلەن «ئەسرار كاتىپلىرى③» شەمسىدىننىڭ جامائەت ئىچىدە ئېيتقان ھەممە ھېكايەت ۋە رىۋايەتلىرىنى، ھەربىر سۆزىنى بىر يىلدىن كۆپرەك مۇددەت ئىچىدە يېزىپ تۇرغان. بۇ يېزىلغان خاتىرىلەرنىڭ نامى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان «مۇلاقەت» دېگەن كىتابتا جەملەنگەن. بۇ كىتاب بىرنەچچە نۇسخىدا يېزىلغان. ئۇنىڭدا قىلىنغان سۆز، كەلتۇرگەن مىسالار گۈڭگا ۋە كىنايىلىك ئىدى.

---

① روھى، كۆڭۈل، ئىچكى تۇيغۇ... — ت.

② بىلىش، تونۇش (تەپەككۇر بىلەن) — ت.

③ يوشۇرۇن ئىشلار كاتىپلىرى، سىرلار كاتىپلىرى — ت.

بۇنى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئېتىراپ قىلاتتى: «مۇقەللىد① مېنىڭ سۆزلىرىمنى يا تەكرارلىيالمايدۇ، يا ئۇلارغا مەنە بېرەلمەيدۇ. ئۇلار مەۋھۇم ۋە مۇرەككەپتۇر. مەن ئۇلارنى يۈز ھەسسە ئېيتىپ بەرگۈم، ھەر قېتىمدا بىر يېڭى مەنىنى يېشىپ بەرگۈم كېلىدۇ، لېكىن ئاساسىي مەنىنىڭ ھېچكىمگە ئايان بولمىغىنى، دەخلىسىز ۋە ساپلىقچە قالغىنى ياخشى» دېگەنىدى.

ئۇنىڭ سۆزلىرىدىكى مەۋھۇملۇق مەلۇم دەرىجىدە مەجبۇرىيەتنىڭ تۈپەيلىدىندۇر. ئۇ ئىسلامنىڭ رەسمىي ئەقىدىلىرىنى سەگەكلىك بىلەن قوغداپ تۇرغان روھانىيلارنىڭ تەقىپىدىن چۆچۈپ، پىكىرلىرىنى ئاشكارا ئېيتمايدۇ.

لېكىن ھەر ھالدا شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ ھېكمەتلىرى ۋەجالالىددىننىڭ شېئىرلىرى ئۇنىڭدىن مەلۇم خۇلاسە چىقىرىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

شەمسىددىن ئالىملار ھەققىدە كىنايە بىلەن سۆزلەيدۇ. قۇرۇق كىتابىي ئالىملىق ئۇنىڭ نەزىرىدە ئاجىزلىق ئالامىتىدۇر. (جالالىددىننىڭ سۆزلىرىنى ئەسلەڭ: «ئالىملىرىمىز ئۆز ئىملالىرىدا قىلىنى قىرىق يېرىشىدۇ، لېكىن ئۆزلىرى ئۇچۇن ئەڭ مۇھىم بولغان ئاساسىي نەرسىنى بىلىشمەيدۇ!») شەمسىددىن ئېتىقادنى بۇرمىلىغۇچى ئۆلىما ۋە فەقىھلەر، سوپى ـ شەيخلەر ھەققىدىمۇ كەسكىن ھالدا: «شەيخلەر ۋە سوپىلار ـــ دىن ۋە دىيانەتنىڭ ئۇلۇغ يولىدىكى قاراقچىلاردۇر» دېگەنىدى. ئالىملار ئىسلامنى، شەيخ ۋە ئۆلىمالار ئېتىقادنى مەقسەتكە ئايلاندۇرۇشۇۋاتقان. ئۇ ئالىم ۋە ئۆلىمالارنىڭ قولىدىكى ئىسلامۇ ئىمكان «ھەقىقەتنى يوشۇرىدىغان پەردىلەر». چۇنكى ئىسلامۇ، ئىمانمۇ ـ مەقسەت ئەمەس، ۋاستە.

① تەقلىد قىلغۇچى ـــ ت.

بۇنىڭدىن مەقسەت نېمە؟ «دۇنيادىكى بارلىق نەرسە ئىنسان ئۈچۈن، پەقەت ئىنسان ئۆزى ـ ئۆزى ئۈچۈندۇر» ـــ دەيدۇ شەمس. ئاشۇ دەۋر كىشىسى ئۈچۈن تەبىئىي بولغىنىدەك، ئۇ ئۆزىنىڭ پىكىرلىرىنىڭ تەستىقىنى قۇرئاندىن ئىزدەيدۇ. قۇرئانـ نىڭ ئون يەتتىنچى سۈرىسىدىكى يەتمىشىنچى ئايەتتە: «ۋەلەقەد كەررەمنا بەنى ئادەمە...»① دېيىلگەن. ئاللاھى كەرىم نە تەخت، نە سەماۋاتنى ئۇنداق ئەزىزلىمىگەن، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ بەس، يەتتە قەۋەت ئاسمانغا يېتەمسەن ياكى يەتتە قەۋەت يەر ئاستىغىمۇ، بۇنىڭدىن نېمە پايدا؟ كۆڭۈل رايىنى سۆيۈـ شۈڭ، ئۇنىڭغا مەدەتكار بولۇشۇڭ كېرەك. ئۆزىنى ئۆزى بىلگەن ئادەم ھەممە نەرسىنى بىلىدۇ» ـــ دەيدۇ يەنە شەمسى. (جالالـ ىددىنى ئەسلەڭ: «سەن ساماۋى ۋە زېمىنىي ئىككى ئالەمگە باراـ ۋەرسەن. ئەمما ئۆز باھايىڭنى بىلمىسەڭ، بولمىغىنىغۇ؟»)

شەمسىددىن تەبرىزى يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ھەممىنىڭ يۈـ زى كەبىگە قارىغان. كەبىنى ئىلىۋەتسەڭ مەلۇم بولىدۇكى، ئىنـ سانلار بىر ـ بىرىنىڭ قەلبىگە سېغىنىدۇ، بىرىنىڭ قەلبى ـ باشقـ سى ئۈچۈن سەجدىگاھ».

مەقسەت ـــ ئىنسان. لېكىن كەلىسە ـ كەلمەس ئىنسان ئەمەس. پەقەت ئۆز مەنپەئەت ۋە ئېھتىياجى بىلەن بەند بولغان، تىرىكچىلىك تەشۋىشلىرىدە چىپچىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭدىن ئۈستۈن كۆتۈرۈلەلمىگەن بىرى ئۆز ئىنسانىي ماھىيىتىنى بىلىش يولىدا ئۆزىگە پەردە بولىدۇ. (ئويلاڭ: «سەن ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇشۇڭ مۇمكىن، پەقەت بىرلا نەرسىنى ـ دۇنياغا نېمە ئۈچۈن كەلدىڭ، شۇنى ئۇنتۇمىساڭ بولغىنى. ئۆزۈڭنى ئەرزىنگە ساتمىغايسەن، جەزمەن باھايىڭ ئۈستۈن!»).

مەقسەت ـ مۈكەممەل ئىنسان، ئىنسانىي كامىل. خوش،

① بىز ئادەم ئەۋلادىنى بارلىق مەخلۇقلاردىن ئۈستۈن قىلىپ ياراتتى ـــ ت.

ئۇنداق بولسا شەمسددىن ئۇچۇن قانداق ئادەم كامىل ئىنسان بولغان بولىدۇ؟ ئۇ يەنە قورئانغا، دىنىي رىۋايەتكە مۇراجىئەت قىلىدۇ: «روسۇللىلانىڭ تائەت - ئىبادەت شەۋكىتى - ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئونتۇشى ئىدى».

ئۆزىنى ئۆزى چۈشەنگەن ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئونتۇغان ئىنسان — شەمسددىن تەبرىزىنىڭ نەزەردە ئىنسانىي كامىل ئىدى.

كۆپلىگەن تەسەۋۋۇپ مۇتەپەككۇرلىرىغا ئوخشاش شەمسددىنمۇ دۇنياغا مانستىك① نۇقتىسىنەزەردە قارايتتى. ئۇ دۇنيا — ۋاھىددۇر، دېگەن ئىپتىقادتا ئىدى. لېكىن ئاشۇ دەۋرنىڭ مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇ ئەنە ئاشۇ ئىپتىقادتىن دادىل ۋە كەسكىن خۇلاسە چىقىرالىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تەسەۋۋۇپنىڭ بارلىق ئىقىملىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلارنىڭ بىرىگىمۇ قوشۇلمىدى. «ھەممە ئۆز شەيخىگە يۆلىنەر، — دەيدۇ ئۇ، — مەن بولسام سۇنى بۇلاقنىڭ ئۆزىدىن ئىچىمەن. سۆزۈمنىڭ ھەقىقىي مەنىسى شۇكى، مەندىكى يوشۇرۇن سىرلار ئاشكارا بولسىدى پۈتكۈل دۇنيا بىرخىل تۇسكە كىرىپ، قىلىچمۇ، قايغۇمۇ قالماس ئىدى».

پۈتۈن ئالەم، دەيدۇ شەمسددىن، قۇدرىتى ئىلاھنىڭ نامايىشىدۇر. ئىنسانىي كامىل — مەقسەت، ئالەمنىڭ گۈلتاجىدۇر. ئۇ شۇ يەردىن يەنە بىر قەدەم ئالغا تاشلايدۇ: «ئۆزىنى ئۆزى چۈشەنگەن ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئونتۇپ، دۇنيا بىلەن بىرىكىكەن ئىنسان تەڭرىگە باراۋەردۇر. ئەسلەك: ئاھ، سىز خۇداگۈيلار! خۇدانى ئىزدەشنىڭ نېمە ھاجىتى، خۇدا — ئۆزىڭىز!».

ئەگەر ئىنسانىي كامىل خۇداغا باراۋەر بولسا، ئۇنىڭ كامالەت يولىدىكى ئەمگىكى ۋە مۇھەببىتى، ئىنسانىي كامىلغا بولغان سىدقۇ - ساداقەت يولىدا ئىنتىلىشلىرىمۇ مۇقەددەستۇر. شەمـ

① بارلىقنىڭ ئاساسى بىر (ماتېرىيە ياكى روھ) دەپ قارايدىغان پەلسەپىلىك تەلىماتـــت.

سىددىن ئىنسانلار بىر - بىرىدىن بايلىق، نەسىل - نەسەب، مەۋقە - مەرتىۋە، ھەتتاكى دىنىي ئېتىقادقا قاراپ ئاجىرالمايدۇ دەپ توغرا ئېيتىدۇ. ئۇنىڭ ئۇچۇن ئۇلارنىڭ بەرى ئادەملەر. «ماڭا كاپىرنى كۆرسەت! — دەپ خىتاب قىلىدۇ ئۇ، — مەن ئۇنىڭغا سەجدە قىلاي. مېنى كاپىر دەپ ئاتا، مەن سېنى تاۋاپ قىلاي. كۇپۇر — ئىماندا، ئىمان — كۇپۇردىدۇر».

ۋەلەدنىڭ ئۆز ئاتىسى ھەققىدىكى: «ئۇنىڭغا ھەممە نەرسە باراۋەر بولدى: يۇقىرىمۇ، تۆۋەنمۇ ئوخشاش»، دېگەن سۆزلىرىنى ئەنە شۇ مەنىدە چۈشىنىش كېرەك...

شەمسىددىن تەبرىزى جالالىددىنغا بەرگەن ۋە ئۇنىڭ ئۆز ھاياتىغا زامىن بولغان بىلىملەرنىڭ قىسقىچە چۈشەندۈرۈلۈشى ئەنە شۇنداق، ئۇنىڭ پانتېئىستىك①، گۇمانىستىك② غايىلىرى، شەكسىزكى، مېھنەتكەشلەر ئاممىسىنىڭ، ھەممىدىن ئاۋۋال ئەخىلەر جامەسىگە ئۇيۇشقان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كەيپىياتلىرى بىلەن سۇغىرىلغانىدى. لېكىن ئەخىلەر ئۆز نىزاملىرى، ئەنئەنىۋى چەكلىمىلىرى بىلەن شەمسىددىن ئۇچۇن تارلىق قىلاتتى. ئۇلارنىڭ جامائەسى، ئۇنىڭ تەبرى بىلەن ئېيتقاندا، ئومۇمىي كىشىلىك جەمئىيىتى ئالدىدا بىر پەردە ئىدى. ئەنە شۇ چەكلىمىلەر ۋەجىدىن ئۇلار فېئودال لارغا قارشى كۆتۈرۈلگەن بابا ئىسھاق باشلىق دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوللىمىدى.

مانا شۇ سەۋەبتىن شەمسىددىن سېۋەت توقۇيدىغان شەيخ ئەبۇبەكرىنى تەرك ئەتتى، ئەخىلەر بىلەن مۇناسىۋەتىنى ئۈزۈل-كېسىل ئۈزمەي، ئۇلارنىڭ مەدەتلىرىگە تايانسىمۇ، ئۆز غايىلىرى ئۇلارغا ياقمىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. ئەقەللىي گەپنى دېگەندە، تېخى دۇنيادا ھېچكىم ئۇنىڭ پىكىرلىرىگە قوشۇلمى-

① تەبىئەتنى خۇدانىڭ مۇجەسسەملەنگەن ھالىتى دەپ قاراش — ت.

② ئىنسانپەرۋەرلىك — ت.

غاندى. «زادىلا بىرەرسىنى ئۇچرىتالمىدىم، ئۇچراتقىنىم پەقەت مەۋلانە بولدى» دېگەنىدى شەمسىددىن.

شەمسىددىن جالالىددىنىدا يوشۇرۇنۇپ ياتقان، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بايقالمىغان كۆچىلەرنى ئۇنىڭغا ئېچىپ بەردى.

«ئىشىك ھىم يېپىلىغاندى. ئۇنى پۈتۈرا قىياپىتىدىكى پادىشاھى ئەزەم ئېچىپ، ئاستاندا پەيدا بولدى».

بۇ كۆچىلەر شۇنچىلىك كۆچلۈك ئىدىكى، ئۇلار ئۆچ قاتلام ئىستىبداتىسۇلتانۇل ئۆلىما تەلقىن قىلغان ئىلاھىيەت سىمالىرى، دەمەشق ۋە ھەلەب شەيخىلىرىنىڭ ئىجازىتى بىلەن تەستىقلانغان كىتابىي ئەللامىلىق، سەئىد بۇرھانىددىن قول ئاستىدا ئۆتكەن سوپىيانە تەرىقەت سالمىقى ئاستىدىمۇ تۇغمىشىپ كەتمىدى، ئەكسىچە، ئۇلۇغ كۆيۈۋاتقان ئوت ئۇستىگە قۇيغان قازانىدىكى ھوردەك بارغانچە كۆچەيدى.

شەمسىددىن بۇ كۆچنى بىرىنچى بولۇپ كۆرۈپ، قاپقاقنى كۆتۈردى. شۇ چاغدا جالالىددىنىڭ قەلبىدە ئۇنىڭ ئۆزى يىللار بويى زارىقىپ كۆتكەن داپ ساداسى ياڭراپ، پۈتۈن دۇنياغا تارالدى.

كۆز يېشى ۋە پەريادلار ئىنسانىنىڭ كامالەتكە يېتىشىنىڭ خۇشاللىق مەدھىيىسى، سەزگۈرلۈك غۇرۇرى، ئۇنىڭ بۈيۈكلۈكى ۋە قۇدرىتىگە ئىشىنىدىغان ئېتىقاد بىلەن ئالماشتۇرۇلدى.

كۆپرىيەت ئۇممانىدىن تاپتىڭ ئەجەب دۇرى ئىمان،
جەننەتمىيسەن، بولسىمۇ دوزاختا گەر ماكانىڭ...

ئىلگىرى جالالىدىن مۇقەددەس كىتابلار، ئىلاھىيەتكە دائىر رىسالىلەر، سوپىيانە شېئىرلارنىڭ مۇتالىئەسى بىلەن بەند بولاتتى. ئۆزى كىتابىي بىلىملەرگە خېلى ئوبدانلا بېرىلگەن شەم-

سەددىن كۆردىكى، ئۇنىڭ دوستى زامان ئىلمىنى ئىگەللەپتۇ، ئېلىكىن كىتابلار، كۆپلىگەن ئالىملارغا ئوخشاش، ئۇنىڭ نەزەرىدىن دۇنيانى توسقاندەك، روھ تىرىك ئادەمنى ئۆلۈك قائىدىلەرنىڭ كېپىنىگە ئوراغاندەك. شۇڭلاشقىمۇ ئۇنىڭ قولىدا ئاتىسىنىڭ پەندۇ ـ نەسىھەتلىرىنى، سۆيۈملۈك ئەرەب شائىرى مۇتەنەببىنىڭ دىۋانىنى كۆرگەن شەمسەددىن چىداپ تۇرالماي، سەپراسى ئۆرلەپ:

ـــ ئوقۇما! ئوقۇما! ئوقۇما! ـــ دەپ توۋلىغانىدى.

شەمسەددىن قاتتىق تۇرۇپ ئۇنى «ئاينى قۇدۇقتا ئەمەس، ئاسماندا كۆزىتىش»كە ئۇندەيتتى.

شەمسەددىن ئۆلىمالارنىڭ تۇرقىغا قاراپ سەجدە قىلىشنى، ئۇلارنىڭ جانلىق ھايات ئالدىدىكى قارىغۇلۇقى بىلەن ئەركىن پىكىر ۋە تۇيغۇلار ئالدىدا قورقۇپ تىترەشلىرىنى كەسكىن ھالدا ئەيىبلىدى. «تىرىك خۇدايىمىز بار تۇرۇپ، ئۆلۈك خۇدانىڭ نېمە ھاجىتى».

ئەگەر شۇ چاغدا ئاشۇ سۆز ئىشلىتىلگەن بولسا، شۇ پىكىر كۇشەندىلىرى ئۇنى نىگىلىست① دەپ ئاتىشاتتى. شۇ چاغدا ئۇنى «بىئەدەب جاھىل» دەپ سۆكۈشكەنىدى. شەمسەددىن تەبرىزنى شۇنداق دەپ كەمىستىش يەتتە يېرىم ئەسىردىن بېرى كىتابتىن كىتابقا كۆچۈرۈلۈپ كەلدى. تېخىچە بىرەر ئالىم بۇنى تارىخىي ئاساسلارغا تايىنىپ، تەكشۈرۈپ، تەھلىل قىلىپ بېرمىدى.

شەمسەددىن سوپىيانە سۆھبەتلەردە چەتتىكى بىر بۇلۇڭغا كىرىپ ئولتۇرۇۋالاتتى ۋە كۆپ چاغلاردا گەپمۇ قىلماي جىم ئولتۇراتتى. ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويسا، ئۇلار ئۇنى ئاسىي دەپ ئىپلاس قىلىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇ بىر قېتىم ھەدىسىلەر، بۇرۇن ئۆتكەن شەيخىلەرنىڭ ھېكمەتلىرى، ئەۋلىيالارنىڭ مۆجىز

① دىنسىز كونا ئادەتلەرگە قارشى ـــ ت.

زىلىرى ھەققىدىكى ئۇزۇنىدىن ئۇزۇن رىۋايەتلەرگە تايىنىش توغرىسىدا بولغان سۆھبەتنى ئاڭلاپ، چىداپ تۇرالماي، بۇلۇڭدىن چاقىراپ تۇرۇپ:

— قاچانغىچە ئۆمرىڭىزنى پالانچىنىڭ سۆزى، پۇستانچىنىڭ ھېكمىتى دەپ زايە قىلىسىز! ئەسلى ماھىيىتى بىلەن ئۆزۈڭلار-نىڭ سۆزى يوقمۇ؟ — دەپ ۋارقىرىغانىدى.

خانىقانى ھەيرانلىق ئارىلاش ئىغىر جىمجىتلىق باستى. بۇ ھادىسە زامانداشلارغا شۇنداق تەسىر قىلغانىدىكى، كېيىن ئۇنى ھەممە تارىخ ۋە سالنامىلەردە قەيت قىلىشقان.

جالالىدىن ئۆز دوستىنى «سۇلتانۇل گەدايىن» دەپ بىكار ئىيتمىغانىدى. ئۇ ئۆز روھى ۋە قىيافىتى بىلەن ئىسلىزادە-لەرگە خاس، ماھىيىتىدە شۆھرەتپەرەسلىك يوشۇرۇنغان تەكەل-لۇپقا، ئىچىدە غەرەزلىك زەھەر سىڭگەن نازاكەتكە، ئاشۇ دەۋر ئۆلىمالىرىنىڭ دائىرىسىگە، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇئامىلە - يوسۇنلىرىغا قارشى ئىدى. ھەققانىي ۋە كەسكىنلىكى بىلەن ئۇ راستىنلا خەلق تەرەپدارى ئىدى. ئۇ جالالىدىنغا يېڭى بىر دۇنيا ئاچقانىدى.

جالالىدىن بۇرۇن مۇرىتلىرىغا ساۋاق، مۆمىنلەرگە پەتۋا بېرەتتى، ۋەز ئېيتاتتى، شاگىرتلىرىغا پەندۇ نەسىھەت قىلاتتى، ئۆلىمالار بىلەن تالاش - تارتىشلارنى قىلاتتى.

ئەمدى ۋەز - دۇئالار شېئىر، مۇزىكا بىلەن، ئاھۇ پەر-يادلار ئۇسسۇل - قوشاقلار بىلەن ئالماشتى. بۇرۇن ئۇ ھەمىشە مەيۈس، بېشى ساڭگىلىغان ھالدا يۈرەتتى. ئەمدى بولسا چىرايى ئوچۇق، خۇش خۇي يۈرىدىغان بولدى. قوللىرىغا كىتاب ئالماس-تىن، ئۇنى نەي بىلەن راۋابقا ئالماشتۇرغانىدى.

تەشۇىق، پەتۋا، بەس - مۇنازىرىلەرنىڭ ھەممىسى ئارقىغا تاشلانىدى.

ئۇ شېئىر بىلەن مۇزىكىنى دەپ، دوستى قاتىنىشىدىغان

ساما يىغىلىشلىرىنى دەپ ھەممە نەرسىدىن ۋاز كەچتى. بۇ توغرۇ-لۇق جالالىددىننىڭ ئۆزى باشقىلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئوچۇقراق ئېيتىدۇ:

مەن ئۇتارۇتتەك كىتابقا ئۆچ ئىدىم،
ھەر قەدەم دەپتەر ـ قەلەمگە دۇچ ئىدىم.
لېكىن يۇزۇڭ كۆردۈم ـ دە، مەست بولدۇم شۇئان،
سۇنىدۇرۇپ، ئاتتىم قەلەمنى بىر تامان.
كۆز يېشىمدا يۇيۇنسام ـــ راھەت ماڭا،
بولدى يۇزۇڭ قىبلە تائەت ماڭا.
يوق چىدام، گەر بەندى ھىجران ئەيلىسەڭ،
ياخشىدۇر جېنىمنى خازان ئەيلىسەڭ.
رازىمەن، بېشىم ھۇۋەيدا① بولمىسا،
ئۇندا ئىدراكىڭ ئەگەر جا بولمىسا.
كەبە ئىچرە مېھرى جانىپەرۋەر ئۆزۈڭ،
مەسچىتۇ بۇتخانىدا سەرۋەر ئۆزۈڭ
بۇردا نانىڭدىن تويۇپمەن شۇ قەدەر،
قەترەئى ئابى ـ زىلالىڭ② جان قەدەر.
سەن ئاۋاز بەرسەڭ، ئىلاھ دەپ، شۇندامەن،
مەن ئىلاھى دەپ سېنى، خۇرسەندە مەن ...

كىتابلارنىڭ چاڭ باسقان سەھىپىلىرى، مەدرىسلەرنىڭ قېلىن كومىلاچ تاملىرى، زاھىدلارنىڭ رەسىم ـ يوسۇنلىرى، تائەت ـ ئىبادەت ۋە قانۇن ـ قائىدىلىرى بىلەن يىللار بويى چەكلىنىپ كەلگەن پايانسىز ئالەم توساتتىن ئۆز رەڭگىرويى، خۇش پۇ-

① تېنىمنى، روشەن ئاشكارا ـ ت.
② سۇزۇڭ سۇ ـ ت.

راقلىرى، تېرىك ئادەملىرى، ئېھتىراسلىرى بىلەن جالالىدىننىڭ كۆز ئالدىدا نامايەن بولدى.

سۈكۈنات ئىچىدىكى شەھەرنىڭ زۇلمەت باسقان كوچىسى ئاستانىدىن ھالقىپ تاشقىرى چىقىش مەنئى قىلىنغان پۇقرالار، يۇلتۇزلارنىڭ جىمىرلاشلىرى، گۈلدۈرمامىنىڭ گۈلدۈرلەشلىرى، باغلارنىڭ ياشناپ مۇشكى ـ ئەنبەر تارقىتىشلىرى، كۆكە تاقىشىپ تۇرغان تاغلارنىڭ كۆز يەتمەس چوققىلىرى، قاينـاۋاتقان ئاۋات بازارلار، ئادەملەر توپلىرى ئىچىدە تىمسىقلاپ يۈرگەن يانچۇقچىلار، زەرگەرلەرنىڭ تىنىمسىز بولقا ئاۋازلىرى، قەلئە سېپىللىرى ئۈستىدىكى قارىيسىپ كۆرۈنۈپ تۇرغان كېسىلگەن باشلار، بەگلەرنىڭ مەغرۇرلۇق بىلەن بۇرۇتلىرىنى تولغاشلىرى، ئىنئام تەلەپ قىلىۋاتقان پادىشاھلار، چېكىگىز قوشۇنلىرى بېسىۋالغان يېزىلارنىڭ لاۋۇلداپ كۆيۈشلىرى، پەنجىرىلىرىنىڭ ئىچىدىن ماڭىشىپ تۇرغان كېنىزەكلەر، پېشانىسىگە تامغا بېسىلغان قۇللار، سۇلتان ئىشخانىسىدىكى كاتىپلارنىڭ قەلەملىرىنىڭ شىرىلداشلىرى، ئولجىسىغا قاراپ ئېيتىلغان قارچىغلار، ھاممام لارنىڭ تاملىرىدىكى رەڭمۇ رەڭ رەسىملەر، مەينەتچىلىك ئىچىگە پاتقان دەۋرىشلەرنىڭ بالىلارنى خانىقالارغا دەۋەت قىلىشلىرى، شەيخلەرنىڭ رىياكارلىقلىرى، ئاشقىلارنىڭ ئۆز پۇتلىرىغا سانجىلغان تىكەنلەرگە پەرۋا قىلماي، ۋىسالغا يېتىشكە ئالدىراشلىرى، ئۆلىمالارنىڭ ئېشەك بازىرىدىكى بېدىكلەرگە ئوخشاش ئېغىزلىرىدىن كۆپۈك چاچرىتىپ، بىرلىرىنى سۆكۈپ ئەيىبلەشلىرى، ھەر كىمنىڭ ئۆزى بىلگىنىچە ۋارقىراپ، چۇقان كۆتۈرۈشلىرى، لېكىن ئۇلارنىڭ مەقسەتلىرىنىڭ بىرلا ــ ھەممىسلا مېلىنى قىممەتىرەك سېتىۋېلىشلا ئىكەنلىكى، سۇپىلارنىڭ ئاپتاپسىنىپ، خىيالغا پېتىپ ئولتۇرۇشلىرى، مەيخانىلاردا ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ كەيپ ـ ساپا قىلىشلىرى، كوچىلاردا لۇكچەكلەرنىڭ بىر ـ

بىرى بىلەن ياقا سقىششلىرى، تويلاردىكى داقا - دۇمباق، سۇنايلارنىڭ ناله قىلىشلىرى، سودىگەرلەرنىڭ شاھمات، دامكا ئۈينىاپ ئولتۇرۇشلىرى، ئەتتارلارنىڭ چەت ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلگەن مۇشكى - ئەنبەرلەرنى ماختاپ توۋلاشلىرى، تۇتى قۇشلارنىڭ دانىشمەنلەرنىڭ سۆزلىرىنى تەكرارلاشلىرى، يالىڭاياغ مالايلارنىڭ جەزمخورلارغا ئىشىك ئېچىپ كۈتۈۋېلىشلىرى، سۇ ۋە شامال تۈگمەنلىرىنىڭ گۈرۈلدەپ ئايلىنىشلىرى، چەۋەندازلارنىڭ چاۋغان توپى ئويناشلىرى، دېھقانلارنىڭ ئاچلىقتىن قىرىلىشلىرى، يۈك بېسىلغان كېمىلەرنىڭ يەلكەنلىرىنى يېيىشلىرى، بالىلارنىڭ ياغاچ ئات مىنىپ كوچىلاردا يۈگۈرۈپ يۈرۈشلىرى، سۇلتانىنىڭ خەۋەرچى كەپتەرلىرىنىڭ قانات قېقىپ ئۇچۇشلىرى، سەركەردىلەرنىڭ چېدىرلىرىنىڭ ئۈستىدىكى بايراقلارنىڭ يەلپۈلدەشلىرى، سارايلارنىڭ بازارلاردا تىنتۇشلاپ يۈرۈشلىرى، كەمبەغەللەرنىڭ سۇغا نان چىلاپ يەپ ئولتۇرۇشلىرى، پاتىپاراقچىلىق ئېچىدە ئادەملەرنىڭ بىر - بىرىنى دەسسەپ - چەيلەشلىرى، تىلەمچىلەرنىڭ كېچىك رومالچىلار ئۈستىگە چۈشكەن نان ئۈۋاقلىرىنى لەۋلىرى بىلەن تېرىپ يېيىشلىرى، مۇردا يۇغۇچىلارنىڭ مەسچىتلەردە جەسەتلەرنى يۇيۇۋاتقانلىقى، دامۇللىلارنىڭ بىپەرۋا شاگىرتلىرىنىڭ تاپىنىغا پالاق ئۇرۇشلىرى، باغرى تاش - رەھىمسىز ئادەملەرنىڭ دوستلىرىنى ئۇنتۇپ، ئۇلارنى خۇددى چىشنىڭ كاۋىكىغا كىرىپ قالغان قالدۇق نەرسىدەك تۈكۈرۈۋېتىشلىرى، مەسلەرنىڭ ئالىجوقىلىقلىرى، جاھىللارنىڭ ئەزۋەيلەشلىرى، ئاردەلارنىڭ دېڭىزغا ئوخشاش سوكۇتتە تۇرۇشلىرى، نادانلارغا ئەقىل ئۆگىتىش — قورام تاشنى تاتلىغانغا ئوخشاش ئىكەنلىكى، بەزىلەرنىڭ ئەقىلدىن، بەزىلەرنىڭ تەلۈلىكىتىن مەست ئىكەنلىكى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتمەكتە ئىدى...

ئۇ ئۆز شېئىرىدا بارلىقنى، ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان مۇھىت-

نى ئەكس ئەتتۇردى. دېڭىزنىڭ بۇنىڭدىن مىليون يىللار بۇرۇن ياشىغان جانلىقلارنى سۈزۈك كەھرىۋا شەكلىدە قىرغاقتا چىقىرىپ تاشلىغىنىدەك، ئۇنىڭ شېئىرىيىتى شۇ دەۋر ھاياتىنى، ئۇششاق ـ چۈششەك تەپسىلاتلىرىغىچە بىزگە يەتكۈزۈپ بەردى.

لېكىن تەپسىلاتلار ئىچىگە ئورىلىپ قالمىدى، قۇرۇق بايان چىلىققىمۇ بېرىلمىدى، چۈنكى ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى مەقسەت بۇنداق ئەمەس ئىدى، ئۇ ۋائىزدىن① شائىرغا ئايلانغاچقا، ئۆزىنىڭ ئىلىم ـ مەرىپەتلىرىنىڭ بىرەر بۇرجىكىنىمۇ يوقاتمىدى. ئۇنىڭ مەقسىتى ـــ كامالەتكە يەتكەن ئىنسان بولۇش، شۇنىڭغا ئېرىشىش ئىدى.

ـ بۇنداق كىشىلەر دۇنيانىڭ خوجىسى بولىدۇ. سەپەرگە چىقىشسا، ئاي ۋە كۈن ئۇلارغا ـــ ياستۇق بولىدۇ، ئات مىنىپ ماڭسا يەتتە قەۋەت ئاسمان ئايىغى ئاستىدا قالىدۇ؟ ئۇلار يۇلتۇز پىيالىسىدىن مەي ئىچىشىدۇ. بىر ـ بىرى بىلەن ھەقىقەت ئۈستىدە تالاش ـ تارتىش قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇزلىرى ئەتىر گۈلدەك ئېچىلىپ تۇرىدۇ. قامەتلىرى چىنارداەك راۋۇرۇس. قانلىق دولقۇنلار قۇتۇراپ، ئۆز قاينىمىغا ئالسىمۇ، ئۇلارنىڭ كېيىملىرىگە قىلچە داغ تەگمەيدۇ. پۇتۇن ۋۇجۇدىغا سانسىزلىغان تىكەنلەر سانجىلسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ يۇزلىرىدە يەنىلا تەبەسسۇم ئويناپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئەسىر، لېكىن مەيگە ئوخشاش جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۆزلىرىنى جەھەننەم ئوتى ئوراپ كۆيدۈرۈپ تۇرۇۋاتسىمۇ، موھتاجلارغا جەننەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ھەممە نەرسە ئۇلارنىڭ ھۆكمىدە، لېكىن ئۆزلىرى ھېچكىمگە بېقىنغان ئەمەس. ئۇلار ئۇچۇن تاجدار، بايراقدار سۈلتانلار ـــ بىر پۇل. ئۇلارغا ئالقىش ۋە مەدھىيە ـ سانا ھاجەتسىز. ئۇلار مىڭلىغان كىشى بولسىمۇ، ئەمما بىر كىشىدەك بىر نىيەتتە.

① ـ ۋەزمەن، ۋەز ئېيتقۇچى ـ ت.

ئاسماندا بىرلا قۇياش، بىرلا ئاي بار، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئاسمىنىدا سانسىزلىغان ئاي ۋە قۇياش بار. ھەر يۇرتنىڭ بىر پادىشاھى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ شەھىرىدە ھەممىلا كىشى — پادىشاھ. ئۇلاردا قارىمۇ، مۆھتەسىمۇ، كارۋانبېشىمۇ، جاللاتمۇ يوق. ئۇلار كىمنىرلىكىنمۇ، نەپرەتنىمۇ بىلىشمەيدۇ، پەقەتلا بىر-بىرىگە سېغىنىدۇ. بۇ شەھەرنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمدارى، ھەردىلدىكى سۇلتان — مۇھەببەت.

شائىرنىڭ نەزەرىدە، ئۇ ئارزۇ قىلىدىغان ئازاد ئىنسان ئەنە شۇنداق ئىدى. بۇ ئارزۇ مەۋھۇم ئەمەس، يوقىتىلغان جەننەتتىكى ئۆزاق ئۆتمۈشتە ياكى ئۇ دۇنيادىكى بېھىشقا ئوخشاش، يىراق كېلەچەك قوينىدىمۇ ئەمەس ئىدى.

ھەرقانداق ئىنسان كامالەتكە يېتىشى مۇمكىن، شۇڭلاشقا ھەر بىر ئادەم مۇقەددەسىتۇر. ئېھتىمال، ئۇ — ئاشۇ دەۋرنىڭ ئاستىدا ياتقان بىر تىلەمچىدۇر ياكى بولمىسا ئۇ ئاۋۇ ئۆتۈڭ ياماۋاتقان موزدۇزدۇر، بەلكى ئۇ ماڭلىيىغا تامغا بېسىلغان مەنسۈى قۇلدۇر ...

(ھەرقانداق زامان، ھەرقانداق دەۋردە شۇنداق كىشىلەر) بولىدۇ، جاھاننىڭ جېنى ئۇلارنىڭ كۆكسىدە ئۇرۇپ تۇرىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ كامالەتكە يەتكەنلىكى ھەممىلا ئادەمگە كۆرۈنىۋەرمەيدۇ. ئۇلارنى كۆرۈش ئۈچۈن كۆڭۈل كۆزىگە ئىگە بولۇش، كامالەتكە توشقان بولۇش كېرەك.

— دۇنياغا يېڭىدىن كۆز ئاچقان، ئىنسانىيەتكە يېڭىچە نەزەر بىلەن قارىغان شەمسىددىن، تەبرىزىكى، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئاشۇ ئارزۇ قىلغان ئىنسانىنىڭ تىمسالى جەملەنگەنىدى. شەمسى ئەرەب تىلىدا «قۇياش» دېگەن بولىدۇ. شائىر دوستىنى «ئۆزى ھەم سەركەردە، ھەم قوشۇن، قۇياش ۋە نۇردىن قوشۇنى بولغان پادىشاھ» دەپ ئاتىدى.

«شەمسىنىڭ قۇياشى نۇر چاقناتسا، ھەممە كۆلەڭگىلەر غايىب بولار، شەمسى سۆزى چىقسا، قۇياش ئۇپۇقتا ئۇنىڭ شولىسىغا غەرق بولار».

شەمسىددىن شائىر ئۇچۇن «ھاياتنىڭ سىرلىرى»غا ئايلاندى.

لېكىن شائىرنىڭ ئۆزىمۇ شەمسىددىننىڭ نەزەردە كۆكسىدە جاھانىنىڭ جېنى ئۇرۇپ تۇرغان كامالەت ئىگىسى ئىدى. جالالىدىن دوستىدا باشقىلار كۆرەلمىگەن نەرسىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىرنى ئىپتىقلىدى. جالالىددىننىڭ ئۆزى بولسا، شەمسىددىننىڭ ئۆزى ئىگە بولالمىغان ھەر قانداق مۇشكۈل نۇقتىنى ئىپتىقلاش ۋە بايان قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۇن ئۇلار سۆز بىلەن مەنە، ماھىيەت بىلەن ھادىسىگە ئوخشاش بىر ـ بىرىدىن ئاجرالماس بۇلۇپ بىرلەشكەن. ئۇلار ئەمدى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ياشىيالمايتتى.

جالالىدىن دوستىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن مۇنداق دېگەنىدى: «بىزنىڭ بىرلىكىمىزنى بىلىشكە ھېچقانداق كىشى قادىر ئەمەس، ئۇ ھېچقانداق خىيال ۋە تەسەۋۋۇرغا سىغمىغاي. مەن «ئۇ» دەيمەن، لېكىن بىزنى پەقەت سۆزدە پەرقلەندۈرگىلى بولار، ئەسلىدە مەنمۇ، ئۇمۇ يوق. بىز ـ ئىككى ئالەمنىڭ قوشماق گۆھەرلىرىدۇرمىز. بىزنى ئاجرىتىۋەتكىلى بولمايدۇ. ئىنسان ھەممە يەرنى كېزىپ، ئاسمانغا ئۇچۇپ چىققان تەقدىردىمۇ، ئۆزلۈكىدىن بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ كەتمىگەي. ۋاھىد① دائىم ۋاھىدلىقىچە قالغۇسى».

جالالىدىننى ئۆز مەسلەكىدىشىغا ئايلاندۇرغان شەمسىددىن ئۇنى يېڭىچە يولغا ـ ئۆزىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئەركىن ئىپادە

① ۋاھىد ـ بىر پۈتۈنلۈك ـ ت.

لەش يولغا باشلىدى، شۇنداقلا بۇمۇ شەمسىددىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە ئۇيغۇن ئىدى.

بۇ يول بىر سەما يىغىنى ئىدى. مۇزىكا، ئۇسسۇل جالالىدىننى شۇنداق ھالغا سالاتتىكى، ھاياجانلىق غەزەللەر ئۆزلۈكىدىن ئېقىپ كېلىۋېرەتتى. شەمسىددىن تەبرىزى ئۇنى شائىرغا ئايلانەۋردى.

جالالىدىننىڭ مەنىۋى كۈچلىرىنى ئۆزىنى چەكلەش ئاسارىتىدىن ئازاد قىلغان دوستى، تۇرلۇك ئېگىز - پەس سۆز-لەرگە قارىماي، ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ھەر تۇرلۇك كۈتۈل-مىگەن دەشنەملەردىن ئاسراپ قېلىپ، شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ئەڭ قىممەتلىك بايلىقى — شائىرنىڭ ۋاقىت - پۇرسىتىنى ئاسرايتتى. ئۇ مەدرىسىنىڭ ئىشىكىدە ئولتۇرۇپ، جالالىدىن بىلەن كۆرۈشىدىغان كىشىلەرنى باشقۇراتتى.

— مەۋلانە ساڭا نېمەت ئېنىئام ئېتۇر، سەن ئۇنىڭغا نېمە بىلەن كەلدىڭ، شۈكرانىسىغا نېمە ئېلىپ كەلدىڭ؟ — دەيتتى شەمسىددىن.

شەمسىنىڭ بۇنداق تەكەللۇپسىزلىقىدىن ئاچچىقى كەلگەن بىر شەيخ:

— بىزدىن نېمە ئېلىپ كەلدىڭ دەپ سورايسەن، ئۇنداقتا ئۆزۈڭ نېمە ئېلىپ كەلدىڭ؟ — دەپ ۋارقىرىغانىدى.

— مەن ئۇنىڭغا ئۆزۈمنى ئېلىپ كەلدىم، ئۇنىڭغا بېشىمنى پىدا قىلدىم، — دېگەنىدى شەمسى تەبرىزى يۇقىرى ئاۋازدا.

ھۇ سۆزلەر ھەقىقىي بېشارەت بولۇپ چىقتى.

ھىجران ۋە ۋىسال

ياش، ئەمما ھۆرمەتكە ئىگە بولغان شەيخ، مۇدەررىسلەر ئۇستازى، تەقۋادار ۋائىزدا بولغان ئۆزگىرىشلەرگە ئادەمنىڭ

ئەقىلى يەتمەيتتى. ئۇنىڭ نامۇ شەرىپى پۈتۈن روھانىيلار تەبىقىسىگە تەسىر كۆرسىتەتتى. شۇڭلاشقا ئۇلىما ۋە فەقىھلەر، شۇنداقلا سەۋر ـ تاقەتلىك سوپىلارمۇ بۇنىڭدىن غەزەپكە كەلگەنىدى. لېكىن ھەممىدىن كۆپرەك پاراكەندە بولغانلار ئۇنىڭ مۇرىتىلىرى ئىدى.

زادى نېمە سەۋەبتىن شەيخ ئۇلاردىن يۈز ئۆرۈيدۇ؟ ئۇلار كىچىكىدىنلا خۇداغا ئىبتىقاد قىلغان بەندىلەر ئىدىغۇ. «بىز شەيختىن شۇنداق بولمىغۇر سۆزلەرنى ئاڭلىدۇقكى، ئۇنى باشقا ھېچ بەندە ئاڭلىمىسۇن، ــ دەپ ئاھۇ زار چېكەتتى ئۇلار، ــ ئۇنىڭ سۆزلىرىمۇ ئانچە ئېنىق ئەمەس. بىز شەيخكە سادىق قۇللار ئىدۇق. ئۇ بىزنى خۇددى قارچۇغىدەك ئۆز پەنجىگە قاماللىۋالغانىدى. بىز ئۇنىڭغا ئاز بولمىغان مەنپەئەت يەتكۈزدۇق. بىزنىڭ تۈپەيلىمىزدىن ئۇ شۆھرەت قازانىدى، دوستلىرى كۆپەيدى، دۈشمەنلىرى تۈنجۇقتى. ئاۋۇ شەمسى دېگەن بىزنىڭ بېشىمىزغا پۈتكەن بىر بالا بولدى، ئۇ دېگەن نەسىل ـ نەسەبنىڭ تايىنى يوق بىر دەرۋىش. مەۋلانىنى سېھىرلىگۈچى جادۇگەرنىڭ ئۆزى شۇ ئەمەسمۇ؟ خالايىق ۋەزدىن، بىز ساۋاقتىن ئايرىلدۇق. ھەممەيلەن ئۆز قەلبىدىن ئايرىلدى. ئاۋۇ جاھىل ۋە بىئەدەب بولسا ئۇنىڭ ئىشىكى ئالدىدا ئىت ياكى جىسەكچىسىدەك ئولتۇرۇۋېلىپ، مەۋلانە بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغانلارنىڭ ھەممىسىدىن كۆرۈشۈش ھەققى سوراپ ئېلىۋاتىدۇ؟!»

شەمسىدىن بۇنداق سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاڭلايتتى ۋە كۆرۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يېڭى دوستى بولسا، دۇنيا بىلەن مەست، ھېچنېمىنى بايقىمايتتى.

قىشلىقى ئالىي ئەمەلدار قاراتاينىڭ ئاكىسى ئۆز مۇلكىنىڭ خەيرىسى ھېسابىغا بىر مەدرىس سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئېچىلىشىغا كونيا شەھىرىنىڭ بارلىق ئۆلىما ۋە مۇتەۋەللىلىرىنى چاقىردى. سابىق قۇل،

يۇنانلىق قاراتاي سۇلتانىغا خىزمەت قىلىپ، تاج ـ تەخت نائىبى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنىدى. بەزى يېڭى مەسىلەك يولغا كىرىپ قالغانلارغا ئوخشاش، ئۇ تولىمۇ مۇتەئەسسىپ ۋە تەقۋادار ئىدى. ئۇ سۇلتانۇل ئۆلىما ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنى ھۆرمەتلەيتتى، ئۆلىمالار ئۇنى ئاتىسىنىڭ ۋارىسى دەپ تەن ئالمىغاندا، جالالىددىننى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىگەنمۇ شۇ ئىدى. ئۇنىڭ تەكلىپىگە بويۇن تولغاش ـــ ئەمەلدارغا ھۆرمەتسىزلىك بولاتتى. ئەمما كونيادىكى مەرتىۋەت ئەھلىگە شەمسىددىن تەبرىزنى تونۇشتۇرۇش ئۆچۈن بۇ بىر قولاي پۇرسەت ئىدى.

ئۇلار مەدرىسىگە بىرگە كىرىشتى. شۇ ھامانلا جالالىددىننى ئالىدىغا ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ئەڭ تۆرگە ـــ قازى سىراجىددىن ۋە قاراتاي بىلەن بىر قاتاردا ئولتۇرغۇزدى. شەمسى بولسا خالايىق بىلەن پەگادا، كەش بازىرىدا قالدى.

ئادەتتە بۇنداق يىغىنلاردا بىرەر مەسىلە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، تالاش ـ تارتىش قىلىناتتى، ئۆلىما ۋە ئالىملار ئۆزلىرىنىڭ ئىلىم ـ ئىرپانىنى نامايىش قىلاتتى. بۇ چاغدا مەجلىستە قايسى ئورۇن، قايسى بۇرجەكنىڭ ئۇستۇنلۇكى يەنى ئابرويىنىڭ يۇقىرىلىقى ھەققىدە مەسىلە كۆتۈرۈلدى. بىر قاراشتا مەنسىزدەك تۇيۇلىدىغان بۇ گەپ شۇ دەۋر ئۆچۈن مۇھىم ئىدى. ـــ

بىز قەدىمكى رۇس دۆلىتىدىكى بويارلار قەسىرلىرىدە قانچىلىگەن تالاش ـ تارتىش، جەڭگى ـ جېدەللەر بولۇپ، قانلارنىڭ تۆكۈلگەنلىكىنى بىلىمىز. «ئورۇن باشقا ئەمەس، باش ئورۇنغا مۇناسىپ»، دەپ پۇقرالار ئاشۇ جاي ھەققىدىكى ئىشلارنى تەنقىد قىلىشقانىدى. ئادەمنىڭ شەنى، جامائەت ئوتتۇرىسىدىكى

نوپۇزى، ئۇرۇق ـ ئەۋلادىنىڭ تابرويى ئۈنىڭ ئولتۇرىدىغان ئورنىغا مۇناسىۋەتلىك بولاتتى.

مەھەللە ـ يۇرتۇازلىق، فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ تەبەقە ۋى ـــ ئىرارخىيىلىك تەرتىپنى ئىپادە قىلاتتى. تەبىئىيكى، ئورۇن مەنسىلسى شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىدىئالوگىيىچىلىرى بولغان روھانىيلارنىڭ بېشىنىمۇ تاز قاتۇرمىغانىدى.

ئۆلىما ۋە شەيخىلەر بىر ـ بىرىنىڭ كەينىدىن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، قۇرئان ۋە ھەدىسلەرگە تايىنىپ، پۈتۈن قۇۋۋىتى ۋە مەنتىقىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، بىر ئورۇننىڭ ئىككىنچى ئورۇندىن ئەۋزەللىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتى. لېكىن قۇرئانىنىڭ ھەربىر سۈرىسى دېگۈدەك ھەربىر رىۋايەت ۋە ھېكايەتكە زېت كەلگەنلىكىدىن باشقا بىر سۈرە باشقا ھېكايە ۋە رىۋايەتلەرنىمۇ تېپىپ دەۋېرىشتى.

تالاش ـ تارتىش سوزۇلۇپ كەتتى. شائىر ئىشككە، شەمسىدىن ئولتۇرغان بوسۇغىغا قاراپ، كۆڭلىدە نەپرەت ۋە ئەلەم قوزغالدى. لېكىن ئۇ ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن ئۆز نۆۋىتىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرىۋەردى. ئاخىر نۆۋىتىمۇ يېتىپ كەلدى.

ـــ ئالىم ۋە ئۆلىمالار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى جاي ـــ مەدرىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇدەررىسلەر ئولتۇرىدىغان سۇپا. ئاددىلار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى ئورۇن ـــ خانىقانىڭ بىر بۇلۇڭى. چۈنكى ئىلىم شۇ يەردە يىغىلىدۇ. سوپىلار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى جاي ـــ ئاياغ كىيىملىرى سېلىنىدىغان تاپسا، چۈنكى خاكسارلىق سالنكى روھى① ھەققەتلەرگە زىننەتدۇر. ئاشىق ئۈچۈن ئەڭ ياخشى جاي ـــ مەھبۇبىنىڭ يېنىدۇر...

① سالنكى روھى ھەققەت ـــ ھەققەت يولچىلىرى ـــ ت.

ئۇ شۇ سۆزلەرنى دەپ، ئورنىدىن تۇردى ۋە ئىشىكىگە قاراپ ماڭدى. كىشىلەر يول بوشاتتى. ھەممەيلەن سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى، مۆھتەرەم شەيخ ۋە ئەللامە، ئەل ئىچىدە ئاللىقاچان يامان ئاتلىق بولغان، نەسىل - نەسەبى نامەلۇم بىر ئاققۇن بىلەن يانمۇ يان بىر قاتاردا ئولتۇرغانلىقىنى كۆردى.

ئازغىنا تەرەددۇتتىن كېيىن جالالىددىنغا ئوغلى ۋەلەد، سالاھىددىن زەرگەر، «كىتابۇل — ئەسرار» ھېسامىتىدىن ۋە يەنە بىرقانچە مۇرىتلار ئەگىشىشتى. باشقىلار ئورنىدا مىست قىلماي ئولتۇرۇشۇبرىشتى.

مەدرىس ئىچى پىچىر - پىچىر گەپكە تولدى. بىرىنچى بولۇپ شەيخ سىراجىددىننىڭ شاگىرتى ئىبسىنى يىغدى. ئۇ شاۋقۇن - سۈرەنىنى بېسىپ، ئىستىھزا بىلەن ۋارقىرىدى:

— ھە، ئاشۇ مەھبۇب قېنى؟

جالالىدىن:

كۆرمەك ئىستەرسەن، ۋەلىي يوقتۇر كۆزۈڭ،
باشتىن - ئاخىر يارسەن، مەھبۇب ئۆزۈڭ! —

دەپ ختاپ قىلدى - دە، مەجلىسنى تاشلاپ ماڭدى.

بۇ ۋەقە ھەققىدىكى سۆز - چۆچەك پۈتۈن شەھەرگە تارقاپ، دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قورغانلىرىدىن ئېشىپ سۇلتان سارىيى غىچە يېتىپ بارىدى. بەگلەرنىڭ غەزىپى چەكسىز ئىدى. بۇ قانداق گەپ: بىر يۈزسىز ئاققۇن ئۆلىمائى كېرەمنى يولدىن ئازدۇرسا، روھانىيلىق شەنىنى يەرگە ئۇرۇپ، بىرئىشتىلە ئۇسسۇلچىلارنەڭ ئەدەب - قائىدىنى ئۇنتۇپ، كېچە - كۈندۈز ناخشا ئېيتىپ، ئويناسا... ئۇنداقتا ئۇلار ئاتا - بوۋىلاردىن مىراس بولۇپ قالغان خۇدا قوللىغان تەرتىپلەرگىمۇ چېقىلىشتىن يانمىغۇدەك.

ئۇنىڭدا ھەممە نەرسە تەتۈر بولىدۇ: ئالىلا ئۆزى كەچۈرگەيۇ، تەختكە چۈپرەندىلەر چىقىپ، ئەمەلدار ۋە بەگلەر ئۇلارنىڭ ئىشىكىنى جىسەپ ئولتۇرىدىغان بولۇپ قېلىشىدۇ... بىزگە ھېلىقى قاراقچى بابا ئىسھاقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبىتى يەتمەيدۇ، تېخى كېلىپ پايتەختتە بۇنداق كېلىشمەسلىكنىڭ بولۇشى تولىمۇ يامان ئىش...

قاراتاي ئۇلارنى تىنجىتىشقا ئۇرۇندى. ئارىغلار ھېسسىياتقا بېرىلىدىغان كىشىلەر، دەيتتى ئۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار نېمە لەرنى دېيىشمەيدۇ. دۇنيا ئەزەلدىن قانداق بولسا، شۇنداقلىقچە قالىدۇ. قۇرۇق گەپ بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ...

ئىش تەتۈرىگە يۈزلەندى. شەمسى كوچىغا چىقىشىغىلا، نامدار ئەمەلدارلار ئۇنى دەشنەم، ھاقارەتلەرگە كۆمۈپ، تەھدىت ۋە ھەيۋە قىلىپ، ھەتتا قىلىچلىرىغا قولىنى ئۇزىتىپ قېلىشلىرىمۇ مۇمكىن ئىدى.

جالالىدىن ئىشىنىڭ ئوڭۇشلۇشىغا ئۇمىد باغلاپ، قاراتاي باشقىلارنىڭ بىزنى رەنجىتىشىگە يول قويماس، دەپ ئويلايتتى. ھەر ھالدا شۇ يىللىرى ئۇ دۆلەتنىڭ ئۇلۇغ ئىكىكى ئەمەلدارىنىڭ بىرى ئىدى.

بىراق شەمسىدىن ئەمدىلا قاراڭغۇ مەدرىسىدىن چىقىپ، قۇياش نۇرىدىن كۆزلىرى قامىشىپ تۇرغان دوستىغا قاراپ تۇراتتى. بىرلىك ــ تەرەپپازلار كۆرىشى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدىغان بۇ دۇنيادا مۇھەببەت ۋە نەپرەت بىر ـ بىرى بىلەن يانداشىپ ماڭىدۇ. مۇھەببەت قانچىلىك ساپ ۋە پاك بولسا، ئۇ ياماندىن غەرەز كىشىلەرنىڭ نەپرىتىگە شۇنچە دۇچ كېلىدۇ. بۇنى ئۇ ئۆزى ۋە باشقىلارنىڭ تەجرىبىلىرىدىن ياخشى بىلىدۇ.

يىللار ئۆتۈپ، جالالىدىنغا ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئاقساقاللىرى،

ئالملار، سازەندىلەر ھەقىقەتسىزلىك، ئادالەتسىزلىك ئۈستىدىن شىكايەت قىلىشقاندا، ئۇ ئۆزى ئوتتۇز توققۇز ياشقا كىرگۈچىمۇ تولۇق قۇتۇلالمىغان خام خىياللاردىن ئۇلارنى يىراق تۇرۇشقا ئۇندەپ، قەدىمكى خەلق ماقالىنى ئېيتىپ بېرىشنى ياخشى كۆردى:

سېنى كىمىستىشتى، تەھقىرلەشتىمۇ؟
ناكەسلەر تىنچقىنا ياتمايدۇ.
مېۋىلىك دەرەخكە تاش ئاتار ئۇلار،
مېۋىسىز دەرەخكە — ئاتمايدۇ.

ئاشۇ ھېكمەتكە ئۇ ئېغىر بەدەل تۆلىدى: ئۇلۇغ دوستىنىڭ ھاياتى ھەم تىرىكلەر بىلەن ئۆلۈكلەر رويخېتىدىن نامىنى ئۆزى ئۆچۈرۈۋەتكەن ئوغلىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن ھەق تۆلىدى.

شەمسىددىن نەپرەتنىڭ پەسىيىشى ئۈچۈن مەلۇم بىر ۋاقىت ئۆتۈشى لازىملىقىنى چۈشىنەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كونيادىن غايىپ بولۇشى كېرەك ئىدى.

ئەمما جالالىددىن ئۈچۈن ئايرىلىش ھەقىقەتەن ئويلاشمۇ بىر ئازاب ئىدى.

ئەي ئەزىز دوست، كۆزلىرىم ياش، مېنى تەرك ئەيلىمە،
كەتمە، ئاي مەندىن يىراق، ئاسمان، مېنى تەرك ئەيلىمە،
يەر، مېنىڭ تاپىنىمدا تۇر، دەۋران، مېنى تەرك ئەيلىمە،
ئۆزگە ئالەمگە مېڭىپ، كارۋان، مېنى تەرك ئەيلىمە.
جىسمىمدا جان سەن ھەمىشە، جان، مېنى تەرك ئەيلىمە.
كۆك ئارا سەندىن مۇنەۋۋەردۇر ئۇ ماھى ئەنۋەرى،
قولدىكى قۇتلۇق تايىقىڭ يولدا جېنىم رەھبىرى.
مەنكى چەۋگانمەن نىگاھىڭنى سالمىغىن مەندىن نېرى،

① چەۋگان — ئاتلىق ئوينىلىدىغان توپ — ت.

قىستىما ئېتىڭنى، ھەي ئەرمەن، مېنى تەرك ئەيلىمە.
چىسمىمدا جان سەن ھەمىشە جان، مېنى تەرك ئەيلىمە.

شەمسى نېمىلەرنى دېگەن، ئۆز دوستىنى قايىل قىلىش ئۈچۈن قانداق دەلىللەرنى كەلتۈرگەن ــ بۇ بىزگە قاراڭغۇ. ئەمما بىر نەرسە ئېنىق: ئۆزىنىڭ ئۈلگىسىگە ئايلانغان دوستى ــ مەسلەكداشتىن ئايرىلىپ، يالغۇز قېلىش جالالدىن ئۈچۈن ئۆلۈمدىنمۇ ئېغىر ئىدى. بۇ ئايرىلىشنى ئەقلى تەن ئالسىمۇ، كۆڭلىدە يەنىلا تەن ئالالمايتتى:

سەن ھاياتى جان ماڭا، ئەي جانان ئۇنتۇما بىزنى،
سالماقچىسەن ئارىغا ھىجران، ئۇنتۇما بىزنى،
روھىي زېمىندا قانچە سادىق دوست تاپالارسەن،
لېكىن ئارىمىزدا باردۇر ئەھدە، ئۇنتۇما بىزنى.
ئاينى ياستۇق ئەيلەپ ئەزىز بېشىڭ قويارسەن،
شۇ بېشىڭدا پەرۋاندىم، ئۇنتۇما بىزنى.
يىقىتارمەن ھىجران تېغىن ئىشقىم بىلەن مىسلى پەرھاد،
سەن ئۆزۈڭ شېرىن نىگارىم، جانان، ئۇنتۇما بىزنى.
كۆزۈم قارىچۇقىدا سەن بولدۇڭ مىسالى مەردۇم①،
ھەي باغلاردىكى ئەتىرگۈل، رەيھان، ئۇنتۇما بىزنى.
قاي كۈنى يۈزۈڭگە چۈشتى كۆزۈم، ئەي شەمسى،
ئىشقىم ـ ئىمانىم بولدى، ئىمان، ئۇنتۇما بىزنى.

شەمسىدىن تەبرىزى بىر كۈنى ئەتىگەنلىكى دۇشمەنلىرىنى شاد، دوستلىرىنى غەمناك قىلماسلىق، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئىزىغا

① كەشىلەر، ئىنسانىيەت. سەمسىيلىك ئادەمگەرچىلىك ــ ت.

چۈشۈرمەسلىك ئۈچۈن، ھېچكىم بىلەنمۇ خوشلاشماي، بۇ يەرگە قانداق پەيدا بولغان بولسا، خۇددى شۇنداقلا غايىب بولدى.

«كىتابۇل ئەسرار»لاردىن بىرى، شائىرنىڭ سۆزلىرىنى مۇنداق يېزىپ قالدۇرغان: «ئۇستازى بېشەزىر، ئەركانى خەيرىيە، ماھىيەتۇل روھ، ئاۋۋال ـ ئاخىر بەندىلەر ئۈچۈن نۇرلۇق ھەقىقەت ـ ئاللا ئۈنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، دىدارىنى بىزگە نېسىب ئەتسۇن ـ ئالتە يۈزقىرىق ئۈچىنچى يىل شەۋۋال ئېيىنىڭ يېگىرمە بىرىنچى كۈنى ئەزمى سەپەر ئەيلىدىلەر».

ھىجرىيە 643 ـ يىل 21 ـ شەۋۋال ـ 1246 ـ يىل 15 ـ فېۋرال دېگىنى. ئۇلار بار ـ يوقى ئون بەش ئاي يېگىرمە بەش كۈن بىللە تۇرغان. جالالىدىننىڭ سۆزلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلار مەڭگۈلۈك ئايرىلىشمىغان. شەمسىنىڭ نەگە كەتكەنلىكى ھېچكىمگە، ھەتتا دوستلىرىغىمۇ نامەلۇم بولسىمۇ، شائىر ئۇ ئۆزى بىرەر يەردىن دېرەك بېرىپ قالار دېگەن ئۈمىدتە ئىدى.

بىر ئاي داۋامىدا دوستلار ۋە دوشمەنلەر، كۆپىنچە دوستلار نىقابى بىلەن غەنىملەر① ئۇنىڭ ئىزىنى قوغلاشتى، ئەمما ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى.

يىللار بويى سەرسانلىق، دىنىي مەكتەپلەر، سوپىيانە گۈرۇھلار، خەلق ھەربكىتى ۋە ھۇنەرۋەنلەرنىڭ جامائەتلىرى بىلەن تونۇشلۇقى ۋەجىدىن شەمسىدىن يوشۇرۇنۇش ماھارىتىنى ئوبدان ئىگىلىۋالغانىدى.

ئۆلىما ۋە دەرۋىشلەر، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان بەگلەر، شەمسىدىن يۇقىلىشى بىلەن مەۋلانە ھوشىنى تېپىپ يەنە سېپىمىزگە قايتىپ كېلىدۇ، دەپ ئۈمىد باغلىشاتتى.

جالالىدىن بولسا، شەمسىدىننىلا ياقىلاپ، ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىدىغان بىرنەچچە شاگىرتىدىن باشقا (ئۇلار ھەممىدىن ئاۋۋال ھۇنەرۋەنلەر، ئەخىي بۇزادەرلەر ئىدى) ھېچكىمنى كۆرۈشنى

① قاراقچى، دۇشمەن ـ ت.

خالىمىدى. ئۇ ئۆزىگە كەڭ ـ ئازادە قىلىپ، كۆڭلىدىكى ھەندى رەختتىن يەكتەك تىكتۇردى. بېشىغا بېغىرىدىكى قالپاقچە تىكتۇرۈپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئىخچامغىنا سەللە ئوردى، ئايىغىغا ئۇسسۇلغا قولاي قىلىپ مەسە ـ كەش كىيدى، غەم ـ قايغۇنىڭ نىشانى بولسۇن دەپ ياقىسىنى چاك تىلىپ قويدى. شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مەۋلەۋىيلەر يولىنى تۆزگەن سۇلتان ۋەلەد بۇ كىيىمنى مۇراسىم كىيىمگە ئايلاندۇردى.

جالالدىن شۇندىن كېيىن زادىلا يا مەدرىسىنىڭ پەشتىقىغا، يا مەسچىتنىڭ مۇنبىرىگە چىقمىدى. شائىرلارنىڭ شېئىر ئوقۇش يىغىنى ۋە كۆڭۈل ئېچىش ـ ساما يىغىنلىرى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ يېڭى ئېتىقادىنى ئېلان قىلىدىغان مۇنبىرى بولۇپ قالدى.

كېيىنچەرەك خەلقىنىڭ مېھىر ـ مۇھەببىتى دۆلەتمەن كىشىلەرنىمۇ ئۇنىڭ شائىرلىق ئىقتىدارى ئالدىدا باش ئېگىشكە مەجبۇر قىلدى. جالالدىننى سۇلتان سارايلىرى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قەسىرلىرىگە تەكلىپ قىلىشتى. ئۇ بۇنداق تەكلىپلەرنى بەزىدە قوبۇل قىلاتتى، لېكىن زاماندىشى كەنىيگە ئوخشاش ئىنئام ـ ئېھسان ئېلىش ياكى قورسىقىنى تويغۇزۇۋېلىش غېمىدە، ئۆزىنىڭ بەدىئىي ماھارىت ـ قابىلىيىتىنى پادىشاھلار، ئۇلارنىڭ سەلتەنىتى ۋە ساراي مەھرەملىرىنى مەدھىيە ـ سانا بىلەن ماختىمايتتى.

بىر قېتىم كەنىي شائىر سەنائىي ھەققىدە ئورۇنسىز گەپ قىلىپ، ئۇنى كامالەتكە يەتكەن مۇسۇلمان ئەمەس، دەپ ئەيىبلەمەكچى بولىدۇ. سەنائىنى ئۆزىنىڭ مەنىۋى ئۇستازى دەپ بىلىدىغان جالالدىن بۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي، ئۆتكۈر سۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭ يۈزىگە بىر تەستەك ئۇرىدۇ:

ـ ئاغزىڭنى يۇم! ئەگەر بارلىق مۇسۇلمانلار سەنائىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلەلىسە ئىدى، جەمىكى مۆمىنلەرنىڭ بېشىدىن

نالپىقى يەرگە چۈشكەن بولارئىدى. سەن بولساڭ ئۆزۈڭگە ئوخشاش مىڭلىغان ئادەملەر ئارىسىدا، بار - يوقى بىرلا مۇسۇلمانسەن!

جالالىدىن كەمبەغەل بىچارىلەر ياكى ئۆز مەسلەكداشلىرى ئىيمىن ئەھۋالدا قالغاندا، ئارىغا چۈشۈپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ ئالدىغا باراتتى. پادىشاھلارمۇ ئادەم، شۇنداقلا ئۇلارمۇ ھەقىقەت ئەمرى، ئەۋلادلار ھۆكمىگە بويسۇنۇشى كېرەك، دېگەن گەپنى دەپ قويۇش ئۈچۈن باراتتى.

جالالىدىن: «ئىنسانلار ئۈستىدىن ھۆكۈم يۈرگۈزمەكچى بولساڭ، ئىنسانلىقىڭنى ئۇنتۇ» دېگەن قەدىمكى نەقىلنى بىلەتتى، شۇنداقلا ئادەمزاتقا نەپرەت بىلەن قارىغۇچى ھەرقانداق باغرىتاشمۇ ئۆزىنىڭ ئادەم ئىكەنلىكىدىن پۈتۈنلەي خالىي بولۇپ كېتەلمەيدۇ، دېگەننىمۇ ياخشى بىلەتتى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ ھۆكۈمدارلارنىڭ ئادەمىيلىكىگە ئەھمىس، بەلكى ئادەمىيەتكە خاس زەئىپلىكىگە — ئۆزىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈش ۋە ئەۋلادلار ئالدىدا ئۆزىنى ئاقلاش ئىستەكلىرىگە تايىناتتى.

ئايلار ئۆتتى. جالالىدىننىڭ يىغىلىشلىرى تېخىمۇ قويۇق تۈس ئالدى. زەرگەر پەردىۋۇن سالاھىددىن ئۆز كەسپىداشلىرىنى مەۋلانىنىڭ قېشىغا باشلاپ كەلدى. كونيا ئەخىلىرىنىڭ سەردارى ھەسەن ھېسامىتدىن ئۆز ئىگىلىكىدىن ۋاز كېچىپ، «كاتىبۇل ئەسرار» بولدى، ئۇستازنىڭ شېئىرلىرىنى سەمەرقەنت ياكى باغداد قەغەزىگە يېزىشنى ئۆزى ئۈچۈن شەرەپ دەپ بىلدى. بۇنىڭدىن باشقا «ساداقەت جامى»دىن سۇ ئىچكەن باشقا ئەخمەي - بۇرادەرلەرمۇ بۇلارغا قوشۇلدى. ئۇلار يا دەرۋىش، يا سوپى بولۇشتى، ھەرقايسىسى ئۆز ھۈنىرى بىلەن بولۇەردى. ئۇلارنىڭ يار - يۆلەكى بولمىغان بولسا، ئېھتىمال، جالالىدىن رۇمى دېگەن شائىرمۇ بولمىغان بولارئىدى: ئۇلارسىز ئۇ قانداق ياشاپ، قانداق ئىگىلىك تىكلەپ، قانداق قىلىپ شاگىرتلىرىنى باقالار ئىدى.

لېكىن ئايرىلىش ـ ھىجران جالالىدىننى ئىسكەنجىگە ئېلىپ ۋالغانىدى:

مەندە نە ئىمان، ئەقلى ـ ھوش،
نە سەۋر، نە ئارامى جان،
بىردەم پاراغەت بەرگىلى،
ئارامى جانىم، كەل، كەل،

ھەردەمدە باغرىم ئۆرتىنىپ،
ھەر چاغ بۇ رەڭگىم زەپىران،
سۆز تېپىلماس دەردىم ئېيتقىلى،
روھىي راۋانىم، كەل، كەل!

دەردىڭنى چەكتىم شۇ قەدەر،
ئاتەشتە ياندىم شۇنچىلىك،
كۆيدۈم، چېچىلدىم ھەر تەرەپ،
كەل، مېھرىبانىم، كەل، كەل!

ئەينەك بولۇپ مەن ھەر نەپەس،
ۋەسلىڭنى ئەيلەر ئىدىم ئايان،
چاك باستى يۈزۈمنى ئاقۇۋەت،
كەل، جانجانىم، كەل، كەل!

دەريا بويلاپ ساھىل بىلەن،
دولقۇنلايمەن ھەر تامان.
ئەرزىمنى ئېيت، تاك ساباسى،
يەتسۇن پىغانىم، كەل، كەل!

بېشىڭدا ئويناپ مىڭ قۇيۇن،
سانجىلمىش تاپىنىڭغا مىڭ تىكەن،
لېكىن بىر سۆز قىلغىن سەن،
كەل، ئەي جاھانىم، كەل، كەل،
بەرگىن ئامانىمنى كەل، كەل!

جالالىدىننىڭ ۋاپاتىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن تارىخشۇناس ئەپلاكى: «شەرىئەت پېشۋالىرى، كۆڭۈل كۆزى كور خۇدا پەرەستلەر، تەكەببۇر جاھىللار تەھقىر، ھاقارەت يولىغا چۈشۈپ، ھەرخىل بولمىغۇر يالغان ـ ياۋىداق گەپلەرنى تارقىتىشتى. ئۇلار: ئەپسۇس، سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلىدەك ئەللامەنى كېرەم رەقىس ۋە سەما① روزايو نىيازلارنىڭ كاساپىتىدىن سەۋدايى جۇنۇنلۇق يولىغا كىرىپ كەتتى. بۇنىڭ ھەممىسىگە سەۋەب بولغان ــ ھېلىقى كاساپەت تەبرىزلىك، دېيىشەتتى» دەپ يازغانىدى.
جالالىدىن بۇنىڭغا مۇنداق شېئىر بىلەن جاۋاب بەرگەنىدى:

گەر بۇندا جۇنۇنغا يېتەلىسىدى ئەپلاتۇن،
ئىنشادا چېكەر ئىدى سىياھ ئورنىغا خۇن.
ئاھ، ماڭا مۇيەسسەر بولمىش شۇنداق سەۋدا،
كىم ئەھلى جاھالەت ئۆگىتەر ئەقلى فۇنۇن②.

بۇ جەريانىدا ئۆز شەيخلىرىنىڭ يېڭىچە ئېتىقادى، ئۇنىڭ شەمسى بىلەن دوستلۇقىدىن رەنجىگەن مۇرىتلار بايقۇپلىشتىكى، شائىرنىڭ ئۆپچۆرىسىگە خەلق ئارىسىدىن چىققان يېڭى مۇخلىسلار

① نەغمە ــ ناۋا، ئۇسسۇل ــ ت.
② پەنلەر، پەنلەر يۇرتى، ئىلىم ــ پەننىڭ يەغىندىسى (بۇ يەردە دانا، بىلىمدان، ئالىم مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن)ــت.

توپلاشقان، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى بولسا پىرىددىن ئايرىلىپ، ئۇنىڭ باشپاناھلىقىدىن مەھرۇم قېلىشقان. كېيىنرەك ئۇلۇغ ۋەزىر دەرۋجىسىگە كۆتۈرۈلگەن سۇلتان ئايەنلىرىددىن① بىرى ــ ساھىب ئاتىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن ئۇلار جالالىددىننى پۈتۈنلەي قولىدىن چىقىرىپ قويماسلىق ئۈچۈن ئاخىر ئۇنىڭ ئالدىغا تەزىم قىلىپ كېلىشتى، ئۆزلىرىنىڭ قىلمىشلىرىغا توۋا ــ تەزەررۇ قىلىشتى.

ئىنسان قەلبىنىڭ قات ــ قېتىغا كىرىۋالغۇچى سەنئەتكار ۋە شائىرلار، ئالەم قانۇنىيەتلىرىنى كەشىپ قىلغۇچى ئالىملار، نېمىشقىدۇر، ھەيىرانلىق ۋە ئادەتتىكى ئىشلارنىڭ ئالدىدا كۆپىنچە ئېسىنىڭىزدىن چىقىشىدۇ. ئالەم كەشپىياتى بىلەن شۇغۇللانغانلارنىڭ لاياقەتسىز كىشىلەرنى ھەرىكەتكە كەلتۈرىدىغان سەۋەب ۋە مەنبەئىنى چوڭقۇرلۇقىنى ئاخىرىغىچە تەسەۋۋۇر قىلىپ كېتىشى قىيىن. ھېلىقىلار بولسا، ھېيلە ــ مىكىر، پىتنە ۋە ئىغۋا دولقۇنلىرىدا بېلىق سۈدا ئۆزگەندەك ئۆزۈشىدۇ. بۇ مۇھىتتا ئۇلار يايراپ يۈرۈشىدۇ، بۇ مەيداندا ئۇلار ماھارەت چوققىلىرىغا كۆتۈرۈلۈشىدۇ.

جالالىددىن ئالدىغا تەزىم قىلىپ ــ باش ئېگىپ كەلگەنلەرنى چىن كۆڭلىدىن قارشى ئالدى.

لېكىن بۇرۇنقى دوستلىرىنىڭ قايتىپ كېلىشى ئۇنىڭ قەلبىنى قايغۇ ــ ئەلەمدىن خالىي قىلالمىدى.

بولمىغاي ھېچكىمدە بۇنداق سەۋدا،
باغرىمدا يوق بۇنداق تەمەننادىن ئەسەر.
گويا كى بۇ يەردە قاپتىمەن تەنھا،
گويا كى بەشەر مۇلكىدە② مەن غەيرىي بەشەر.

① يېقىنلىرى، دوستلىرى ــ ت.

② مەشھور مۇلكى ــ بۇ يەردە، بۇ ئالەمدە، ھايات تىلىقتا ــ ت.

شەمسىنىڭ كونيادىن كەتكىنىگە نەق بىر يىل تولدى. قاتتىق سوغۇق قىش كۈنلىرىنىڭ بىر ئەتىگەنلىكى كىيىملىرى جۇل - جۇل، سوغۇقتىن غالىلداپ تىترەپ تۇرغان بىر دەرۋىش شائىرنىڭ ئىشىكىنى قاقتى. تاتىرىپ - كۆكىرىپ كەتكەن يۈزى، مەينەتچىلىككە چۆككەن جەندىسىگە قارىغاندا، ئۇ ئەڭ تەقۋادار، بىرەر نىزام ۋە گۇرۇھقا بويسۇنمايدىغان بىر قەلەندەرگە ئوخشايتتى.

ئۇ تەزىم بىلەن نەيچە قېلىپ ئۇرالغان مەكتۇپىنى جالالىدىنغا ئۇزاتتى.

— خوتۇن، ھەي خوتۇن! — دەپ چاقىردى جالالىدىن، — خۇش خەۋەر! ئۆيدە نېمىلىكى بولسا، ھەممىسىنى يىغىشتۇر! خۇش خەۋەر!

شۇ سۆزلەرنى ئېيتقاچ، ئۇستىدىكى يەكتىكى بىلەن ئايىغىنى يەشتى.

ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى ئائىلىدىكىلەرنى پاتىپاراق قىلىۋەتتى. بىرىنچى بولۇپ ئۆگەي ئوغلى يەھيا ئورنىدىن تۇردى. يېقىندا تۇغۇلغان قىزى مەلىكە چىرقىراپ يىغلاشقا باشلىدى. كىرە خېنىم ئۇنى قۇچاقلىغىنىچە ئېرىنىڭ ئۆيىگە يۈگۈردى. ئۇنىڭ پېشىگە تۆت ياشلىق ئەلىم يېپىشىۋالغاندى. شائىرنىڭ بويىغا يېتىپ قالغان ئۆگەي قىزى كىمىياۋۇ تاقەت قىلالماي، ئىشىكتىن ماڑىلاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ھاياجاندىن چوڭ - چوڭ بولۇپ ئېچىلغان كۆزلىرى ئالدىدا ئاجايىپ بىر مەنزىرە پەيدا بولدى.

مەۋلانە ئۆزى پەقەت پايپاق، يالاڭ كۆڭلەك - ئىشتان بىلەنلا قېلىپ، يۈزلىرى قورقۇنچلۇق ناتونۇش بىرىگە ئۆزىنىڭ ئۆتۈكى بىلەن مەللە رەڭ يەكتىكىنى كىيدۈرۈۋاتاتتى.

دەرۋىشكە ئاتاپ داستىخان سېلىندى. جالالىدىن ئۇنىڭ ئىشتىھا بىلەن تاماق يېيىشىگە مەھلىيا بولۇپ قاراپ ئولتۇراتتى،

ئۇ شۇنداق زوقى بىلەن قاراپ ئولتۇراتتىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغان جۇلجۇل چاپان كىيگەن قەلەندەر ئەمەس، گويا قانداقتۇر بىر ئەزىز مېھمان ئولتۇرغاندەك قىلاتتى.

دەرۋىشنىڭ ئېيتىشچە، ئۇ دەمەشقتىن كەلگەندى. ئۇ شەمسەددىننى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرەلمىدىم، دەپ قانچە قېتىم ئېيتسىمۇ، شائىر ئۇنىڭغا ئىشەنمەيۋاتاتتى. ئۇ شەمسنىڭ نەدىلىكىنى ماڭا ئېيتماي سىر ساقلاۋاتىدۇ، دەپ ئويلايتتى. دەمەشق! دېمەك، ئۇنىڭ دوستى ئەنە شۇ يەردە پاناھلانغاندەك!

جالالىدىن دەرھال جاۋاب يازدى.

دەرۋىش ئەتىسى ئەتىگەندە تەرەت ئېلىپ بولۇشى بىلەن جالالىدىن مەكتۇپنى ئۆيىدىكى بار بولغان ھەممە پۇلى بىلەن قوشۇپ ئۇنىڭغا سۇندى ـ دە، ھازىرلا يولغا چۈشۈپ، بۇ خەتنى ئۆمۈر قۇياشىغا تېزرەك يەتكۈزۈشنى ئىلتىماس قىلدى.

دەرۋىشنى قېچىرغا مىندۈرۈپ، تاكى شەھەر دەرۋازىسىغىچە ئۆزىتىپ باردى، شەھەر سىپىلى ئۈستىگە چىقىپ، يولۇچى كۆزدىن غايىپ بولغۇچە ئۇنىڭ كەينىدىن تەلمۈرۈپ قاراپ تۇردى.

يەنە كەينى ـ كەينىدىن ئىككى پارچە خەت ئەۋەتتى. بىرىنچىسىنى ـ دەمەشقتە كېتىۋاتقان چەم سودىگىرىگە بېرىپ ئۇنى ئەخمىلەر شەيخىگە تاپشۇرۇشنى تاپىلىدى؛ ئىككىنچىسىنى ـ ئۆز مۇرىتى ئارقىلىق ئەۋەتتى. لېكىن ئۇنىڭ بىرىدىگىمۇ جاۋاب ئالالمىدى.

ئۇ ئوغلى ۋەلەدنى چاقىردى. ئۇنىڭغا ئۆزى يازغان مەكتۇپ ۋە زەرگەر سالاھىددىن بىلەن «كىتابۇل ئەسرار» ھېسابىتىدىن يىغىپ بەرگەن پۇللارنى بېرىپ:

ـ مېنىڭ ئەلچىم بولۇپ بارىسەن. ئۇنىڭ ئالدىغا بۇ پۇللارنى قويۇپ، مېنىڭ ناممىدىن شۇنداق دېگىنكى، ئۇنى بۇلاپ ـ تالىغۇچى بۇلاڭچىلار توۋا ـ تەزەررۇ قىلىشتى، ئەمدى مەرھەمەت

قىلىپ، يولغا چۈشسۇن، ــ دېدى.

ۋەلەد مەكتۇپنى ئاۋۋال كۆزىگە، ئاندىن كۆكسىگە تەگكۈزـ دى، تەزىم قىلىپ، دەرھال يول تەييارلىقىنى قىلىش ئۈچۈن سىرتقا قاراپ ماڭدى.

مەكتۇپتا مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«ئاللا ئالدىدا قەسەم قىلىمەنكى، سەن كېتىش بىلەن تەڭ ئاخشامدىن تاڭ ئاتقۇچە يانغان شامدەك ئېرىپ تۈگەشتىم. موم قالمىدى، كۆيۈپ بىر چوغقا ئايلاندىم. سېنىڭدىن يىراقتا تېنىم ۋەيران، روھىم ئاشۇ ۋەيرانلىق ئىچىدە بىر ھۇقۇشقا ئوخشايـ دۇ. ئېتىڭنىڭ تىزگىنىنى بىز تەرەپكە بۇرىغىنكى، خۇشاللىق بىز تەرەپكە يۈزلەنسۇن. سەنسىز خۇشاللىقىمىز لەنىتى ئىبلىسقا ئوخـ شاش ھەركۈنى تاش بوران ئاستىددۇر. سەنسىز مېنىڭ ئاغزىمـ دىن بىرمۇ خۇشال سۆز ۋە مەنىلىك مىسرا چىقمىدى ... پەقەت مەكتۇپتا يازغان سۆزلىرىڭنى ئوقۇپ، خۇشاللىقىمدىن بەش ـ ئالتە غەزەل پۈتتۈم. ئاھ، شەمسى، سەن بىلەن ئەرمەنىستان، رۇم ۋە دەمەشق پەخىرلىنىدۇ. تۇن زۇلمىتىنى تاڭ نۇرىغا ئۇلاشتۇرـ غايسەن!»

ۋەلەد يىگىرمىگە يېقىن سادىق ئادەملىرى بىلەن يولغا چىقتى. «ھېرىپ ـ چارچاشنى بىلمەي نى ـ نى ۋادىلارنى بېسىپ ئۆتتۈم، تاغلاردىن ئاشتىم. يولدىكى تىكەنلەر كۆزۈمگە ئەتىرـ گۈل بولۇپ كۆرۈندى. ھەربىر جاپا ـ مۇشەققەتتىن ئاجايىپ مەنپەئەتلەرنى كۆردۈم. قىشنىڭ سوغۇقى شېكەردەك شېرىنـ يازنىڭ تومۇز ئىسسىقى شاپتۇل شەربىتىدەك تاتلىق بولۇپ تۇيۇلدى» دەپ خۇشاللىق بىلەن خاتىرلىگەنىدى ئۇ قېرىغان چېغىدا.

ئۇنىڭ قۇلاق تۇتۇدە ئاتىسىنىڭ ئاق يول تىلەپ دۇئا ئورنىدا ئېيتقان مۇنۇ مىسرالىرى جارانلايتتى:

جان دوستقا ئېيتىڭ، مۇرۇۋۋەت ئەيلىسۇن،
بىز تامان كاتتا سەپەرگە تەرەددۇت ئەيلىسۇن.
ۋۇجۇدۇم سىرى قىلىپ ئەيلەڭ خىتاب،
تاكى تەشرىپ ئەيلىسۇن ئول ماھتاب①.
سۆزگە لېۋىن ئاچسا، ئاجايىپ دۇنيا ئاقار،
قىلسا پەرمان، كەينىگە دەريا ئاقار.
ئۇچمىغىن ئەھد بىلەن پەيمانىغا،
بەندە② بولماڭ ۋەدىسى يالغانىغا.
تاكى ئۇ مەھبۇبىجان قايتىپ بۇ دەم.
شۇل ئەزىز ئاستانىگە قويسۇن قەدەم.
شۇندا بولغاي بىر تاماشا ئاشكارا،
بۇنداق بىر ئىش كۆرمىگەن پەرۋەردىگارا...

ئەما ۋەلەد دەمەشقتىن شەمسەددىننى ئىزدەپ تاپالمىدى. ئۇنى يا ئاباباسىيلارنىڭ چوڭ مەسچىتى ئەتراپىدىكى مەدرىس ۋە خانىقلاردا، يا دۇنياغا مەشھۇر دەمەشىق بازىرىنىڭ كارۋان سارايلىرىدا ئۇچرىتالمىدى.

ئۇزۇن ئاختۇروشلار، سوراپ ـ سۈرۈشتۈرۈشلەردىن كېيىن، ۋەلەد بىلەن دەمەشقتە ئوقۇغان، تالىپلىق يىللىرىدا تونۇشقان ئەخىلەر شەيخى مەۋلانىنىڭ مەكتۇپىنى ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىشكە ۋەدە قىلدى.

مەلۇم بولۇشچە، شەمسەددىن دۇشمەنلىنىڭ تەقىبىدىن قېچىپ، ھەلەب ھۇنەرۋەنلىرىنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنغانىدى. ۋەلەد بىر ھەپتە بۇرۇن توختىماي ئۆتۈپ كەتكەن ئاشۇ ھەلەبتە...

① گۈزەل، كېلىشكەن، ئاي يۈزلۈك، نۇرلۇق — ت.

② تۈتقۇن بولۇش — ت.

ئۇستىده ئېسىل بۇخاراچە تون، بېشىغا بىر ئەنلىك سەللە ئوردۇالغان شەمسى مەدرىس ئالدىدا پەيدا بولۇشى بىلەن، كونـ يالىق مېھمانلار خۇددى پادىشاھ ئالدىدا تىزلىنىپ تەزىم قىلغان مۇلازىملاردەك، ھەممىسى تەڭلا تىزلاندى.

مەۋلانىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە ئۇنىڭ تاپىنى ئاستىغا تۆـ كۈلگەن تەڭگىلەرنى كۆرۈپ، شەمسى تەبەسسۇم كۈلكىدىن ئۆزـ ىنى تىيەلمىدى:

ــ قارىغاندا، مەۋلانە بىزنى تۆمۈر زەنجىر بىلەن باغلىماق چى ئوخشىمامدۇ؟ ئەگەر ماڭا، ئاتاڭ قەبرىدىن قوپۇپ، ھەلەبنىڭ يېنىدىكى تىللا بەشىر قىشلىقىغا كەپتۇ، سېنى بىر كۆرۈۋېلىپ، قايتىدىن كۆز يۇماقچىمىش، دېيىشسە، مەن: «ئۆلسە ئۆلۈۋەرـ سۇن!» دېگەن بولاتتىم ۋە تۇرغان جايىمدىن قىمىرلىماس ئىدىم. لېكىن مەۋلانە بىلەن كۆرۈشۈشكە... مانا مەن تەييار!...

مەۋلانە شەمسىنىڭ دىلىنى «چىرايلىق سۆز، ساز ۋە سەنا ــ مەدھىيە» بىلەن ئېرىتىشنى تاپىلىغانىدى. بۇنداق دېمىگەندىمۇ، ۋەلەد ئاتىسىنىڭ پەرمانىنى قانداق قىلسىمۇ ئورۇنداشقا نىيەت قىلىدى. ئۇ شەمسدىننىڭ شەرپىگە دەرھاللا سەما يىغىلىشى ئۇيۇشتۇردى. بۇ ئارىلىقتا كونيادا مەۋلانىنىڭ تاقىتى ـ تاق بولغانىدى.

تەلمۈرەر كۆزۈم ـ مەگەر نىگارىم كەلگۈدەك،
ئەنسىرەپ دىل، مەگەركى يارىم كەلگۈدەك.
جېنىڭنى قوي گۆرۈگە، ئەگەر ئەبگار بولساڭ،
قۇي بادەنىكسم، تەشنائى ـ زارىم كەلگۈدەك.
خۇش خەۋەر شارابىدىن مەست بولدى قۇلاق،
دەيدۇ كۆز ياش تۆكۈپ: خۇمارىم كەلگۈدەك.
كۆر، ئىشق لەشكىرى چىقىپ، تۈزدى قاتار سەپ،
بەس، سەۋر ـ چىدامكى، شەھسۇۋارىم① كەلگۈدەك.

① شەھسۇۋار ــ چەۋەندار، ئاتلىق ئەسكەر، ئاتلىق پادىشاھ.

ئاخىر ۋەلەد شەمسەددىننى ئېلىپ يۈرۈپ كەتتى.

شەمسى ھەرقانچە ئۆتۈنۈپ، قىستىمسۇن، ئۇ ئاتقا مىنىشنى كە ئۇنىمىدى: «سىز بىلەن بىرەدە بولۇشقا مېنىڭ ھەددىم بارمۇ؟ پادىشاھ ئاتلىق ماڭسا، قۇلىمۇ ئاتلىق مېڭىش — بۇ نېمىدېگەن ھاماقەتلىك. سىز — مەرتىۋە ئىگىسىسىز، مەن - غۇلام①، سىز — جان، مەن بىر بەدەن. سىز ئۇچۇن پۈتۈم بىلەنلا ئەمەس، بەلكى بېشىم بىلەن مېڭىشقا تەييارمەن».

بېشىم بىلەن مېڭىشقا تەييارمەن؟ ۋەلەد ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغچە ئاتىسىنىڭ نوپۇزىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلالمىدى. بىراق، ئۇ ھەم ئىلمىي، ھەم قابىلىيەتلىك، ھەم ئەقىللىك ئىدى. ئۇ كۆپلىگەن نەزمىي② ۋە نەسرىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇردى، تۈرك شېئىرىيىتىگە ئاساس سالدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى ئاتىسىنىڭ شېئىرلىرى دەرىجىسىگە يېتەلمىگىنىگە نېمە ئىلاج بار. يۈز يىللىدا بىر كېلىدىغان بۇنداق بىر يۇقىرى قابىلىيەت بىلەن كۈچ سىنىشىش ھەممىلا ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. ۋەلەدنىڭ ئەھۋالى — تەقدىرى شۇكى، ئۇ تەبىئىتىدىن مۇرىت ئىدى.

مەۋلانە، ئوغلۇم تەقلىدچى بولامدىكىن ياكى داۋاملاشتۇرغۇچى بولامدىكىن، دەپ بىكار ئەندىشە قىلمىغانىدى. ئۇ دىنلار ۋە قائىدە - يوسۇنلاردىن ئۇستۇن تۇرۇۋېلىپ، كۆڭۈل ۋە ئەقىلنىڭ بېقىق مۇھىتىدا③ چاڭ - توزان بېسىپ، قېتىپ قېلىشتىن ھەزەر قىلاتتى. سۇلتان ۋەلەد بولسا، جالالىدىننىڭ ۋاپات بولغىنىدىن ئون يىل ئۆتمەيلا ئۇنىڭ نامىدا دەرۋىشلىك گۇرۇھلىرىنى قۇردى. مانا بۇ جامائەت تېزلا ھۆكۈمدار تەرىپىدىن

① خىزمەتكار — ت.

② قوشاق، شېئىر — ت.

③ دىمىقتا، يېپىق مۇھىتتا — ت.

ئېتىراپ قىلىنىپ، بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلدى.)

شەمسىددىن ئاتلىق، ۋەلەد ۋە باشقا مېھمانلار پىيادە، ھەر ئايدىن كۆپرەك يول مېڭىپ كونيانغا يېتىپ كەلدى.

لەرىندېگە يېتىپ بارغاندا ۋەلەد ئاتىسىغا چاپارمەن ئارقىلىق خەۋەر ئەۋەتتى.

جالالىددىن خۇش خەۋەر ئۇچۇن ئۆيىدىكى بار - يوقىنى ھەتتا بېشىدىكى سەللىسىنمۇ ئۇنىڭغا بەردى. شاگىرتلىرى بىلەن ئەخمىلەر باشلىقى ھەمراھلىقىدا پىيادە مېڭىپ، شەمسىددىنىڭ ئالدىغا چىقتى.

مەۋلانىنى كۆرۈپ، شەمسىدىنمۇ ئاتتىن چۈشتى. ئۆلار قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئاتىدىن يەرگىچە ئېگىلىپ، بىر - بىرىگە تەزىم قىلىشتى.

مېنىڭ شەمسىم، مېنىڭ ئاپتاپىم كەلدى،
خۇش خۇي چىراي، ئۇل ماھىتابىم كەلدى!
قۇلاقىم مۇژدەسى①، كۆزۈم روشنى،
بەزمە ئارا ئىچكىلى شارابىم كەلدى،
قاناتىم كەلدى ئەيلەي كۆككە پەرۋاز،
شېئىر كەلدى، جاراڭلىق خىتابىم كەلدى.
سابا، ئالەمنى تولدۇر نۇر بىلەن،
شەمسى كەلدى، مۇنەۋۋەر ئاپتىپىم كەلدى!

شەمسىددىن كونيانغا 1247 - يىلى 8 - ماي كۈنى قايتىپ كەلدى. ئىلگىرى ئۇنىڭغا تاپا - تەنە، تۆھمەت قىلغانلارنىڭ ھەم-

① خۇش خەۋەر ـــ ت.

مىسى ئۇنىڭ ئالدىغا باش ئېگىپ كېلىپ، ئۆزىرە سوراشتى. شەمسى توۋا قىلغان دۇشمەن توۋا قىلمىغىنىدىنمۇ خەۋپلىكرەك، دېگەن تەمسىلنى بىلسىمۇ، ئۇلارنى تەبەسسۇم بىلەن قارشى ئېلىپ قوبۇل قىلدى. چۈنكى ئۇنىڭغا باش ئېگىپ كەلگەن مۇرىت ۋە دەرۋىش لەرنىڭ كۆپچىلىكى دوستىمۇ ئەمەس، دۇشمەنمۇ ئەمەس ئىدى؛ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نېمىلەرنى قىلىشىۋاتقانلىقىنى ئۆزلىرىمۇ بىلمەيتتى.

يەنە ئىلگىرىكى جۇشقۇن ھايات باشلاندى. ھەر كېچىسى يىغىلىش قىلىپ، تاڭ ئاتقۇچە ساز چېلىپ، ئۇسسۇل ـ ساماغا چۈشۈپ كۆڭۈل ئېچىشتى. ئۇلارنىڭ بۇ يىغىلىشلىرى ھەممىگىلا ئوچۇق بولۇپ، بارغانچە خالايىقنى ئۆزىگە كۆپلەپ جەلپ قىلىغاندى.

ساما سۇلتان پايتەختىدە ئادەتكە ئايلىنىشقا باشلىدى. ئۆز ئىناۋىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشىنى ئىستەيدىغان ھەربىر سودىگەر، ئەمەلدار ۋە بەگ ئۆز قورغىنى، بېغى، ئۆزۈمزارلىرىدا شۇنداق يىغىلىشلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ تۇرىدىغان بولدى. ئۇلارغا شەمسى ۋە مەۋلانە قاتىناشمىسا، ئۆزلىرىنىڭ ئىناۋىتىگە تەسىر يەتكەن ھېسابلىناتتى.

مەۋلانە ئۇچۇن يېڭى ئېتىقادنى ئايان قىلىش ئۇسۇلى بولغان سەما يىغىنلىرى ئۇلارغا چىڭگىزخان قوشۇنلىرىنىڭ كەلتۈرگەن تالاپىتى بىلەن سالجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ ئېچىنىشلىق زاۋاللىقىنى ئۇنتۇشقا ياردەم بېرىدىغان بىر ئەرمەك ئىدى. لېكىن بۇ، جالالىدىننىڭ شېئىرلىرى ئۇچۇن ئېچىلغان ــ تۇنجى ئېچىلغان بىر گەك مەيدان ئىدى.

ئۇ بەزىدە شەمسىددىن ۋە ئەڭ يېقىن دوستلىرىغىمۇ ئېيتىشقا جۈرئەت قىلالمىغان پىكىرلەرنى شېئىر ئارقىلىق ئېيتاتتى:

سېنىڭ كۆپرۈڭ ئالدىدا ئىمان نەدۇر؟
سەمەندەر ئالدىدا چۈنچە جان نەدۇر.

ئىمان — سۇدۇر، كۆپۈر — تۈپراقتۇر قارا،
لېكىن بەرى كۆلدۇر ئاتەش ئارا.
گەرچە ئىمان — شامدۇر، كۆپۈر — شەبىستان①،
لېكىن قۇياش چىققاچ، دېيىشەر هامان:
«بىزگە زۆرۈرىيەت يوق، تاپايلۇق بەرهەم!»②
ئىمان — دىن ئېتىدۇر، شۇنداق بولسا هەم،
ئۇنداق ئات ئاشقلارغا نېمە هاجەت،
ئۇلارغا ئىشق ئارا شولىدىن سۈرئەت...

جاهالەت ۋە خورلۇقنىڭ كېچىسىدە، شائىرنىڭ دېمەكچى بولغىنى: ئىمان شام چىراغدۇر. لېكىن ئىنسانلارغا مۇھەببەت قۇياشى يورۇسا، ئىمان ۋە ئىمانسىزلىق دېگەن چۈشەنچىلەرنىڭ ئۆزى كېرەكسىز نەرسىگە ئايلىنىدۇ.

جالالىددىننىڭ ئىنسانپەرۋەرلىكى كەڭ — ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان بىلەن زادىلا مەۋهۇم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ شېئىرىيىتىدە ئىنسان كامالىتىنى مەدهىيىلەش ئىنسان شەخسىيىتىنى قوتلۇقلاش بىلەن باغلىنىپ كېتەتتى.

شائىر ئۇچۇن ئۇنىڭ دوستى — شەمسىددىن تەبرىزى ئاتالمىش تېرىك ئىنسان، ئەمما تەقۋادار روهانىيلارنىڭ نەزەرىچە، شائىر ئۇنىڭغا يالغۇز خۇدا ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىرىگىلا بېرىلىشى رۇخسەت قىلىنغان سۈپەتلەرنى بېرىدۇ، ئۇ دوستىنى «ئالەمنىڭ خۇرشىدى، هەقىقەت مەشئىلى، جاهاننىڭ جېنى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ سۆزلەرنى مۇتەئەسسىپلەر ئالدىدا هازىرمۇ كۆپرى - ئىشتىباه③ سانىلىدۇ.

① كېچىلىك ياتاق، قاراڭغۇلۇق — ت.
② يوقىلىش، توختاتماق، توختاپ قالماق — ت.
③ گۇناه، شەك كەلتۈرۈش، هەددىدىن ئېشىش — ت.

بىر قېتىم، كۆزگە يېقىن زەرگەر سالاھىددىننىڭ ئۆيىدە بولغان يىغىلىشتا ھېرىپ ھالىدىن كېتىشكە ئاز قالغان سازەندە لەر بىردەم ئارام ئېلىۋاتقاندا، بىر ياش دەرۋىش پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، ئەدەپ بىلەن شەمسىددىنگە يېقىنلاشتى.

ــ ئۇستاز، ئېيتىڭا، سىز ئەۋلىيامۇ؟

دەرۋىش تولىمۇ ياش ئىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ساددىلىق ۋە ئىشەنچ ئۇرغۇپ تۇراتتى. شۇنداق سوئال بىلەن مۇراجىئەت قىلىشقا جۈرئەت قىلالىغانسىكەن، دېمەك، جاۋاب ئۇنىڭ ئۈچۈن غايەت مۇھىم ئىدى. لېكىن شەمسىددىن بايقاپ قالدى؛ بۇ يىگىتنىڭ چاقىنىڭ ساددىلىقىنىڭ كەينىدە كىملەردۇر سىناپ بېقىش مەككارلىقى بىلەن ماربلاپ تۇراتتى.

سوئالىنىڭ تەكتىدە ئۆلۈم خەۋپى تۇراتتى. شۇ دەۋرنىڭ دىنىي تەپەككۇرى ئۈچۈن ئەۋلىيالىق، يەنى شەك ـ شۇبھىسىز ئىلاھىي نوپۇز ئالامىتى ھەققانىيەتنىڭ مۇقەررەر شەرتى ئىدى. كېيىنچىرەك ئۇنىڭ ئورنىنى ئەقىللىكلىك، ئىنسانلىق ياكى ئىلىمىلىق ئىگىلىدى. ئاددىي ئادەمنىڭ سۆزى ۋە پىكرى پەقەت ئۇنىڭ ئۆزىگىلا تېگىشلىك، لېكىن ئۇ سۆز ۋە پىكىر خۇدا نامىدىن ئېيتىلغاچقا ــ بۇ تامامەن باشقا بىر مەسىلە. مۇقەددەس كىتابلار ۋە تەپسىردىن ئۇزۇندىلەرنى كەلتۈرۈش، پەيغەمبەر ھېكمەتلىرى بىلەن ھەدىسلەرگە تايىنىش، ئەۋلىيا دەپ تونۇلغان ئۆلىمالارنىڭ نوپۇزلىرىغا تايىنىش ــ غايىۋى ـ سىياسىي كۆرەشتە مۇھىم قورال، پىكىرنىڭ رېئال مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى مەنپەئەتنى يوشۇرغۇچى مۇقەررەر پەردە ئىدى.

شەمسى «ياق» دەپ جاۋاب بەرسە، مەغلۇپ بولاتتى. بىراق «ھەئە» دېيىشمۇ خەتەرلىك ئىدى: ئەۋلىيالىق دەۋاسىنى قىلغان ئادەم شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا ئۆز سۆزىنى ئىسپاتلىشى، بەلكى مۆجىزە كۆرسىتىشى شەرت ئىدى.

شەمسددىن تەبرىزى ئاق كۆڭۈل ئىرانلىق جۇھا ھەققىدىكى رىۋايەت بىلەن جاۋاب بەردى:

— بىر كۈنى جۇھانىڭ ئالدىغا قوشنىلىرى چىقىپ: «كوچىغا قارىپاقمىنا، نېمىدېگەن ئېسىل نازۇ - نېمەتلەرنى كەلتۈرۈشۈپتۇ!» دەپتۇ. «ئۇنىڭ ماڭا نېمە پايدىسى؟» دەپتۇ جۇھا. «قارىغىنا، ئۇ نەرسىلەرنى سېنىڭ ئۆيۈڭگە ئېلىپ كېلىشىۋاتىدىغۇ!» — دەپتۇ قوشنىلىرى. «ئۇنداق بولسا ئۇنىڭ سىلەرگە نېمە پايدىسى؟» دېگەن ئىكەن جۇھا. شۇنىڭغا ئوخشاش مېنىڭ ئەۋلىيا بولۇش ياكى بولماسلىقىمدىن ماڭا نېمە پايدا؟

ئۆزى خەلق ئارىسىدىن چىققان، بىر ئوبدان كىتابخان ۋە ھەسسا① ناتىق بولغان شەمسى سۆزىدە خەلق رىۋايەت ۋە لەتىپىلىرىنى كۆپ ئىشلىتەتتى. ئۇ نۇقتىنى يالغۇز قۇرئان ئايەتلىرى بىلەنلا ئەمەس، ماقال ۋە تەمسىللەر بىلەنمۇ بېزەيتتى. جالالىدىن رۇمىنىڭ دىققىتىنى كىتابىي ئالىملىقتىن خەلق ئىجادىچىسىغا باشلىغانمۇ شۇ. جالالىدىن رۇمى شېئىرىيىتى ھەممىدىن بۇرۇن ئۇنىڭ «مەسنەۋى مەئنەۋى» سى ئاشۇ دەۋر بىلىملىرىنىڭ يىغىندىسى — كوللىياتى، بەلكى شۇ دەۋر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭمۇ بىباھا خەزىنىسى دېيىلسە، بۇ — ئەلۋەتتە شەمسىدىن تەبرىزنىڭ ياردىمىدىندۇر. بۇ بۇيۇك ئەسەردىكى كۆپلىگەن سىيۇژېت ۋە بۆلەكلەر شەمسىدىن تەبرىزنىڭ «كىتابۇل ئەسرار»لار توپلىمىدىن ئېلىنغان.

شەمسىدىن قانچىلىك زېرەكلىك بىلەن جاۋاب بەرمىسۇن شەھەردە باشلانغان ئېغۇانى توختىتىشقا ئاجىزلىق قىلاتتى. ئاددىي، ئىلاھىيەتتىن يىراق كىشىلەر، تەبىئىيكى، مەۋلانىگە ئەگىشىپ، شەمسىنى ئەۋلىيا دەپ بىلىشەتتى.

① زېرەك، ئۆتكۈر، پىلىملىك — ت.

«قەتئىي ئۇنداق ئەمەس! — دەپ ئېتىراز بىلدۈرۈشەتتى ئۇلۇمالار ۋە يېقىندىلا توۋا ـ تەزەررۇ قىلغان مۇرتلار، — مەۋلانە نېمە دەيدۇ، ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. شەمسى ئەۋلىيا بولسا ئاللىقاچان مۆجىزە كۆرسەتكەن بولاتتى!»

قاتىللىق

بىر قېتىم شەمسەددىننىڭ سۆھبىتىنى سوئاللار، نارازىلىقلار، مۇقەددەس كىتابلارغا تايىنىشلار بىلەن ئۇزۇپ، يەنە جېدەل ـ ماجىرا چىقارغاچقا، ئۇ كەيپى ئۇچقان ھالدا ۋەلەدكە:

— كۆردۈڭمۇ، ئۇلارنىڭ نېمە قىلىشۋاتقىنىنى! ئۇلار مېنى يەنە مەۋلانىدىن ئايرىۋەتمەكچى. مەيلى، ئۇلار ئۆز كۆڭلىنى خۇش قىلىشۋەرسۇن، بۇ قېتىم شۇنداق يوشۇرۇنايكى، ئۇنىمۇ تېپىشالمىسۇن! — دېدى.

جالالىدىن پالاكەت يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقىنىنى سېزەتتى. ئەمما يېڭى ھىجرانلىق ھەققىدە ئويلاشنىمۇ خالىمايتتى. ئەكسىچە، دوستىنىڭ «شەمسى ئۇچقۇر» دېگەن نامىنى ئالغىنىمۇ يېتەتتى. ئۇ كونيادا تۇراقلىشىپ، شۇ يەردە يىلتىز تارتىشى كېرەك ئىدى.

شائىرنىڭ ئۆگەي قىزى ئون ئالتە ياشلىق كىمیا ھەتتا مەۋلانىمۇ ھۆرمەتلەپ كۆككە كۆتۈرىدىغان بۇ غەلىتە ئادەمگە خېلىدىن بېرى يوشۇرۇن كۆز تىكىپ يۈرەتتى. شەمسى ھەققەتەنمۇ غەلىتە تەسىراتلارنى قالدۇراتتى. ئۇنىڭ ھەربىر ئىشى، يۈرۈش ـ تۇرۇشىدىمۇ چەكسىز بىر قەتئىيەت جۇش ئۇرۇپ تۇراتتى. لېكىن بۇ شەيخنىڭ تەقۋادارلىقى زاھىدنىڭ مۇتەئەسسىپلىكىگە زادىلا ئوخشىمايتتى. لەۋلىرىدە دائىم بىر خىل كىنايىلىك تەبەسسۇم، كۆزلىرىدە بىردىنلا غەزەپ بىلەن ئالمىشىدىغان قايغۇ ـ ئەلەم ئەكس ئېتەتتى. ساقلى ئاقارغان بولسىمۇ، قەدەم تاشلاش

لىرى يىگىتلەرنىڭ قەدىمدەك بەردەم ۋە يېنىك ئىدى. سۆزى، كۆزقارىشى كىشىنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلۇالاتتى.

كۆزدە ئۇلار ئاددىيلا تۇيۇ قىلىشتى. كىميا كىرە خېنىمنىڭ ھىماتىلىقىدىن چىقىپ، مەدرىسنىڭ شەھسىددىن ئۇچۇن ئاجرىتىپ بەرگەن ھۇجرىسىغا كۆچۈپ چىقتى.

شەھسىددىن كىميا‌غا خۇددى كىچىك بالا ياكى بىرەر گۈزەل قۇشقا باغلىنىپ قالغانىدەك ئۇنىڭدىن نېرى كېتەلمىدى. بىرلىكتە ئۆتىدىغان كۈنلىرىنىڭ ئۇزۇنغا بارمايدىغانلىقىنى سەزگەندەك، ھەمىشەم ئايالىنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئايلىنىپ يۈرەتتى.

لېكىن بۇ نىكاھ جالالىددىننىڭ كۈتكىنىدەك پالاكەتنى ئۇزۇقتۇرمىدى، ئەكسىچە ئۇنى تېخىمۇ يېقىنلاشتۇردى.

بۇ يەردە، ھەتتا جالالىددىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە خىيالىغىمۇ ئەكىلىشنى خالىمايدىغان بىر ئىسىمنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ــ لەرىندىي شەھىرىدە گۈھەر خېنىمدىن تۇغۇلغان، مەرھۇم ئاكىسىنىڭ ئىسمىنى قويغان ئىككىنچىسى ئوغلى ــ ئالاھىددىن ئىدى.

ئۇنىڭ مىجەز ــ خۇلقى غەلىتە ئىدى. ھەمىشەم ئىشنى تەتۇرىسىگە بۇرايتتى، بولۇپمۇ ئاكىسى ۋەلەد بىلەن زىتلىشىشنى ياخشى كۆرەتتى. ۋەلەد ــ نازاكەتلىك، غەيرەتلىك، كۆكلى يۇمشاق بولۇپ، ئالاھىددىن ــ باغرى قاتتىق، قارام، جەھەلخور ئىدى. بىر قېتىم ۋەلەدنىڭ بىر دىنار تىللاسى يوقاپ كەتتى. ئۇ يۇتۇن ئۆيىنى تىتىشتۇرۇپ ئاختۇرۇۋېتىپ، ئۇ پۇلنى تاساددىپىي ھالدا ئالاھىددىننىڭ كىتابىنىڭ قېتىدىن تېپىۋالدى. بۇنىڭدىن ئاچچىقى كەلگەن ۋەلەد ئىنىسىغا ھۇرپەيدى. ئۇ بولسا بۇنىڭغا پىسەنتىمۇ قىلماي، كۈلۈپلا قويۇپ:

ــ سەن ئەۋلىيامۇ، ساڭا پۇلنىڭ نېمىسە كېرەكى بار! ــ دېدى.

ئاتىسى ئۇلارنى تەستە ياراشتۇرۇپ قويدى.

جالالدىن: ئوغۇل بالا ئاتىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆز يولىنى تېپىشتى خالايدۇ. چوڭ بولغاندا ئەسلا ھەممىنى ئوڭلۇالار، دەپ ئويلايتتى. لېكىن ئۇنداق بولمىدى.

تازا قابىلىيەتلىك ئالاھىدىن مەدرىسنى ئارانلا تۈگەتتى. ئاتىسىنىڭ ياردىمى بىلەن مۇدەررىس بولدى، لېكىن كۆرۈنگەنلا يەرلەردە ئۆزىگە بېرىلگەن ۋەزىپىسىنى ياكى ئاتىسىنىڭ شان-شەۋكىتىنى كۆزگە ئىلمايدىغانلىقىنى سۆزلەيتتى. ئائىلىسى كۆپىنچە پۇل ۋە ئاشلىق يېتىشمەسلىك قىينىچىلىقىنى تارتاتتى، ئۇ بولسا، ھەپتىلەپ باغلاردا ئەيش قىلاتتى، تۈتۈرۈقسىز ئۇلپەتلىرى بىلەن بولۇشىچە مەي ئىچىپ، چۆرە قىزلار بىلەن كەيپ-ساپادىن قول ئۈزمەيتتى.

«خۇدا ھەققىدە، خۇدا ھەققىدە، خۇدا ھەققىدە ئەگەر ئاتاڭنىڭ دىلىغا تەسەللى بېرەي دېسەڭ، ئۆيۈڭنى، ئۆز نەسلى-نەسەبىڭنى ئۇنتۇمىغايسەن، چۈنكى سەن ئاتىلىنىپ ماڭغان تەرەپتە ئېزىنتقۇدىن باشقا ھېچنەرسە يوق. كۆپلىگەن كىشىلەر ئاشۇ ياققا ئاتىلىنىپ مېڭىپ بېقىشقان، لېكىن ئۇياقلاردا زادىلا سۇ تېپىلمايدىكەن. ھەممە نەرسە مۇشۇ يەردە تۇرسا، ئۇياقتا بېرىلىشنىڭ ھاجىتى نېمە، ھاجىتى نېمە، ھاجىتى نېمە؟!... مەردىلىكىڭ، ئالىيجانابلىقىڭ، ئادىمىيلىكىڭدىن ئۇممىدىم شۇكى، سېنىڭ تەلىيىڭنى تىلىگەن كۆڭۈللەرگە جاراھەت سالمىغايسەن. سېنىڭ بىچارە ئاتاڭ ئون قېتىملاپ ئەمىر سەيفىتدىن ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قانچىلىك مۇشكۈل بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئىشىكىدە قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى. ھە، پەقەت سېنى دەپ ئاشۇ ئېغىر-چىلىقنى كۆتۈردۈم. خۇدا ھەققى، ئۆز ئۆيۈڭدىن، ئۆز ئادەملىرىڭدىن يۈز ئۆرۈمىگەيسەن... ئاتاڭنىڭ كۆڭلىگە ئاراملىق بەر،

ئۇ ساڭا خەت يېزىشقا كەتكەن ۋاقىتتا پەرۋەردىگارغا ھەمدۇ شۈكرانە قىلسۇن!» دەپ خەت يازغانىدى شائىر.

لېكىن قىلىنغان ۋەز ـ نەسىھەت، يالۋۇرۇشلار ئۇنىڭغا كار قىلمىدى. بالىلارچە ھاماقەتلىك ئۇنىڭ تەبىئىتىدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغانىدى. ئۇ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل جايىنى تېپىشقا، ئەركىنلىككە تەشنا ئىدى، ئاقۇۋەتتە ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئەيىبلىرى، كىبرى بىلەن يارامسىز بىر ئادەم بولۇپ قالدى. نەدىكى مۇستەقىللىك! ئۇ خۇددى بىر قورچاقنىڭ ئوخشاش ئاكىسى بىلەن ئاتىسىنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىنى دوراپ باقسۇن، لېكىن بەئەينى كۆرۈش ئەينىكىدەك تەتۈرىنى تەكرارلايتتى.

شەھسىنىڭ كونياغا كېلىپ، مەۋلانىگە دوست، ۋەلەدكە ئۇستاز بولۇشى ئالاھىدىنغا ئانچە ياقمىدى. شەھسىنىڭ ئۆيلىنىشى ئۇنىڭ ئوغلىنى تېخىمۇ قاينىتۇەتتى.

كىمىيا گۈزەل قىز ئىدى. ئۇ ئون تۆت ياشقا توشقانىدا، ئالاھىددىن ئۇنى ئېلىش كويىغا چۈشكەنىدى. لېكىن مەۋلانە ئۆزىنىڭ بۇ ئۆگەي قىزىغا ئىنتايىن ئامراق ئىدى، ئۇنى ئالاھىددىندەك ئادەمگە ئۇچىنچى خوتۇنلۇققا بېرىشنى خالىمايتتى. مانا ئەمدى كىمىيا لەنىتى تەبرىزلىكلەر نىكاھلاپ بېرىلگەنىدى!

يېڭى كېلىن بىلەن كۈيئوغۇل مەدرىسكە جايلاشتى. ئاشۇ يىلى كۈز قاتتىق سوغۇق كەلگەنىدى. شەمسى ئايالى بىلەن تاشقىرقى يالغۇز ئوچاقلىق ئۆيگە جايلاشقانىدى. ئۇلار ئۆيىنىڭ بىر چېتىگە پەردە تارتىپ، ئوچاققا يېقىنراق يەردىن ياتىدىغان ئورۇن ھازىرلىشىپلىشقانىدى.

ئالاھىددىن ئاتىسىنى كۆرگىلى كەلگەن بولۇپ، بىرەر باھانە تېپىپ، كىمىيا بار ئۆيگە كىرىشكە ۋە ئۇنىڭغا دوقۇرۇپ قېلىشقا ئىنتىلەتتى.

ئۇنىڭ بۇ قىلىقى ئاخىر شەمسىدىنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈردى.

بىر قېتىم ئالاھىددىن جۇۋىسىنى ئېلىش باھانىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىشكى ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ھۇجرىغا قارىماقچى بولۇ - ۋاتقاندا شەمسىددىن ئۇنىڭغا:

— ھەرقانداق كىشىنىڭ بۇ يەرگە كىرىپ، مېنىڭ پىكرىمنى بۆلۈشىنى مەنئى قىلغانىدىم. مەن بۇ يەرنى خالىي جاي دەپ تاللىغان. ئۇقتۇڭمۇ؟! — دەپ ئۇنى سىلكىشلىگەنىدى.

ئالاھىددىن بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئاچچىقىغا پايلىيالماي، چىرايلىرى تاتىرىپ - كۆكەرگىنىچە سىرتقا چىقىپ كەتكەن، شۇندىن تارتىپ ئاتىسىنى يوقلىماس بولۇۋالغان. شەمسى بىلەن بولغان بۇ توقۇنۇشنى دوستلىرىغا ئېيتىپ، ئۇلارنىڭ تازا مازاق قىلىشىغا ئۇچرىغان: «بۇ قانداق بولغىنى، بىرىنىڭ ئۆيىگە كىرىپ پاناھلىق تاپقان ئادەم، ئاشۇ ئۆي ئىگىسىنىڭ ئوغلىنى ئۆيدىن قوغلاپ چىقارسا بولامدۇ؟ بۇنىڭغا چىداش ئۇچۇن ئايالالاردەك قورقۇنچاق بولۇشلا كېرەك!».

ئالاھىددىننىڭ يۇرۇش - تۇرۇشى شۇنداق ئىدىكى، ئۇنىڭ ئۇلپەتلىرى ئارىسىدا شەمسىددىن ۋە جالالىدىنغا ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن دۇشمەن بولغان ئەمەلدارلارنىڭ غالچىلىرىمۇ بار ئىدى.

ئوغلىنىڭ قىلمىشلىرى ھەققىدىكى مىش - مىش گەپلەر جالالىدىننىڭ قۇلىقىغا يەتكەندىن كېيىن، ئۇ يەنە بىر قېتىم — ئاخىرقى مەكتۇپىنى يازدى: «مۇبادا كىمدۇر بىرلىرى بىرەر غەيرىي مەقسەتلەر بىلەن ئوغلىمزنى ئۇنىڭ تەبىئىتىگە زىت بولغان غەيرىي يولغا باشلىغان بولسا، ئۇ شۇ يولدا سوكۇلداپ يۈگۈرۈشكە ئالدىرىمىغاي. كۆز ئالدىڭدا پۈتۈن ئالەم ئۆزگىرىپ، شۇ ئۆزگىرىۋاتقان ئالەم سېنىمۇ ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. سەن ئۆز يولۇڭ بىلەن يۈگۈرۈپ، شۇ يولدىن ئاداشمىغايسەن... ئاشۇ ھۇجرىدا ئۆز ئاتام ياشايدۇ، دەپ پەرەز قىلغايسەن. نى - نى ئاق كۆڭۈل

ئادەملەر باشقىلارغا ئەگىشىپ، يامان يوللارغا كىرىپ كەتكەن، لېكىن ئاقىل ئادەم بىرىنىڭ كۆزى ئەلەس ئىكەن دەپ ئۆزىنىڭ كۆزىنى ئويغۇلۇقمۇ؟ پالانچى مۇنداق ئىكەن دەپ، ئۇنىڭ كەينىگە كىرىپ ئەگىشىش ــ ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس!...»

شائىر ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئەڭ گۈزەل سۈپەتلىرى: روھىي ساخاۋەت ۋە ئالىيجانابلىققا كۆز تىكىپ، ئوغلىنى «رەزىللىك ۋە مەنمەنلىك يولىدىن يۈز ئۆرۈپ»، «ئىپلاسلىق ئەخلەتخانىسى»دىن قايتىپ چىقىشقا ئۈندىگەنىدى.

ئەپسۇسكى، ئالاھىدىلىنىڭ ئىنسانىي سۈپەتلىرى ئاللىقاچان رەزىللىك ۋە جاھالەتكە يەم بولۇپ بولغانىدى. ئۆز ھاۋايى-ھەۋەسلىرىنىڭ قۇلى بولغان بۇ ئادەم ئىنسانىيلىققا نەپرەت بىلەن قارايدىغان مۇتەئەسسىپ جاھىللارنىڭ يولدا، شەمسىددىن ۋە مەۋلانە قىلغان ۋەزلەردىن، ئۇلارنىڭ خالايىقىقا بولغان تەسىرىدىن قورقۇپ ـ تىترەشكەن ئەمەلدارلارنىڭ قولىدا بىر قورال بولۇپ قالغانىدى.

قىشنىڭ باشلىرىدىراق زەرگەر سالاھىددىن ھۈنەرۋەنلەرنىڭ باشقا ئاقساقاللىرى بىلەن بىرلىكتە، مەۋلانە ۋە شەمسىددىننى ساماغا يىغىلىشىغا تەكلىپ قىلدى. شائىر ئۇسسۇل ئويناپ، شېئىر ئوقۇپ، ئادەتتىن تاشقىرى خۇشلۇقى بىلەن ھەممىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلدى. سازەندىلەر ئۆزئارا بىرنەچچە قېتىم ئورۇن ئالمىشىشتى. ئەمما شائىر ھارغاندەك قىلمايتتى. تۇنىنى تاڭغا ئۇلايدىغان-دەك ئىدى. بۇ روھىيەت بەزمىسى ئىككى كېچە ـ كۈندۈز داۋام قىلدى. يالغۇز قالغان كىمىيا كىرە خېنىمنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالدى. ئۇچىنچى كۈنى ئەتىگەندە ئورنىدىن تۇرۇش بىلەن، ياتقان ئورنىنىڭ قېشىدا تۇرغان، ئۇستىگە لىگەن كۆمتۇرۇپ يېپىلغان پەتنۇستىكى يوغان بىر تاۋۇزغا كۆزى چۈشتى.

پەتنۇستا يەنە ھەسەل بىلەن ماي ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇپ پىشۇرۇلغان پەھلەۋە① تۇراتتى. ياش چوكان ئىنتايىن خۇش بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ شەمسىسى نەدىلا بولمىسۇن، يارىنى ئۇنتۇمايدۇ، پەھلەۋە ــ كىمياڭ تولىمۇ ئامراق تامىقى ئىكەنلىكىنى ئۇ ياخشى بىلەتتى.

ئىبرىنىڭ قايتىشىنى كۈتە ـ كۈتە، ئۇ ئاخىر پەھلەۋەنى يەپ تۈگەتتى. تاۋۇز شەمسىگە قالسۇن، سەمادىن كېيىن ئۇ تاۋۇز يەپ، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ دەپ ئويلىدى. لېكىن پەھلەۋە ئۇنى ئۇسساتقانىدى.

ئۇ بىر تىلىم تاۋۇز يېسە، شەمسى خاپا بولماس. تاۋۇز پارچىلانغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاۋامۇ سوغۇق، بۇزۇلۇپ قالمايدۇ. يېشىن ۋاقتى بولاي دەپ قالدى، ئۇلارمۇ ئەمدى سالاھىددىنىڭ ئۆيىدىن قايتار؟!

ئۇ ئىبرى ھەمىشە بېشىدىكى ياستۇق ئاستىغا قويۇپ ياتىدىغان چەم خالتىنى ئاچتى. ئۇنىڭدىكى قىيمىقچە قالپاق، ھاسىسىغا بېكىتۈالىدىغان، خۇدانىڭ ئىسمى يېزىلغان ئەلەم② كۆرۈنمەيتتى. شەمسى ساما يىغىنلىرىغا بارغاندا ئۇلارنى ئۆزى ئېلىپ كېتەتتى.

كىمىيا ئۇ يەردىن يەمەن ئەگرى پىچىقنى ئالدى. ئۇ تاۋۇزنىڭ ئىككى چېتىدىن شىلىپ ئېلىۋەتتى. ئىبرى تاۋۇزنى ھەمىشەم شۇنداق تىلىدىغانلىقىنى ئويلاپ: پىسىڭىدە كۆلدى ـ دە، قىپقىزىل بىر چىشلەم تاۋۇزنى ئاغزىغا سالدى.

شەمسى چۈشتىن كېيىن ئۆيىگە قايتتى، بىراق كىمىيا ئۇنىڭ ئالدىغا چىقمىدى. ئىبرى پەردىنى قايرىدى، خوتۇنى

① سامىسىنىڭ بىر خىلى ــ ت.

② بايراقچە... ــ ت

ئويۇندا تۆگۈلۈپ ياتاتتى. نېمە بولغاندۇ؟

— خوتۇن! خوتۇن! كەپتىردىم!

ئۇ جاۋاب بەرمىدى، قىمىرلاپمۇ قويمىدى. كۆزلىرى چوڭ-چوڭ ئېچىلىپ قالغان، ئۇ كۆزلەردە تاراب ۋە دەھشەت ئەكس ئېتەتتى. نەپەس ئېلىشى ئېغىر. شەمسى ئۇنىڭغا يېقىن بېرىپ، ئېڭىشىپ قارىغاندىن كېيىنلا، كىمياىنىڭ بېشىنى بۇياقتا بۇراشقا تىرىشىۋاتقانلىقىنى بىلدى. ئۇ قاراۋاتقان تەرەپكە قاراپ، پەتنۇس ۋە تىلىسىغان تاۋۇزنى كۆردى. بەلكى سۇ ئىچمەكچىمىدۇ؟ شەمسى ئورنىدىن دەس تۇردى. قولىغا تاۋۇز ۋە پىچاقنى ئالدى.

شۇ چاغدا كىمياىنىڭ كۆكسىدىن دەھشەتلىك بىر خىرقىراش ئېتىلىپ چىقتى.

شەمسىنىڭ قولىدىكى تاۋۇز يەرگە چۈشۈپ، ئۈيۈل-ئۈيۈل قانغا ئوخشاش چېچىلىپ كەتتى...

مۇسۇلمانلار ئادەتتى بويىچە، مەرھۇمەنى ئەتىسى دەپنە قىلىشتى. شەمسى ھال سوراپ تەزىيە بىلدۈرۈپ كەلگەنلەرنىڭ سۆزلىرىنى جىم تۇرۇپ ئاڭلىدى. ئۇ تەزىيىگىمۇ، تەسەللىلەرگىمۇ موھتاج ئەمەس ئىدى. يىغا-زار قىلغۇچىلارنىڭ نالىسى، ھاپىزلارنىڭ پەريادى ئىچىدە ئۇنسىز ھالدا تاۋۇتقا ئەگىشىپ ماڭدى. كەينىدىن نەپرەت بىلەن قاراۋاتقانلارنى سېزىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ ئۆلۈمگە گويا ئۆزى سەۋەبچى بولغاندەك ھېس قىلاتتى. ئادا-ۋەتچىلەرنىڭ پىچىر-پىچىرلىرىمۇ قۇلىقىغا كىرىپ قالاتتى: «كاساپەت ... بەختسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقاردى». قانداقتۇر بىر تۆمۈر قول ئۇنىڭ قەلبىنى مۇجۇيتتى.

مەدرىس ماتەم قوينىدا. شەمسىددىن ھېچقاياقتا چىقمىدى. بىرەر كىشى بىلەن كۆرۈشۈشنىمۇ خالىمايتتى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ بەختسىزلىك كەلتۈردى، ئۆزى ياخشى كۆرگەنلەرنى باشقىلارنىڭ ئەپرىتىگە ۋە ئۆلۈمگە دۇچار قىلدى. خۇدايىم ساقلىسۇن،

مەۋلانىڭە بىرەر كېلىشمەسلىك بولۇپ قالسا، ئۇ ئۆزىنى زادىلا كەچۈرمەيدۇ.

جالالىدىن ئۇنىڭ روھىي دېڭىزىغا غەۋۋاسلارچە چۆمۈپ، بىباھا ئۇنچە - مەرۋايىتلارنى تەردى. بۇ گۆھەرى - مەرۋايىتلار ئۇنىڭ، جالالىدىننىڭ ئۆزىنىڭ سۆزلىرى. ئۇ شۇ يايلىقىنى ئاۋايلاپ ئاسراپ، ئۇنى كۆپەيتىشى كېرەك ئىدى. ئەمما ئۇنىڭ ئۇچۇن شەمسىنىڭ غايىب بولۇشى شەرت. بۇ قېتىم ئۇ ھەمىسىنى پۈختا ئويلاپ قويدى. دەرۋىش - قەلەندەرلەر ئۇنى يوشۇرالايدۇ ۋە دۇنيانىڭ ئۇ چېتىگىمۇ ئېلىپ كېتەلەيدۇ. ئۇلار پەيشەنبە كۇنى كېلىشكە ۋەدە قىلىشقان.

1247 - يىلنىڭ 5 - دېكابىر — پەيشەنبە كۇنىنى شەمسىدىن ئۆز ھوجرىسىدا ئۆتكۈزدى. كەچقۇرۇن ئۇنى سىرتتا بىرلىرى چاقىردى. ئۇ ئالدىرىماي ئىشىككە قاراپ ماڭدى.

بۇ — ئۇنىڭ يەر يۈزىدىكى ئەڭ ئاخىرقى قەدەملىرى ئىدى.

سەھەردە جالالىدىن ۋەلەدىنىڭ ئۆيىگە ئېتىلغىنىچە كىردى.

— تۇر! نېمانچە ئۇخلايسەن؟ شەيخىڭنى ئىزدە! ئۇنىڭ خۇش پۇرىقى يەنە بۇرنىمىزغا پۇرىمايۋاتىدۇ!

ۋەلەد ئورنىدىن چاچراپ تۇردى. ھەيران بولغىنىچە ئاتىسىغا تىكىلدى. ئۇ لاغىلداپ تىترەيتتى.

— ماڭ، ئىزدە! پۈتۈن شەھەرنى قوزغات! بول، تېزرەك!

ۋەلەد ئالدىراپ - تېنەپ كىيىنىپ، ھوجرىسىدىن يۈگۈرگىنىچە سىرتقا چىقتى. شەمسىدىن ھېچ يەردە كۆرۈنمەيتتى. يا مەدرىسىدە، يا ئەخىلەرنىڭ يېنىدا، ياكى مەسچىت، خانىقالاردا، ياكى كارۋان سارايلاردىمۇ كۆرۈنمەيتتى. شەھەر دەرۋازىلىرىدىكى كېچىچە جېسىكتە تۇرغان ساقچىلارمۇ دەرۋازىدىن ئۇنداق بىر

ئادەمنىڭ چىقىۋاتلىقىنى كۆرۈشمىگەن.

ئىزدەش داۋامىدا مەۋلانە كۆزىمۇ يۇممىدى.

«ئۇ بۇ جۇدالىقتىن ئەس-ھوشىنى يوقاتتى، ئۆزىنىڭ نەدە تۇرۇپ، نېمە قىلىۋاتقانلىقىنىمۇ بىلمەيتتى. پەتىۋا بەرگۈچى شەيخ مۇھەببەتتىن مەست بولغان شائىرنى زاھىد مەيپۇرۇشقا ئايلاندى، دېدى. لېكىن ئۇ ئۆزۈم مېيىنى ئىچىپ، ئۆزۈم مېيىنى ساتقۇچى ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ قەلبى نۇردىن بۆلەك نەرسىنى ئىچمەيتتى» دەپ ئەسلىگەنىدى ۋەلەد كېيىنچىرەك.

جالالىدىن يەنە ماتەم لىباسى — مەللە رەڭ ھىندى رەختىدىن تىكىلگەن يەكتىكى بىلەن مىس رەڭ قالپىقىنى كىيدى، سارغۇچ ناۋات رەڭ سەللىسىنى ئاستىنى كەڭ، ئۇستىنى ئۇچلۇق قىلىپ بېشىغا ئوراپدى. كۆڭلىكىنىڭ ياقىسىنى يىرتتى، پۇتىغا يۇمشاق مەسىنى كىيدى. تۆت قىرلىق ئەرەب راۋابىنى، ئالتە قىرلىق قىلىپ قايتا ياساتتى: بۇ راۋابتىن تارالغان ساداء مەشرۇق ۋە مەغرۇپ، شىمال ۋە جەنۇب، پەلەك ۋە جەھەننەم، قىسقىسى شەھىسى نەدە بولمىسۇن ئۇنىڭ قۇلىقىغا ئاڭلىنىشى كېرەك.

بۇ ئارزۇلىقتا تۇرلۇك خىياللارغا سالىدىغان، بىر-بىرىدىن دەھشەتلىك خەۋەرلەر ۋەلەدنىڭ قۇلىقىغا كىرىشكە باشلىدى. بەزىدە جوھۇتلار مەھەللىسىدىكى مەيخورلۇق قىلىپ ئولتۇرغان ئىككى نۆكەر شەمسنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، مېيىقىدا كۈلۈشەتتى: «قۇياش يەر تېگىگە كىردى — تۇگىدى، قايتىدىن چىقمايدۇ». بەزىدە ئالاھىددىننىڭ ئۇلپەتلىرىدىن بىرى سوراپ-سۈرۈشتۇرۇپ يۈرگەنلەرگە: «شامالنى جەزىرىدىن، ئابىھايات-نى قۇدۇقتىن ئىزدە» دەپ جاۋاب بېرەتتى.

دەرۋەقە ئالاھىددىن ئۆزى نەدە؟ ئۇنى قەيسەرىدىن تېپىش-تى. گۈندۈزى تائەت-ئىبادەت قىلىپ، كېچىسى مەي ئىچىپ، نەق ساراڭ بولۇپ، سوغۇق سۇ، قانلىق ھامام ھەققىدە دەھشەت-

لىك سۆزلەرنى بولۇشچە ۋارقىراپ - جارقىراپ يۈرەتتى.

ياق، ياق! بۇلا ئەمەس، ۋەلەد ئۆزىنىڭ بېشىنى قامالىلىغان بۇ خىياللارنى ئۆزىدىن نېرى قىلدى.

مەدرىسىنىڭ ھويلىسىنى سۈپۈرۈپ يۈرگەن ئايال سۇ ئېلىش ئۈچۈن سۇخانىغا بارماي، يېقىنلا يەردىكى، مالىلارغا بېرىش ئۈچۈن سۇ تارتىدىغان قۇدۇققا قاراپ كېتىۋېتىپ، يولدا قان داغلىرىنى كۆرۈپ قالدى.

ۋەلەد كېچىسى ئۇيقۇلۇقتا جۆيلۈپ ۋارقىراپ كەتتى.

كېيىن ئۇ ئۇزۇن يىللارغىچە كېچىسى قورقۇپ ۋارقىراپ ئويغىنىپ كېتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بىز زادىلا ئويلىمىغان ياكى ئويلاشنى خالىمىغان پىكىرلەر چۈشىمىزدە زاھىر بولىدۇ، چۈنكى مېڭە ھەر تۈرلۈك ئىشارەت، ئالامەت، غەيرىي تەبىئىي سەزگۈلەرنى بىر جايغا جەملەپ، ئۇيقۇدىمۇ ئۆز ئىشىنى داۋام قىلدۇرىدۇ.

ۋەلەد ۋە ئاشۇ دەۋرلەرنىڭ ئۆزگە دىندار كىشىلىرى ئۈچۈن چۈش — غايىبدىن ئىشارەت ئىدى. لېكىن بۇ قېتىم تاكى ئۆزى ھەقىقەتنى ئېنىقلىمىغۇچە ۋەلەد چۈشكىمۇ ئىشەنمىدى.

ئىككىنچى كۈنى كېچىسى ئۇ ئەڭ يېقىن ئۇچ ئادىمى بىلەن مەدرىسىدىن چىقتى. چىراغ ياقماي، ئوغرىلاردەك تىمتاس قىلاپ، يېقىن ئارىدىكى قۇدۇققا يېقىنلىشىشتى. ئاي شام يانغان، قىشنىڭ سوغۇق، قارامتۇل ئاسمىنىدا يۇلتۇزلار جىمىرلايىتتى.

قۇدۇق قاپقىقى «تاق»قىدە قىلىپ ئېچىلىپ، تۆمۈر چاڭگاقلار باغلانغان ئارقان، تۈۋى يوق قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۈشۈپ كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى. سۇنىڭ شالاقلىغىنى ئاڭلاندى. ئارقان تۇتقان كىشى ئۇنى نېرى - بېرى قاتتىق سىلكىشتۈردى. ئاندىن ئارقانىنى تۆپىگە تارتتى. ئارقان قاتتىق تارتىلغان بولسىمۇ، يۇقىرى كۆتۈرۈلمىدى.

ئۇلار تۆتى بىرلىشىپ ئۇنى تارتىشقا باشلىدى. ھاسىرىشىپ خېلى ئۇزاق تارتىشتى. ئۇلار ھەربىر كىۋچەپ تارتىشقىنىدا، چاڭغاقىقا ئىلىشقان يىۋك قۇدۇقنىڭ چەتلىرىگە «گۈپ - گۈپ» قىلىپ ئۇرۇلاتتى. ۋەلەد سەسكىنىپ كەتتى.

ئاخىر ئۇنى قۇدۇق ئۇستىگە تارتىپ چىقىرىشتى. سۇدا تۇرۇپ كۆپچۈپ كەتكەن جەسەتنى دەرھاللا تونۇدى: شەمسىددىن، چاڭغاقلار كىيىمىنى تېشىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورۇق بىقىنىغا سانجىلىپتۇ. ۋەلەد چاڭغاق تىغلىرىنى ئۇنىڭ بەدىنىدىن تارتىپ چىقاردى. قان چىقمىدى.

جەسەتنى نېمە قىلىش كېرەك؟ ئەگ ئاخىرقى مىنۇتقىچە ۋەلەد ئىشەنمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر چارىنى ئويلاشقىمۇ ئۇلگۈرمىدى. لېكىن مۇرىدىنى ھېچكىم كۆرمەسلىكى كېرەك. پەقەت ئۇنىڭ سىرىنى ساقلاشقا قەسەم قىلىشقان ئاشۇ تۆت كىشىدىن باشقىسى بىلمەسلىكى لازىم.

دەل شۇ چاغدا ئۇنىڭغا «لىپ»پىدە قىلىپ بىر پىكىر كېلىپ قالدى. يېقىنلا يەردە شۇ مەدرىسنى سالدۇرغان ئەمەلدار — بەدىددىن گەۋھەر تاشنىڭ بوش تۇرغان، بىر نەرسە - كېرەكلىرىنى قويىدىغان ئۆيى بار ئىدى. ئۇ مەدرىسنىڭ يېنىدا- مەقبەرىنىمۇ سالدۇرۇپ، ئۆزىنى شۇ يەرگە دەپنە قىلىشنى ۋەسىيەت قىلغانىدى. شەمسىددىن تەبرىزىنى دەرھاللا شۇ يەرگە، پەقەت ئاشۇ يەرگە دەپنە قىلىۋېتىش مۇمكىن ئىدى.

ئون يىلدىن كېيىن ۋەلەدنىڭ ياش رەپىقىسى پاتمە خېنىم كېچىسى تاسادىپىي ئويغىنىپ كېتىپ، ئىرىگە قاراپلا قورقۇپ كەتتى. ھېچقاچان ئۇنى بۇ ئەھۋالدا كۆرمىگەنىدى. ئىرى ئىچىنىشلىق بىر ھالەتتە يېغلاپ ئولتۇراتتى. نېمە بولغاندۇ؟ ۋەلەد ئۇنىڭ جاھىل ۋە جەسۇر ئايال ئىكەنلىكىنى بىلەتتى.

لېكىن ئۇ بۇنىڭ سىرىنى بىلىش ئۈچۈن بۇ سىرنى ئۆزگىلەرگە ھەرگىز ئاشكارىلاپ قويماسلىققا قەسەم قىلىشى كېرەك ئىدى...

پاتىمە خېنىم بۇ ھەقتە يېرىم ئەسىر ھېچكىمگە لام دەپ ئېغىز ئاچمىدى. پەقەت قېرىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە جالالىدىنمۇ، ۋەلەدمۇ ئاللىقاچان بۇ ئالەمدىن كەتكەندىن كېيىن، بۇ سىرنى قەبرىگە ئېلىپ كەتكۈسى كەلمەي، ئوغلىغا ئېيتىپ بەردى... ھېلىقى ئانا قورسىقىدىلا ئۇۋاللىققا ئۇچراشقا تاس قالغان، پەقەت مەۋلانىنىڭ شاراپىتى بىلەن دۇنيا يۈزىنى كۆرگەن ئوغلىغا ئېيتتى. جالالىدىننىڭ ۋاپاتىدىن ئەللىك يىل كېيىن نەۋرىسىنىڭ «كىتابۇل ئەسرارى» شەيخ ئەھمەد ئەفلاكىي بۇ ھېكايىنى يېزىپ قالدۇردى.

شەمسىنى سىرتقا چاقىرغان قەلەندەرلەر ئەمەس ئىدى. يەتتە كىشى يېرىم دائىرە بولۇپ، ئۇنى كۈتۈپ تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئالاھىددىنمۇ بار ئىدى. شەمسى بۇ يەردە پەيدا بولۇشى بىلەن يەتتە دانە ئۇزۇن قاسساپ پىچىقى تەڭلا ئۇنىڭ بەدىنىگە تىقىلدى.

قانىنى تۆلۈملاردا ئېلىپ كەلگەن سۇ بىلەن يۇيۇپ، جەسىتىنى قۇدۇققا تاشلاشتى.

«شەمسىددىن تاشلانغان قۇدۇق ۋەلەدكە چۈشىدە ئايان بولغان. ئۇ جەسەتنى دوستلىرى بىلەن يوشۇرۇن ئېلىپ، دەپنە قىلىشقان» دەپ ھېكايە قىلغانىدى پاتىمە خېنىم.

ئەمما شەمسىددىنىڭ نەگە دەپنە قىلىنغىنى يەنە يەتتە ئەسىر سىر بولۇپ قالدى.

ئاردىدىن يەتتە ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئۆتتى. ئۆتكەن زامانلارنىڭ قېلىن تاملىرىدىن ھېرىدە ئاغرىق، ھېرىدە قايغۇ-

ھەسرەت ئاڭلىنىدۇ: ئارىدىن شۇنچە ۋاقىت ئۆتتى، ئۇ بەردىبىر ئاللىقاچان بۇ دۇنيادىن كۆز يۇمۇپ، ئۇستىخانلىرى توپىغا ئايلانغانىدى.

بۇ دەۋر ئىچىدە نى - نى مەشھۇر ۋە ئادەتتىكى كىشىلەر- مۇ قەبرىلەرگە يەم بولدى. دۇنيادا نى - نى قاتىللىقلار، جىنايەتلەر يۈز بەردى.

يەتتە دانە ئۇزۇن قاسساپ پىچىقى، قانىنى تۆلۈملاردا كەلتۈرۈلگەن سۇلار بىلەن يۇيۇشلار، جەسەت تاشلانغان قۇدۇق، ئەقەدەر پەسكەشلىك، ئادەمنىڭ كۆڭلىنى ئاينىتىدىغان دەرىجىدىكى ئەخمەقلىق!

ھەر بىر ماجىرا، ئۇنىڭ مەنىۋى ماھىيىتى تولۇق ئېچىلماغانىدىلا، ئاندىن كىشىنى ھاياجانغا سالىدۇ.

جالالىدىن رۇمى 1247 - يىل 5 - دېكابىر كۈنى كونيادا يۈز بەرگەن بەختسىزلىك ماجراسىنىڭ مەنىۋى ماھىيىتىنى كۆپچىلىككە ئېچىپ بەردى. شۇڭلاشقىمۇ بۇ ماجرا ئۆلمەس ۋە ئەبەدىي بولۇپ قالدى.

قەتلى قىلىنغۇچىمۇ، قاتىلنىڭ ئاتىسىمۇ بىر - بىرىنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئىنسانىي كامىللىقنى، يەنى ئۆزلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئالەم ۋە ئىنسانىيەتنى، ئىنسانىيەتكە بولغان مۇھەببەتنى بىلەن ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان، كامالەتكە يەتكەن ئىنسانىنى كۆرۈشەتتى. ئەمما كامالەتكە يېتىش ئىمكانىيىتى ھەر بىر ئىنساندا مەۋجۇت ئىدى.

ئالاھىددىن شەمسىنى ئۆلتۈرۈش بىلەن پۈتۈن ئىنسانىيەتنى قانغا بويىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىمۇ نابۇت قىلىپ، نامىنى تىرىكلەر ۋە ئۆلۈكلەر رويخېتىدىن ئۆچۈردى.

ئېسىگىزدە بولسۇن: «بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەنلىك ھەممىنى

ئۆلتۈرگەنگە تەڭ. بىر ئادەمنى تىرىلدۈرگەنلىك ھەممىنى تىرىلدۈرگەنلىككە باراۋەر دۇر».

جالالىدىن ئەمەلىي ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، ئوغلىدىن پۈتۈنلەي يوز ئۆرۈدى. ئۇنىڭ دەپنە مۇراسىمىغىمۇ بارمىدى. قاتىلنىڭ نەسلى نام - نىشانسىز تۈپراق ئاستىغا كىردى. يېرىم ئەسىردىن كېيىن ئالاھىددىننىڭ ئوغلى ۋەلەدنىڭ ئوغلىنىڭ قېشىغا كېلىپ: «بىزمۇ مەۋلانىنىڭ نەسلىدىن بولمىز، ئاتا قىلمىشى ئۈچۈن نېمىشقا ئوغلى جاۋابكار بولۇشى كېرەك؟» دېدى. ۋەلەدنىڭ ئوغلى ئۇنىڭغا: «سىز ئاللىبۇرۇنلا پۈتۈپتىلگەن شاخسىز» دەپ جاۋاب بەردى.

بۇ پاجىئەنىڭ سىردىن بىرىنچى بولۇپ خەۋەر تاپقان كىشى ۋەلەد ئىدى. بىراق ئۇ نېمىمۇ قىلالايتتى؟ قاتىللارنىڭ بىرى — ئۆز ئىنىسى ئىدى، شۇنداقلا قاتىلنىڭ ئاتىسى ئۇنىڭمۇ ئاتىسى ئىدى.

«مەۋلانىنىڭ يىغا - زارى يەتتە پەلەكىكە يەتتى، — دەپ ئەسلەيدۇ ۋەلەد، — ئۇنىڭ پىغانۇ نالىسىنى سەغىرمۇ①، كەبىرمۇ② ئاڭلايتتى. ئۇ قولىغا چۈشكەن بارلىق ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى ھاپىز، مەششاقلارغا③ تارقىتىپ بېرەتتى. شېئىر ئوقۇپ، ئۇسسۇلغا چۈشمىگەن كۈنى، بىر دەم ئارام يوق ئىدى. قوشاق ئوقۇپ، ئاۋازلىرى پۈتمىگەن، تىللىرى كالۋالىشىپ سۆزلەشكە مادارى قالمىغان بىرمۇ ھاپىز قالمايتتى. پۇل - پۈچەك، ئىنئام - ئېھسان دېگەنلەر ھەممىنىڭ كۆڭلىگە تەگمىدى. ھەددىدىن زىيادە مەيخورلۇق قىلىشقاندەك، ھەممىسلا ھارغىن ۋە مەيۈس ئىدى. مەيخورلۇق كاساپىتىدىن كېپىلمەن بولغانلار ھوشلىرىنى يىغا-

① يېتىم - يېسىرلار. ② باي، دۆلەتمەن كىشىلەر. ③ خەلىق سەنئەتكارلىرى، سازەندىلەر — ت.

شپ، سەگىزبلىشاتتى. ئۇلار تىنىمسىز ناخشىلىرى ۋە نالىلىرى، ئۇيغۇسىزلىقلىرى بىلەن ھالىدىن كېتىشكەنىدى. ھارغىنلىقتىن ئۇلار ئۆلەر ھالەتكە يېتىپ، يۈرەكلىرى كۆرۈنمەس بىر ئوتتا كۆيۈپ، كۈل بولىدى. پۈتۈن شەھەر قوزغالدى. شەھەر دېگىنى نېمە! دۇنيا قوزغالدى. ھەممىلا ئادەم: ئىسلام ئەركانى، شەيخۇل ئەزم جاھان سارىكىدەك قىلىقلارنى قىلىپ يۈرۈيمىش. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، خالايىق ئىماندىن ئايرىلىپ، شەرىئەتنى ئۇنتۇغانمىش. ھەممەيلەن ئۆزلىرىنى ئىشق ـ مۇھەببەتكە ئورغانمىش. بارلىق ھاپىزلار شېئىر ۋە ناخشا ئېيتىپ، سازەندىلەرنىڭ كەينىدىن سوكۇلداپ ئەگىشىپ يۈرۈيمىش. سەغىرمۇ، كەبىرمۇ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، سۆيگۈ ھەممىلا جايىنى قاپلىغانمىش. شېئىر بىلەن غەزەل تائەت ـ ئىبادەتنىڭ ئورنىغا دەسسىگەنمىش. نامازمۇ، نىيازمۇ تۈگەپتىمىش. ئىشق ــ ئۇلارنىڭ دىنۇ دىيانىتى، مەستلىك، بىھۇدىلىك ــ بىردىنبىر مەشغۇلاتى. شەمسى تەبرىزى بولسا، ئۇلارنىڭ شاھىنشاھى ئىدى».

جالالىدىن ھەقىقەتەنمۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغانىدى. ئاشۇ كۈزلەردە ۋەلەد بار كۈچى بىلەن قاتىللىقنى يوشۇرۇشقا، بولۇپمۇ ئۇنى ھەممىدىن بۇرۇن ئۆز ئاتىسىدىن سىر تۇتۇشقا تىرىشاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا چارىسىمۇ يوق ئىدى.

دوستىنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدىكى مىش ـ مىشلار جالالىدىننىڭمۇ قۇلىقىغا ئانچە ـ مۇنچە كىرىپ قالاتتى. لېكىن ئۇ ئىشەنمەيتتى. ئىشىنىشنىمۇ خالىمايتتى.

«ئۆمرى باقىي بولدى، دەپ كىم ئېيتقان؟ شەمسۇل ئۇمىد ئۆچتى①، دەپ كىم ئېيتقان؟ قۇياشنىڭ دۇشمىنى تام تۆپىسىگە چىقىۋېلىپ، كۆزلىرىنى چىڭ يۇمۇۋېلىپ، قۇياش پاتتى، دەپ ئويلايمىش».

① ئۇمىد قۇياشى ئۆچتى ــ ت.

بىرى كوچىدا، شەھسىددىننى كۆردۇم، دەپ ئېيتىپتىكەن، شائىر تونىنى شارتتىدە يېشىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېپىپ قويغان. ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى بىكارغىلا قىلغانلىقىنى، ھېلىقى كىشى يالغان ئېيتقانلىقىنى باشقىلار ئۇنىڭغا دېگەندە، جالالىدىن ئۆكۈنگەن ھالدا:

— مەن ئۇنىڭغا يالغان گەپنى ئۇچۇن تونۇمنى بەردىم. راست دېگەن بولسا، جېنىمنى بېرەتتىم!— دېگەن.

ۋەلەد ئاتىسى شەھسىنى تېپىش ئۈچۇن دەمەشقىگە ئاتلاندۇرغاندىمۇ بىر نېمە دېمىدى.

ئۇ كېيىن بۇ ھەقتە مۇنداق ئەسلىمە يازغان:

«مەۋلانە شەھسىددىننى دەمەشقتىن تاپالمىدى. لېكىن دوستلىرى ئۇنىڭ قارىغۇ ئاسمىنىنى ئاي بولۇپ يورۇتتى. ئۇ: بىز جىسمانىي جەھەتتىن بىر - بىرىمىزدىن ئايرىلدۇق، لېكىن ئىككىمىز بىر نۇر، ئىككىمىزنىڭ چىرايىمۇ بىر. خالىساڭ ئۇنىڭغا، خالىساڭ ماڭا قارا. ھاي، تالىپلار! كەمىنە — ئۇ دېمەكتۇر، ئۇ بولسا — مەن... — دېگەنىدى. مەۋلانە دەمەشقىگە خۇددى قىرغاۋۇلغا ئوخشاش باردى - دە، قىران قارچۇغىدەك بولۇپ قايتىپ كەلدى».

دوستىنى ماددىي ئالەمدە يوقتىپ قويغان جالالىدىن ئۇنى ئۆز مەنىۋى ئالىمدە قايتا كەشپ قىلدى.

ئەنئەنە بويىچە، شائىرلار غەزەل ئاخىرىدىكى ئاخىرقى بەيىتتا ئۆزلىرىنىڭ ئىسىملىرىنى مەلۇم قىلىپ پۈتۈپ قويۇشىدۇ. جالالىدىن بولسا، شەھسىددىن تەبرىزى نامىدا غەزەللەر يېزىشقا باشلىدى. غەزەللەرنى ئۇنىڭ قايتا كەشپ قىلغان دوستى توقۇۋاتماقتا، شائىر بولسا پەقەتلا بىر كىتاب، پەقەتلا بىر ۋاستىچى، خالاس. غەزەللەر ئۇنىڭ كۆڭۈل دۇنياسىدا تۇغۇلدى، بەس،

ئۇلار ــ شەمسىدىننىڭمۇ غەزەللىرى. «كەمىنە ــ ئۇ دېمەك، ئۇ بولسا ــ مەن».

شائىر شەمسنى ئىزدەپ بىر توپ دوستلىرى بىلەن ئىككىنچى قېتىم دەمەشققە ئاتلانغاندىمۇ ۋەلەد ئۇنى توختاتمىغان. جالالىدىن بۇ قېتىم دوستىنى تاساددىپىي ئۇچرىتىپ قالارمەن، دېگەن ئۈمىدته ھەر بىر ئۆتكۈنچىنىڭ يۈزىگە تەلمۈرۈپ، كوچا، بازارلارنى كەزمىدى، شېرىكلىرىگە خانىقا ۋە مەدرىسلەر، ئايرىم تۇرار جاي، كارۋان سارايلارنى ئاختۇرۇشنى بۇيرۇمىدى. بىر-نەچچە ئاي ئۇزلۇكسىز كېچىنى ــ كۈندۈزگە ئۇلاپ دېگۈدەك قوشاقلار قوشۇپ، ئۇسسۇل ئويناپ ئۆتكۈزدى. سۈيى سوغۇق، تېمىز-رەك ئاقىدىغان بەرەدە دەريانى بويلىرىدىكى رەۋزەتۇل ئىسلام دەپ ئاتىلىدىغان، ياپيېشىل چىمەنزارلارغا پۈركەنگەن قەدىمكىي دەمەشق كونياغا ئوخشاش، شېئىرۋ غەزەللەرگە تولدى. شەمسى مۇبادا شۇ ياقلاردا بولسا، بۇ مۇھەببەت چارلىشىغا مۇقەررەر بىرەر ئىنكاس قىلغان بولارئىدى، بەلكى كەلگەنمۇ بولارئىدى. لېكىن شەمسى كەلمىدى.

جالالىدىن يەنە كونياغا قايتتى. بۇ قېتىم ئۇنداق جۇشقۇن، شىددەتلىك قىياپەتتە ئەمەس، يېڭى شاگىرت ۋە مۇرىتلىرىنىڭ ئارىسىدا خىيالچان، ئويچان كۆرۈنەتتى.

ئۇ دوستىنى قۇچاقلىيالمىدى، ئۇنىڭ تەبەسسۇمىنى كۆرۈشكە يەنە بىر قېتىم يېتەلمىدى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىيالمىدى. لېكىن بۇ-ھەقىقەت قۇياشى ئەبەدىي ئۆچتى، دېگەنلىكمىدۇ؟ «ئەگەر ئۇ مەن بولسام، مەن كىمنى ئىزدەيمەن؟ ئۇنىڭ جامالى، ئۇنىڭ كامالىتى ــ مەندە. بىر پىيالە مەيگە ئوخشاش قاينىاپ جۇشقۇنلىنىمەن، ھە، مەن ئۆز ــ ئۆزۈمنى ئىزدەيمەن!»

لېكىن ئۇ يەنە دەمەشققە ئاتلاندى.

قويۇپ تۇپراقى رۇمنى، بىز يەنە شەھىرى دەمەشقىتەدۇرمىز، خۇمارى زۇلپى سۇنبۇل، تەشنائى بەزمى دەمەشقىتەدۇرمىز. مەگەر شەمسۇل ھەقىقەت چېھرىسى ئۇنىڭدا نىھان بولسا، مۇقەررەركى، غۇلامدۇرمىز، مۇلازىمى دەمەشقىتەدۇرمىز.

بەلكىم شەمسەددىن ئۆز يۇرتىغا كەتكەندۇ؟ تەبرىزدە يوشۇرۇنۇپ ياتقاندۇ؟ ئۇ ئۆز دوستىنى ئۆز كۆزى بىلەن بىر قېتىم كۆرۈۋېلىش ئارزۇسىدا شۇ ياققا مۇ مېڭىشقا تەييار ئىدى. «شەمسىنىڭ ۋەسلىنى سېغىنغان قەلبىم قۇلىقىمغا، تەبرىزگە ماڭ! تەبرىز تۇپرىقىنى تارىغاق بىلەن تارا! دەپ شۇئىرلايدۇ...»

ئاخىر بۇ قانلىق سىرنىڭ بېسىمى ئاستىدا چىدىغۇچىلىكى قالمىغان ۋەلەد ئاتىسىغا ئۇنىڭ دوستىنىڭ بۇ يورۇق ئالەمدە يوقلۇقى، ئۇنى ئىزدەش بەھۇدە ئاۋارىچىلىك ئىكەنلىكىنى ئېيتىش قارارىغا كەلدى. ئۇ ئىما - ئىشارەتلەر بىلەن سۆزلىدى، ھەممە گەپنى بىراقلا ئوچۇق ئېيتۇۋېتىش — جالالىددىننى ھالاك قىلىش دېگەنلىك بولاتتى.

نىگارا نە قىلاي، باغرىڭنى كاۋاپ ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
يېلىندىم، كەتمىگىن، دەپ بەندى ھىجران ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
تېپىپ ھەر ئىشقا چارە ھەم قىلىپ ھەر دەردكە بىر دەرمان،
ئەجەب مەن بىچارە قالدىم، كۆزنى ياش ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ،
يۈزۈڭ ئاي ئەردى نۇرلۇق ھەم قۇچاقىڭ گۈلشەنى - گۈلزار.
قارا تۇپراقنى كۆزلەپ، ۋاھ خۇش سەپەر ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
سېنىڭ گۈزەل سۆزۈڭ نەدە، تەپەككۇر يۇلتۇزۇڭ نەدە؟
قويۇپ دوستلارنى بۇندا، دىلنى ۋەيران ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ.
نەچۇن ۋەسلىگە زار قىلدىڭ، پاناھ يەرنى ئىختىيار ئەتتىڭ،

كۆڭۈل داغ ئىچره قالدى، داغى ئارمان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ؟
يېقىپ باغرىمنى شۇنچه هەم نادامەت ئوتىغا تاشلاپ،
گويا سەن يوللىرىڭنى بەئەينى قان ئەيلىدىڭ، كەتتىڭ؟!

زامان جاراھەتلەرنى ساقايتىدۇ، كۆمۈرنى كۈلگه، تاشنى تۈپراققا ئايلاندۇرىدۇ. لېكىن جالالىدىننىڭ قەلبىدىكى يارىلار مەڭگۈ ساقايمايدۇ.

ئادا بولدى بەرى، بولدى غايىب دوستۇم،
بۇنى كىم تىڭلىسۇن؟ هەسرەت چېكەر كىم؟
جىگەرگه غەم ئوقى سانجىلدى پۈتكۈل،
سىپەر — قالقان بولدى چۈل — چۈل، ياش تۆكەر ئۈل.
ياتارمەن غەم چېكىپ تۈپراق ئارا مەن،
ئاشۇ تۈپراق كەبى غەمدىن قارامەن.
قايان كەتتىڭ، قايان، ئاھ، شەمسى تەبرىز،
مۇبارەڭ قەدىمگىدىن بارمىدۇ بىر ئىز؟
ئۇ ئىدىكى ئالەم پەخرى بەشەرى،
كۆرمىدى بىراق ئۇنى ئالەم ئەھلى.
قۇلاقى، كۆزى بولسا گەر مۇقەررەر،
ئۇلار يىغلار ئىدى. ياق، يىغلىماس ئۇلار.
تىرىكلىك دەشتىدە گۈلشەن ئاشۇدۇر،
قۇلاقۇ دىللىرى روشەن ئاشۇدۇر.

ئارىدىن ئون يىل ئۆتتى. ئۇنىڭ ئېيتىسىپ بېرىشى بىلەن «مەسنەۋى»نىڭ بىرىنچى كىتابىنى قەغەزگه چۈشۈرگەن «كىتاب ئۈل ئەسرار» ھېسابىتىدىن نەچچه يىللىق قەدىرداڭلىقىنى شېپى كەلتۈرۈپ، شائىردىن شەمسىددىن تارىخىنى ئالەمگه ئاشكارىلاش-

نى سوردى. شائىر ئۇنىڭغا: «مېنى قينىما! بۇ قانلىق ماجرانى يادىمغا سالما! شەمسەددىن تەبرىزدىن ئېغىز ئاچما!» دېدى.

دوستلىرى شائىردىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىچە بۇ ھەقتە سوراشقا پېتىنەشالمىدى. ئۇنىڭ يارىسىنى تاتلاپ قويماسلىق ئۈچۈن بۇ ئىسىمنى زادىلا تىلغا ئېلىشمىدى. شۇ سەۋەبتىن، شەمسى بىلەن جالالىددىننىڭ «مۇلاقات» دېگەن كىتابى كۆچۈرۈلمىگەن پېتى قالدى. شائىرنىڭ دوستلىرى ۋە ئىز باسارلىرى ئۇنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە «لام» دەپ ئېغىز ئېچىشمىدى.

شەمسەددىن تەبرىزنىڭ سىرلىق يوسۇندا غايىب بولۇشى، ئۇنى قۇياشتەك، ھەقىقەتتەك باقمي دەپ بىلىدىغان بۈيۈك شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئارىدىن قانچىلىگەن زامانلار ئۆتسىمۇ، يەنىلا ئۇنىڭ ھايات ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ - ئۈمىد تۇغدۇرىدۇ. ئۇ گويا بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى خۇددى بىر چاغدا كونا يادا پەيدا بولغىنىدەك، يەنە مەۋلەۋىلەر خانىقاسى ئىشىكىدە پەيدا بولىدۇ. يېڭى مىڭ يىللىنىڭ ھىدايەت ئىگىسى بولۇپ كىرىپ كېلىدۇ... دېگەن ئىشەنچىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

پەقەت ئەسىرىمىزنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، كونا، كىچىك خانىقانى رېمونت قىلىش ۋاقتىدا شەمسەددىن تەبرىزنىڭ قەبرىسى تېپىلدى.

ياغاچ قاپقاق، ئۇنىڭ تېگىدە — تۆۋەنگە چۈشىدىغان شوتا. ئېگىزلىكى ئادەم بويى كېلىدىغان ھەيران قالارلىق ئۆي. سول تەرەپ تام تەرەپتە ئۈستى گەج بىلەن سۇۋالغان تۆت بۇرجەك مەقبەرە.

قەبرە ئۈستىدە — سالجۇقىيلار دەۋرىدىن مىراس، ھازىر قۇرۇپ - تىنىپ كەتكەن قۇدۇق قالدۇقى بار.

ئۇنىڭ نېرىسىدا مۇنار. ئۇ خېلىلا كېيىن، ئوسمانىيلار سەلتەنىتى دەۋرىدە قۇرۇلغان. لېكىن مۇنارنىڭ تېمىغا قويۇل

غان بر تاشقا ئويۇلغان يېزىقلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بىر چاغلاردا ئۇ تاش چالالمەن رۇمىنىڭ ئاتىسىغا تەقدىم قىلىنغان گۆھەر تاش مەدىرىسىنىڭ مۇناربغا قويۇلغانىكەن.

ئاجايىپ قىزغىن بىر ھاياجان قوزغالدى. بىز تەقدىرگە مۇ، مەدھىيىگىمۇ ئىشەنمەيمىز، بۇنىڭدىن يەتتە يۈز يىلدىن ئارتۇق بۇرۇن سوغۇق دېكابىر كېچىسى ئاشۇ يەردە ئۆلتۈرۈلۈپ، يوشۇرۇن دەپنە قىلىنغان شەمسەددىن ئاتلىق بىرىنىڭ ھايات ئىكەنلىكىگىمۇ ئىشەنمەيمىز.

لېكىن بىز ئادەملەرنىڭ كامالەتكە ئىنتىلىشىگە ۋە بۇ ئىنتىلىشنىڭ ئەبەدىيلىكىگە ئىشىنىمىز.

ئالتىنچى باب

ئورما

هەر نەرسىكى زامان بۇزۇپ، خار ئەيلەر،
دۇنيا يىغار خەزىنىچى، بار ئەيلەر.
ئىختىيار قىلسا ئەگەر ئەسلىگە قايتسا پەلەك،
غايىب پەردىسىدىن ھەق يەنە ئاشكار ئەيلەر.
ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا

داپ سادىسى

جالالىدىن ھۇنەرۋەنلەر رەستىسىنى بويلاپ ئاستا، خىيالىغا پاتقان ھالدا كېتىپ باراتتى. ئۇ سودىگەرلەر چازا قۇرۇپ چاي ئىچىشىپ، خېرىدارلار بىلەن چاقچاقلىشىپ ئولتۇرۇشقان ئۇستى يېپىق لاپاسلاردىن ئۆتۈپ، ۋاپۇرۇشلار رەستىسىگە چىقتى. باھارنىڭ دەسلەپكى قىزدۇرۇشى چۈشتىن كېيىن خېلى يانغان بولسىمۇ، لېكىن قۇياش يەنىلا گەدەنىنى ئوبدانلا قىزدۇراتتى. دۇكانلارنىڭ سايىۋەنلىرىدىن تاكى يەرگىچە — كەينى ئوچۇق، ئۇمشۇقى ئۇستۇن قايرىلغان، ھەرخىل بېزەلگەن، سېرىق، قىزىل، يېشىل ۋە كۆك يازلىق ئاياغلار مارجاندەك تىزىلغانىدى. قەنت ـ ناۋات ساتقۇچىلار بالىلارنى تىنىمسىز ۋارقىراپ چاقىراتتى. بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدا لىق ئاپپىلسىن قاچىلانغان سېۋەتنى ئېشەككە ئارتىپ ماڭغان بىرى، ئۇنىڭ كەينىدىن بىر ھاممال

بىر دۆڭە پاخالنى يۇدۇپ، ئىككى پۇكلەنگەن پېتى كېلىۋاتاتتى. ئۇ يىراقتىن قارىغاندا خۇددى يوغان كىرپىگە ئوخشاپ كېتەتتى.

ئادەملەر جالالىددىننى كۆرۈپ، گەپ - سۆزلىرىنى توختىتىپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، ئېھتىرام بىلەن سالام بېرىشەتتى. ئۇ بولسا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، خىيالغا پاتقىنىچە ماڭاتتى.

ئەتراپىدا قانچىلىگەن ئادەملەر! ئۇ ئۆزىنى دائىم ئاشۇلارنىڭ ئارىسىدا، شۇلارنىڭ بىرى دەپ بىلسىمۇ ئەمما ئۇ تولىمۇ يالغۇزلۇق ئازابىنى چېكەتتى.

ئۇ دوقمۇشقا بېرىپ قايرىلدى. دۇكانلاردا قىنغا پېتىپ كېتىۋاتقان قۇياشقا ئوخشاش تاۋلىنىپ تاملاردا تىزىلىپ تۇرغان مىس لېگەنلەر، بويۇنلىرىنى قاقىرەتكەن سوزغان نەپىس ئاپتوۋۇلار، مىس ۋە تۆمۈرنىڭ جاراڭ - جۇرۇڭلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋاڭ - چۇڭلىرى قوشۇلۇپ كەتكەنىدى.

ئۇ قىرىق ياشتىن ئاشتى. ئۇ پەللىگە يېتىپ، ئالەم ۋە ئادەملەرنى ئۆزىگە تارتقۇچە، ئۆمرى بىر يەرگە بېرىپ قالدى. ئۇ يەنە يالغۇز، ئۇ ھەمنەپەس ئادەمنى تاپتىم دېگۈچە، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىپ، يەنە ئىزدەشكە باشلاش ئۇنىڭ پېشانىسگە پۈتۈلگەنگە ئوخشايتتى.

يەردە بولسا — باھار، چۆللەرنى ئوت - چۆپلەر قاپلىدى. تېرەكلەر يوپۇرماق چىقاردى. ئەتىرگۈللەر دەسلەپكى غۇنچىلار بىلەن ياساندى.

ئۇنىڭ روھىمۇ قۇياشقا ئوخشاش، ھەممىلا تەرەپكە تارقاپ-سىڭىپ، ھايات بېغىشلايدۇ. ئەمما قۇياشمۇ ئۆز ئورنى ۋە يۈكسەكلىكىدە شۇنچە يالغۇز - تەنھا! كىم ئۇنىڭغا كۆزلىرى قاماشماي تىكىلىپ قارىيالايدۇ؟

ھەتتاكى قۇياشمۇ ئۆزىنى ئۆزى كۆرۈش ئۈچۈن ئەينەككە موھتاج.

ئۇنىڭ ئەترابىدىمۇ قانچىلىگەن ئادەملەر بار! لېكىن ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئەينىكى تەكەببۇرلۇق پەردىسى بىلەن توسۇلغان! ئۇلار ئۆزلىرىنى ياخشى كۆرۈشەمدۇ؟ ياق، ئۇلارنىڭ ياخشى كۆرىدىغىنى — يەپ ئىچىش، بايلىق، مال - مۈلۈك كۆپەيتىش. بايلىقنى كەلتۈرگۈچى پۇل، ئادەملەرنى مالدەك ئۇيان - بۇيان ھەيدەشكە پۇرسەت بەرگۈچى ھاكىمىيەت. ئۇلارنىڭ قەلبى ئۇستى - ئۇستىلەپ بۇيۇملار دۆۋىلەنگەن ئامبار، شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ جانسىز، مەنسىز بىر بۇيۇم. ئۇنداقتا، بۇيۇملاردىن، ئېھتىياجلاردىن ۋاز كېچىش كېرەكمۇ؟ ياق، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىش لازىم. ئامبارنى كۆڭۈل تەپەككۇرىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك، ھەر بىر كېرەكلىك نەرسە ئۆز مەنىسىگە ئىگە بولسۇن، ئۇ ئىنسانىنىڭ بىردىنبىر روھى ئارقىلىق باشقا كېرەكلىك نەرسىلەر بىلەن باغلانسۇن.

ئۇنداقتا، روھ دېگەن نېمە؟ ئۇ ئەقلىمۇ، كۆڭۈلمۇ ئەمەس... بەلكى، ئۇ بىرلىكنى ئالاھىدىلىككە قوشۇش، ئالاھىدىلىكنى بىرلىكتە كۆرۈش ئىشتىياقىدۇر. بەلكى، ئۇ ئۆزىنى ۋە ئالەمنى بىلىپ، دائىم چوڭقۇر ۋە ئالغا بېسىش، يېڭى - يېڭى مۇھىتلارنى ئىگىلەپ، پۈتۈن تاشقى، زاھىرىي ئالەمنى ئۆز ئىچكى ئالىمىگە ئايلاندۇرۇش، ئۆز ئىچكى، باتىنى ئالەمنى تاشقى ئالەم بىلەن قوشۇپ، بىر پۈتۈن قىلىش خاھىشىدۇر!

روھىيەتتىن مەھرۇم ئادەم ئۇچۇن ئالەم — مەنىسىز ۋە خىلمۇ خىل نەرسىلەر تولغان ئامبار. پەقەت ئىنسان مەنىۋىلىكى پۈتۈن كائىناتنى ئۇنىڭ ئۆز ئويىغا ئايلاندۇرالايدۇ...

ھەربىر قىياق - مايىسىدا، ھەربىر ساماۋى سەييارىدە، دەسلەپ ئويغانغان پىكىر، ئانا قورسىقىدا مىدىرلىغان بوۋاقتا

ئومۇمىي بىر ماھىيەتنى كۆرۈپ، ئۇنى بار ۋۇجۇدى بىلەن ھېس قىلمىشنى بىلىش كېرەك.

ئىنسان روھىيىتىنىڭ بۇلىقى ئەمىرۇ ئەمەلدارلارنىڭ ئارىسىدا ئەمەس، سارايلار ۋە ھەشەمەتلىك ئايۋانلارنىڭ سەھنىسىدە ئەمەس، مەنىۋى تەرەپتە — بېشى موھتاجلىقتىن قۇتۇلالماي، ئۇيقۇ ۋە تاماقتا تويماي، ھەر كۈنى، ھەر سائەت ئۆزىنى باشقىلارغا بەخشەندە قىلغۇچى، بولقىسىنىڭ ھەر بىر سوقۇلۇشى ۋە يىگىنسىنىڭ ھەربىر سانجىلىشى بىلەن جانسىز ئەشيالار - نەرسە - كېرەكلەرگە جان كىرگۈزۈپ، ئۆز روھىغا لىباس كىيدۈرگۈچى ئادەملەرنىڭ مۇھتىدا، ئۇلارنىڭ مېھنەتتىدۇر.

ئۇنىڭ قۇلىقىغا نەپىس، ئاھاڭدار سادا ئۇرۇلدى. بولقىلار يۇرەكنىڭ سوقۇشىغا ئوخشاش بەزىدە قاتتىق، بەزىدە بوش توكۇلداپ ئاۋاز چىقىراتتى، ئۇلارنىڭ ئۇرۇلۇشى خېلىلا تېزلىشىپ، بەزىدە تاسادىپىي جىمىپ قېلىپ، قايتىدىن يەنە باشلىناتتى. مانا شۇ يېقىملىق، ئاھاڭدار سادا ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى غەمنى ئېرىتتى، دوست - ھەمدەملىك بىر مەھەل ئويغىنىپ، پۈتۈن تېنىگە تارقىدى ۋە بارلىق ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالدى.

ئۇ بىرئاز توختاپ قۇلاق سالدى. بىر قولى يەكتەكنىڭ ياقىسىنى تۈتۈپ، يەنە بىر قولى ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى. بىر قەدەم ئالغا چاممىدى. بېشىنى ئوڭ مۇرىسى تەرەپكە قىڭغايتىپ، ئاۋۇال ئاستا، كېيىن ئىتتىك - ئىتتىك پىرقىراپ، چاڭ - توزان باسقان، ئادەملەر مىزىلدىغان كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كەتتى.

ئايا ياپراق، نەچۈك بۇنداق قۇتۇلدۇڭ بەندى زىنداندىن؟
ئايان ئەتكەن، ئايان، بىزمۇ قۇتۇلساق بىر يولى ئاندىن!

ئايا سەرۋى، ئاتاقلىقدۇرسەن، سىرىڭنى سۆزلە ئىنسانغا،
ئايان ئەتكىن، بىزمۇ بوي سوزايلى قەھرى ئاسمانغا!...

بازار ئەھلى دەرھال نېرى - بېرى قىلىشىپ، ئوتتۇرىنى ئېچىپ بېرىپ، ئۇسسۇلغا چۈشكەن شائىرغا ھەيران بولغان ھالدا قاراپ تۇرۇشاتتى.

ئىشىككە ئەڭ يېقىن ئولتۇرغان خەلىپە قولىدىكى كىچىك-كىنە بولقىسى بىلەن قىلىۋاتقان ئىشتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئۇسسۇلغا چۈشكەن جالالىدىنغا كۆزى چۈشتى.

باشقا شاگىرتلىرى ئىش بىلەن بولۇپ، ھېچ نەرسىنى سەزمىدى. ئۇستا ئۇلارنىڭ بولقىلىرىدىن چىقىۋاتقان ئاۋاز شائىرغا زوق بېغىشلاۋاتقانلىقىنى بايقاپ قالدى...

سالاھىددىننىڭ يۈزىگە ئاستا- ئاستا تەبەسسۇم يۈگۈردى. ئۇ خەلىپىگە ئىشارەت قىلدى - دە، بولقىسىنى قولىغا ئېلىپ، زىننەت ئۈچۈن تەييارلىنىۋاتقان نېپىز تاللا يوپۇرماقلارغا بىر تەكشى ئۇرۇشقا باشلىدى. شاگىرتىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، يەنە توكۇلدىتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ نەزەر كۆزى خالايىقنىڭ ئوتتۇرىدا ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، شېئىر ئوقۇۋاتقان شائىرغا ئىختىيارسىز تارتىلاتتى. بولقىلار ئېگىز - پەس ئۇرۇلاتتى. ئەسلىدە ئۇستىمۇ بولقىسىنى ئوتتۇر كەلگەن يەرگە ئۇرۇۋاتاتتى.

ئۇستىغا بىر ئىش بولغان ئوخشايدۇ، دەپ شاگىرتلار ئىشىنى توختاتتى.

— ئۇرۇڭلار! قاتتىقراق ئۇرۇڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى سالاھىددىن ئۇلارغا.

بولقىلار يەنە توكۇلداشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئاھاڭى تېزلىشىپ، تېخىمۇ جاراڭلىق تۈس ئالدى. جالالىدىن دۇكان ئالدىدا تېخىمۇ چىددىيلىشىپ پىرقىرايتتى.

ئايا غۇنچە قىزىل قانلا، ئارا ئۆزۈڭنى تەرك ئەتتىڭ،
ئايان ئەتكىن، قانداق سۆيگۈ ئۈ، ئۆزۈڭنى تەرك ئەتكەن!...

سالاھىددىن ئىختىيارسىز ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. شاگىرتلىرىغا:

— ئۇرۇڭلار! توختىماي ئۇرۇڭلار! — دەپ توۋلىدى.

ئۇلار ئىككىسى بىرلىشىپ پىرقىراشقا باشلىدى. ئاھاڭمۇ بىر، سۆزىمۇ بىر. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇنتۇپ، ئالەم بىلەن بىرلىشىپ كەتكەندى.

لېكىن سالاھىددىن قېرىپ قالغاچقا، ھاسىراپ توختاپ قالدى، شائىردىن ئۆزىنىڭ جىسمانى تۇپەيلى تەزىم قىلىپ ئۆزرە سورىدى.

شائىر دوستىنى قۇچاقلاپ سۆيدى، ئۆزى يەنە ئۇسسۇلىغا چۈشۈپ كەتتى.

بار ئىدى بۇندا بىر زەرگەر دۇكانى،
كۆز ئاچتى بۇلاقتەك مېھرى جاھانى.
ئەجەب مەنسى يۈكسەك، چىرايى پاك،
ئارزۇم ئاشقاچ ئەمەلگە، غەرق مەستمەن، ياقام چاك.

شۇ كەچلىكى سالاھىددىن دۇكىنىنى شۇ بويىچىلا بىرىگە ئىنئام قىلىۋېتىپ، شائىر بىلەن بىرگە كەتتى ۋە تاكى ئۆلگۈچە شائىردىن ئايرىلمىدى.

يەنە ئۇل ئاي سەما سەھنىسگە بالقىپ - پارقىراپ كەلدى،
ئەگەر شىددەتتە تۇركىتۇر، كۆركى — سۈرەتتە ئەرەب كەلدى.
لىباسى ئاجايىپ — ئۇل يار، قىزىل كوزىدا - ئۇل مەي،
يەنە بىزگە ئاشۇ مەستۇر خۇمار، ئەيشۇ تەرەپ كەلدى.

كېتىپ تۇن، كەلدى تاڭ، نەلەردەسىز، ئەي مەردى مەيدانلار، يانا ئول شامچىراغ، ئول شەمئى ئەسرار پارقىراپ كەلدى. قۇچاقلاپ يۇرمەيدۇ جانلار، بۇ گەپكە مەن ئىشەنمەسمەن، بارچە تامچە ئاقار ئومانغا①، شۇ سۆزدىن شاراب كەلدى...

شۇنداق قىلىپ، شائىر زەرگەر سالاھىددىننىڭ ئەينەكدە شەمسىنىڭ سۈرىتىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئەكسىنى كۆردى.

پىرى سەئىد سەردانغا ئوخشاش، سالاھىددىن تەقۋادارلىقنى چېكىگە يەتكۈزدى. پۈتۈن تەرىقەت يولىنى تولۇق قىلمىغۇچە ھەپتە، ئايلارنى تائەت - ئىبادەت، روزا - نىياز بىلەن يالغۇز - تەنھالىقتا ئۆتكۈزدى.

لېكىن سەئىددەك جىددىي، ئەسەبىي ئەمەس، تەبىئىي ۋە خاتىرجەم ئىدى.

ۋەلەد بۇ ھەقتە: «سالاھىددىنىدا شەمسىنىڭ پەزىلىتىنى كۆرگەچكە، ئاتام دوستلىرىغا: «مېنى قويۇڭلار، شەيخلىق مېنىڭ ئىشىم ئەمەس. بۇندىن كېيىن سالاھىددىننىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىقتىدا قىلىپ، شۇنىڭغا ئەگىشىڭلار» دېگەنىدى. مەن ئاتامنىڭ ئالدىغا بارغىنىمدا ئۇ ماڭا: سالاھىددىننىڭ چىرايىغا قارا. ئۇنىڭدا ھەقىقەت سۇلتانىنى كۆرۈشكە غەيرەت قىلغىن. روھىيەت پادىشاھى، ئورنى ۋە چېكى يوق، مۇلكى ــ مەملىكەت ھۆكۈمدارى ــ مانا، شۇ سالاھىددىندۇر... بۇنىڭدىن كېيىن سەنمۇ شۇنىڭغا تەسلىم بولغايسەن، دېگەنىدى» دەيدۇ.

جالالىدىن ئارتۇق ۋەز ئېيتىشنى خالىمايتتى. ئەما سالاھىددىننىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن بۇ ئاخىرقىسى دەپ، يەنە بىر قېتىم مەسچىت مۇنبىرىگە چىقتى.

ئۇ سالاھىددىننىڭ قېشىدا شەمسىنىڭ نامىنى تىلغا ئالماس-

① دېگەن ــ ت.

لىقنى ئىستەيتتى. «ئۇلارنىڭ ئارىسىدا پەرق يوق، — دەيتتى شائىر، — لېكىن ئارىغلار قەلبىمۇ رەشىك تۇمانىدىن خالىي بولمىغاي».

ھەقىقىي روھىي ئۇلۇغلۇقنىڭ نېمىلىكىنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ھېچە بىلمىگەن مۇرىتلارنىڭ ئىچىنى قانچىلىك رەشىك ـ ھەسەت تاتىلاۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس. ئۇلار شەمسىنىڭ غايىب بولغىنىغا خۇش بولۇشۇپ، بۇگۈن ـ ئەتە گېچە شائىرمۇ بېسىلىپ قالار ۋە ھەممە نەرسە ئاۋۋالقى ئىزىغا چۈشەر، دەپ ئۈمىد قىلىشاتتى. شائىرنىڭ سالاھىددىن بىلەن دوستلۇقى ئۇلارنىڭ ئاخىرقى ئۈمىدىنمۇ يوققا چىقاردى.

ئۇنىڭ ئۆستىگە سالاھىددىن دېھقان بالىسى، شۇلارغا ئوخشاش تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ئاددىي بىر ھۇنەرۋەن ئىدى. باشقىلارغا ئوخشاش تاماق يەيدىغان، كېچىسى ئۇخلاپ، كۈندۈزى ئىشلەيدىغان، تىرىكچىلىكى ھەر كۈنى، ھەر سائەت كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا ئۆتىدىغان، ئاددىي كىشىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلىش ھەممىلا كىشىگە نېسىپ بولىۋەرمەيدۇ. ئاۋام پەقەت ئۇلۇغ ئىنسانلاردا ئۆزىگە ئوخشاش جەھەتلىرىنىلا كۆرىدۇ، ئوخشىمايدىغان جەھەتلىرىنى تەن ئېلىشنى خالىمايدۇ، قوبۇل قىلالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ «ئۆز يۈرتۇڭدا پەيغەمبەر يوق» دەپ بىكارغا ئېيتىمىغان بولسا كېرەك. شۇ سەۋەبىلەر تۈپەيلىدىنمۇ، ئۇلۇغ ئەمەس، لېكىن ئۇلۇغلۇقنى دەۋا قىلغۇچىلار ئۆزلىرىنى ئۆز ئىلاھلىرىدىن دەپدەپىلىك مۇراسىملار، قاراۋۇللارنىڭ قىلىچلىرى بىلەن ساراي ـ قورغانلىرى، قوپال نۇتۇقلار ۋە كاناي قىرىشلار بىلەن تولغان جىددىيلىكلەر ئارقىلىق ئاجرىتىشامدىكىن؟

مۇرىت ۋە دەرۋىشلەرنىڭ ئارىسىدا يەنە غەيرىتى، ئىغۋا باشلاندى. بىرىدىن قوتۇلۇپ، باشقىسىغا تۇتۇلىدۇق، بىزنى يەنە تەۋرەتكىلى تۇردى. ھېلىقى شەمسىدىن قانداقلا بولمىسۇن بىر

نۇر تارقاتقۇچى ئىدى، بۇ سالاھىددىن بولسا — كىچىككىنە يالتىرىغان بىر ئۇچقۇن. شەمسىددىن سۆز ۋە قەلەم ئىگىسى ئىدى، ئالىي ھىممەت ۋە ئەللامە ئىدى. ئۇنىڭ شەيخىمزغا دوست بولۇشى دۇرۇس ئىدى!

بەزىدە تىرىكلەرنى پەسكە چۆكۈرۈش ئۈچۈن ئۆلۈكلەر ئاجايىپ ماختىلىدۇ!

«قانداقلا بولمىسۇن، شەمسىددىن نازاكەتلىك بىر تەبرىز-لىك ئىدى، — دېيىشەتتى ئۇلار، — ئۇ بىز كىچىكىدىن تارتىپلا بىلىدىغان بۇ سالاھىددىندەك قوپال كونىيالىق ئەمەس ئىدى. بۇ سالاھىددىن يا ئوقالمايدىغان، يا يازالمايدىغان، ياكى ئىككى ئېغىز سۆزنى بىر-بىرىگە باغلىيالمايدىغان، ئۇۋالچىلىق نېمە، ساۋاپلىق نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان بىر نېمە، بۇ قانداق قىلىپ بېشىمىزغا چىقىۋالدى؟ ئەتىدىن — كەچكىچە دۇكىنىدا ئولتۇرۇپ، بولقىسىنى توكۇلدىتاتتى، قوشنىلىرىغا ئارامچىلىق بەر-مەيتتى. ئانچە — مۇنچە ئەپلەپ — سەپلەپ دۇنيا — پاتمە ئوقۇيالىسمۇ كاشكى، سوئال سورىساڭ قېچىرغا ئوخشاش زوڭ ئولتۇرۇۋالىدۇ. شۇنداق ئۇلۇغ ئالىم بولغان مەۋلانىنىڭ قانداق قىلىپ ئۇنىڭغا كۆڭلى چۈشۈپ قالغاندۇ؟ دېيىشەتتى» دەپ ئەسلەيدۇ ۋەلەد.

سالاھىددىن ھەققەتەنمۇ ساۋاتسىز ئىدى. ئوقۇش ماھارىتى پىكىر قىلىش ماھارىتىنى باسالمىغىنىدەك، سۆز راتسىئونال — مەنتىقىي تەپەككۇر ھەققىدە ئەمەس، ھېسسىي ئوبرازلىق تەپەككۇر ھەققىدە، يەنى «كۆڭۈلدە جۇش ئۇرغان ئىدراك» ئۇستىدە كېتىۋاتقاچقا، ساۋاتسىزلىق — ئەقىلسىزلىك، دېگەن گەپ ئەمەس.

سالاھىددىن خەلق ئارىسىدىن چىققان، خەلقنىڭ ساغلام زېھنى، ئۆتكۈر ھەققەت سەزگۈ سىغىمىنى ئۆزىدە جەملىگەنىدى. باشقىلار يىللار بويى جاپالىق ئەمگەكنى

هېسابىغا ئۆزلەشتۈرگەن نەرسىنى ئۇ بىرەمدىلا تاللۇالالايتتى، ئۇنىڭغا ئۇلۇغ ئۇستازلاردىن — سەئىد، شەمسى ۋە ئاخىرىدا جالالىدىننىڭ ئۆزى دەرس بېرىشكەنىدى. زەرگەر بىر قېتىم جالالىدىنغا: «ئۆزۈمدىكى نۇر مەنبەلىرىدىن ئۆزۈم خەۋەرسىز ئىدىم. سەن ئۇ مەنبە بۇلاقلىرىنىڭ كۆزىنى ئاچتىڭ. پۈۋلەپ، يالقۇنجاتتىڭ» دېگەنىدى.

ئاۋام — ساۋاتسىز ئۇستا سالاھىددىن ئەمەس، ئۇنىڭ ئۇقۇمۇشلۇق غەنىملىرى① ئاۋام ئىدى.

سالاھىددىن ئۆزىنى ئۆزى چەكلەش ئارقىلىق ئۆزىدە شۇنداق ئىرادە كۈچىنى تەربىيىلىدىكى، ئۇ ھەتتا ئۇستازلىرىنىمۇ ھەيران قالدۇردى ۋە ئۆز تەسىرىنى خېلى يۇقىرى دەرىجىگە كۆتۈرەلدى. ئۇ توغرۇلۇق ۋەلەد: «ئۆزىنىڭ قابىلىيىتى بىلەن ئۇ ھەممىدىن ئېشىپ چۈشتى. ئارىفلار يىللار بويى بېرىدىغان نەرسىنى ئۇ بىر دەمدىلا بېرەلەيتتى. لەۋ ۋە تىلسىز سىرلارنى ئاچىتى. بىر ھەرپ، ھەتتاكى بىر سۆزمۇ ئىشلەتمەي، ماھىيەت گۈھىرىنىڭ مېغىزىنى چاقاتتى. ئۇنىڭ نۇتقى دىلىدىن چىقىپ يەنە بىر دىلغا سىڭەتتى» دەپ يازغانىدى.

ئۆز دەۋرىنىڭ ئەڭ مەلۇماتلىق كىشىسى بولغان جالالىدىننىڭ بار - يوق كۈچى ھافىزە ② قۇۋۋىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، تەييارغا ھەييار ئىلىمخورلاردىن ھەزەر قىلاتتى. سالاھىددىن ھەقىقەتنى باشقىلارنىڭ بىساتىدىن ئىزدىمەيتتى. ئۆلۈك تىللاغا جان كىرگۈزۈپ، ئۇنى ئۆز قولى بىلەن تاپاتتى. شائىر ئىشىنەتىنىكى، ئۆزىدىكى ئازغىنا كەمتەردىن ھەقىقەتنى تاپالىغان كىشى، ئۇلۇغ ھەقىقەتلەرنىمۇ تاپالايدۇ. دېھقان بالىسى، زەرگەر سالا-

① غەنىم — دۇشمەن — ت.

② ئىنسانىنىڭ بەرھەر پىكىر، چۈشەنچە ياكى خاتىرىنى ئەستە ساقلاش قابىلىيىتى — ت.

ھەددىن غايىلەرنىڭ شۇرىتى ياكى ھەرپىنى ئەمەس، روھىنى بىلىۋالاتتى. جالالىدىننىڭ يېڭى ئېتىقادى بولغان ئىسلامغا مۇھەببەت، ئەمگەككە ئىززەت ـ ھۆرمەت قىلىشنى چوڭقۇر قەلبىدىن ھېس قىلاتتى. جالالىدىن بولسا، بىر چاغلاردا شەمسنىڭ ئەينىكىگە قارىغاندەك، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئەينىكىگە تەلمۈرۈپ، ئون يىل داۋامىدا ئۆزىنىڭ ھەربىر قەدىمىنى ئەمەلىيەتكە سېلىشتۇراتتى.

بىر قېتىم شائىر دوستلىرى بىلەن بولغان سۆھبەتتە «خۇم» دېگەن سۆزنى «خۇنب» دەپ ئىشلەتتى. سۆھبەتداشلىرىدىن بىرى ئۇنى تۆزەتمەكچى بولدى. شائىر ئۇنىڭغا: «مەن بۇنى سەندىن ياخشىراق بىلىمەن، لېكىن شەيخ سالاھىددىن شۇنداق تەلەپپۇز قىلىدۇ. بىزنىڭ ئۇنىڭغا ئەگەشمىگىمىز پەرزى ئەينىدۇر. ئۇنىڭ دېگىنى چىن» دەپ جاۋاب بەردى.

نۇرغۇن كىشىلەرنى ئازدۇر ـ كۆپتۇر غەپلەت باسىدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ غاپىللىقتا قېلىش شارائىتىغا قاراپ ئۇنى بەزىدە ئىللەت، بەزىدە پەزىلەت دەپ ئاتىشۋالىدۇ. ئەمما ئەڭ قورقۇنچلۇق ئىللەت ـ غاپىل بولۇپ تۇرۇپ، ئۆزىنى ھەممە نەرسىدىن سەگەك تۇرىمەن دەپ بىلگۈچى ۋە شۇ ۋەجىدىن، ئۆزىنىڭ ھالاكىتى ئۈچۈن ئۆزىگە ئەرك بەرگۈچى غاپىللىقتۇر.

بەگ ۋە ئەمەلدارلار ئۈچۈن سالاھىددىن شەمسىددىنىمۇ خەۋپلىك ئىدى. ئۇ دۆلەتنىڭ تۆۋەن تەبىقىلىرىگە تەۋە، شۆھرىلاشقا جالالىدىننىڭ سۆزلىگەن ۋەزلىرى ئاشۇلارنىڭ دىلىنى بەند قىلىپ، ئۇلارنى ھەربىرىگە كەلتۈرۈشى مۇمكىن ئىدى. ئەمەلدارلارنىڭ قەلبىنى چىرمىۋالغان نەپرەت بىلەن قورقۇنچ شائىرغا سادىق دەرۋىش ۋە مۇرىتلارنىڭ يېنىپ تۇرغان «ياخشى رەشك» ئوتىغا ماي قۇياتتى.

ئەمما ئېنىق كۆرمەي تۇرۇپ، ھېچقانداق مۇھەببەتمۇ

بولمايدۇ. شائىر شەمسەددىننى قۇۋۇەتلىگەن ھالدا: «ھەقىقەت ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دەيتتى.

يەنە پىتنە ـ ئىغۇا ـ قاتىللىقنى مەقسەت قىلغان ئىغۇا تارقىتىشتى. بۇ قېتىم زەرگەر سالاھىددىننى ئۆلتۈرۈشمەكچىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئىللەت ۋە ئەيىبدار بولۇپ كۆرۈنگىنى ئۇنىڭ پۇقرالىقى ـ ئەسلىدە سالاھىددىننىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ئىدى. بۇنداق كۈچكە شەمسەددىن تەبرىزىمۇ ئىگە ئەمەس ئىدى.

پىتنىچىلەردىن بىرى توۋا قىلىپ، ھەممە گەپنى جالالىددىنغا يەتكۈزدى. شائىر قورقۇپ كېتىپ، دوستىنىڭ يېنىغا يۈگۈردى.

سالاھىددىننىڭ قەتئىيەت ئۇرغۇپ تۇرغان، خاتىرجەم چىرايىغا كۆزلىكە يۈگۈردى.

ـ تەشۋىشلەنمەڭ! مېنى ھېچ نەرسە قىلالمايدۇ!

شۇ كۈنى ئۇ مەدرىسىگە ھەممىنى ـ دوستلىرىنىمۇ، دۈشمەنلىرىنىمۇ توپلىدى. كەلگەنلەرنى ئالدىرىماي كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە ئۇزاق تىكىلىپ قاراپ تۇرغاندىن كېيىن:

ـ بىلمەن، بەزىلەر مېنى ياخشى كۆرمەيدۇ، چۈنكى، مەۋلانىنىڭ مېنى يارىتىپ قالغانلىقى ئۈچۈن. لېكىن بىلىپ قويۇڭلاركى، مەن پەقەت ئادەتتىكى ئەكس ئەتتۈرگۈچى بىر ئەينەك، مەۋلانە ماڭا قاراپ ئۆز ئەمەلىيىتىنى كۆرىدۇ...

ردۇايەتكە قارىغاندا بۇ سۆزلەر شۇنداق قەتئىيەت بىلەن ئېيتىلغانكى، پىتنىچىلەر توۋا قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، گويا بوغما يىلاننىڭ ئالدىدىكى توشقاندەك تېپىرلاپ قېلىشقان.

ئەمما گەپ پەقەت ئىرادە ۋە تەسىر كۈچىدە ئەمەس، بۇنداق سۈپەتلەرگە شەمسەددىن تەبرىزىمۇ ئىگە ئىدى. لېكىن شەمسى كونيادا مۇساپىر ـ باشقا يۇرتلۇق ئىدى. ئۇنىڭدا سۆز

ۋە يالىڭاچ غايىلا بار ئىدى. سالاھىددىنىڭ كەينىدە كونيا شەھەرنىڭ، شۇنداقلا، پۈتۈن سالجۇقيلار دۆلىتىنىڭ ئەخمىلەر جامائىتىگە ئۈيۈشقان ھۈنەرۋەنلىرى تۇرۇشاتتى.

كۈساتاغ يېنىدىكى جەڭدە شەرمەندىلەرچە مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، سۇلتانلار ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى يىلدىن - يىلغا نەپسى چوڭىيىپ كېتىۋاتقان چىڭگىز قوشۇنىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئۈچۈن باج - سېلىق يىغىش بىلەن بولۇپ كېتىشتى. ئەمما باج - سېلىقلار نەدىن ئېلىنىدۇ؟

يەر ئىگىلىرى، ئەمەلدار ۋە بەگلەر ئەبگارلاشقان، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى ئۇرۇش، ئاچارچىلىق، بۇلاڭچىلىق ۋە دېھقانلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغانىدى. پەقەت ھۈنەرۋەنلەرنىگىلا قولىدا ئاز - تولا مال - مۈلۈك، سەرمايە بار ئىدى. ئۇلارسىز يەر ئىگىلىرىدىن باج - سېلىق يىغۇۋېلىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ھەتتا خەلقنى باشقۇرۇپ تۇرۇشقا زۆرۈر بولغان كىچىككىنە قوغداش قوشۇنىنى ساقلاپ تۇرۇشقا قۇربى يېتىشمەيتتى.

ئەخمىلەر ئۈيۈشمىسى پەقەت ھۈنەرۋەنلەر جامەسى بولۇپ قالماي، ياۋروپادىكى ئوتتۇرا ئەسىر رېتسارلىق ئوردىنىنى ئەسلىتىدىغان دىنىي ــ جەڭگىۋار بۇرادەرلىك دېيىشكىمۇ بولاتتى. ئۇنىڭغا ئەزا بولغان خەلىپىلەر① قىلىچ تاقاپ يۈرۈشەتتى. ھەقىقىي جەڭچىلەردەك بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا، قورال ئىشلىتىشنى بىلەتتى. ياش ئەخمىلەردىن ئىبارەت جەڭگىۋار گۇرۇپپىلار شەھەر مۇداپىئەسىگە قاتنىشاتتى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار مەملىكەت ئىچىدە خېلى سالماقنى ئىگىلىگەن ھەربىي كۈچ كە ئايلانغانىدى.

پىتنىخور دەرۋىشلەرلا ئەمەس، يالاڭنما نۆكەرلەرگە ئىگە

① بۇ يەردە ئىز باسارلار، قورۇقچىلار مەنسىدە ئىشلىتىلگەن ــ ت.

ئاقسۆڭەك ئەمەلدارلارمۇ ئەخمىلەردىن چۆچۈشەتتى. ئەلۋەتتە بۇ سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى. ئەرەب سەييياھىنىڭ گۈۋاھلىق بېرىشچە، چىڭگىزخاننىڭ غەلىبىسىدىن برقانچە ئون يىل ئۆتۈكەندىن كېيىن، سۇلتان نائىبلىرى بولمىغان جايلاردا ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسىنى ئەخمىلەر ئۈستىگە ئالغان. ئاقساقاللار كېڭىشىنىڭ قارارى بىلەن ئەخمى - جەڭچىلەر كۆڭلىگە ياقمىغان زېمىندارلار، زالىم ۋە مۇستەبىتلەرنى سادىق مۇلازىملىرى بىلەن قوشۇپ قەتلى قىلىشقان.

ۋەزىر ئەزەم پەرۋانىنىڭ ئۆزىمۇ ئەخمىلەر كۈچىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ھۈنەرۋەنلەر جامائىتى بىزدىن باج - سېلىقلارنى ئارتۇق ئېلىۋاتىدۇ، ئەپ شىكايەت قىلىشقاندا، شائىر ئۇنىڭغا مەكتۇپ ئەۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن پەرۋانە بۇيرۇقنى بىكار قىلغانىدى. شائىر ئۇنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ ھەقىقىي ئەمەلىي سۆزىنى قىلغاندا، پەرۋانە ئۇنىڭ ئالدىدا جىم تۇرۇپ سۆزىنى ئاڭلىغان، شائىردىن مەسلىھەت سورىغان، چۈنكى ئۇلۇغ شائىرغا يېقىنلىشىش بىلەن ئۇ ئەخمىي بۇرادەرلەر ۋە ھۈنەرۋەنلەر جامائىتىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىماقچى بولاتتى.

زەرگەر سالاھىددىن ۋە كېيىنچىرەك ئەخمىلەر ئاقساقىلى ھېسامىتدىن بىلەن دوستلىشىش شائىرغا ھەقىقەتەنمۇ زور تايانچ بولدى. ئەمدى ئۇنىڭ كەينىدە پۈتۈن - سۈرۈك خەلق تۇراتتى.

ئەركانى دۆلەت — ۋەزىرۇ ۋۇزۇرا، ئەمەلدار ۋە بەگلەر شائىرنى زىيارەت قىلىشقا كېلەتتى، ئۇنى زىياپەتلەرگە تەكلىپ قىلىشاتتى. ئەمدى ئۇنىڭ شاگىرت ۋە دوستلىرىمۇ تۈرلۈك تائىپە - تەبىقىلەردىن: سودىگەر ھاجى ئەمىر، يىپەك پۇرۇش ئەخمي ئەھمەد، پاختىچى نەسىرىددىن كەتانى، دېھقان ئەلى مۇھەممەدلەرگە ئوخشاش كىشىلەر ئىدى.

لېكىن كۆپ سانلىق دوستلىرى ھۇنەرۋەنلەر: سابىق قۇل سىريانۇس، ساتىراش چۇپان دېللەك، ئۇستا ياغاچچى بەددىردىن، ھاپىزلاردىن ئوسمان شېرىپىددىن ۋە كامال كەۋۋەل، نەيچى ھەمزە، راۋابچى ئەبۇبەكرى، رەسسام بەددىردىن ياۋاش، سۇرەتچى يۇنانلىق ئەيسى ـ ئۇد ـ دەۋلە، ئەرمەنلىك ئۇستا كەلايان، مېمار بەددىردىن تەبرىزى، ھامامچى ئەخمەت نەتۇر، پايتەخت ئەخمىلىرىنىڭ ئاقساقلى ئەھمەد شاھ، مۇسۇلمانلار، يەھۇدىيلار، خرىستىئانلار، يۇنانلار، ئىرانلىقلار، ئەرەبلەر ۋە تۈركلەر ئىدى.

شائىر مەدرىسىدە ئۇلار بىلەن سۆھبەت ـ مۇزاكىرىلەر قىلاتتى. ئاشۇلارنىڭ يار ـ يۆلەكسىدە يىراق ـ يىراق جايلارغا سەيلە ـ ساياھەت قىلاتتى. سىلادىكى پراۋۇسلاۋلارنىڭ دانىشمىنى ئەپلاتۇن مونانستىرىدا ھەپتىلەپ تۇرۇپ قالاتتى. كونيانىڭ باغلىرى، ئۈزۈمزارلىقلىرىدا ئۇسسۇل ئويناپ، شېئىرلار ئوقۇيتتى. ئاشۇلار ـــ ھۇنەرۋەن ۋە سودىگەرلەر، دېھقانلار ۋە سابىق قۇللار، ئەخمى بۇرادەرلەر ۋە ئەخمى جەڭچىلەر ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى يېزىپ، يادلاپ، ئەل ئىچىگە تارقىتىشاتتى. شۇلار شائىرنى ئۆلىمالارنىڭ ھەسەتلىرى، ئەمەلدار ۋە يەر ئىگىلىرىنىڭ نەپرەتلىرىدىن ساقلايتتى.

بۇ نەپرەت ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولدى. ئارىدىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قۇدرەتلىك ۋەزىر، سۇلتان نائىبى ساھىب ئاتا ئۆز مۇرىتلىرىغا: «مەۋلانە ئۇلۇغ زات. لېكىن ئۇنى ئاۋام ئارىغا ئېلىۋالغان. ئۇنى مۇرىتلىرىدىن ئاجرىتىپ، ھېلىقىلارنىڭ بىرىنى قويماي ئۆلتۈرۈۋېتىش لازىم» دېگەن.

بۇ گەپنى شائىر ئاڭلاپ، ئۇمۇ سالاھىددىنغا ئوخشاش، پېتىنىمۇ بۇزماي، كۈلۈپلا قويدى:

ـــ مەيلى قوللىرىدىن كەلسە، بىلگىنىنى قىلسۇن!

ئادەمنى ئادەملەرنىڭ ئىخلاسى ۋە مۇھەببىتى، ئۇلارنىڭ ۋەرگەر سالاھىددىننىڭ سىماسىدا ئەكس ئەتكەن مەنىۋى يۈكسەكلىكى ئاستا - ئاستا شائىرنىڭ ئەلەم ۋە ھەسرىتىگە يار - يۆلەك بولۇپ، جىددىيلىكىنى پەسەيتتى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ ئۇلۇغۋار تەمكىنلىك يولىنى تۇتتى. چۈنكى ئەمدى روھىي ئۈيغۇنلۇقتا ئىپرىشكەن، ھەربىر ئەمىلى — پىكرىگە، ھەربىر سۆزى — كۆڭۈل رايىغا ئۈيغۇن كېلەتتى. ئۇ:

«ئەبەدىيەت سۈيىدىن ئىچىپ، ئەبەدىي ئۈيقۇغا چۆكمەدۇق. بىز زامانىنىڭ جېنى - دىلى، بەلكى بايرىقىدۇرمىز»، دېگەنىدى.

خەلق ئۇنى پەقەت ئەقلى، ئىدراكى بىلەنلا ئەمەس، قەلبى بىلەن قوبۇل قىلىدى، ياخشى كۆردى. بۇ ھال شائىرنىڭ ھەقلىقىگە، ئۆز ئىپتىقادىنىڭ ھەققانىيلىقىغا ئىشەنچ - ئۈمىدىنى يەنمۇ ئاشۇردى.

سۆز

سالاھىددىن بىلەن دوست بولۇپ يۈرگەن يىللىرى، شائىر ئۆمرىنىڭ ئەڭ بەختلىك ئۆتكەن چاغلىرى ئىدى. ئۇنىڭ تېخى كۆچ - قۇۋۋىتى بار ئىدى، يەنە كېلىپ تازا كامالەتكە يەتكەنىدى. ئەتراپىدا دوستلىرى، مەسلەكداشلىرى يېتەرلىك ئىدى.

ئۆلتۈرۈپ قۇدۇققا تاشلانغان تەڭدىشى يوق شەمسى ئۇنىڭ ئۆزىدە، زەرگەر سالاھىددىندا ۋە مەسلەكداشلىرىنىڭ پىكىر پائالىيىتىدە ياشايتتى.

دۇنيادىكى زىندانلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىكى — ئادەمنىڭ بېشىدىكى زىندان. جالالىدىن ئۇنىڭدىن قۇتۇلدى: قېتىپ قالغان قانۇن - قائىدىلەر، رەسىم - يوسۇنلاردىن قۇتۇل

دی. ئۇ: «مەن دەستارنی يەشتىم، تائەت ـ ئىبادەتلەر جېنىمغا تەگدی» دەپ ئېيتقانىدی.

ھەممە مۇسۇلمان ئەنئەنىلىرىگە زىت بولغان ھالدا، ئۇ-نىڭ ئىزداشلىرىنىڭ ئارىسىدا ئايالالارمۇ پەيدا بولدی. چۈنكی مۇھەببەت تەلقىنی، ئىنسان قەلبىنی ئۇلۇغلاش غايىلىرى خو-تۇن ـ قىزلارنی چەتلەپ ئۆتەلمەيتتی.

كېيىنكی سالنامچىلار تەقۋادارلىق ۋەجىدىن ئۇلارنىڭ نامىلرىنی تىلغا ئېلىشمايدۇ. ئەمما ئايرىملىرىنىڭ تەخەللۇسلىری بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

ئۇلاردىن بىری ـ سازەندە ۋە ناخشىچی، مۇخلىسلىرىنىڭ ئىنئام-ئېھسانی بىلەن بېيىغان، گۈزەللىكی تۈپەيلىدىن تاۋۇس دەپ ئاتالغان ئايال ئىدی. ئۇ ھەممە ئايال خىزمەتچىلىرىنی تارقىتىۋېتىپ، شائىرنىڭ مەسلەكداش ـ ئىشدېشىغا ئايلانغان.

جالالىددىننىڭ دوستلىری ئۇيۇشتۇرغان سورۇنلارغا ئەرلەر بىلەن تەڭ قاتنىشىدىغان باشقا بىر ئايالنی فەخرىنسا دەپ ئاتىشاتتی.

شائىرنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىری بولغان بىر ئايال تاقەت شەھىرىدىكی دەرۋىشلەر خانىقاسىنىڭ مۇتەۋەللىسی ئىدی.

شائىرنىڭ ئەمىر ۋە ئەمەلدارلار بىلەن خۇشی يوق ئىدی. لېكىن ئۇلارنىڭ ئايالىری بىلەن ئىشتا بىللە بولۇشنی ياخشی كۆرەتتی، چۈنكی، ئۇلارنىڭ قەلبی ئەرلىرىگە ئوخشاش ھاكىمىيەت ۋە ئاچكۆزلۈك تەسىرىدىن تاشتەك قېتىپ كەتمىگەنىدی. ئەمەلدار ئەمىنىدىن مىكائىلنىڭ ئايالی كەچلىری ئايالالارنی يىغىپ، ئايالالار سورۇنلىرىنی تۈزۈپ، شائىرنىڭ شېئىرلىرىنی ئوقۇشاتتی. ئۇنىڭغا گۈللەر تەقدىم قىلىشىپ، گۈلاپ① سېپىشەتتی. ئاشۇ ئايالالارنىڭ ئارىسىدا سۇلتان غىياسىددىن بىلەن گۈر-

① ئەتىر، خۇش پۇراق سۇيۇقلۇق ـــ ت.

L 362

جىستان مەلىكىسى تامارانىڭ قىزى، ۋەزىر ئەزدم پەرۋانىنىڭ ئايالىى گۈمىج خېنىمۇ بار ئىدى. ئۇنى گۈرجى① دەپ ئاتىشاتتى.

گۈرجى خېنىم ئېرىنىڭ قېشىغا — دۆلەتنىڭ ئىككىنچى پايتەختى قەيسەرىگە مېڭىش ئالدىدا جالالىددىننىڭ رەسمىنى سىزىشنى بۇيرۇدى: «مۇبادا ئايرىلىش پىراقى مېنى تاقەتسىزلەندۈرسە، ئۇنىڭ چىرايىنى بولسىمۇ كۆرۈپ تۇراي» دېگەنىكەن ئۇ.

مەلىكە بۇ ئىشنى كونستانتىنوپولدا تەلىم ئالغان قابىلىيەتلىك رەسسام ئەيىن ـ ئۇل ـ دەۋلەگە تاپشۇرغان.

رەسسام ئۇزۇن مۇلاھىزە قىلىدۇ. ئاخىر، ئىسلام دىنىدا ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ تەسۋىرىنى سىزىشنى مەنئى قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئۆزىگە ئىشەنچلىك بىرنەچچە يارەمچىلىرى بىلەن ئۈدۈل مەدرىسكە، جالالىددىننىڭ ئالدىغا بارىدۇ. ئۇ سۆزلەشكە تەمشىلىشىگە، شائىر ئۇنىڭ نىيىتىنى بايقىۋېلىپ:

— مەيلى، قولۇڭدىن كەلسە، سىزىۋەر، — دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

پەرۋانىنىڭ خوتۇنى ھەر ھالدا يېرىم گرۇزىن ئىدى، ئەيىن ـ ئۇل ـ دەۋلە بولسا، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان يۇنان. ئەمما جالالىددىن — سۇلتان ئۆلمانىڭ ئوغلى، يەتتە ئەۋلادىغىچە مۇسۇلمان ئىدى. ئۇنىڭ ئۆز رەسىمىنى سىزىشقا رازىلىق بېرىشى، تەقۋادارلىق نۇقتىسىنەزەردىن كاپىرلىققا تەڭ چوڭ گۇناھ ئىدى.

ئەيىن ـ ئۇل ـ دەۋلە دەرھاللا ئىشقا كىرىشتى. يارەمچىلىرى ئۇنىڭغا ئەڭ ياخشى قاھىرە قەغىزى، موي قەلەم ۋە بوياقلارنى ئەكىلىپ بېرىشتى. رەسسامدە شائىرنىڭ بوي تۇرقى ئەكس ئەتتى. ئاۋۋال رەسسام ھاياجانلىناتتى. ئىش ئاخىر لاشقاندا، ئەيىن ـ ئۇل ـ دەۋلە سىزىلغان رەسىم جانلىق

① گرۇزىن قىزى، گرۇزىنلىق — ت.

تەسۋىر ئەمەس، شائىرغا بىرتاز ئوخشاپ قالىدىغان، نۇرسىز بىر سايە سىزىلىپتۇ، دەپ باشقىدىن باشلىدى. بىراق، ئالدىدا تۇرغان كىشىنىڭ چىراي ئىپادىسىدىن ئىچكى دۇنياسىنى پەرق ئېتىش تەس ئىدى. ئۇ پات-پاتلا ئۆزگەرتىپ تۇراتتى، گويا ئۇنىڭ قىياپىتىدە تۇرلۇك-تۇمەن ئادەملەر بار ئىدى.

ئەينى-ئۇل-دەۋلە يىگىرمە پارچە قەغەزگە موي قەلەم سۇركىدى. لېكىن بىرەرىدىنمۇ كۆڭلى قانائەت تاپمىدى. ئاخىر ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئەلەم ياشلىرى مۆلدۈرلەپ تۆكۈلدى. جالالىدىن ئۇنىڭغا شېئىر بىلەن تەسەللى بەردى:

—— ئۆزۈمنى كۆرسەم ئىدىم! بولسا ئىمكان!
قوشۇلسا ئاجايىپ رەڭ، مەھسۇلى چەندان.
مەگەر روھىمكى ئارامىن يوقاتمىش،
لېكىن جېنىم ئەجەب ئارامىن تاپمىش. ——
ئەگەرچەن قوشۇلسا جېنىمغا ئومان،
ئۆزۈمۇ بەھرى-ئومانىمەن تامامەن ...

گۈرجى خېنىم ئەينى-ئۇل-دەۋلە ئىشلىگەن يىگىرمە نۇسخا رەسىمنىڭ ھەممىسىنى ساندۇققا قاچىلىدى-دە، قەيسەرىگە ئېلىپ كەتتى.

ئۇ رەسىملەرنىڭ تەقدىرى مەلۇم ئەمەس. لېكىن ئارىلىقتىكى يەتتە ئەسىر تۇرلۇك چەكلىمىلەرگە قارىماي، شائىرنىڭ بويى بىلەن تەڭ قىلىپ سىزىلغان رەسىمدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخا تاكى بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنىدى. ئەمما، ئاشۇ بىردىنبىر نۇسخا 1906-يىلى ئىستانبۇلدا ئېنىكاپى خانىقاسى بىلەن بىللە كۆيۈپ كەتتى.

خەلق مۇھەببىتىنىڭ ھەمايىسىگە ئېرىشكەن جالالىدىن

ئەمدى سۇلتانلارنىڭمۇ كۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ، كۆڭلىدىكى گېپىنى توغرىدىن توغرا ئېيتالايتتى.

مەدرىسكە، ئۇنىڭ ئالدىغا سۇلتان ئىززەتىدىن كەي كاۋۇس II ئۆزىنىڭ مەھرەملىرى بىلەن باردىغانلىقىنى ئالدىن ئۇقتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن كەلگىنىدە، شائىر مېھمانلارغا جاي كۆرسىتىپ قويۇپلا، گويا ھېچقانداق ئىش بولمىغاندەك، شاگىرتلىرى بىلەن سۆھبىتىنى داۋاملاشتۇرىۋەرگەن.

ئۇ، سۇلتاننىڭ ئۆزىنىڭ نەسىھەتلىرىگە موھتاج ئەمەسلىكىنى، ئۇنى ئاڭلىغان تەقدىردىمۇ ئۇنىڭغا ئەمەلمۇ قىلماقچى ئەمەسلىكىنى، ئۇ ئاكا-ئۇكىلىرى بىلەن تەخت-تاج تالاشلىرىدا مەۋلانىنىڭ نوپۇزىدىن پايدىلانماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلەتتى.

سۇلتان ياغاچچىلار، ساتىراشلار، كۆنچىلەرنىڭ ئارىسىدا بىرنەچچە ۋاقىت ئولتۇرغاندىن كېيىن، كەمتەرلىك بىلەن باش ئېگىپ:

— مەۋلانە ھەزرەتلىرى، مېنى ئۆز پەندى مۇبارەكلىرىگە مۇشەررەپ قىلغايلا! — دەپ سورىدى.

— ساڭا قانداق نەسىھەت قىلاي! — دېدى شائىر، — سەن چوپان بولۇشىنىڭ ئورنىغا بۆرە بولدۇڭ. ئاسراش-كۆتۈش ئورنىغا تالان-تاراج قىلدىڭ. ئاللا سېنى سۇلتان قىلدى، سەن بولساڭ ئىبلىسى لەئىننىڭ يولىنى تۇتتۇڭ!

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، سۇلتان بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ، يىغلاپ چىقىپ كەتكەنمىش.

سۇلتان ئۆز مەھرەملىرى ۋە جالالىدىننىڭ شاگىرتلىرىنىڭ ئالدىدا راست يىغلىدىمۇ، يوقمۇ، بۇنى ئېيتىش قىيىن. لېكىن يىغلىسا ئەرزىيىتتى. چۈنكى شائىرنىڭ جاۋابى پۈتۈن شەھەر، ئەخىلەر جامائەسى، جىمكى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. ئۇلارنىڭ ياردىمىسز تاج-تەخت تالا-

شىش جىددىي ئېلىشىشلىرىدا غەلىبە قازانغىلى بولمايتتى.

دېگەندەكلا ئىزىزەتتىدىنىڭ قىسمىتى تېزلا ئايان بولدى. تەختكە ئۇنىڭ ئاكىسى ئولتۇردى. ئىزىزەتتىدىن كەيكاۋۇس II غۇربەتچىلىكتە پاناھ ئىزدەپ، ئاۋۋال كونستانتىنوپولدا، كېيىن سەرسانلىق ـ سەرگەردانلىق ئىچىدە يىراق قىرىمدا يۈرۈپ، ئۆمرىنى تېجىمەللىكتە ئۆتكۈزدى.

جالالىدىننىڭ سۆزى ئەمەلىيەتكە ئايلاندى. ئۇ: «مەن تۇپراقنى گۆھەرگە ئايلاندۇرسام، سازەندىلەرنىڭ دېپىنى تىللاغا توشقۇزسام، ئۇسسۇلۇققا تەشنالارنى شارابقا، قاقاس چۆلەرنى شەربەتكە قاندۇرسام. پۈتۈن يەر يۈزىنى جەننەتكە ئايلاندۇرۇپ، سۇلتان تەختىگە پاسىبانلارنى ئولتۇرغۇزۇپ، مىڭلاپ دارلارنى چېقىپ، ئورنىغا مۇنبەرلەر سالدۇرسام» دەيتتى. ئۇ ئۆزىنى «خوجايىنلارغا ئازادلىق خېتى① بەرگۈچى قۇل، ئۇستازلارغا ئۇستاز بولغۇچى شاگىرت» دەپ ئاتىدى. «دۇنياغا تۆنۈگۈنلا كەلدىم، لېكىن دۇنيانى گۈللەندۇرۇش ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتىمەن» دېگەنىدى ئۇ.

بەلكى شائىر ئۆزىنى مۆجىزىكار، ھىدايەت ئىگىسى دەپ ئويلىغاندۇ؟ ياق، ئۇ مۆجىزىگە ئىشەنمەيدۇ.

ئۇ شاگىرتلىرىغا:

ــ ماڭا مۆجىزە ھەققىدە نەقىللەرنى دېيىشىدۇ، گويا پالانچى بىر كۈندە كەبىگە يېتىپ بارغانمىش. بۇنداق مۆجىزىنى بۇرانمۇ يارىتالايدۇ. ئۇچۇپ بىرەمدىلا خالىغان يېرىگە يېتەلەيدۇ. زىددىيەتتىن قۇتۇلۇش، پەسكەشلىكتىن خالىي بولۇش، جاھالەتتىن ئەقىل ـ پاراسەتكە، روھسىزلىقتىن روھلۇقلۇققا كۆتۈرۈلۈش ــ مانا بۇ مۆجىزە. شۇڭلاشقا سەن تۇپراق ئىدىك، گىياھقا ئايلاندىك. نابات دۇنياسىدىن بىر تامچە قان بولۇپ، ھايۋانات

① ئازادلىق خېتى ــ ت.

دۇنياسىغا ئۆتتۈك. ئاخىر ھايۋانات دۇنياسىدىن ــ ئىنسانلىققا ئايلاندىك. مانا بۇ ــ قالتىس مۆجىزە!

ئادەم پۈتۈن ئالەمنى ئۆزىگە قارىتالايدۇ. ئادىمىيلىككە خاس ھەممە نەرسە ئۇنىڭ ئۆز ئالىمىگە ئايلىنىدۇ. ئۇ ئۆز شېئىرلىرىدا ئۆزىنىڭ مۆجىزىكارلىقى توغرۇلۇق ئەمەس، يەر يۈزىدە ئىنسان بولۇش مۆجىزىسى ھەققىدە، ئىنسانىنىڭ چەكسىز چېگرىسىز ئىمكانىيەتلىرى توغرۇلۇق سۆزلەيتتى.

ئۇ ئەللىك ياشقا تولدى، يۈزلەپ، مىڭلاپ شېئىرلار يازدى. شائىرنىڭ ژاپاتىدىن كېيىن «كىتابۇل ئەسرار»لار ھەممىنى يىغىپ «دىۋانى كەبىر» گە كىرگۈزدى. ئۇنىڭدا ئىككى مىڭ يەتتە يۈز ئۇچ غەزەل، بىر مىڭ يەتتە يۈز توقسەن رۇبائىي ئوروۇن ئالدى، جەمئىي ئەللىك مىڭ مىسراغا يېقىن ئىدى.

ئۇلارنىڭ ھەممىسى مەلۇم بىر سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تۇغۇلغان، يېزىلغانىدى. چىڭگىز قوشۇنى بىلەن بولغان جەڭ ياكى مەجنۇنتالنىڭ يوپۇرماق چىقىرىشى، بالىلىق چاغلىرىدىكى ئويۇنلىرى ياكى ئېچىرقاپ ھالسىرىغان ئىت، تاسادىپىي كەلگەن بىكىر، دوست ــ دۇشمىنىنىڭ سۆزى ــ يىغنىچاقلىغاندا ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا شېئىر ئۇچۇن دەستەك ۋە ۋە باھانە ئىدى. شەمسى كەلگەندىن كېيىن ئۇ قولىغا قەلەم ئالمىدى. ھاياجانلىنىپ، جىددىيلىشەتتى، سۆزلىسە ژارقىراپ ــ توۋلاپ، ھەتتاكى، خاپا بولۇپ كېتەتتى. لېكىن ئۇنىڭ سۆزى، توۋلىشى، ھەتتا خاپا بولۇشى خۇددى خېمىكنىڭ تاۋىسىغا چۈشكەن قەلەيدەك، ئۇنىڭ ئوتىدا ئېرىپ، شېئىرىيەت ئالتۇنىغا ئايلىناتتى، ئۇلارنى «كىتابۇل ئەسرار»لار شېئىرىي دىۋانلار خەزىنىسىگە قوشاتتى. ئۇ شاگىرتلىرى بىلەن بولغان بىر سۆھبەتتە: بەلخته قالسام، شائىر ئەمەس، ژائىز بولغان بولاتتىم، نېمىشقىكى،

شېئىر ئوقۇش ـ يېزىش ئۇ يەردە ئۇياتلىق ئىش ھېسابلىناتتى، بۇ يەردە ـ رۇم ئېلىدە خەلق مۇزىكا ۋە شېئىرىيەتنى سۆيگەنلىكى ئۈچۈن شېئىر توقۇيمەن، دېگەنىدى.

كىم بىلىدۇ، جالالىدىن بەلخته قالغان بولسا، نېمە كۈنلەرنى كۆرگەن بولاتتى. ئوچۇقنى دېگەندە موڭغۇللارنىڭ قولىدا ئۆلۈپ كېتەمتى تېخى.

لېكىن بىر نەرسە ئېنىقكى، شېئىر ئۇنىڭغا مەقسەت بولغان ئەمەس. ئۇ دانىشمەن ۋە ئاجايىپ بىر سىما ئىدى. ئۇ ئۆز سەنئىتىنىڭ پەردە بولۇپ، ئاساسىي نەرسە ـ ئىنسان ۋە ئۇنىڭ قىسمىتىنى، ئۇنىڭ ئالەمدىكى ۋەزىپە ـ بۇرچىنى توسۇپ قويۇشنى خالىمايتتى.

جالالىدىن شېئىرىيەت ھەققىده ئاز سۆزلەيتتى. «شېئىرنىڭ نېمىلىكىنى ئۇقمىسام، ئۇ ھەقته نېمە سۆزۈم بولغاي؟ مېنىڭ شائىرلىق ماھارىتىمدىن كۆره، ئۇنىڭدىن مۇھىمراق ماھارىتىم بار» دەيتتى.

بىراق جالالىدىن ئۈچۈن شېئىرىيەتنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى، قاپسىيه ۋە شېئىردىكى ۋەزىنلەر ھەققىده نېمىلەرنى ئويلايدىغانلىقى، بۇنى ئۇنىڭ ئۆز شېئىرلىرىدىن. زېرەكلىك بىلەن قەيت قىلىشلىرىدىن بىلىش مۇمكىن، «مەن قاپسىيه ئۇستىده باش قاتۇرسام، مەھبۇبەم دەيدۇكى، مېنىڭ يۇزۇمدىن باشقا ھېچنېمىنى ئويلىما ... نېمە ئۇ ھەرپ؟ باغنىڭ چۆرىسىدىكى قۇرۇق تام! مەن بېيىت ۋە قەغەزدىن قۇتۇلدۇم. شائىرلار باش قاتۇرىدىغان بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ـ بىر پۇل، بىر پۇل، بىر پۇل!»

ئۇنىڭغا زامانداش شائىرلار يېڭى قاپسىيه، يېڭى ئوخشىتىش ئۇستىده باش قاتۇرۇپ، سۆز ۋە قاپسىيىنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن قاقشىشىدۇ. بىراق ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پىكىرلىرىنىڭ چوڭ

قۇر بولمىغانلىقىدىن ناله قىلىشسا ئورۇنلۇق بولغان بولار ئىدى. پادىشاهقا مەدهىيه، بۇ ــ پادىشاهقا مەدهىيىلا، خالاس. ساراي شائىرى ئۇچۇن قالغىنى ئەمدى ماهارەت: ئۇ نۇقۇل ماختاشنى يورۇقراق، خۇشامەتنى قويۇقراق، ئوخشتىشنى يېڭىراق قىلىش ئۇستىده ئويلىنىش ئىدى.

جالالىدىن بۇنداق شېئىرىيەتتىن قەتئىي يىراق ئىدى. «قەلبىنىڭ قاينىاق قازىنىدىن قانلىق كۆپۈك چاچراتقايمەن، ئىككى ئالەم سىرىنى بىر سۆز بىلەن ئاچقايمەن!». ئۇ يەنه: «قالپىيه، سۆز ۋه فۇنۇن (پەن، پەنلەر يىغىندىسى) ــ بولسۇن بەرى كۆمۈپەيكۇم. تامامەن بىز ئۇنىڭدىن خالىي سۆھبەت قىلىمىز بۇگۇن!» دېگەنىدى.

جالالىدىنمۇ بەزىده قاپىيه ۋه شېئىرىي ۋەزىنلەردىن قىسلاتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئازلىقىدىن ئەمەس، پىكرىنى چېتىشتۇرۇپ زەنجىرلەپ قويۇشىدىن ناله قىلاتتى. ئۇ دىن ۋه مەزھەب قامال ـ چەكلىرىدىن قۇتۇلۇپ، بىدئەت ۋه خۇراپات زىنداننىدىن قۇتۇلۇپ، تەبىئىيكى، قاپىيه مىزانلىرى ئالدىدا قاتقىنچه تىك تۇرالمايتتى.

جالالىدىننىڭ ئىلغارلىقىنى چۈشەنمىگەنلەر، ئۇنى قاپىيەلىرى ــ ئېنىق قاپىيەلەر ئەمەس، دەپ ئەيىب تېپىشماقچى بولۇشقانىدى، ئايرىم كىشىلەر تاكى هازىرغىچىلا شۇنداق دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ پىكرى، هېس ـ تۇيغۇسى ئەنئەنەۋى ساراي شېئىرىيىتى ئۆلچەملىرىگه سىغمىسا قانداق قىلىدۇ. شائىر ئۆزىمۇ بۇنى هېس قىلاتتى.

«بۇ دۇنيا پانىي ۋه باقىيدۇر. قانداقلا بولمىسۇن پانىي ئىكەن، ئاز ـ ئازدىن كېتىدۇ، باقىيلارمۇ ئاز ـ ئازدىن يېتىدۇ». ئۇ كېيىنچەكتىنكى شائىرى ئىدى. «ئەسكى ـ تۇسكى نەرسىلەر بىلەن سودا قىلىدىغان سېتىقچىلارنىڭ زامانى ئۆتتى. بىز يېڭى

رەختلەر بىلەن سودا قىلمىز. بازار — ئۆزىمىزنىڭ!»

ئۇنىڭ شېئىرىيەت ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرى زامانداش ۋە ئىزداشلىرى ئۈچۈن شۇنچىلىك مۇرەككەپ ئىدىكى، ئۇلار ئۇنى تولۇق ئىگىلەپ يېتىشەلمەيتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن «ددۋانى كەبىر» نى ماھىيەتكە قاراپ ئەمەس، شەكىلگە تايىنىپ، كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ قانۇن ـ قائىدىلىرى ئاساسىدا تۈزۈشتى. بىرخىل ۋەزىندە يېزىلغان شېئىرلارنى ئايرىم بىر جىلدقا يىغىپ، ئىلىپبە تەرتىپى بويىچە بېرىشتى. باشقىچە تەرتىپتە بېرىش ھېچكىمنىڭ، ھەتتا بۇيۇك شائىرنىڭ ئەڭ يېقىن «كاتىبول ئەسرارى» ھېسابلىنىدىغان چەلەبىينىڭمۇ خىيالىغا كەلمىدى.

جالالىددىننى ئەللىك يېشىدا بىر شائىر ۋە تەپەككۇر ئىگىسى مۇمكىن بولغان ھەممە نەرسىگە ئېرىشتى دېيىشكە بولاتتى. كونىا باغلىرى، ئۈزۈمزارلىقلىرىدا، گۈھەر تاش مەدرىسىسى قوينىدا تۇغۇلغان شېئىرلار قولىدىن قولغا، ئىغزىدىن ئىغزىغا كۆچۈپ، مىڭلاپ كىلومېتر ئارىلىقلارنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ سۆزى مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئۇزاق بۇلۇڭلىرىغىچىمۇ يېتىپ باردى. ئۇنىڭ ھەممە چېگرالىرىدىن — سەمەرقەند ۋە بۇخارا، تەبرىز ۋە قاھىرە، يەمەن ۋە دەمەشق، كوردا ۋە مەلەگىدان لاردىكى ئادەملەر، چىڭگىز قوشۇنلىرىنىڭ ئىستىبدادىغا ئۇچرىغان سەلىپچىلەرنىڭ دەرد ـ ئەلەملىرى ھۆكۈم سۈرگەن كېچىلىرى خۇددى مەشئەلگە تەلپۈنگەندەك ئۇنىڭغا تەلپۈنۈشەتتى.

لېكىن شائىر ئۆزى ئېرىشكەنلىرىگە زادىلا قانائەت قىلمايتتى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئالغا قاراپ ئىنتىلگەنىدى. چۈنكى، ئېرىشكىنىگىلا قانائەت قىلىش — مەنىۋى ئۆلۈم، زامان بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، بىرلىكتە قەدەم تاشلاش — ھاياتلىق ئىدى.

ئاشۇ ئەھمەدمەنۇ، ئەمما بۇرۇنقى ئەھمەد ئەمەسمەن،
سەمەندەر قۇشمەنۇ، لېكىن بۇرۇنقى دانىي يېمەسمەن.
بار ئىدىكىم شۇنداق بىر شاھ، ئارزۇ قىلاردى ئۆزگە شاھلار،
ئاشۇ شاھ ــ ئۆزۈم، لېكىن بۇرۇن سەن كۆرگەن ئەمەسمەن.
ئۇنىڭ دەۋرانى ئۆتتى، ھەق بۇگۈن ــ مەن ، بىر بەنى ئادەم،
تېپتىپ بۇ نۇقتىنى شۇنداق، يىقىلدى نەچچە دانىشمەن.
ئىچەرمەن دەممۇدەم بۇ ھەقىقەت شارابتىن ئەمما،
تۇرارمەن مۇستەھكەم، قەددىمنى شىردەك تۇتۇپ يانا.
مەيلى ۋەلى بول ۋە يا مەس ــ ھاراقكەش ــ بۇ مەن ئۇچۇن پەرقسىز،
جۇمەمۇ، يەكشەنبىمۇ ئوخشاش ــ بۇ مەن ئۇچۇن پەرقسىز ...

جۇمە ــ مۇسۇلمانلارنىڭ، يەكشەنبە ــ خرىستىئانلارنىڭ مۇ-
قەددەس كۈنى. لېكىن شائىر ئۇچۇن بارلىق دىن ۋە مەزھەبلەر
ئوخشاش. ئۇ پۈتۈن دۇنياغا، ئىرقىي، دىنىي، مىللىتى، تەبە-
قىسىدىن قەتئىينەزەر، بارلىق ئىنسانلارغا ئوخشاشلا باراۋەر مۇرا-
جىئەت قىلىدۇ: «ماڭا ۋەھدەت مەيىنى تۈتقىن، باشقىلارنىمۇ
ئۇنىڭدىن بەھرىمەن قىل، تاكى جامائەت جەم بولۇپ، پەقەت
سۈرەت ــ شەكىلدىكى پەرقلەرنى بىر تەرەپ قىلايلى. بىز ھەممە-
مىز بىر تۈپ دەرەخنىڭ شاخلىرى، بىر قوشۇننىڭ جەڭچىلىرىمىز».
جالالىددىننىڭ ئىنسانىيەتنىڭ بىرلىكى ھەققىدە قىلغان سۆزى
شۇ دەۋر ئۇچۇن مىسلىسىز جاسارەت ئىدى. شائىر ئۆزىنىڭ
بىر مەسلەكتىكى سەپداش ــ ئىشداشلىرىدىنمۇ تۇيغۇ، تەپەككۇردا
ئەنە شۇنداق جاسارەتنى تەلەپ قىلاتتى.

«بىز شۇنى كۆردۇقكى، ھەممە خۇشاللىق، ئۇلۇغۋارلىق ئاشۇ
خەلق ئاردىدا ــ ئادەملەر جەمئىيىتىدە ئىكەن. شۇنىڭ ئۇچۇن
ئاشۇ خەلقنە جان تىكىپ خىزمەت قىلىشقا بەل باغلىدۇق».

ئۇ خەلق شائىرى ئىدى، شۇنداقلا پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭمۇ شائىرى ئىدى.

ھەربىر ئۇلۇغ سەنئەتكار ئۆز باھاسىنى، ئۆز ئىجادىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى ياخشى بىلىدۇ. بۇنى جالالىدىن رۇمىمۇ بىلەتتى.

بىر كۈنى ئۇ شاگىرتلىرىنىڭ بىرىنىڭ ھۇجرىسىغا كىردى. شاگىرت ئۇنىڭ دىۋانىنىڭ ئۈستىدە سوزۇلۇپ ياتاتتى.

— ئەستاغپۇرۇللا! — دەپ ھەسرەت چەكتى شائىر، — بىزنىڭ سۆزىمىزنى ئاستىغا بېسىپ ياتقىنىنى! ئەمما تەڭرى ئالدىدا قەسەم قىلىمەنكى، بۇ كىتابلارغا سىڭدۈرۈلگەن روھ مەغرىپتىن مەشرىققىچە پۈتۈن دۇنيانى كېزىپ يۈرسە، جىمىكى خەلقلەر ئۇنى ئەڭگۈشتەر بىلىپ پايدىلىنىۋاتسا...

جالالىدىن ئىنسانىيەتنىڭ باقىيلىقىغا ئىشىنەتتى. شۇنداقلا ئۆزىنىڭمۇ ھاياتلىقىغا ئىشەنچى كامىل ئىدى. «بىز سۈدەك ئېقىپ ئۆتىمىز، ئەمما خەلقنىڭ قېنىدا مەيدەك ياشايمىز. بىر كۈنى پۈتىمىزنى سوزۇپ تۇپراقتا ياتساقمۇ، خۇددى كېمىگە چۈشۈپ يەلكەن ئاستىدا ئۆزاقلارغا سەپەر قىلغان سەييياھتەك دائىم-ئەمەلىي ھەرىكەتتە بولىمىز».

ئۇ يېڭىلمىگەنىدى. يەتتە ئەسىردىن بېرى ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى مەسچىت ۋە خانىقالاردا، بەزمىلەر ۋە دارىلىغۇنۇنلاردا ئوقۇشماقتا. ئالىملار ئۆگەنمەكتە. ساۋاتسىز دېھقانلار يادقا ئېلىشماقتا.

ھىندىستاندىن شىمالىي ئافرىقىغىچە جالالىدىنىنىڭ شېئىرلىرىنى تەلىم ئالمىغان، ئۇنىڭ تەسىرىگە يولۇقمىغان بىرەر شائىرمۇ يوقتۇر.

ئون توققۇزىنچى ئەسىردىكى ئىران خەلق قوزغىلىڭىنىڭ

باشلىقى سۇلايمانخان ئۇنىڭ شېئىرىدىن ئوقۇۋېتىپ، كىتابقا سەجـ
دە قىلغانىدى.

تاج ئەمدى چىرايىڭنى، رەڭمۇرەڭ جەننەتـنى ئىستەرمەن،
تاج لېۋىڭنى، قەترە-قەترە نېمەتى دەريانى ئىسـتەرمەن.
بۇلۇتلار پەردىسىنى يىرت، يۇزۇڭنى تاج، نۇرلۇق قۇياش،
ئول سائادەت بەرگۈچى نۇرلانغان دۇنيانى ئىستەرمەن.
قۇلاقىمغا يەتسە ھەرچاغ گەر تاۋازىڭ ، ئۇچ، دەرسەن،
پادىشاھ سالغان لاچىندەك ئۆز ئولجامـنى ئىسـتەرمەن.
ئۆزۈڭسەن ئابى-رەھمەت، بىر پەستە ئەۋجىدە دولقۇنلىرىڭ،
چەكسىز بىر دېڭىزدىمەن، ئاشۇ ئەۋلىيانى ئىستەرمەن.
گاداھدۇرمەن، لېكىن كۆزۈم سالماسـمەن دۇررى-تاشـلارغا،
قۇياش بىلەن مۇتەۋۇەر مىسلى ئەنقارنى ئىستەرمەن.

جالالىـدىن ئاشۇ دەۋرنىڭ خەلق تىلىـدا ئىـجاد قىلـدى.
پارس تىلى ئوتتۇرا ئەسىردە يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى مىلـ
لەتلەر ئارىـسىدا خۇددى ياۋروپادىـكى لاتىن تىلىـغا ئوخـشاش
ئورتاق ئەدەبىي تىل ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. لېكىن جالالىدىننىڭ
ھەلەب شۇنسىدە يېزىلغان ئەرەبـچە شېئىرلىـرى، يۇنان خەلق
تىلىدا پۇتۇلگەن پارچىلىرى، تۇركىي تىلىدا يېزىلغان مىسرالىرى بار.

ئۇنىڭ ئەسەرلىرى دۇنيانىڭ نۇرغۇن تىللىرىـغا تەرجـمە
قىلىنغان. گىيوتې ۋە گېگىلـلارمۇ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىـنى مۇتالـئە
قىلىپ ئىنتايىن ياخشى تەسىر ئالغان. XX ئەسىردىكى ھىندىس
تانىنىڭ بۇيۇك شائىرى مۇھەممەت ئىقـبال ئۇنى ئۆز ئۇسـتازى
ۋە پىرى دېگەنـىدى. ئۇلۇغ تۇرك شائىرى، كومـمۇنىست نازىم
ھېكمەت تۇرمىدە يازغان رۇبائىـيـلىرىنىڭ بىرىـنچى بېيىتىدا
جالالىـدىن رۇمـىـنىڭ مىـسـرالىرىـنى مىسالغا ئېلىپ، ئىككىنـ
چى بېيىتىدا ئۆزى ئۇنىڭغا جاۋابلارنى يازغانىدى. ئۇ ئۆزىـنىڭ

ئاخىرقى رومانىدا «مەسنەۋى»نىڭ مۇقەددىمىسىدىن مىسالالارنى كەلتۈرگەن.

جالالىدىن ئۇزى ۋە ئىزباسارلىرىنى «ئاشىقلار» دەپ ئاتايتى. بىرىنچى تۈرك ئاشىقلىرىدىن بىرى قارا دېگىز بويىدىن كونياغا ئىلىم ئېلىش ئۈچۈن كەلگەن ياش دېھقان ئىدى. ئۇ جالالىدىننىڭ ۋاپاتىدىن سەل بۇرۇن شائىرنىڭ بىر قېتىملىق سۆھبىتىگە قاتناشقىنىدا، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئاڭلىغانىدى.

ئۇ قەيغان چېغىدا ئاشۇ ئىش توغرۇلۇق تۈرك تىلىدا شېئىرىي ھېكايە يازدى.

شۇ دەۋرگە كەلگەندە دەرۋىشلەر يولىغا كىرگەن، تۈرك تىلىدا قەلەم تەۋرەتكەن سۇلتان ۋەلەد ئەمەس، فېئودالالارغا قارشى چىققان خەلق ھەرىكىتىگە ۋە بابا ئىسھاق تەرەپدارلىرىغا قوشۇلغان ئاشۇ دېھقان جالالىدىن رۇمى شېئىرلىرىنىڭ ئىسيانكار گۇمانىستىك روھىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ ئاددىي دېھقاندىن چىققان بۈيۈك تۈرك شائىرى يۇنۇس ئىمرا ئىدى.

مانا ئاردىدىن ئالتە ئەسىر ئۆتتى، تۈرك شېئىرىيىتى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىككى ئېقىم بويلاپ ماڭدى. بىرى — ئۆزبېگە خەلق ئىجادىي ئەنئەنىلىرىنى سىڭدۈرگەن ئاشىقلار شېئىرىيىتى، يەنە بىرى — سۇلتانلار، ئىمتىيازلىق تەبەقىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئاسايىشلىق بېغىشلىغان ئەنئەنىۋى دىۋان شېئىرىيىتى. بىرىنچى ئېقىم باشلىغۇچىسى — يۇنۇس ئىمرا، ئىككىنچى ئېقىمنىڭ باشلىغۇچىسى — سۇلتان ۋەلەد. بۇ ھەر ئىككى ئېقىم جالالىدىن رۇمى دېگەن دېگىزدىن باشلىنىدۇ.

ئۇ ئەللىك يېشىدا ئەنە شۇ دېگىزى — ئۆزبېنىڭ پۈتۈن بىلىم تەجرىبىسى، ھەق ۋە ھەقىقەت يولىدا تاپقان بارلىق بىساتىنى ئىنسانلارغا قالسۇن، دەپ ئايرىم بىر كىتاب قىلىشقا تەيـ

يارلانـدى. ئەۋلادلار «پارسى قۇرئان» (پارسچە سۆزلۈك قۇرـ ئان) دەپ ئاتالغان بۇ كىتابنى ئۇ ئاددىيلا قىلىپ «مەسنەۋى» دەپ ئاتىدى.

مەسنەۋى ــ قاپمىيىلىك قوش مىسرا دېگەنلىكتۇر. كۆپلىـ گەن شائىرلار مەسنەۋىدە كىتاب تۈزۈشكەن. لېكىن ئەمـدى «مەسـنەۋى» دېيىلسىلا جالالـدىن رۇمـىنىڭ ئەسـرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ قانداق يېزىلغانلىقى ئۆزىدىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇـ رىدۇ. كوچىدا، شاگىرتلار بىلەن ئۇچرىشىش ئورۇنلىرىدا، ئۆيدە، ساما يىغىنلىرىدا ياكى ھاممامـدا شائىر ھاياجانلـىنىپ، شېئىـر ئوقۇشقا باشلايتتى. ھېسامىتدىن شۇ جايدىلا كەشتىلەپ تىكىلگەن جىلىتىسىدىن قەغەز، بەلىبىغىدىن سىياھدان، يېڭىدىن قەلەمـنى ئېلىپ، ھەممە ئىشنى قايرىپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئوقۇۋاتقان شېئىـر لىرىنى يېزىۋالاتتى.

«مەسنەۋى» دىن پەقەت شائىرنىڭلا ئاۋازى ئەمەس، ئۇـ نىڭ ھەمسۆھبەتلىرىنىڭمۇ ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ. ئۇلار سوئال بېرە شىدۇ، بەزىدە ئېتىراز بىلدۈرىدۇ. بېرىلگەن سوئاللار بىلەن شا ئىر سايادەتلەرنى ئەسلەيدۇ، ئۇنىڭدىن شۇ كۈنىنىڭ ۋەقەلىرى ــ ئۆلىمالار بىلەن بەس ـ مۇنازىرە، مەسئۇلاتنىڭ كەملەپ كېتىشلىرى، سارايدىكى نىزاھ ـ ئىختىلاپلار، خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، ئۆزى مۇتالىئە قىلغان كىتابلار، ئەپسانىلەر، لەتىپـلەر، قۇرئان سۈرە لىرى، مۇتەئەنەپ، ئەتتار ۋە سانايى شېئىرلىرى، ئاتىسى سۇلتا نۇل ئۆلىمانىڭ رىۋايەتـلىرى، شەمسىددىن بىلەن ئۇچرىشىشـلار، سەئىد سىرداننىڭ نەسىھەتلىرى بىر ـ بىرىگە ئۇلىشىپ كېلىشـكە باشلايدۇ. ئۇ ھەممىسىنى بىناكارنىڭ ماھارىتى، ئىجاتكارنىڭ سالا ھىيىتى بىلەن ئىشقا سالىدۇ، مۇھىم ئورۇننى تېپىپ ئىشلىتـىدۇ، ئۇنىڭ سۆھبەتداشلىرى ئارىسىدا بىرىنچى ئورۇننى ھېسا ـ

مىتدىن تۇتىدۇ. ئۇ ئىلھام بېرىپ، ئىشقا دەۋەت قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، شائىر ئۇنىڭغا تەشەككۇر بىلدۈرىدۇ. «قۇياش چىقتى، ــ دەيدۇ ئۇ، ــ كېچىچە يېزىشقا مەجبۇر قىلغىنىم ئۈچۈن مېنى كەچۈرگەيسەن ... ھېسامىتدىنجان، مېنىڭ ئىتتىكىمىدىن تۇتۇپ، كۆپ يىللىق قەدىردانلىق ھەققى، شەمسى ھەققىدە ھېكايە سۆزلىشىڭنى سورايمەن» دەپ ئۇنىڭدىن ئىلتىماس قىلىدۇ.

جەڭگى ــ جېدەللەر، پەلسەپىلىك رەۋايەتلەر، بەس ــ مۇنازىرىلەر، لەتىپىلەرنىڭ ھەممىسىلا شېئىرغا ئايلىنىۋەردى. شائىر لەزمىدە شۇنداق ئەركىن ۋە راۋان سۆزلەيتتىكى، كۆپ ھاللاردا ئادەتتىكى سۆز بىلەن سۆزلەپمۇ ئۇنىڭغا يېتىشكىلى بولمايتتى. ئۇ كېرەك سۆزنى دەرھاللا تاپالايتتى. ئاشۇ ئەركىنلىك ۋە ساددىلىق، ھەمنەپەسلىك سەزگۈسىنى ئويغىتاتتى ــ شائىرنىڭ قەلبىدە ئاشۇ قۇرلارنى تۇغدۇرغان ۋەقەلەرگە كىتابخان گويا يەتتە ئەسىردىن ھالقىپ بېرىپ قاتنىشۋاتقاندەك بولىدۇ.

بىر قېتىم تاڭغا يېقىن خېلىدىن بېرى ئاغرىغا ھېچ نەرسە سالمىغان جالالىدىن بىر بۇردا نان يەيدۇ ۋە يېمەكلىكنىڭ ئۇنىڭ پىكىر قىزغىنلىقىنى بىرئاز باسىدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. شۇ چاغدا ئۇ ھېسامىتدىندىن قەلەمنى يەنە بىر قېتىم قويۇپ تۇرۇشنى سورىغان: «ھاسىلى مەقسەت ھەممىشەم سەۋر بىلەن»①. «مەسنەۋى»نىڭ بىرىنچى جىلدى مۇشۇ يوسۇندا تاخىرغا چىقتى.

لېكىن «يەنە بىر قېتىم» ئاسانلا كېلىۋەرمەيدۇ. ئۇ ھېسامىتدىن بىلەن بىر چىشلەمدىن نان يەپ، قەلەمنى قويغان ئاشۇ سەھەرلىكتىن تاكى بۇ ئۆلمەس كىتابنىڭ ئىككىنچى جىلدى باشلانغانغا قەدەر ئارىدىن توپتوغرا بەش يىل ئۆتتى.

---

①مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن سەۋر قىلىش كېرەك ــ ت.

بۇ ئارىلىقتا جالالدىنغا يەنە بىر يوقتىش ــ ئەك ئاخىرقى، زەرگەر سالاھىددىننىڭ ۋاپاتىنى كۆرۈشمۇ بار ئىدى.

«مەۋلانە بىلەن سالاھىددىن ئىككى تەندىكى بىر جانغا ئوخشاش ئىدى. ئۇلار ئون يىل بىر ــ بىرى بىلەن بىر نىيەت ــ بىر مەقسەتتە خۇشال ــ خۇرام، ئىناق، ھىجران ئازابىنى تارتىماي، بىرلىكتە ئۆتۈشكەنىدى. دىلى پاك، ئاق كۆڭۈل دوستلىرى ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشقانىدى. ئۇلار ــ قوش دېگىز، باشقىلار كۆپۈك ئىدى. ئۇلار ــ قوشماق ئاي، باشقىلار يۇلتۇز ئىدى. ئۇلار ــ ئىككى شاھ، باشقىلار مۇلازىم ئىدى. ئۇلاردىن ھەممەيلەنگە مەدەت ۋە مەنپەئەت يېتەتتى» دەپ يازغانىدى ۋەلەد.

لېكىن سالاھىددىن بەكمۇ قېرىپ كەتكەنىدى. كېسەل بارغانچە شىپقاپ كېلىپ ئاخىر ئۇنى پۈتلاشتۇرغانىدى. ئۇ خۇددى شامدەك ئېرىپ كېتىۋاتاتتى، لېكىن ئۇنىڭ ئىرادىسى مۇستەھكەم بولۇپ، ئۆزىنىڭ تارتىۋاتقان كېسەل ئازابىنى باشقىلارغا زادىلا بىلىندۇرمەسلىككە تىرىشاتتى. ئۇ بۇ ياۋۇز كېسەل بىلەن بارلىق كۈچىنى چىقىرىپ ئېلىشتى.

ئادەتتىكىدەك، مەۋلانە ئۇنى ھەر كۈنى كۆرگىلى كېلەتتى. ئۇ دوستىنىڭ مۇستەھكەم ئىرادىسىنى بۇ پالاكەت كېسەلىنى يېڭىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى.

بۇ ھەقتە ۋەلەد: «مەۋلانە ئۇنىڭ ۋاپات بولۇشىنى زادىلا كۈتمەيتتى. شۇڭلاشقىمۇ سالاھىددىننىڭ كېسىلى ئۇزۇنغا سوزۇلدى. ئاخىر ئۇ: «ئىجازەت قىل، بۇ دۇنيانى تەرك ئەيلەپ، ئازابلاردىن قۇتۇلاي» دەپ ئۆتۈنۈشكە مەجبۇر بولدى» دەپ يازغانىدى.

مەۋلانە سالاھىددىننىڭ بىرەر تىلىكىنى يەردە قالدۇرمىغانىدى. قانچىلىك ئېغىر بولمىسۇن، ئۇ بۇ قېتىمۇ ئۇنىڭ تىلى

كىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئۆز دوستىدىن ئايرىلىپ قېلىش، دېمەك، ئۇنىڭ مۇشەققەتتىنكۈمۇ چېكىگە يەتكەنلىكى ئىدى.

ئۇ سالاھىددىننىڭ يۈزىگە ئۇزاق تىكىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، ئاخىر خوشلاشتى. شۇندىن كېيىن ئۇنى كۆرەلمىدى. شۇ كەتكىنىچە ئۇچ كۈن كۆرۈنمىدى. كېسەلنىڭ ئىلتىماسىنىڭ ئىجابەت بولغانلىقىنى بايقىدى. ئۆلۈمگە رازى بولغان سالاھىددىن مۇنداق ۋەسىيەت قىلدى: «مېنى قايغۇ بىلەن ئەمەس، خۇشال-لىق بىلەن ئۇزىتىڭلار. ساز-ناخشىلار بىلەن قەبرىگە قويۇڭلار».

شائىر ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئۇنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلدى. 1258-يىل 29-دېكابىر كۈنى دەپنە مۇراسىمى بولدى. بۇنداق ئىشنى تېخىچە مۇسۇلمان دۇنياسى كۆرمىگەنىدى. داپ ۋە ناغرىلار گۈمبۈرلەپ، سۇنايلار چېلىنىپ، ھاپىزلار شېئىر ۋە ناخشا توۋلاپ ماڭدى. سورۇن ئالدىدا مەۋلانە يالاڭباشتاق ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، غەزەلخانلىق قىلاتتى.

ئۇزۇلدۇك ئوق كەبى، ھېجرىڭدە ئول يايى—كامان يىغلار،
سالاھىددىن، ساڭا كىم ئادەمىدۇر، بىگۇمان يىغلار! ...

ئۆلىما ۋە موللىلار يەنە غەزەپلىنىشكە باشلىدى: بۇ تەلۋە، بۇ ئاسىي بەندە نېمىلەرنى قىلمۇاتىدۇ؟

ئەمما جالالىددىننىڭ ئۆزىگە بۈاسىتە بىر نېمە دېيىشكە ھېچكىم جۈرئەت قىلالمايتتى.

سالاھىددىنغا يىغلايدىغان يىغىسىنى يىغلاپ بولغاندىن كېيىن، شائىر نەق بەش يىلغىچە سۈكۈت ئىچىدە يۈردى. شەمسىددىن تەبرىزى شائىرنىڭ ئىچىگە بىر ئوت يېقىپ، ئۆزى ئاشۇ يالقۇندا پەرۋانىدەك كۆيۈپ كۈل بولدى، ئەمما جالالىددىننى شائىر قىلىپ يېتىشتۈرۈپ قويۇپ كەتتى.

شەمسى ياقتان ئوتتا جالالدىننىڭ ئۆزىنىڭمۇ كۆيمەكى تۇرغان گەپ ئىدى. لېكىن سالاھىددىن ئۇنى ئۇ ئوتتىن ساقلاپ قالدى: ئۇ بۇ ئوتتى بەگلەر نەپرىتىنىڭ قارا بوراندىن قوغدىدى، ئۇنى ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ئىرادىسىگە بويسۇندۇرۇپ، يولغا سېلىپ تۇردى، سالاھىددىنغا ياندىشىپ، شائىر ئەقلىي ۋە ئۇلۇغ ۋار ئىشلارنى قىلدى، ئىلمىي كامالەت چوققىسىغا كۆتۈرۈلدى.

ئەمدى ھەممە نەرسە كۆيۈپ تۈگەشكەن، ھەممە گەپ دېيىلىپ بولغان، ئەگەر «مەسنەۋى»نىڭ ئىلھامچىسى، ئەخمىي تۇرك لەقەملىك ھەسەن ھېسامىددىن بولمىغان بولسا، ئۇ زەرگەرنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن سەئىد بورھانىددىنغا ئوخشاش، ئۆز خىيالىغا چۆككىنىچە، جىممىدە ئولتۇرۇۋېرەتتى.

كونيادىكى پۈتۈن ئەخىلەر جامائىتى ئاقساقلىنىڭ ئوغلى ھېسامىددىن ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، شۇ جامائەتنىڭ باشلىقى بولۇش ۋەزىپىسىنى رەت قىلىپ، بىر كىچىك خانىقاغا مۇتەۋەللە، شائىرغا «كاتىبول ئەسرار» بولدى. ئۇ شەمسنى ياقلاپ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلغانلارنىڭ بىرى ئىدى. سالاھىددىن بىلەن بىرلىشىپ، شائىرنى بەگ ۋە ئۆلىمالارنىڭ خىرىسلىرىدىن قوغدىدى. ئەخىلەرنىڭ ئاقساقلى سۈپىتىدە ئۆز مۇرىتلىرىغا كەسىپ ـ ھۈنەرنى تاشلىۋەتمەي، شائىرغا، ئۇنىڭ شاگىرتلىرىغا قارىشىپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى.

سالاھىددىن دۇنيادىن كۆز يۇمغاندىن كېيىن، شائىر ئۆز ئىز باسارلىرىغا يول باشلىغۇچى ئۇستاز قىلىپ «كاتىبول ئەسرار»نى تەينىلىدى. ھېسامىددىن ئۇلارغا دەرس ئېيتىپ، پەندۇ نەسىھەتلەرنى قىلىپ، تۇرلۇك ئىشلاردا كېڭەش ـ مەسلىھەتلەرنى بېرەتتى، قېينىچىلىقلارنى ئاسان قىلاتتى. شائىر مەدرىسىگە چۈشكەن ھەممە مەبلەغ ـ ئىئانىلەرنى ئۇنىڭغا بېرەتتى. ھېسامىددىن ئۇنى ئۆز ئىختىيارى بويىچە خىراجەت قىلاتتى.

بىر قېتىم يۇقىرى ئەمەلدارلاردىن بىرى تاجىددىن مۇھتاز

ئاقساراي شەھەرىدىن نۇرغۇن مەبلەغ ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ھېسابىغا دۇئا تەلەپ قىلغان. مەۋلانە ئۆز ئادىتى بويىچە پۈتۈنلۈك ھەممە سىنى ھېسابىتىدىنغا تاپشۇردى.

ۋەلەد دادىسىغا:

— ئۆز ئۆيىمىزدە ھېچ نەرسە قالمىدى، سىز بولسىڭىز ھەممە نەرسىنى ھېسابىتىدىنغا بېرىۋەردىڭىز، بىز قانداق قىلىمىز؟ ! — دېدى.

شائىر بۇنىڭدىن قاتتىق خاپا بولغان ھالدا:

— ئوغلۇم. قەسەم قىلىمەنكى، ئون مىڭ سوپى بىلەن زاھىد ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىۋاتسىمۇ، ئۆيىمىزدىكى ئاخىرقى بىر نانىنىمۇ ھېسابىتىدىنغا بېرىمەن، — دېگەنىدى.

دوستلىرىدىن بىرى شائىردىن سورىدى:

— شەمسى، سالاھىددىن ۋە ھېسابىتىدىن ئۈچىنىڭ قايىسىسى ياخشى؟

— ھەي بۇرادەر! شەمسى قۇياش ئىدى، سالاھىددىن بولسا — ئاي. شاھ ھېسابىتىدىن بولسا — يۇلتۇز... قۇياش پاتسا، تۇننى ئاي يورۇتىدۇ، مۇبادا ئايىنى بۇلۇت توسۇۋالسا، تۇننى يۇلتۇزدىن باشقا يەنە نېمە يورۇتىدۇ؟ !

شائىر ئۆزى ياخشى كۆرگەن ۋە ئايرىلىپ قالغان كىشىلىرىنىڭ ئۇلۇغسىنى ھېسابىتىدىندا كۆرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا — ھېسابىتىدىنغا مېھرىنى باغلىغان، ئۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلگەن، ئۇنىڭ ھەممە تىلەك ـ ئارزۇلىرىنى ئورۇندىغان. زاماناشلىرىنىڭ ئىسىپاتلىشىغا قارىغاندا، ئۇ ئىككىسىنى دەسلەپتە كۆرگەن كىشى مەۋلانىنى — شاگىرت، ھېسابىتىدىننى — ئۇستاز دەپ قالاتتىكەن.

«مەسنەۋى» ئۇستىدە ئىشلىگەنسېرى ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مېھرى، غەمخورلۇقى بارغانچە كۈچەيگەن. بۇنىڭغا كىتابنىڭ ئۆزىلا ئىسپاتتۇر. ئۇنىڭ ھەر جىلد، ھەر بابىدا ھېسابىتىدىننىڭ

شەنسىگە ھەمدۇ ـ سانالار تېخىمۇ ئېنىقراق يورۇپ تۇرىدۇ. بۇيۇك داستانىنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئۇندەپ، شائىرغا بەش يىل تەشۋىق قىلغانمۇ ئاشۇ ھېسسىياتتىن ئىدى. مىلادى 1264 ـ يىلى، ھىجرىيە 662 ـ يىلى رەجەپ ئېيىنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى جالالىدىن «مەسنەۋى»نىڭ ئىككىنچى بابىنىڭ دەسلەپكى مىسرالىرىنى مۇنداق باشلىغان:

«مەسنەۋى» مەشقى ۋاقىتلىق توختىدى،
لازىم ئىدى بىرئاز ۋاقىت، توختىدى.
سۆت قىزىلقان رەڭگىنى ئالغۇچە تاكى،
ئانا قورسىقىدا بالا بولغۇچە تاكى،
ۋاقىت لازىم، ئۆتەر ۋاقىت تاقىتى ـ تاق.
ئۇل ھېسسىياتتىن مۇنىس①، شامى چىراغ.
بۇرىدى ئاسمان ئۆز نۇرىنى بۇ تامان،
«مەسنەۋى» دولقۇنلىنىپ ئاقتى راۋان.

«مەسنەۋى» ـ جاھان ئەدەبىياتىدا مىسلى يوق كىتاب. شۇنداقلا ئۇ شائىرنىڭ ئۆز قولى بىلەن تۈزۈلگەن كىتابمۇ ئەمەس. ئۇنىڭ بىرەر ھادىسە، ۋەقە قاتارلىقلارغا قارىتا يېزىلغان پارچە شېئىرلىرىمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەتلىكتۇر. ئۇ ئادەتتە ئوقۇلىدىغان شېئىرلارغا ئوخشاش ئوقۇلماي، ئۇنلۇك ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇشقا، قىرائەت قىلىشقا لايىقلاشتۇرۇلغان. XX ئەسىر شائىرلىرىغا باھا بېرىشتە ئۆلچەم قىلىنىدىغان بۇ كەشپىياتنى جالالىدىن XIII ئەسىردىلا ئەملگە ئاشۇرغانىدى.

«مەسنەۋى»نى ئۇلۇغ سەنئەتكار ياراتتى. لېكىن ئۆزى ئانچە قىينىلىپ كەتمەي بارلىققا كەلتۈردى. ئۇنى شېئىرىي شەكىلنىڭ داھىي ئۇستىسى دۇنياغا كەلتۈردى. لېكىن بۇ

① مۇنىس ـ دوست، خادىم ـ ت.

ئىشنى ئۇ شەكىل ئۇستىدە ئۆزىنى كۆپ ئۇرۇپ، كەتمەيلا ئەمەلگە ئاشۇردى.

«مەسنەۋى» ئالدىنئالا ئويلانغان رېجىغا ئىگە ئەمەس ھېچقانداق قائىدىگە بويسۇنمايدۇ. ئۇنىڭ بىردىنبىر نىزامى ـ ئەركىنلىك. پىكىر، روھىي ئەركىنلىك، ئىپادىلەش ئەركىنلىكى ھالەت ـ كەيپىيات ئەركىنلىكىدۇر.

ئون بەش يىل ئىچىدە ئالتە جىلد ـ يىگىرمە بەش مىڭ ئالتە يۈز ئون سەككىز بەيىت يېزىلغان. ئەمما بۇ ـ ئۇسلۇبى دۇنيا قاراش نۇقتىسىنەزەرى بىلەن يېڭى بىر كىتابتۇر.

بۇيۇك شائىر تەپەككۇرنىڭ قۇدرەتلىك ساھىبى ـ ئىگىسى ئىدى. ئەنە شۇ قۇدرىتى بىلەن قۇراشتۇرۇش قېيىن بولغان نۇقتىلارنى قۇراشتۇرۇپ، قىياس قىلىش قېيىن بولغان نەرسىلەرنى قىياس قىلىپ، ماھىيەتنى ئېچىشنى بىلەتتى. ھالەتلەرنىڭ زەنجىرسىمان بولۇشى ـ «مەسنەۋى»نى ئالغا يېتەكلىگۈچىسى ئامىل، ئۇ دائىم جالالىددىننىڭ دىئالېكتىكىسىدىن كۈچ ـ قۇۋۋەت ئالىدۇ.

شائىر تەپەككۇرغا چۈشۈپ، پىكىرلىرىنى ئۇنلۇك سۆزلەشكە باشلايدۇ. بىر پىكىر ئىككىنچى پىكىرنى، ئىككىنچىسى ئۈچىنچى پىكىرنى باشلاپ كېلىدۇ. ئۇ پىكىرنىڭ تەستىقى ئۈچۈن خەلق ھېكايەتلىرىنى ئەسلەيدۇ. ھېكايەتلەردە ئادەم ۋە ھايۋانلار ھەققىدە سۆزلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىشلىرىدىن شائىر يەنە بىر ئەپسانىنى ئېسىگە ئالىدۇ. بىردىنلا ئۇ قەھرىمانلاردىن بىرىنىڭ قىياپىتىگە كىرىپ، ئۆز دەردىنى ئېيتىشقا باشلاپ، لىرىكىنىڭ يۈكسەكلىكىگا كۆتۈرۈلىدۇ. ئوقۇغۇچىنى بىردەم كۈلدۈرۈپ، بىردەم يىغلىتىدۇ. ئاندىن ئۆزىنى ئوڭلاپ، بىرىنچى ھېكايەتكە قايتىدۇ. يەنە ئۇ ھېكايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە قەھرىمانىنىڭ روھىي ھالىتىنى تەھلىل قىلىپ، پەلسەپىلىك قاراشلىرىنىڭ بايا-

نىغا چۈشىدۇ. شاگىرتلىرىنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىدۇ. يەنە ھېكايىگە كۆچىدۇ، ئۇنى ئاخىرىغا چىقىرىپ، دەسلەپتە يۈزەكى دېيىلىپ، ئىخچام بايان قىلىنغان پىكىرنى ئىزاھلاشقا چۈشىدۇ.

ئەركىن شېئىرىي داستان ھاياتقا ـ كىشىلەر ئارىسىغا قاراپ ئاقىدۇ. بەزىدە يامغۇر تامچىلىرىنىڭ شۈرلاشلىرىدەك، كۈن بىلەن تۇنۇنىڭ ئالمىشىپ، يىللارنىڭ ئۆتكىنىدەك ياكى راق، بەزىدە يالقۇنلاپ، ئۆتكۈرلىشىپ، بەزىدە خۇشال ـ خۇرام، بەزىدە بولسا پەردىنى قايرىپ قويۇپ يالىڭاچ چىقىدۇ.

ـ بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى نېمە؟ ئالەم ۋە ئىنسانىيەت بىرلىكى ھەققىدە، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالەمنىڭ رەڭمۇ رەڭلىكى بىلەن ئادەملەرنىڭ خىلمۇ خىللىقى ھەققىدە، ئىنسانىڭ ئۈلۈغۋار ئىشلىرى توغرىسىدا، شۇنداقلا ئىنساننىڭ زەئىپلىكلىرى توغرىسىدا، مۇھەببەت ھەققىدە، نەپرەت ھەققىدە.

«مەسنەۋى»نىڭ مەزمۇنىنى بايان قىلىش ئۇچۇن «مەسنەۋى»گە تەڭ كىتاب يېزىش كېرەك.

بۇنداق ھەجىمدىكى ئېپىك ئەسەر ئادەتتە خەلق تەرىپىدىن ئەسىرلەر داۋامىدا يارىتىلىدۇ، «مەسنەۋى» دە كۆپلىگەن ئەللەرنىڭ چۆچەك، رىۋايەت، ھېكايە، ئەپسانە، ماقال ۋە تەمسىللىرى جەملەنگەن. لېكىن بۇ كىتابنى بىر كىشى يارىتقان. ئەنە شۇ نەرسە تەسەۋۋۇرغا سىغمايدۇ. ئىھتىمالىم، ئاشۇ سەۋەبتىن ئۇنى ئوتتۇرا ئەسىردە «پارسچە قۇرئان» دەپ ئاتاشقان.

كېيىنچىرەك «مەسنەۋى»نى «تەسەۋۋۇپ قامۇسى» ۋە «ئۆز دەۋرى خەلق ئىجادىنىڭ قامۇسى» دەپمۇ ئاتاشتى. بىراق ئۇنى ھەقىقىي رەۋىشتە، ئىلمىي بىلىملەر مەجمۇەسىدە ئەخلاقىي قائىدىلەر توپلىمى، پىسخو ئانالىز توغرىسىدا قوللانما دەپمۇ ئاتاش مۇمكىن.

ئۇنىڭدا ھەممىلا نەرسە بار. ھەممە نەرسە تۇغرۇلۇق سۆزلەنگەن. ئۇ بىرلىكى چەكسىز رەڭدارلىقتا كۆرۈنگۈچى ئالەمگە ئوخشايدۇ.

«مەسنەۋى» دېگىز سەييالىي سىندبادنىڭ سەرگۈزەشتلىرى ھەققىدە، شاھلار، سەلتەنەتلەر تارىخى ھەققىدە سۆزلىمەيدۇ.

«مەسنەۋى» — ئالەمنى بىلىش ۋە ئۆزىنى ئۆزى چۈشىنىشكە ئىنتىلگەن ئىنسان روھىنىڭ بۈيۈك ناخشىسىدۇر.

بۇ ئادەتتىن تاشقىرى كىتابنى پەۋقۇلئاددە قىممەت كۆتەتتى. ئۇ كىتاب پۈتۈشى بىلەن ئادەملەر ئۇنى يادلىۋېلىشقا كىرىشتى. «مەسنەۋى» نى يادقا بىلگەن كىشى مەسنەۋىخان① نامىنى ئالاتتى.

ئىراندا، ئوتتۇرا ئاسيادا، ھىندىستاندا، كۆپرەك كىچىك ئاسيادا مەخسۇس مەكتەپلەر — «دەررۇل مەسنەۋى» ئېچىلىپ، جالالىدىن رۇمىنىڭ داستانىنى ئۆگىنىش، ئىزاھلاشقا كىرىشكەن. «مەسنەۋى» تۇغرىسىدا ئونلاپ توپلامlar تۈزۈلۈپ، ئەرەب، تۈرك ۋە پارس تىللىرىدا يۈزلەپ جىلد تەھلىل ۋە تەنقىدلەر يېزىلدى.

ئوتتۇرا ئەسىر خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ دىنىي مۇتەئەسسىپلىكى، دۇنيانىڭ كۆپلىگەن مەدەنىي خەلقلىرىنى ياۋايى دەپ بىلىدىغان بۇرژۇئا ياۋروپاسىنىڭ جاھىلانە تەكەببۇرلۇقى تۈپەيلىدىن تاكى XIX ئەسىرگىچە ياۋروپا بۇ كىتابتىن خەۋەرسىز ۋە مەنپەئەت ئالالماي قالدى.

مەگگۇلۇك

كونيادا ھاكىمىيەت كۈنسېرى ئاجىزلىشىپ كېتىۋاتاتتى. بەزىدە ئۇ يەردە، بەزىدە بۇ يەردە ئىسيان ئوتلىرى ئۆرلەشكە

① مەسنەۋىچى، مەسنەۋىنى ئېيتقۇچى — ت.

باشلىغاندى. بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشلىرى، قازىلارنىڭ زوراۋانلىقلىرى، باج ـ سېلىق يىغقۇچى ئەمەلدارلارنىڭ ئەلەملىرى ئاخىر بېرىپ مەملىكەتنى خانۇەيران قىلدى. يېزىلار چۆلدەرەپ، كارۋان يوللىرىنى ئوت ـ چۆپ بېسىپ كەتتى. يوللاردا قاراقچىلار تىمسىقلاپ يۈرۈشەتتى. بىر چاغلاردا قۇدرەتلىكلىكى بىلەن تونۇلغان سالجۇقىيلار دۆلىتىنىڭ زاۋاللىق كۈنى يېقىنلىشىپ قالغاندى.

جالالىدىن بۇنىڭغا شاھىد بولۇشنى خالىمايتتى. ئۇ ھېسامىتدىننى ئۆزىگە خەلىپە قىلىپ ئۆستۈرگەندىن بۇيان ئارىلىقتىن ئون يىل ئۆتتى. «مەسنەۋى»نىڭ ئالتىنچى جىلدى ئاخىرلىشىپ قالغاچقا، ھېسامىتدىن ئاخىرقى سەھىپىلەرنى ئوقۇپ، شائىرنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئاخىرقى قېتىم تەھرىر ـ ئۆزىتىش كىرگۈزگەندى. چالا قالغىنى پەقەت ــ ئۈچ شاھزادە ھەققىدىكى ھېكايەت ئىدى. لېكىن ئۇ شەمسنىڭ كىتابىدا بار، ئۇنى ۋەلەدمۇ ئاخىرغىچە يېزىپ قالدۇرۇشى مۇمكىن ئىدى.

شائىرنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ، سائىتى يېتىپ قالغاندى.

يەتمىش يىل جەريانىدا شائىر تىنىم تېپىش، شەپقەت كۆرۈش دېگەننىڭ نېمىلىكىنى بىلمەي، سەرسانلىق ـ سەرگەردانلىقلار، مۇشەققەتلەر چېكىپ، ھەقىقەتنى ئىزدەشلەر ئىرادىسىنى تاۋلىغان بولسىمۇ، سالامەتلىكىنى خوراتقان، زاھىدلىق يىللىرى، جۇدالىق ـ ئايرىلىش، ئىشقىي ئازاب چېكىشلەر بىلەن كۆيۈپ ـ قاغجىرىغان تېنى ئەمدى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمايتتى.

ئۇ ھېسامىتدىنغا يازغان بىر خېتىدە مۇنداق دەپ يازغاندى:

«تېنىم ــ خۇددى بىر يېغىر باسقان ئات، گاھ ھالسىزلىنىپ يېتىپ قالىدۇ، گاھ يولۇاسقا، گاھ توكۇر ئېشەككە ئايلىنىدۇ، دىلىم ئەمرىگە بويسۇنمايدۇ، ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە ئۇنمايدۇ. بەزىدە سىلكىنىدۇ، بەزىدە نوقۇيدۇ. بىردەم چەتكە قاقىدۇ، بىر-

دەم تىك تۇرۇپ قالدۇ. يا تىرىلمەيدۇ، يا ئۆلمەيدۇ»

بىرقېتىم كىرە خېنىم ئۇنىڭ سالامەتلىكىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ، ئىختىيارسىز ھالدا: — خوجىمىز ئۇچ - تۆت يۈز يىل ياشاپ، ئالەمنى مەنا ۋە ھەقىقەت نۇرىغا تولدۇرسا، نېمە بولار ئىدى! — دېگەندە:

— نېمىلەرنى دەۋاتسەن! مەن مىسرىنىڭ پىرئەۋنى ئەمەسقۇ! — دېگەن تېرىكسىپ جالالىدىن.

نەدە ئۇ دۇنيائى زېمىن، نەدە ئۇ دۇرى جاھان؟!
تېز ئېچىڭ ئۇ زىندانلارنى، بېسىپتۇ زۇلمەت بىئامان!
ئۆزگىلەرگە خەير ئىستەپ: بەندى زىندان بولمىشمەن،
مەن بىراۋنىڭ مېلىغا قول سوزمىغانىدىم ھېچقاچان!
ئۇ كۆپىنچە كۈنلىرىنى سۈكۈت ئىچىدە، ئوي - خىيالىغا پاتقان ھالدا ئۆتكۈزەتتى. بەزىدە ئۆلۈم ھەققىدە غەلىتە شېئىرلارنى توقۇيتتى.

قەپەزدىن ئۇچقان ئىنسانلار! يۇزۇڭنى ئاچ، كۆرۈشكە بىز زار!
قېيىقى سۇغا چۆككەنلەر! بېلىقتەك كۆرىستىڭ دىدار.
مەگەر دۇردانىگە ئوخشاش روزغار سىزنى غۇبار ئەتسە،
غۇبار ئەمەس، خۇددى سۇرمە، سۇرتىلەر كۆزلەرگە ئول تەكرار.
تۇغۇلغانلار! ئۆلۈم قاقسا گەر ئىشكىنى، مەي ئىچىپ كۈتۈڭ!
ئۆلۈم ئاشىققا ياتتۇر. تۇغۇلماقتا جۇرئەت ئېتىڭ!

1273 - يىلنىڭ كۈزى كونيادا قاتتىق سوغۇق بولدى، يامغۇر كۆز ئاچۇرمايتتى. ئۇستىخاندىن ئۆتكۈدەك سوغۇق شامال چىقۇاتاتتى.

بىر جۈمە كۈنى شائىر ئۆيىگە كېتىۋېتىپ، شارىلداپ يېغىۋاتقان يامغۇردا قالدى. ئۇستىبېشى چۆپ - چۆپ ھۆل، تىترەپ

گەن پېتى ئىشكتىن ئۆيگە كىرىپ كەلدى.

ئەتىسى ئۇ ئورنىدىن تۇرالمىدى. ئۇزۇنچاق، بۇغداي ئۆڭ لۇك يۈزى قىزىتمىسى ئۆرلەپ كەتكەنلىكتىن قىزىرىپ كەتكەن، كۆزلىرى غەلىتە چاقنايتتى.

كىرە خېنىم تېۋىپلارغا ئادەم ئەۋەتتى. ھايال ئۆتمەي، تىببىي ئىلمىنىڭ مەشھۇر ئەلالامىلىرى ئەكىلىدىن بىلەن غەزەنفەرى بېيتىپ كېلىشتى. لەخمە بولۇپ ياتقان مەۋلانىنى ئۇزاق تەكشۈردى. ئاخىر كېسەلنى بەزگەك دەپ بېكىتىشتى.

بىرنەچچە كۈن دورا ئىچۈرۈپ، مەلھەم سۈرۈپ، ھەتتا قان ئېلىشتى. ئاخىر قىزىتمىسى پەسىيىشكە باشلىدى.

يېڭى ھەپتىنىڭ چارشەنبە كۈنى سەھەردە شەھەرنى بوغۇق گۇلدۇرلىگەن ئاۋاز ئويغاتتى. ئۆيلەر سىلكىنىپ تەۋرەيتتى. ئادەملەر ۋەھىمە ئىچىدە ھويلىلار، كوچىلارغا قېچىپ چىقىشتى.

كۈندۈزى يەنە ئىككى قېتىم يەر تەۋرىدى. بەزى جايلاردا ئۆيلەر ئۆرۈلدى. كەمبەغەللەر مەھەللىسىدە ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ، ئادەملەر ئۇنىڭ ئاستىدا قالدى. كونىا ئاھالىسى ــ بەگلەردىن تارتىپ، تاكى پەرۋانىغىچە بولغان ھەممىسى چېدىر ۋە ئاددىي كەپىلەرگە كۆچۈپ چىقىشتى.

كەچقۇرۇن جالالىدىننى ھۇنەرۋەنلەر بازىرىدىن ئالتە نەپەر ئەخمى ئاقساقال يوقلاپ چىقتى.

ۋەلەد ئۇلارنى ئاغرىقنىڭ قېشىغا باشلاپ كىرىپ تۆرگە ئولتۇرغۇزدى.

شائىر بېشىنى كۆتۈرۈپ، تەكىيگە يۆلىنىپ ئولتۇردى. ئۇ ئىككى پۇتىنى داستىكى سوغۇق سۇغا چىلىۋال غان ۋە ئالدىدىمۇ سۇ تولدۇرۇلغان ئىددىش بار ئىدى. ئۇ بىردەم ــ بىردەم ئالىقىنىنى ھۆللەپ، قىزىتمىسىنى بېسىش ئۈچۈن كۆكسىگە، يۈزلىرىگە سۈرتەتتى.

ئەخمى ئاقساقاللار ــ ئىش بىلەرمەن كىشىلەرنىڭ مەۋلانىسى

ئىك ھۆزۈرىغا كېلىشتە باشقا مۇددىئالىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئاسماندا ۋە يەردە، ھەتتا يەر ئاستىدا تۇرلۈك ۋەقە، سىرلار بار — شائىرغا بۇ ئايان، دەپ ئىشىندىغانلىقتىن، بۇ يەر تەۋرەشنىك ئاقىۋىتى نېمە بولار، بىز نېمە قىلساق بولىدۇ، كىمگە تايىنىش كېرەك، دەپ سوراشماقچىدى. لېكىن شائىرنىك كېسەل ھالتىنى كۆرۈپ، سوئال سوراشقا پېتىنالمىدى.

جالالىدىن بۇنى بايقىۋالدى. قەدىمكى سالنامىلاردىن يەرتەۋرەش سەۋەبلىرى ئۇنىڭغا مەلۇم ئىدى. كونىادا يەر تەۋرەشنىك ئاقىۋىتى دەھشەتلىك ئىككى قېتىملىق زەربىسى خەتەرلىك بولاتتى. ئۇمۇ دائىملا شۇنداق بولىۋەرمەيتتى. شۇڭا شائىر ئۇلارنىك يوقلاپ كەلگىنىگە رەھمەت ئېيتقاچ، ئۆزى قېينالغان ھالدا، نەپىسى قىسىلىپ، ئۆپكىسى پۈۋلەپ تۇرسىمۇ:

— بۇ يەر تەۋرەشتىن ئەمدى چۆچۈپ كەتمەڭلار! بىزنىك بۇ بەختسىز يېرىمىز مايىلىق لوقما سوراۋاتىدۇ، — ئۇ ئالقىنىنى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن كۆكسىگە يېقىپ، كۈلۈمسىرىدى، — بۇنى تۇيراققا تاپشۇرۇش كېرەك. شۇ چاغدا ئۇ تىنچىيدۇ...

ئەتىسى شەيخ سەردىددىن كۆنەۋى ھەيۋەتلىك تون كىيىپ، بېشىغا ئۇچ غۇلاچ كەلگۈدەك سەللە ئوراپ، مۇرتىنى ئەگەشتۈرگىنىچە پەيدا بولدى. ئاشۇ قېرى تۈلكىنىك دەستىدىن جالالىدىن كۆپ ئەرزىيەت چەككەنىدى. شائىرنىك شېئىرلىرى، سۆيۈملۈك راۋابى، ساز ۋە سامالىرغا شەيخ ئاتقان ئۆچمەنلىك ۋە تۆھمەت تاشلىرى، شەكسىز ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى يېقىنلاشتۇرغانىدى. شائىرلار كېسەل سەۋەبىدىن ئەمەس، كۆڭۈل ئاغرىقى — ئەلەم دەستىدىن ئۆلۈپ كېتىدۇ، دەپ بىكارغا دېيىشمىگەن. بىراق شەيخ سەردىددىن ئەقىللىك ئىدى، ھەر ھالدا ئۆز ۋاقتىدا چېكىنىپ، ئەس - ھوشى بارىدا قانات - قۇيرۇقىنى يىغۇۋېلىشقا

ئەقلى يېتەتتى. ئۇ كېيىنكى يىللىرى شائىرغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، ئۆزىنى ئۇنىڭ مۇخلىسى دەپ ئېلان قىلغانىدى.

بۇگۈن ئۇ ئۆلۈم ھالىتىدە ياتقان شائىرغا ئۆزىنىڭ ھال-ئەھۋال سوراپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىزلاپ كەتكەن مەۋلانە رومىي جەھەتتىن چارچىغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمدى ئۆتكەن گەپ-سۆزلەرنى ئوغلى ۋەلەد، خەلىپىسى ھېسامىددىننىڭ ئالدىدا ئەسلەپ ئولتۇرماس، دەپ ئۈمىد قىلاتتى. سەدرىددىن بۇنىڭدىن ئۆزىگە مەنپەئەت كۈتەتتى. بۇ ئاخىرقى ئۇچراشقانلىقىنى دەستەك قىلىپ، ئۇ ئۆزىنى شائىرنىڭ ۋارىسى ۋە ئىزباسارى دەپ ئېلان قىلماقچىدى: چۈنكى، ئۆلۈكلەر ئېتىراز بىلدۈرەلمەيدۇ-دە.

شەيخ ئىشارەت قىلدى. مۇرتى تەزىم بىلەن ئالدىغا چىقىپ، بىرى ئانار، بىرى ئالۇچا شەربىتىگە تولدۇرۇلغان ئىككى كۇمزەكنى شائىرنىڭ يېنىغا ئەكىلىپ قويدى. بۇ شەربەتلەر قىزىتمىنى بېسىشقا ياردەم بېرىدۇ، دەپ ئويلايتتى.

شەيخ بېشى يەرگە تەگكۈچە ئېگىلىپ، تەزىم قىلغاندىن كېيىن:

— مەھبۇبى ھەبىبىمىز ئالالاھۇ كېرەم ئۆزى شىپالىق بەرگەي، سۇلتانۇل روھ! — دېدى.

جالالىدىن چۈشەكتە قەددىنى بىرئاز رۇسلاپ، قىلچىمۇ ئىستىھزا ئىپادىسى بىلدۈرمەي، قىزغىن جاۋاب بەردى:

— مەھبۇبى ھەبىبىمىز ئالالا بىلەن ئۇنىڭ بەندە ئاشىقى ئوتتۇرىسىدا نېپىز بىر كۆڭلەك، يەنى، بىر چەك بارمىش! سىز-چە قانداق، بىلمەيمەن، ئەمما، مەن ئاشىق-مەشۇقلار يالىڭاچ بولۇپ قۇچاقلاشسا ياخشى دەپ، ئويلايمەن. ئاللا سىزنىڭ ئۆزىڭىزگە شىپالىق بەرگەي، مۆھتەرەم شەيخ.

ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن تەرەپتە يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان ھېسسىيات-دىنغا قارىدى:

بولسىمۇ ئۇستۈمدىكى كىيىم نېپىز ۋە مەيىن،
ئىشق قۇچىقىدا ئۇ جۈۋىدەك قېلىن.
تەن كۆڭلىكىنى يېشىپ، يالىڭاچ بولۇپ،
قۇچاقلىشاي ئالەم بىلەن بۇندىن كېيىن...

شائىر تۇختاپ نەپىسىنى رۇسلىدى. سۈكۈنات قوينىدا ھېسسىياتدىنىڭ قولىدىكى قومۇش قەلەمنىڭ شىتىرلىغىنى ئاڭلىناتتى. ئۇزۇن يىل داۋامىدا قۇلقىغا سىڭىپ قالغان ئاشۇ ئاۋاز ئۇنىڭغا باشقىدىنلا يېڭى نەپەس ئاتا قىلدى. شائىر بېشىنى ئېگىپ ئولتۇرغان شەيخ سەدىددىن، قولىدا قومۇش قەلەمنى تۇتقىنىچە قاراپ ئولتۇرغان ھېسسىياتدىنغا قاراپ، خۇددى ئۆزىگە ئۆزى سۆزلەۋاتقاندەك قىلىپ دېدى:

كۆكۈل ئىچرە نېچۈك ئالەم، نېچۈك سۇلتان، بىلمەسسەن،
تېنىم سارغايدى، شېخىم، ياپرىقىم ئاندىن، بىلمەسسەن.
مۇنەۋۋەر بىر قۇياشمەن، قوينى ئۇنچە، دولقۇنلۇق ئوسمانمەن،
زېمىن ئاستىمدىدۇر، دىلدا ياشار ئاسمان، بىلمەسسەن.
جاھان بوستانىدا بىر ھەسەل ھەرىسمەن، ئۇچقىنىم - ئۇچقان،
ھەسەلدەك سۆزلىرىم، لېكىن ساڭا پىنھان، بىلمەسسەن.
كەلامدىنمۇ مۇبارەكتۇر ئۇلار. مەن ئاشىيان قۇردۇم،
كەپتەرلىگە دېگەيمەنكى، كېلىڭ، ئەي جان. بىلمەسسەن!
ئەقىل ياتتۇر ساڭا، يوق ئىشىش پەمۇ پاراسەت ھەم،
بىلەرمەن، دەپ لاپ سۆزلىمە، ئۇلىرىڭ يالغان، بىلمەسسەن!

شەيخ سەدرىددىن كۆزىنى يەردىن ئۈزمەي، خىيالغا چۆكۈپ، خەلىپىسنى ئەگەشتۈرگىنىچە ھويلىدىن چىقتى. بۇ بىچارە ھويلىدا نە چۆرىلەر، خىزمەتكارلار، نە خۇش چىراي يىگىتلەر، نە ھەرەم ئاغىسى، نە دەرۋازىۋەن بولسۇن. بۇ جايدا ئۇ ئۆز ئۆيىدىكى قىممەت باھالىق گىلەملەر، كەلگ، يۇمشاق كۆرسلار①، زەرباب پەردىلەرنىمۇ ئۈچراتمىدى. لېكىن بۇ يەردە ئۇ شۇنداق بىر قۇدرەتلىك كۈچكە دۇچ كەلدىكى، ئۇنىڭ ئالدىدا سەلتەنەتنىڭ بۇ ئالىي ئۆلىماسى بارلىق دۆلىتى ۋە شان-شۆھرىتى بىلەن قۇياش نۇرىغا يولۇققان شېشە مونچاقتەك، ئۆزىنى ئۆزى ئېچىنىشلىق ۋە پۈچەك ھېس قىلدى.

ئۆزىنىڭ پۈچەكلىكى ئەمدى ھەممەيلەنگە ئايان بولۇپ كېتىدىغاندەك شۇمشەيگىنچە ھويلىدىن چىقىپلا ئاسمانغا قاراپ، بۈيۈك بىر بەختكە ئىگە بولغاندەك، ئاجايىپ بىر شىددەت بىلەن ئۆيىگە قاراپ ماڭدى.

شەيخ بىلەن بولغان سۆھبەت شائىرغا قىممەتكە چۈشتى. ئۇ كۈن بويى بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىغا مادارى يەتمەي يېتىپ قالدى.

1273 - يىلى 16 - دېكابىر — شەنبە كۈنى ھاۋا ئوچۇق بولدى. شائىر ئۆزىنى خىلىلا يەڭگىل ھېس قىلدى. كۈن بويى، تاكى كۈن پاتقۇچە ئۇنىڭ سالامەتلىكىنى سوراپ يوقلاپ كەلگەنلەر بىلەن سۆھبەتلەشتى. ھېسامىتتىن ئۇنىڭ ھەربىر سۆزىنى يېزىپ تۇردى.

كۈن بويى ۋەلەد ۋە كىرە خېنىمدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئەلىم چەلەبىي نۆۋەتلىشىپ ئاتىسىنىڭ يېنىدىن ئايرىلمىدى.

ۋەلەد نۇرغۇن كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزدى. يۈزى قا-

① يۇمشاق ئورۇندۇق، سافا — ت.

رىيىپ، سوزۇنچاق بولۇپ، مەڭگۈلۈكلەردىكى قىزىللىقتىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى.

تاڭ ئاتارغا يېقىن ئاتىسى ئۇنى ئاستا چاقىردى. ئوغلىنىڭ ئۇيقۇسىزلىقتىن قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىگە ئىچىنىش ۋە مېھرىبانلىق بىلەن تىكىلدى.

ــ مەن بىرئاز ياخشى... بېرىپ ئارام ئېلىۋال...

ۋەلەد ئۆرۈلۈپ، ئۇنىڭدىن كۆز ياشلىرىنى يوشۇردى ۋە تاشقىرىغا چىقتى. جالالىدىن ئۇنىڭ كەينىدىن قارىغىنىچە دېدى:

قوي مېنى ئەمدى، مەن كۆڭلۈڭنى بۇزارمەن،
كۆيگەن جېنىم بىلەن ھالقىپ ئۆزەرمەن ــ
مۇھەببەت دېگىزىدا، ئول ھېيلە ـ ناز، ئاي‌ھاي،
مېنى قويماس تىرىك، پات غەرق قىلغاي.
مېنى بىل ئەيىبدار، دېمە ھەممىگە ـ خوپ،
قوي مېنى ئەمدى، ئۆزۈڭنى قىينىما كۆپ.
بۇ ئالەم ۋادىسىدا كۆز يېشى ــ دەريا،
نەچچىلەپ تۇغمەننى چۆگىلىتەر ئۇ، ئاھ!
ئاشۇ باغرى تاشلار، كەل، دەپ سالار ئۇن،
سورىماسكى، ھېچكىم ئۇنىڭدىن يا خۇن.
ساداقەتتىن ماڭا سۆز قىلما، ئاشىق،
ھەق ئىمىش مەھبۇبىڭ، بول ئۇڭا سادىق...

ھېسامىتدىن قوللىرى تىترەپ، ئۇستازىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى قەغەزگە سىياھ بىلەن ئەمەس، يۈرەك قېنى بىلەن يازدى. بۇ ــ شائىرنىڭ ئالەمگە ئەڭ ئاخىرقى ئىشق ئىقرارى، دەريا ـ دەريا تۆكۈلگەن كۆز ياشلار بىكارغا كەتمەس، ئۇلار، ئاخىر ھەقىقەت تۇغمەنلىرىنى چۆگىلىتەر، دېگەن ئۈمىدى ئىدى. بۇ يەنە،

ئوغلۇم ۋەلەد ماڭا مىراسخور بولۇپ قالماي، ھەقىقىي ئىز باسار، بەلكى ھەقىقەتكە سادىق ئىسيانكار بولسۇن، دېگەن ئىشەنچە سىمۇ - ئارزۇسىمۇ ئىدى.

يەكشەنبە ئېغىر جىمجىتلىق بىلەن ئۆتتى. شائىرنىڭ كېسىلى ئىنتايىن ئېغىرلاشتى. بۇ خەۋەر ھۇنەرۋەنلەر بازىرىغا، ئۇنىڭدىن دەرۋىشلەر خانىقاسىغا، مەسچىت - مەدرىسە، ھويلا ۋە ئۆيلەرگە، بەگ ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قورغانلىرىغا، سۇلتان سارىيىغا، كەمبەغەللەرنىڭ مەھەللىلىرىگە، ئۆپچۆرىدىكى يېزا - سەھرالار-غىچە تارقالدى. پۈتۈن كونيا دەھشەتلىك زەربىنى كۈتۈپ، نەپەسنى ئىچىگە يۇتۇپ تۇراتتى.

قۇياش غەربكە ئېگىشىپ، تىك تاغ چوققىلىرىنى شەپەق نۇرىدا بويىدى، شەھەر كوچىلىرىدا ناله - زار، پەريات كۆتۈرۈلدى.

بەلخ ۋائىزى، سۇلتانۇل ئۆلىمانىڭ ئوغلى، ۋەلەد ۋە ئەلىم چەلەبىنىڭ پەدەرى بۇزرۇكۋارى①، شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ دوستى-جان جىگىرى، زەرگەر سالاھىددىن، ھېسامىتتىن چەلەبىي، ئالاھىددىن سىريانۇسلارنىڭ پىرى - ئۇستازى، سالجۇق سۇلتانلىقىنىڭ پۇقراسى، تەسەۋۋۇپ ئەللامىسى، مەدرىسە مۇتەۋەللىسى مەۋلانە مۇھەممەد جالالىدىن ئالەمدىن ئۆتتى.

لېكىن «مەسنەۋى» ۋە «دىۋانى كەبىر»نىڭ مۇئەللىپى، ئىنسانىيەت بىلەن بىرگە، ھەربىر يېڭى ئەۋلاد بىلەن قايتا تۇغۇلىدىغان بۈيۈك شائىر ۋە دانىشمەن جالالىدىن رۇمى كىشىلىك دۇنياسى بىلەن ئەبەدىي بىرگە بولۇپ قالدى.

ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بۇنى بىلەتتى: «مەن تەختتىن تاۋۇتقا سەكرەيدىغان سۇلتانلاردىن ئەمەسمەن، مېنىڭ پېشانەمدە ئەبەدىيەت مۆھرى چاقنايدۇ» دېگەنىدى.

① باشپاناھى، ئاتىسى، ئوغۇز ئاتىسى - ت

ئۇ مۇنداق ۋەسىيەت قىلغانىدى:

مەن ئۆلگەن كۈنى ھەرگىز قىلماڭلار غەم،
ئۇنى ھىجران كۈنى دەپ ئويلىماڭلار ھەم.
بۇ ھىجران ئەمەس ئەسلا، ۋەسلى - ۋىسالدۇر،
ۋىسالدا غەم يېيىش — كۆپرى - ئۇۋالدۇر.
قۇياش پاتسا يەنە بولغۇسى پەيدا،
تۆكۈلسە يەرگە دان — بولغاي ھۆۋەيدا①!

شائىرنىڭ ئوغۇللىرى، دوستلىرى ۋە شاگىرتلىرى بىردە شېئىر ئوقۇپ، بىردە سۆكۈتتە تۇرۇپ، كېچىچە ئۇنىڭ بېشىدا تۇرۇپ چىقىشتى.

تاڭ ئېتىش بىلەن جارچىلارنىڭ ۋارقىراشقان ۋاڭ - چۇڭ لىرى كوچىلارنى بىر ئالدى:

— سەلاتى جىنازا! ... سەلاتى جىنازا! ... سەلاتى جىنازا!...

كونيانىڭ كۆپلىگەن خانىدانلىرى، كارۋان سارايلىرى، خانىقا ۋە مەدرىسلىرىدىكى كىشىلەر ئاشۇ ئاخىرقى ۋىدالىشىش خەۋىرىنى كۈتۈپ ئۇخلىمىغانىدى. جارچىلارنىڭ ئاۋازى ئاڭ لىنىشى بىلەن مىڭلاپ خالايىق كوچىلارغا ئېتىلدى. ئەرلەر، ئاياللار، بالىلار، ئەخمى بۇرادەرلەر، ئاقساقاللار، خەلىپىلەر، سارايى مۇلازىملىرى، سودىگەرلەر، يېزىلاردىن كەلگەن دېھقانلار، يالىڭ ياغ، يالاڭباشتاق كىشىلەر، يىغىپ ئېيتقاندا چوڭ - كىچىكنىڭ ھەممىسى قېرىق يىلدىن ئوشۇقراق شەھەر خەلقىگە تونۇش ئاشۇ كۆلرەڭ يوپۇق يېپىنغان تاۋۇتقا ئۆزلىرىنىڭ مۇرىسىنى تۇتۇپ بېرىشنى ئارزۇ قىلىشاتتى. ئادەت بويىچە قەبرە بېشىدا سويۇپ، غېرىب - غۇربالارغا تارقىتىپ بېرىش ئۈچۈن سەككىز ئۆكۈزنى تاۋۇت ئالدىدا ھەيدەپ مېڭىشتى.

① كۆرۈنمەك. ئېنىق بولماق - ئۇنۇپ چىقماق - ت

ماتەم ئەھلى ساراي ۋە جىنازا نامىزى ئوقۇلىدىغان، مەسچىت جامائىتى يىغىلىدىغان ئالاھىددىن دۆڭلۈكىگە باردىغان باش ئاچالغا كېيىشى بىلەن، خالايىق ئۇنى تەرەپ-تەرەپتىن كېيىپ قورشۇۋېلىشتى. تۇركىلەر بىلەن خۇراسانلىقلار، يۇنانلار بىلەن ئەرمەنلەر، پراۋۇسلاۋلار بىلەن يەھۇدىيلار — ھەممىسلا شائىر بىلەن ۋىدالىشىشقا كەلگەن، ھەر قايسىسى ئۆز قائىدە-يوسۇنى بويىچە شائىر بىلەن خوشلىشاتتى. ھاپىزلار قۇرئان ئوقۇيتتى، بىرلىرى تەۋرات، پراۋۇسلاۋ روھانىيلىرى ئىنجىل ئايەتلىرىنى مۇڭلۇق ئاھاڭ بىلەن ئېيتىشاتتى. ئاشقلار راۋاب چېلىپ، نەغمە داپلىرىنى ئۇرۇپ، ئۇسسۇلغا چۈشەتتى. ئىشق-مۇھەببەت ھەققىدە كۆيۈپ-پىشىپ قوشاقلار ئوقۇشاتتى. خالايىق ئورنۇڭلغان بۇ ماتەم سورۇنىدا جىنازىنى ئورنىدىن قوزغاپ مېڭىشقا ئىلاجسىز ئىدى.

شۇ ئەھۋالدا تۇرغاندا، پەرۋانىنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن — ئۇ ساراي دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدىكى ئېگىزلىكتە تۇراتتى — ساقچىلار قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ئادەملەرنى ئۇرۇپ قوغلاپ، يول ئېچىشقا باشلىدى. تازا مالىمانچىلىق بولۇپ كەتتى: تىلاۋەت يىغا-زارلار، قىرائەت بىلەن ۋارقىراش-جارقىراشلار، مۇزىكا بىلەن غەزەپلىك توۋلىشىشلار بىر-بىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئاجايىپ قالايمىقانچىلىققا ئايلاندى...

بۇ شائىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنى خەلقتىن ئاجراتماقچى بولغان بىر ئۇرۇنۇش ئىدى. كىم بىلىدۇ، تاۋۇت تاسادىپىي يەرگە چۈشۈپ كەتمىگەن بولسا، بۇ ئادەملەر توپىنىڭ قىستىشى بىلەن ساقچىلار، تاۋۇت ئەتراپىدىكى ئۆلىما ۋە فەقىھلار، شائىرنىڭ دوستلىرىنىڭ ھالى نېمە بولارئىدىكىن. قارىسىلداپ سۇنغان تاۋۇتنىڭ ياغاچلىرى ۋە يەردە ياتقان ئاق كېپەننى كۆرگەندە، ئادەملەر بۇ قورقۇنچلۇق ئەھۋالدىن ھەيران بولۇشۇپ، تۇرۇپلا

قىلىشتى. دوستلىرى شائىرنى قوللىرىدا كۆتۈرۈشتى، تاۋۇتنى ئۇ-زەشتۇرۇۋاتقان ئۇستىلارنىڭ تاقۇر-تۇقۇرىنى بېسىپ، قۇرئان ئايەتلىرى يەنە گۈرۈلدەپ ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

چوقچىيىپ تۇرغان قالپاقلىرىنىڭ ئۇستىدىن قىلىن دەستار ئورىغان ئۆلىمالارنىڭ ئارىسىدىن ئوروق، يېرىمجان بىر گەۋدە سۇغۇرۇلۇپ چىقتى. ئۇ مۇئىنىددىن پەرۋانە تۇرغان يەرگە قاراپ يۈگۈردى. بۇ — ئاشۇ يېرىم جان بوۋاي، بىر چاغدا جالالىددىنغا جاھىللارنىڭ سوئاللىرىنى كۆتۈرۈپ كەلگەن يۈگۈرۈك فەقە ئىدى. ئۇ پەرۋانىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، بېشى يەرگە تەگكۈچە تەزىم قىلىپ، قويۇق ساقاللىرىنى توپىغا مىلەپ:

— ئاھ، ئالەم پاناھى، مۇرۇۋۋەتكە تولغان، ئەمرۇل ئۆمەرا! دە-نىي-ئىمان پېشۋالىرى تەشۋىش ئىچىدە قالدى، ئۆز شەيخىنى دەپ-نە قىلۋاتقان مۆمىنلەرنىڭ ئارىسىدا نەسرانىي ۋە يەھۇدىيلەر نېمە قىلىدۇ؟ پادىشاھى ئىسلامنىڭ مەرىكىسىگە كىرىشكە ئۇلار قانداق جۈرئەت قىلىشقان؟ ئۇلارنى قوغلاشقا پەرمانى ئالىي بېرىڭكى، تاكى بەندەئى مۆمىن جالالىدىن مۇھەممەدكە سەلاتى جىنازا ئوقۇغاي!... — دېدى.

— راست دېدىڭ، فەقىھ! — دەپ ئۇنىڭغا بېشىنى ئىرغىتتى پەرۋانە. شۇ ئاندىلا خىرىستىئان روھانىيلىرىنى چاقىرتىپ، ئۇلارغا ئۆز قوۋۇملىرىنى ئىچىپ چىقىپ كېتىشنى بۇيرۇدى.

— ئەي مەرھەمەتلىك ھۆكۈمدار! قۇياش يەر يۈزىنى يورۇتقاندەك، مەۋلانە ھەققەت نۇرى بىلەن پۈتۈن ئىنسانىيەتنى يورۇتمىش. قۇياش — ھەممىنىڭ مۇلكى، شۇنداقلا مەۋلانە ئېيتقانكى: «يەتمىش ئىككى خەلق مەندىن بىلىم ئۆگىنىدۇ. مەن — بىر نەيدۇرمەنكى، ھەر بىر پەددىسكى سازىمدا يۈزلەپ سادالار ياڭرايدۇ!» ئەگەر قوۋۇملىرىمىزغا بۇيرۇساقمۇ، ئۇلار قۇلاق سالماي-دۇ...، — دېدى بىر روھانىي.

ـــ مەۋلانە ـــ بىر نانغا ئوخشىشىدۇ، ـــ دەپ ئۇنى قۇۋۇەتـ لىدى يەھۇدىيلەر جامائىتىنىڭ روھانىيسى ھەيەفغا، ـــ نان ھەمـ مىلا ئادەمگە لازىم. ئەمىرىم، ئاچلارنىڭ ناندىن يـۈز ئۆرۈگەنـ لىكىنى نەدە كـۆرۈۋىدىڭىز؟...

مۇئىنددىن پەرۋانە ئىلاجسىز ھالغا چۈشۈپ قـالدى. ئۇ نېمىمۇ قىلالايتتى؟ بىرەر كۈچ بۇ مەربكىدە مۇسىلمانلارنى غەيرىي دىنلاردىن ئاجرىتالمايتتى. جالالىدىن ئۇچۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش ئىدى.

مەيلى ئۇ، كىم بولمىغىن، كەل بەربىر،
دەھرى ۋە ئاتەشپەرەست بول، بەربىر.
نەچچە رەت ئەھدىڭنى بۇزغىن ـــ بەربىر.
نا ئۈمىد قويماس سېنى ئاستانىمىز.
مەيلى سەن كىم بولمىغىن، كەل بەربىر...

تاۋۇتنى يەلكىلىرىگە ئېلىشتى. يەنە شېئىر ئوقۇش، دۇئا ـ تىلاۋەت، نەغمە ـ ناۋا، ئاھـۇ زارلىق سادالىرى ئەتراپنى بىر ئالـ دى. يەنە قىستا ـ قىستاڭچىلىقتا سـورۇن يەنە توختىدى. يەنە قىلىچ ۋە كالتەكـلەر ئىشقا سېلىندى. يەنە جالالىدىننىڭ تاۋۇتى يەرگە چۈشتى. ئادەملەرنىڭ مۇردىسىدە كۆتۈرۈلۈپ باردىغان بۇ ئارىلىقـقا شائىر ھايات ۋاقتىدا يىگىرمە مىنۇتتىلا يېتىپ بارغان بولاتتى. مانا مۇشۇنچىلىك ئارىلىقتىكى يولدا تاۋۇت تۆت قېتىم سۇندى. ساقچىلار ئادەملەرنى تۆت قېتىم كالتەكلەشتى. شائىرنىڭ قانات ـ قولى بولۇپ كەلگەن ئۇستىلار تۆت قېتىم ئۇنىڭ ئاخىرقى ئورنى ـــ تاۋۇتنى تۈزەپ ياساشتى.

سەھەردە يولغا چىققان قـوشۇن پـەقەت كـەچـكە يېقىن مەسچىتكە يېتىپ بارالىدى.

تاۋۇتنى تاش سۇپىغا قويۇشتى. ئالدىغا شەيـخ سەدرىددىن كۈنەۋى چىقىپ يېڭىدىن تەسىھىنى ئالدى. شائىر ئۆز تاۋۇتى

ئۇستىدە جىنازا نامىزى ئوقۇشنى گويا ئۇنتۇغا ۋەسىيەت قىلغانمىش.

ــ مەرھەمەت قىلىڭ، ئاھ، پادىشاھۇل ماشايىق! ــ دەپ ۋارقىرىدى جارچى شەيخ سەدرىددىنگە.

سەدرىددىن تاۋۇتقا يېقىنلاشماقچىدى، شائىرنىڭ كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ يۇمدۇرغان تېڭىپ ئەكمەلىددىن چىداپ تۇرالمىدى:

ــ ھەي جاكارچى، ئاغزىڭنى يۇم! پادىشاھۇل ماشايىق پەقەت يالغۇز مەۋلانىلا ئىدى! ــ دېدى.

سەدرىددىن قولىدىكى تەسبىھىنى تۇتقىنىچە تاشتەك قېتىپلا قالدى. پۈتۈن شەھەر ئالدىدا رىياكارلىقى پاش بولغاندەك، بېشى پىرىرىتە بىر قايدى ــ دە، گۈپپىتە قىلىپ يەرگە يىقىلدى.

ئۇنى ئۇ يەردىن ئاچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، جىنازا نامىزىنى قازى سىراجىددىن ئوقۇدى.

ــ خالايىق، مەرھۇمنىڭ قانداق كىشى ئىكەنلىكىنى بىلەمسىلەر؟

ــ بىلىمىز! ؟ ــ مەيداندىكى ھەممەيلەن گۈرىنده قىلىپ جاۋاب بېرىشتى.

ــ مەرھۇم قانداق ئادەم ئىدى؟

ــ ياخشى ئادەم ئىدى!... جايىي جەننەتتە بولسۇن!...

بۇ دەھشەتلىك كۈنمۇ ئاخىرلاشتى. سۇلتانۇل ئۆلىمائى بەلخى ۋە زەرگەر سالاھىددىن كونياۋى قەبرىلىرىنىڭ يېنىدا يەنە بىر قەبرە پەيدا بولدى. قۇربانلىقا سويۇلغان مالالارنىڭ گۆشلىرى كەمبەغەل ــ نامراتلارغا تارقىتىپ بېرىلدى. خالايىق تارقىلىشقا باشلىدى.

ھەممىدىن كېيىن شەپەق نۇرىغا پۈركەنگەن شەھەرگە قايتقان كىشى ــ ھېسامىتدىن ئىدى. ياق، ئۇنىڭ دوستى، يۆلەنـ

چوك تېغى، ئۇنىڭ پىرى ئۇستازى مەۋلانە جالالىدىن قارا تۇپراقتا ئەمەس، ئۇنىڭ قەلبىگە دەپنە قىلىندى. ئۇ غۇۋا نامازشام قاراڭغۇسىدا ئۆيلىرىگە تارقىشىپ كېتىۋاتقان ئەنە شۇ ئىنسانلار قەلبىدە ياشايتتى. ئۇستاز راست ئېيتقان:

ئەگەر ئۆلسەم، مېنى ئەسلا قارا تۇپراقتىن ئاختۇرماڭ،
ياشارمەن ئەھلى ئاردىن كۆڭلىنى مەڭگۈ ماكان ئەيلەپ...

ئاشۇ كۈندىن ھازىرغىچە يەتتە يۈز يىل ئۆتتى. بىز كونا يادىكى ئالاھىددىن دۆڭلۈكى ئۈستىدە تۇرماقتىمىز. شەھەرنى قورشاپ تۇرغان شەھەر سېپىللىرىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان. شامال دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنى يېنىك تەۋرەتمەكتە. پەقەت يېرىم ۋەيرانە ھالدا چوقچىيىپ تۇرغان مۇنار بۇ يەردە بىر چاغلاردا مۇسۇلمان دۇنياسى قۇدرەتلىك سۇلتانىنىڭ سارىيى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

دۆڭلۈك ئۈستىدىن شەھەرنىڭ باش ئۆتۈشمە يولىنىڭ ئاخىرىدىكى مەسچىت مۇنارلىرى كۆزگە چېلىقاتتى. مەسچىت گۈمبىزى يېشىلغا مايىل ئىدى. ئۇ بىر قارىسا دېگىز دولقۇنلىرىغا، بىر قارىسا كونيانىڭ قىش ئاسمىنىغا ئوخشايتتى. بۇندىن يەتتە يۈز يىل بۇرۇن ئەنە شۇ يولدىن جالالىدىن رۇمىنى كۆتۈرۈپ ئۆتۈشكەن. يېشىل گۈمبەز — قۇببەسى ھەزرە ئۇنىڭ قەبرە ئۈستىدە ئىككى يېرىم ئەسىر كېيىن ياسالغان.

مەسچىتتە ھازىر مۇزېي جايلاشقان. ئۇ يەردە شائىرنىڭ پاختىلىق چوڭ چاپىنى①، ئۇچ دانە يۇڭ تەكىيسى، شېئىرلىرىنىڭ دەسلەپكى رويخېتى، زاماندىشلىرىنىڭ قول يازما كىتابلىرى ساقلانماقتا. قۇدۇققا تاشلانغان شەمسىددىن تەبرىزىدىن قالغان ئەلەم ۋە كەشتىلەنگەن قېيىق قالپاقمۇ شۇ يەردە.

ئىچكىرىكى كەڭ سەينادا توختىماي شىرىلداپ سۇ ئېقىپ

① «تون» دەپ ئاتىلىدىغان چاپان—ت.

تۇرىدۇ. ئەتىگەندىن كەچكىچە زىيارەتچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. ئەتراپتىكى يېزا ـ قىشلاقلاردىن كەلگەن، قاش ـ كۆزىنى قارا رومال بىلەن ئورىۋالغان دېھقان ئاياللار، قارا كۆزەينەك تاقاپ، تار ياكىسى كەڭ يوپكا كىيگەن، بوينىغا فوتو ئاپپاراتى ئېسىۋالغان ياۋروپالىق سایاھەتچىلەر، ئەنقەرە ۋە ئىستانبۇلدىن كەلگەن يولۇچىلار، ئافغانستان ۋە ھىندىستان تەرەپتىن كەلگەن سەيياھلار، ھۈرنەۋەنلەر، ئەمەلدارلار، تالىپلار قاتارلىق كىشىلەر يۈرۈشەتتى.

كىشىلەر مۈزېيغا ئايىغ كىيىملىرىنى يېشىپ قويۇپ كىرىدۇ. ئۇنىڭالغۇدا پەس ئاۋازدا قەدىمكى ئاھاڭ ـ شائىر ياخشى كۆرگەن راۋاب ۋە نەي بىلەن ئورۇندالغان ساز چېلىنىپ تۇرىدۇ. ئەينەكلىك تەكچىلەرگە ئاپئاق لىباسلار كىيىپ، ئۇسۇل ئويناۋاتقان ئاشقىلارنىڭ كىچىك ـ كىچىك ھەيكەللىرى قويۇلغان. كىمدۇر بىرى يېنىمدا پىچىرلاپ، جالالىددىننىڭ قېلىن ئاق قەغەزگە يېزىلغان خېتىنى ئوقۇدى:

ـ ھەرقانچە ئوخشاش بولساڭ، ئاشۇنچىلىك يار بولغىن، ھەرقانچە يار بولغان بولساڭ، شۇنچىلىك ئوخشاش بولغىن.

مەسچىتنىڭ تامىلىرىغا XVI ئەسىرنىڭ مەشھۇر خەتتاتلىرى خەتتى نەستەلىق نۇسخىسىدا بىرتۇتاش خەت يېزىشقان، قارىغان كىشىگە ئاچايىپ شېئىر گۈلشىنىگە ئوخشاش كۆرۈنىدۇ. يەنە كىمدۇر بىرى يېنىمدا تۇرۇپ ئوقۇدى:

ئالدىمدا تۇرسا قاچامدا قېتىقە
جاھان شەربەتلىرى نە كېرەك ماڭا.
گەرچە مەن ئاچ، قېنىنار ئۇ مېنى،
تېگىشمەسمەن ئەركىمنى قۇللۇق ساڭا...

سۇلتانۇ سەلاتىن، ۋەزىرۇ ـ ۋۇزرالارنىڭ ئىزلىرى ئالەمدىن ئاللىقاچان ئۆچتى. ئۇلارنىڭ پەرمانۇ پەرمايىشلىرى قېنى؟ سالـ

جۇقىلار سەلتەنىتىنىڭ پادىشاھلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىنىڭ نامىلىرىنى بۈگۈن كىمىۇ ئەسلەپ ئولتۇرىدۇ؟

يەتتە يۇز يىل ئۆتتى. جالالىدىننى ئەسلەپ، زىيارەت قىلىپ كەلگۈچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ھەر كۈنى ئون ئالتە مىڭغا يېقىن زىيارەتچى كېلىپ تۇرىدۇ. ئۇلار نېمىشقا كېلىشىدۇ؟

كوچىغا چىقساق، قۇياش كونيا شەھىرىنى ئۆزىنىڭ ئىللىق نۇرلىرى بىلەن يورۇتۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. ئاسماندا رەڭاك-تەپ ئايروپىلاندىن چىققان ھورسمان ئاق تۇتۇندىن ھاسىل بولغان ئىس تارقىلىپ كېتىۋېتىپتۇ. يەتتە يۇز يىل.

لېكىن راستىنى ئېيتقاندا، جالالىدىن رۇمى بۈگۈنكى ئاد-ەملەرنىڭ ئايىغى ئايغا يەتكەنلىكىنى ئاڭلىيالمغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا ئانچىلىك ھەيران قالماس ئىدى. ئۇ ئۆز ئەقلى ۋە روھىي قۇدرەتلىرىنى تىزگىنلىۋالغان ئىنسانىيەت ئالەمنى ئۆزىگە بويسۇنـ دۇرىدۇ، دەپ ئىشىنەتتى.

ئۇنى ۋاستىلەر ئەمەس، مەقسەت ئۆزىگە تارتاتتى. ئۇنىڭ ئۈچۈن مەقسەت ــ ئىنسانىي كامىللىق ئىدى.

بۇ كىتاب سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستان غاپۇر غۇلام ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتىنىڭ 1985 ـ يىلدىكى 1 ـ نەشرىدىگە ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据苏联乌孜别克斯坦共和国吾甫尔·吾拉木文艺出版社乌孜别克文版1985年第1版翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىرى: پاتىمگۈل مىجىت
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مۇتەللىپ

جالالىدىن رۇمى

ئاپتورى: رادىي فىش (سوۋېت ئىتتىپاقى)
تۆۋېكچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: ھاكىم مۇسا

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۈك كوچىسى 54 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتر 1/32
باسما تاۋىقى: 12,875، قىستۇرما ۋاراقى: 1
1991 - يىل 10 - ئاي 1 - نەشرى
1991 - يىل 10 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 4870
ISBN7 — 228 — 01596 — 7/I·534
باھاسى: 3,59 يۈەن

责任编辑：帕提古丽·米吉提
责任校对：阿达来提·木塔里堆

加拉利丁·鲁米（维吾尔文）
（苏联）拉地皮西著
阿克木·木沙译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号　邮政编码：830001）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷厂印刷）
850×1168毫米　32开本12.875印张1插页
1991年10月第1版　1991年10月第1次印刷
印数：1——4,870

ISBN7-228-01596-7/I.534定价 3.50 元